

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 1 (97)

1 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

FTAMP 14.09.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_5

**А. ВАСИЛЬЕВТИҢ «ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РУССКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ» АТТЫ ЕҢБЕГІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК
ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ (Очерктің II және III бөлімдері бойынша)**

*Әбсадық А.А.¹, Қабылдинов З.Е.² Арықбаева Ж.³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті. Қостанай қ., Қазақстан.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан.

³С. Мауленов атындағы Қостанай гимназиясы. Қостанай қ., Қазақстан.

**Мақала АР 09561968 «А. Байтұрсынұлының ауылдық мектептердегі ағартушылық және қоғамдық қызметі (жаңа архивтік деректер мен өлкетанушылық мағлұматтар, тұлғаның тыңнан табылған шығармалары негізінде)» атты тақырыптағы ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2021 жылға арналған гранттық Жобасы негізінде дайындалды.*

Түйіндеме: Александр Васильевич Васильев (1861–1943 жж.) – патшалық Ресей империясының бөгде жұрттар арасында халық ағарту ісін ұйымдастыру саласының қайраткері, миссионер. Чуваш, татар, казак, араб тілдерін меңгерген түрколог. Ұлты – чуваш. А. Васильев 1869-1876 жылдары Чебоксар діни мектебінде, кейін 1876-1882 жылдары Қазан діни семинариясында, одан соң Қазан діни академиясында мұсылмандыққа діни сенімге қарсы маманданатын миссионерлік бағытта білім алады. 1886 жылы Қазан діни академиясын тамамдағаннан кейін Орынбор діни семинариясында грек тілінен, миссионерлік сипаттағы пәндерден, музыкадан сабақ береді. Ұстаздықтан кейін шенеунік қызметтер атқарады. Соның бірі – 1889-1894 жылдары атқарған Торғай облысының инспекторы лауазымы. Аталмыш лауазымды атқара жүріп ол Торғай облысына орыс білімін тарату тарихымен терең танысады. Соның нәтижесінде оның «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» деп аталатын тарихи очергі дүниеге келіп, ол 1896 жылы Орынборда басылып шығады. Кеңес дәуірінде үстемдік құрған таптық идеологияның әсерінен аталмыш очерктің деректері «жабық» түрде болып, ғылыми ортаға кең таныс болмады.

А. Васильевтің аталмыш зерттеуі - Торғай облысына орыс білімін тарату ісінің басы-қасында болған Н. Ильминскийдің, В. Григорьевтердің еңбектеріне, Орынбор әкімшілігінің қызметтік хаттарына, үкіметтің құжаттарға, архивтік материалдарға негізделген құнды тарихи-анықтамалық тарихи еңбек. Онда Торғай облысында ашылған орыс-казак мектептерінің ашылуы, онда қызмет еткен ұстаздар, білім алған шәкірттер туралы толымды тарихи деректер келтіріледі. Ағартушы А. Байтұрсынұлының ұстаздық жолындағы алғашқы мәліметтер де осы кітапта сақталған. Қазак даласындағы орыс тіліндегі білімнің таралуы туралы тарихты тануда аталмыш кітаптың маңызы зор.

Кілт сөздер. Васильев, Торғай облысы, мектептер жүйесі, мұғалімдер, ауыл мектебі, Байтұрсынұлы

МРНТИ 14.09.91

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КНИГИ
А. ВАСИЛЬЕВА «ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РУССКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ» (по II, III разделу исследования)**

*Абсадық А.А.¹, Кабульдинов З.Е.², Арықбаева Ж.³

¹Региональный университет им. А. Байтұрсынова, Казахстан, г. Костанай.

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

³Гимназия им. С. Мауленова г. Костанай. Казахстан.

*Автор корреспондент

E-mail: absalmas@mail.ru (Абсадық), kabulzia@rambler.ru (Кабульдинов), jami-67@mail.ru (Арықбаева)

Аннотация. Александр Васильевич Васильев (1861–1943) был миссионером, работал в области организации инородческого образования в период Российской империи. Тюрколог, владеющий

чувашским, татарским, казахским и арабским языками. По национальности – чуваш. А. Васильев учился в Чебоксарском духовном училище в 1869–1876 годах, затем – в Казанской духовной семинарии в 1876–1882 годах, позже – в Казанской духовной академии по специальности антимусульманское вероисповедание. После окончания Казанской духовной академии в 1886 году он преподавал греческий язык, миссионерские предметы и музыку в Оренбургской духовной семинарии.

После учительской деятельности работает чиновником. Одной из таких его должностей была работа в качестве инспектора Тургайской области в 1889–1894 годах. Во время работы на данной должности он глубоко изучил историю распространения русского образования в Тургайской области. В результате был опубликован его исторический труд «Исторический очерк русского образования в Тургайской области», изданный в 1896 году в Оренбурге. Под влиянием господствовавшей в советское время классовой идеологии это исследование было «закрытым» и малоизвестным в научном сообществе.

Данное исследование А. Васильева является ценным историческим трудом, основанным на трудах Н. Ильминского, В. Григорьева, официальных письмах администрации Оренбурга, правительственных документах, архивных материалах, которые были в авангарде привлечения российского образования в Тургайской области. Работа содержит подробные исторические данные об открытии русско-казахских школ в Тургайском районе, учителях, которые там работали, учениках, получивших образование. В книге также сохранились первые сведения о педагогической деятельности педагога А. Байтурсынова. Эта книга важна для понимания истории распространения русского образования в казахской степи.

Ключевые слова. Васильев, Байтурсынов, Тургайская область, школьная система, учителя, аульская школа

IRSTI 14.09.91

**HISTORICAL VALUE AND COGNITIVE SIGNIFICANCE OF A. VASILIEV'S BOOK
"HISTORICAL ESSAY ON RUSSIAN EDUCATION IN THE TURGAY REGION"
(according to sections I, III of the study)**

*Absadyk A.A.¹, Kabul'dinov Z.E.² Arykbaeva Zh.³

¹A. Baitursynov Kostanay State University, Kostanay, Kazakhstan.

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

³S. Maulenov Gymnasium School, Kazakhstan, Kostanay.

*Corresponding author

E-mail: absalmas@mail.ru (Absadyk), kabulzia@rambler.ru (Kabul'dinov), jami-67@mail.ru (Arykbaeva)

Abstract. Alexander Vasilievich Vasiliev (1861–1943) was a missionary, he worked in the field of organizing education for “inorodtsy” (indigenous people) during the period of the Russian Empire. He was a Turkologist who could speak the Chuvash, Tatar, Kazakh and Arabic languages. He was Chuvash by his origin. A. Vasiliev studied at the Cheboksary Theological School in 1869-1876, then at the Kazan Theological Seminary in 1876-1882, later at the Kazan Theological Academy with a degree in anti-Muslim religion. After graduating from the Kazan Theological Academy in 1886, he taught Greek, missionary subjects, and music at the Orenburg Theological Seminary.

After teaching, he works as an official. One of these positions was his work as an inspector of the Turgai region in 1889-1894. In this position, he deeply familiarized himself with the history of the spread of Russian education in the Turgai region. As a result, his historical work “Historical sketch of Russian education in the Turgai region” was published, published in 1896 in Orenburg. Under the influence of the class ideology that prevailed in the Soviet era, this study was “closed” and little known in the scientific community.

This research by A. Vasiliev is a valuable historical work based on the works of N. Ilminsky, V. Grigoriev, official letters from the Orenburg administration, government documents, archival materials that were at the forefront of attracting Russian education in the Turgai region. The work contains detailed historical data on the opening of Russian-Kazakh schools in the Turgai region, teachers who worked there, students who received education. The book also contains the first information about the pedagogical activity of the teacher A. Baitursynov. This book is important for understanding the history of the spread of Russian education in the Kazakh steppe.

Key words. Vasiliev, Baytursynov, Turgai region, school systems, teachers, aul school

Кіріспе. Торғай халық мектептерінің инспекторы (1889-1895 жж.) лауазымын атқарған Александр Васильевич Васильев қызметтен кеткеннен кейін 1896 жылы Торғай облысына орыс білімінің таралу тарихын баяндаған «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» деп аталатын анықтамалық-деректік мазмұндағы тарихи зерттеу еңбегін жариялайды. Очерктің аты айтып тұрғандай, бұл зерттеу - патша заманында Орынборға қараған Торғай облысында орыс тілді мектептердің тарихы мен дамуын баяндаған еңбек. Автор өз зерттеуіне қазақ даласына орыс білімін таратудың идеологтары В. Григорьев, Н. Ильминский сынды тұлғалардың еңбектерін, орыс әкімшілігі тарапынан шыққан құжаттарды, архивтік материалдарды пайдаланып, Торғай облысында білім жүйесінің қалыптасуы туралы статистикалық мәліметтерге сүйенген мол деректер келтірген. А. Васильевтің еңбегі Торғай облысының білім беру жүйесін зерттеген алғашқы жүйелі зерттеулердің бірі. Осы ерекшелігімен очерктің тарихи және деректік мән-мазмұны өте бағалы әрі құнды.

Мақаланың мақсаты – А. Васильевтің аталмыш тарихи еңбегін түпнұсқадан талдай отырып, оның тарихи деректік жән танымдық мән-маңызын талдау. Сонымен қатар тарихи очерктің анықтамалық сипаттағы деректері арқылы қазақ даласында орыс білімі жүйесін қалыптастыруға атқарған лауазымдық қызметтері тұрғысынан септігін тигізген шенеуніктердің, ағартушылық салада қызмет еткен мұғалімдердің, білім қуған шәкірттердің қатарын анықтау, оны өлкетанушылық мағлұматтармен толықтыру да мақаланың басты мақсаттарының бірі.

Материалдар мен қолданылған ғылыми әдіснамалар. Мақалға А. Васильевтің 1896 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» деп аталатын кітабының түпнұсқасы, Қазан университеті, Орынбор облыстық архивтерінің мұрағаттары, сондай-ақ патшалық Ресей тұсында баспадан шыққан қазіргі таңда өте сирек кездесетін тарихи еңбектер мен мерзімді басылымдардағы жазбалар пайдаланылды. Зерттеу әдіснамасына гуманитарлық ғылымдар саласында қолданылатын салыстыру, аналитикалық сараптау, жинақтау әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер. Патша үкіметінің отаршылық саясатына қарсы қару алып күрескен Кенесары ханның қозғалысын ауыздықтау мақсатында қазақ даласының ішкі өңірлеріне Орынбор (Торғай), Орал (Ырғыз), Райым, Н. Перовск сынды әскери бекіністер салады. А. Васильевтің пікірінше, әскери бекіністерде мектеп ашудың нақты бастамасы Орынбор және Самара губернияларының генерал-губернаторы Катениннің 1858 жылы Торғай бекінісіне жасаған сапары барысында қолға алынды. Сол сапарда губернатор №53 дистанцияның басшысы, сұлтан Жәңгіровке (Джангеровке) жергілікті халықтан бекіністе орыс мектебі ашылса, балаларын оқуға беруге ықыласты бола ма, болмай ма деген мәліметті жинауды тапсырады. Жергілікті тұрғындар генерал-губернатордың сауалын күптайды. Халықтың қолдауынан хабардар болысымен Орынбор әкімшілігі іске кіріседі. 1859 жылы генерал-губернатордың міндетін атқарушы Балкашин Шекаралық комиссияға мектептің жұмысын жолға қою туралы ұсыныстар дайындауды тапсырады. Бұған Шекаралық комиссия төрағасы, білім мен ғылымға жаны жақын В.В. Григорьев күлшына кіріседі. Ол мектептердің қай бекіністерде ашылатынын айқындап, мектептердің жұмысын жолға қоятын жалпы Ережені дайындайды, ал гарнизон инженері, поручик Алексеев мектеп ғимаратының сызбалық жобасын жасайды (Васильев, 1896: 59-63).

Орынбор, Орал далалық бекіністері мен Троицк қаласындағы орыс-қазақ бастауыш мектептері. 1860 жылы Орынбор облыстық басқармасының (бұрынғы Шекаралық комиссия) төрағасы В.В. Григорьев далалық Торғай, Ырғыз, №1 форт (Арал теңізі маңындағы Райым бекінісі), Перовск (қазіргі Қызылорда) бекіністерінде және шекара бойындағы Троицк қаласында мектеп ашу үшін Орынбор мектебін 1857 жылы аяқтаған алғашқы түлектері қатарынан 3 кісіні - Торғайға - Ыбырай Алтынсаринды, Ырғызға – Шахмұрат Құлыбековті, Троицкіге – Нұрым Мұнсызбаевты, ал 1863 жылы екі түлекті - №1 фортқа – Жолмұхаммед Байжановты, Перовскіге (қазіргі Қызылорда) - Халилула Құнановты бекітеді (Васильев, 1896: 64-68).

Аталмыш әскери бекіністердің ішінде алғаш орыс-қазақ мектебі ашылған жер Троицк қаласы болады. 1860 жылы шекара бойындағы қазақтармен қарым-қатынас жасауды үйлестіретін өкіл Жуковский Троицкідегі татар-мұсылмандық оқудың күшейіп бара жатқанын айта келе, қалада бастауыштық білім беретін орыс мектебін ашуды ұсынады. Бұл ұсынысқа 24 қазақ би-султандары қол қойған өгінішті де тіркейді. Онда қазақ басшылары мектеп ашылған жағдайда, оның шаруашылық шығынын өз мойындарына алатын жазады.

В. Григорьев аталмыш ұсыныс негізінде Орынбор және Самара генерал-губернаторы Безакқа шығады. Оның 1861 жылдың 16 қаңтарында губернаторға жазған хатында Троицкіде орыс-қазақ мектебін ашу қажеттілігін: «Шығыс Орда қырғыздары (қазақтары) балаларын Троицктегі татар молдаларына оқуға беруде. Қазіргі таңда татар молдалар қырғыздың 50-ге дейін балаларын оқытып жатыр. Молдалар нені және қалай оқытады, олардың берген фанатизмдік білімі шәкірттердің психикалық және моральдық жағына қандай зиянды әсер ететін жағдайы, бұрыннан белгілі болғандықтан, кеңірек айтудың қажеті шамалы. Бұған қарсы түру үшін Троицкіде қырғыз (қазақ)

балалары үшін мектеп ашу керек, онда олар тек татарша ғана емес, орысша сауаттылықты да үйренетін болады. Мұны орыс тілін білу қажет екенін түсінген, молдаларға тек мұқтаждық жолында ғана мойын бұратын қырғыздардың (қазақтардың) көпшілігі қатты қалап отыр», - деп түсіндіреді (Ильминский, 1891-Б: 136).

Генерал-губернатор В. Григорьевтің ұсынысына құптайды. Губернатордан қолдау тапқан ол Троицкіде мектеп ашуға қызу кіріседі. 1861 жылдың 1 қыркүйегінде Троицкі орыс-қазақ мектебі ашылып, өз жұмысын бастайды. Троицк мектебінің мұғалімі болып Н. Мұнсызбаев, ал дін сабағын оқытушысы ретінде Қазыбай Орынбаев бекітіледі.

Мектептің ашылуына қазақ даласында іссапармен жүрген В. Григорьев арнайы келіп қатысады. Айтулы оқиғаға орай мектеп ашылған күні ат жарыс-бәйге ұйымдастырылып (Васильев, 1896: 72), 15 қыркүйек күні қазақтардың сыйлы кісілеріне (24 кісі) салтанатты дастархан жайылады (Веселовский, 1887: 196).

Троицк мектебі туралы В. Григорьев сол жылдың 29-қазанында Санкт-Петербургте шығатын «Северная пчела» газетінің №241 санында «Троицкий житель» деген бүркеншік есіммен «Открытие киргизской школы в Троицке» деген мақала жариялайды (Троицкий житель, 1861: № 241).

Троицк қаласы - 1884 жылға, яғни Николаевск уезінің орталығы болып Қостанай қаласына көшірілгенге дейін Шығыс Орда өңірінің орталығы болып келді. Қалада Шекаралық комиссияның атынан қарым-қатынас жасайтын тұрақты өкілі (попечитель) қызмет атқарады және өңірді басқару, сондай-ақ қазынашылық-қаржылық мекемелер жұмыс жасады. Мысалы, 1865 жылы №26 дистанцияның басшысы Сүйінішғали Янбуринге өмірбойлық пенсия тағайындалады, ал оны алу жолы ретінде Троицк қаласының қазынашылық мекемесі белгіленеді (ГАОО, 7901: 1-2).

Троицк мектебінен кейін 1864 жылдың 8 қаңтарында Торғай, сол жылдың 25 қазанында Ырғыз бекіністерінде бастауыш орыс мектептері салтанатты түрде ашылады (Васильев, 1896: 65). Оларды ашудың бірнеше жылдарға созылуының басты себебі мектепке лайық ғимараттардың дайын болмауына байланысты болады. Ал №1 форт пен Перовск бекінісіндегі мектептер жайындағы деректер, А. Васильевтің пікірінше, Орынбор архивінде сақталмаған. Бір белгілісі, 1863 жылы №1 фортқа Ж. Байжанов, Перовскіге Х. Құнанов бекітіледі. 1864 жылы Ж. Байжановты Момын Байдосов алмастырады (Васильев, 1896: 68).

А. Васильев патшалық Торғай облысына орысша білімді таратудың «Екінші кезеңін» 1869-1891 жылдар аралығы деп көрсетіп, кезеңді үш тарауға бөліп талдайды. Тараулардың атауы мынадай:

1. Торғай облысындағы бастауыш қазақ-орыс және орыс мектептері;
2. Қазақ мұғалімдер мектебі (Ор қаласында жұмыс істеп тұрған кезеңі);
3. Торғай облысы қазақтарының балалары үшін оқу орындарында тағайындалған стипендиялар.

Облыс көлеміндегі орыс-қазақ және орыс мектептерінің ашылу тарихы, жай-күйі, қызмет атқарған мұғалімдері туралы мәлімет берілетін бірінші тарауда 1868 жылдың 21 қазанында бекітілген Далалық облыстарды басқарудың уақытша Ережесінен кейінгі білім саласында орын алған өзгерістердің нәтижесі негізінде жүргізілген жұмыстар сипаты баяндалады. Аталмыш Ереже бойынша, әрбір далалық облыстарға халық ағарту ісі үшін жыл сайын бюджеттен 8 мың руб. қарастырылу көзделеді.

1870 жылы облыстың әскери губернаторы Орынбор аймағының басшысы Крыжановскийге облыстағы халық мектептерін дамытудың, халық мұғалімдерін (народный учитель) дайындау жобасын ұсынады (Васильев, 1896: 79). Орынбор генерал-губернаторы аталмыш мәселелерді шешу үшін жасақталған арнайы комиссияның отырысында Торғай облысының басшысына мұғалімдер дайындайтын семинария мен облыс көлемінде жаңадан ашылатын мектептердің құрылыс жұмыстарының сметасын жасауды және ауылдарда шығыны аз, оқушының ата-анасы жанынан айырмайтын, көшпелі тұрмысқа ыңғайлы мектептер жобасын дайындауды тапсырады (Васильев, 1896: 79).

А. Васильев «Екінші кезеңде» уезд орталықтарындағы бастауыш мектептерді екі сыныптық үлгіге ауыстыру, болыстардан (волость) бастауыш мектептер ашу жұмысы және қазақ мектептеріне оқытушылар дайындайтын Мұғалімдер мектебін ашу жұмыстары жүзеге асқанын жазады. Торғай облысында мектептар ашу ісіне инспектор Б.Алтынсарин көп үлес қосқанын ерекше атап өтеді. Аталмыш кезеңде, Торғай, Ырғыз, Троицкідегі бастауыш мектептер мәртебесі екі сыныптық дәрежеге өтіп, бастауыш мектептер болыстардан ашыла бастайды. 1887-1891 жылдар аралығында 7 болыстық мектеп, атап айтқанда, Қарабұтақ, Бөрте, Обаған, Жетіқара-Шұбар, Қаратоғай, Әуликөл, Мендіқара болыстарында бастауыш мектептер өз жұмыстарын бастайды. 1883 жылы Торғайда Б. Алтынсариннің бастамасымен Яковлев атындағы кәсіптік мектеп салтанатты түрде ашылады. Сонымен қатар облыс әкімшілігі қыз балалар үшін 1887 жылы Ырғызда орыс мектебін, 1891 жылы Торғайда орыс-қазақ, Қостанайда орыс мектебінің жұмысын жолға қояды. Ырғыздағы орыс ұлтының қыздары үшін ашылған орыс мектебі жанынан қазақ қыздары үшін 20 орындық интернат жұмыс жасаса, Торғайдағы мектепте алғашқыда 12 қазақ қызы, 10 орыс қызы білім алады.

Облыс әкімшілігінің назарынан оңтүстіктегі уездер ғана емес, солтүстіктегі уездер де

(Қостанай, Ақтөбе) назардан тыс қалмайды. Орыс переселендері көптеп қоныстанып жатқан аталмыш уездерде бірнеше таза орыс мектептері ашылады. 1892 жылы «Тургайские областные ведомости» газеті 20 мыңдық Қостанай қаласында мектептерге сұраныстың артуына байланысты соңғы 2-3 жылда бұрыннан келе жатқан екі сыныптық орыс-қазақ мектебінен басқа сегіз мектеп ашылғанын хабарлайды (Тургайские областные ведомости, 1892: 19).

Қазақ мұғалімдер мектебі (Ор қаласында жұмыс істеп тұрған кезеңі). Орынбор өлкесінде ашылған уездік және жоспарда ашылатын болыстық мектептерге мұғалімдер дайындау мәселесі өлке басшылығының тарапынан 1870 жылдан бастап қолға алынады. 1870 жылдың 3 сәуірінде Орынбор губерниясындағы мектептердің директоры Колесниковтың төрағалығымен өткен Комиссия жұмысында аталмыш мәселе арнайы талқыланып, қазақ және башқұрт мектептеріне мұғалімдер дайындау үшін арнайы пансионат ашу, оған уездік орталықтардағы бастауыш мектептерді бітірген оқушыларды қабылдау, егер ондай мүмкіндік болмаса пансионат жанынан дайындық бөлімдерін, ал уездік мектептер жанынан педагогикалық курс ашу мәселелері көтеріледі. Комиссия талқылаған аталмыш мәселені Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы Крышановский Қазан оқу округінің басшысы (попечитель) Шестаковқа жолдайды. Шестаков жобаға пікір білдіру үшін Қазан университетінің профессоры Н. Ильминскийді тартады (Васильев, 1896: 105-107).

Н. Ильминский жобаға қатты қызығушылық танытып, оған өз пікірі мен көзқарасын 1871 жылдың 7 наурызында «Орынбор өлкесінде бөгде жұрттарға арналған мұғалімдер мектебі туралы пікір» (Мнение об учительской школе для инородцев Оренбургского края) деп атаған жазбасында білдіреді. Онда ол бөгде жұрт арасында жүргізілетін халық ағарту ісінің түпкі мақсатына «жалпы адамзаттық және саяси мүддеге» тоқайласуы тиіс екенін айта келе, мұғалімдер мектебінің оқу үрдісі қазақтарды татарлық-мұсылмандықтан сақтауға, орыс мәдениетіне деген ынтазарлықты қалыптастыруға құрылуы қажет екенін, аталмыш мақсатты жүзеге асыру үшін қазақ тілінде кітаптар шығаруды, араб әліпбиін орыс алфавитіне көшіру мәселелерін алға тартады. Мұғалімдер мектебін Орынбор қаласындағы қазақ мектебінің ғимаратына орналастыруды ұсынады (Ильминский, 1891: 165-180).

1870 жылы көтерілген аталмыш бастама бөгде жұрттар арасындағы ағарту ісі «Халық ағарту министрлігінің» қарауына көшуіне байланысты әкімшілік-бюрократтық кедергілерге кезігіп көп жылдарға созылып кетеді. 1882 жылдың 10 маусымында 12 жыл бұрын Орынбор әкімшілігі тарапынан көтерілген мәселе жүзеге асып, Ор қаласында мұғалімдік мектеп ашу туралы шешім бекітіледі. Инженер Корф дайындаған мектептің жобасы қаржы тапшылығына байланысты жүзеге аспай, ғимарат жалға алынады. Мектеп 1883 жылдың 10 сәуірінде ашылады. Мектептің басшысы болып А.Г. Безсонов бекітіледі (Васильев, 1896: 113-117).

Мектеп 1888 жылы Ор қаласынан Орынборға көшіріледі. Себебі мектеп ғимараты өртке ұшырайды. А. Васильев 1888 жылды өртке және кейбір шәкірттердің бұзақылық көрсетуіне байланысты келеңсіз көріністер жылы деп көрсетеді. Мектептің 4 сынып оқушылары бұлғақ шығарып, тәртіпсіздік жасайды. Бұл оқиғаға оқу округінің басшысы арнайы келіп қызметтік тесеріс жүргізеді. Соның нәтижесінде 4 сынып оқушысы Битен Ботабаев оқудан шығарылады (Васильев, 1896: 122-124).

Бұрынғы оқу инспекторының «келеңсіз көріністер» деп бағалап, оның жай-жаспарын баяндамай отырған оқиғасы – мектеп басшысы А. Безсоновтың 3-4 сынып оқушыларына православия дінінің кітаптарын насихаттауына байланысты туындайды. Бұл оқиғадан Ы. Алтынсарин де шет қалмай, мектеп басшысының ісін сынайды (Ильминский, 1891: 22-23).

Ор қаласында жұмыс жасап тұрған кезде мұғалімдік мектепті 20 қазақ шәкірт бітіреді. Олардың ішінде Ы. Алтынсаринның Торғай мектебінен бітірген Ғ. Балғымбаев, Д. Тоқтабаев, И. Тоқмұхаммедов, Ж. Тобылбаев, Н. Дәулетқалиев, А. Әлімбаев (Алимбаев), Е. Үсенов сынды шәкірттері де бар еді (Васильев, 1896: 122-124). Мысалы, Ғ. Балғымбаев 1886 жылы Ы. Алтынсаринның шақырумен Қостанайдағы екі кластық орыс-қазақ мектебінің мұғалімдік қызметіне орналасады. 1889 жылы ол төсек тартып ауырып жатқан ұстазының күні-түні қасында болып күтіп бағады, оны ақтық сапарға шығарып салады (Центральная научная библиотека, 397-1: 213-214).

Торғай облысы қазақтарының балалары үшін оқу орындарында тағайындалған стипендиялар. Қазақ өлкелерімен шекаралас Орынбор, Троицк қалаларында орысша оқытатын гимназиялық оқу орындары ашылуына байланысты қазақ балалары үшін арнайы вакансиялар бөлініп, оған стипендиялар тағайындалды. 1868 жылдың 28 қарашасында Орынбор гимназиясы жұмысын бастайды. Қазақ балаларына гимназиядан 30 стипендия тағайындалып, оның 12-сі – Торғай облысына, 10-ы - Орал облысына, 8-і - Бөкей ордасына бөлінеді. Гимназияның ашылуына байланысты 1869 жылы 19 жыл жұмыс жасаған Орынбор орыс-қазақ мектебі түбегейлі жабылады.

1871 жылы Троицк азаматтық гимназиясын ашу мәселесі көтеріледі. Бұл бастама Троицк қаласының саудагер-көпестердің тарапынан көтеріледі. Қала тұрғындарының бастамасын далалық қазақтар да қолдайды. Олар құрылысқа 4507 руб. көлемінде қаржылай көмек көрсетеді және 8153 руб. қаражаттың 5 пайыздық өсімін Л.Ф. Баллюзек атындағы екі стипендияға тағайындайды.

Гимназия 1873 жылдың 23 қыркүйегінде ашылады (Двадцатипятилетие Троицкой гимназии, 1900: 1-8). 1880 жылы гимназия жанындағы қазақ балаларына арналған пансионат 1880 жылы ашылып, оған 30 орын беріледі (Васильев, 1896: 138). А. Васильев Троицк гимназиясында алғаш оқығандар қатарында М. Қарабаев, Б. Қаржасов, Осм. Төлеков, Ш. Барлыбаев, С. Котлев, Е. Шелеков (Ищ. Чилеков), Осм. Жангерев, М. Сейдалиев, Шығ. Көшерев (Шиг. Кочуров) сынды қазақ балалары болғандығын көрсетеді. Сонымен бірге ол 1878-1891 жылдар аралығында Троицк гимназиясында білім алған 12 стипендиаттардың аты-жөнін, қай жылдары, қандай сыныпта оқығандарынан мәлімет беретін кесте ұсынады (Васильев, 1896: 140-141).

Торғай облысының қазақтарына арналған жоғары, орта және арнайы оқу орындарындағы стипендиялар. Гимназия бітірген шәкірттерге Ресей империясының Санкт-Петербург, Қазан қалаларындағы жоғары оқу орындарына, Красноуфим реальдық училищелерге жол ашылатын. Оның үстіне аталмыш оқу орындары үшін қазақ қауымы арнайы стипендиялар тағайындайды. Осы стипендиялардың арқасында Қазан, Санкт-Петербург университеттерінде Торғай облысы қазақтарының балалары білім алады. Ол шәкірттер Орынбор, Троицк қалаларындағы гимназиялық мәртебесі бар орта мектепті бітіргендер еді. Олардың жоғары оқу орындарында білім алуы үшін Торғай облысының қазақ қауымы Қазан университетіне Генерал-губернатор Н.А. Крыжановский атындағы арнайы стипендиялар тағайындайды. А. Васильевтің көрсетуінше, 1877-1891 жылдар аралығында аталмыш стипендия арқылы 8 шәкірт білім алады. Олардың алтауы Торғай облысынан болса, екеуі (Қосбақов пен Қаратаев) Бөкей ордасы мен Орал облысынан келген шәкірттер болды (Васильев, 1896: 144).

Қазақ даласындағы мектептердегі оқушыларды кәсіптік мамандыққа баулу мақсатында Мұғалімдер мектебін бітірген шәкірттерге Красноуфим реальдық (кейін өндірістік) училищесі мен оның жанындағы ауыл-шаруашылық бағыттағы орыс-башқұрт мектептеріне оқу стипендиясы бөлініп отырды. 1886-1891 жылдар аралығында арнайы стипендиямен оқыған 17 шәкірттің сегізі түрлі мамандықтарды игеріп шығады (Васильев, 1896: 145-148).

Торғай облысында орысша білім беруді орнатудың үшінші кезеңін А. Васильев 1892-1896 жылдар аралығы деп санайды. Бұл аралықты далалық өлкелерде ауылдық мектептерді ашып, оның жұмысын жолға қою басты көрініс алды. Ресей империясының далалық облыстарды басқару туралы 1891 жылдың 25 наурызында шыққан жаңа Ереже бойынша, әлеуметтік саланың шығыны, соның ішінде ағарту саласы да жергілікті жерден жиналатын салық негізінде қаржыландыру көзделді. Сол себепті мектеп ісі саласында шығыны аз жұмыстарды қолға алу қарқынды жүргізілді. Бұл орайда әкімшілік қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қолайлы, мұсылмандық татар білімін таратушылардың тәжірибесінен өткен көшпелі мектептер жұмысын жолға қояды қолға алады. Мұндай көшпелі мектепті «ауыл мектебі» деп атады. Оның мақсаты «татар, башқұрт, ортазиялықтардың қазақ даласындағы мектептерін ығыстыру» болып табылды Ауылдық мектептің дәрежесі бір сыныптық, болстық мектеп екі сыныптық мәртебеге ие болды. Ауылдық мектептің бір жылдық шығыны 324 руб., ал болыстық мектеп 2 мың руб. көлемінде қалыптасты (Васильев, 1896: 151-153).

Орысша білім беретін алғашқы ауыл мектебі 1892 жылдың 15 маусымында Қостанай уезі Кеңарал болысының Қарағайлы (№4 ауыл) ауылында ашылады. Алғаш ашылып отырған мектепті қолдау және оның керек-жарағына көмектесу мақсатында Торғай облысының әскери губернаторы 324 руб. қаражат бөледі (Тургайские областные ведомости, 1892: 6). Облыстық басылым бетінде ауылдық мектептің «Оренбургский листок» газетінде жарияланған орыс тіліндегі Ережесі қазақшаға аударылып басылады (Тургайские областные ведомости, 1892: 31). Сол жылдың аяғына дейін уезде Алакөл, Аралағаш, Тобыл, Қарадөңкөл, Сужарған сияқты 5 ауылдық мектеп ашылып, жұмысын бастап кетеді. 1894 жылдың 1 қаңтарына дейінгі көрсеткіш бойынша облыс көлемінде 25 ауылдық болса, 1895 жылдың басында олардың саны 35 мектепке жетеді. Онда 542 шәкірт білім алады. Сонымен қатар Ақтөбе және Қостанай уездеріндегі орыс поселкаларында орысша мектеп ашылып, олардың дәрежесі ауылдық мектеп мәртебесінде болады. Облыс көлемінде тез көбейіп жатқан бастауыш мектептерді мұғалімдермен қамтамасыз ету мақсатында әкімшілік 1894 жылы Қостанай қаласындағы екі сыныптық мектеп жанынан 2 жылдық Педагогикалық курс ашу мәселесін көтереді (Васильев, 1896: 157-158). 1897 жылы аталмыш Педагогикалық курс ашылып, өз жұмысын бастайды. Курстың ашылуы туралы «Тургайская газета» 1897 жылдың №108 санында арнайы хабарлама жазады. Онда Орынбор мұғалімдер мектебіне бөлінген 17 стипендияны Қостанайдағы Педагогикалық курсқа ауыстыру мәселесі көтеріледі (Тургайская газета, 1897: 108).

А. Васильев 1896 жылдың 1 қаңтарына дейінгі есеп бойынша облыс көлемінде 35 ауылдық мектеп жұмыс жасап жатқанын, ол мектептердің қай жылы ашылғанын, қандай мекенде орналасқанын және мектептің қалай аталатынын (қыстау бойынша және мектепті ашуға көп үлес қосқан кісінің аты) орналасқанын, мектептің мұғалімі кім екенін көрсететін деректік кесте жасайды (Васильев, 1896: 159-161). Бұл кестеден біздер ауылдық мектепке мұғалімдік қызметте болған 35 ұстаздың аты-жөнін көре аламыз. Солардың ішінде Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, ағартушы ғалым Ахмет Байтұрсынұлының есімін де байқаймыз. Зерттеудегі дерек

бойынша, ол 1895 жылы Ақтөбе уезі Бестамақ болысының №2 ауылдағы «Арынғазиев мектебінде» қызмет еткен (1 сурет).

ВЪ АКТЮБИНСКОМЪ УЪЗДЪ.		20-го января 1893 года за № 291.	15-го марта.	Беркадиев, оконч. курсъ киргизской учит. школы.
17	Миндыбаевская -			
18	Косыбаевская -	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Каратург. волости.	14-го февраля.	Арастаналиевъ съ званіемъ сельскаго учителя.
19	Алимбетская -	Въ № 2 аулѣ Тереклинской волости.	10-го февраля.	Калдиновъ изъ Актюбинскаго 2-хкласснаго училища.
20	Алчинбаевская -	Въ № 3 аулѣ Уйеснаринской волости.	12-го февраля.	Айчуваковъ, оконч. курсъ киргизской учит. школы.
21	Карамолинская -	Въ № 5 аулѣ Буртинской волости.	13-го марта 1894 г.	Тимобеев, оконч. курсъ Благотѣщен. учит. семинари.
22	Михайловская -	Въ поселкѣ Михайловскомъ.	13 февраля 1894 г.	Байтурсыновъ окончивш. курсъ киргиз. учительской школы.
23	Арунғазиевская -	Въ № 2 аулѣ Актюб. вол., а затѣмъ перев. въ Бестамак. волости.	21-го	
ВЪ ТУРГАЙСКОМЪ УЪЗДЪ.				

1 сурет. А. Васильевтің кестесінен үзінді

А. Байтұрсынұлы Бестамақ болысында қызмет атқарғанын қосымша айғақтайтын көрініс – оның 1896 «Тургайская газетаның» №60 санында жариялаған мақаласы. Мақала «Корреспонденция (от нашего корреспондента) Бистамакская волость, Актюбинского уезда» деп аталады. Онда тілші өзі қызмет жасайтын ауылда ашылған №4 фельшерлік пункттегі шешекке қарсы егілген екпе жұмысы және қазақ даласындағы дәрігерлік қызмет мәселесін қозғайды (Байтұрсынов, 1896: 60).

Бұл А. Байтұрсынұлының екінші мақаласы болатын. Бұған дейін ол 1895 жылы аталмыш басылымда «Киргизские приметы и пословицы» деп аталатын тұңғыш мақаласын жариялайды (Байтұрсынов, 1895:39).

Ахметтанушылардың алғашқы буыны М. Дулатұлы, М. Әуезұлы сынды қайраткерлер ағартушының ауылдық мектептердегі қызметі Ақтөбе, Қостанай, Қарақаралы уезінде өткенін жазған еді. Бұл орайда, М. Дулатұлы өзінің ұстазының ауылдық мектептердегі педагогикалық қызметінің басталу жылы мен аяқталу мерзімін (тарихи хронологиясын), ұстаздық қызмет еткен уездерін дәл айқындап берді. Кезінде ол былай деп жазды: «Педагогическая деятельность А.Б. начинается с 1895 года. С период 1895 по 1909 год он учительствует Актюбинском, Кустанайском и Каракалинском уездах» (Дулатов, 1922: 20). Ал М. Әуезұлы «Ақанның елу жылдық тойы (юбилей)» деп аталатын мақаласында «Оқу бітірген соң әуелде мақсұт қылған жолмен ел ортасына барып қазақ балаларын оқытпақ ниетпен Ақтөбе уезі, Батпақты болысындағы Ахметкерей Қопсыбақовтардың ауылындағы ауылный школга барып оқытушы болған» (Әуезов, 1991: 18).

М. Әуезовтің «Ақтөбе уезі, Батпақты болысындағы Ахметкерей Қопсыбақовтар» дегені отырғаны анықтамалық тарихи жазба деректерде Бестамақ болысының управителі Ахметкерей Косваковпен (Памятная книжка, 1899: 40) бір кісі болса керек.

Торғай облысында ашылған көшпелі ауыл мектептерінің жұмыс тәжірибесі көрші аймақтарға үлгі бола бастайды. Ақмола облыстық «Дала уалаяты газетасының» 1896 жылғы №20 санында қазақтың көшпелі тұрмысына қолайлы екендігі ерекше ықыласпен аталып өтеді (Дала уалаятының газеті, 1994: 545).

Очеркте Торғай облысының территориясындағы ауылдық мектептерге жетекшілік жасайтын болыстық мектептер жұмыстарына А. Васильев тәрпынан тарихи сипатама берілген. Ол облыс көлеміндегі жеті болыстық, атап айтқанда, Қарабұтақ, Бөрте, Обаған, Шұбар-Жетіқара, Қаратоғай, Әуликөл, Мендіқара мектептерде 1892-1895 жылдар аралығында білім алған оқушылардың саны, мектепті ұстауға жұмсалған шығын көлемі көрсетілген кесте ұсынады (Васильев, 1896: 171).

Қарабұтақ болыстық мектебі екі сыныптық мәртебеге өтіп, онда Ор Мұғалімдер мектебінің түлегі, Ы. Алтынсаринның шәкірті Ғ. Балғымбаев жемісті еңбек етеді. Оның Ресей императорының таққа отыру күні Қарабұтақ форпостында қалай тойланғаны туралы жазған «Қарабұтақ» атты мақаласы «Тургайская газетаның» 1897 жылғы 29 мамыр күнге санында жарияланады (Балғимбаев, 1896:74). Қарабұтақ мектебінен кейін Ғ. Балғымбаев алдымын Ырғыз уезінің, одан соң Торғай облысының білім инспекторы, «Тургайская газетада» редакторлық қызметтерін атқарады.

Орыс-қазақ қыздар мектебі. 1892-1895 жылдары патшалық әкімшілік облыс көлеміндегі оқушы қыздарға арналған мектептер жүйесін дамытуға да көңіл бөледі. Бұған дейін ашылған Ырғыз, Торғай қыздар мектебіне қосымша 1893 жылдың 10 наурызында Қостанайда орыс, 1896 жылдың 26 қыркүйегінде Ақтөбеде, сонымен қатар Қарабұтақта қыздарға арналған орыс-қазақ мектептері ашылады. Осылайша облыс көлеміндегі оқушы қыздарға арналған мектептің саны 5-ке жетеді (Васильев, 1896: 172-174).

Оқушы қыз балаларға арналған мектептер санын көбейту мақсатында 1894 жылы әскери

генерал-губернатор Барабаш Қостанайда прогимназия (4 жылдық толық емес орта мектеп) ашу жайында бастама көтереді. Қазақ әлеуметі қыздар прогимназиясын ашуға бір реттік көмек ретінде 12000 мың руб. қаржы жинайды, қала қауымдастығы жыл сайын 1830 руб. қосып отыруды міндетіне алады (Васильев, 1896: 172-174).

1895 жылдың 8 қазанында прогимназия салтанатты түрде ашылады. Оның ашылу салтанатына жергілікті орыс-қазақ жұртының өкілдері шақырылады. Қазақ қауымы қатарынан Ы. Алтынсариннің жесірі Айғанис Алтынсарина, Шолпан Қаржасов (уезд әкімшілігінің аудармашысы Х. Қаржасовтың жұбайы болуы мүмкін), Қатира Тоқтабаева (мектеп ұстазы Д.Тоқтабаевтың жұбайы болуы мүмкін) қатысады. Іс-шараға 1894 жылы А. Васильевтің орнына Торғай облысының инспекторы болған А. Алекторов те қатысады. Бұл шара туралы «Тургайская газетада» «И.К.» деген автор хабарлама жариялайды (ИК, 1895: 42).

А. Васильев алды 1864 жылы ашылған Торғай, Ырғыз, Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз, Қарабұтақта орналасқан екі сыныптық орыс-қазақ уездік мектептердің 1892-1895 жылдар аралығындағы жай-күйлеріне, жұмысына сипаттама береді. Аталмыш жылдар аралығында уездік мектептерде білім алған оқушылардың саны көрсетілген кесте де ұсынады (Васильев, 1896: 177-182).

Үшінші кезеңнің екінші тарауында А. Васильев Торғай облысындағы бастауыш орыс мектептерінің ашылу тарихы мен жай-күйіне тоқталады. 1892 жылдарға дейін облыс көлемінде 4 орыс мектебі (2 -бір сыныптық, 1- қыздар мектебі, 1- ересектерге арналған кешкі мектеп) болса, 1892 жылдардан бастап Қостанай және оның аумағында орыс жұртының көптеп қоныс аударып келуіне байланысты 1895 жылы әр түрлі мәртебедегі мектептер саны 24-ке жетеді. Бұл орайда орыс мектептерінің көптеп ашылуына православия шіркеуінің белсенді көмектескенін айта кету керек. Жаңадан ашылған мектептердің басым көпшілігі шіркеу жанынан (приходская) немесе оның тікелей қолдауы арқылы ашылады.

1891 жылы Қостанай қаласында Орынбор епархиясының мектеп ісі Кеңесінің Николаевск бөлімі ашылып, оған Қасиетті Синод 1200 руб. көлемінде қаражат бөліп отыруды және кітаптармен қамтамасыз етуді қолға алады. Бұл қаражат жаңадан ашылып жатқан орыс поселоктарындағы мектептерге көмек ретінде жұмсалып отырды. Православия шіркеулері алдымен мінажат үйі жанында жұмыс жасайтын «Сауат ашу» (Школа грамотности) мектептерін және дәрежесі ауылдық мектеп мәртебесіндегі бастауыш мектептерді ашуға күш салады. Осындай харекеттердің арқасында 1896 жылы Қостанай уезінде шіркеулер жанынан 4 приходская, 9 сауат ашу мектептері жұмыс жасайды. Тобыл өзенінің бойындағы Степановский, Бориславский, Михайловский сияқты орыс поселкаларында ауылдық мектептер ашылады (Васильев, 1896: 190-192).

Орыс мектептерін ашуда шіркеу ықпалының күшеюі бұрын мектептерде дәріс беріп жүрген оқытушылардың дін ісіне тікелей араласуына әкеліп соқтырады. Айталық, кезінде орыс-қазақ мектебінің меңгерушісі болған Ф. Соколов шіркеудегі священник қызметіне ауысып, дін ісімен түбегейлі айналысады. Бірақ ол мектептегі дін сабағынан қол үзбейді. Сол сияқты священник П. Гордеев те шіркеудегі қызметімен қатар мектепте дін сабағына дәріс береді. Діни қызметкер ретінде ол 1898 жылы «Оренбургские епархиальные ведомости» журналының №8-11 сандарында «Г. Кустанай» деген атпен мақала жариялап, Қостанай қаласына қоныс аударушылардың тарихы мен олардың арасында православия дінін жүргізу жөніндегі жұмыстар туралы мәліметтер береді. Онда ол мектеп ашу ісінде білім инспекциясы мен шіркеу қоян-қолтық жұмыс жасағанын, 1898 жылға дейін уезде 5 шіркеу, халық ағарту министрлігіне қарасты 8 мектеп жұмыс жасап тұрғанын жазады (Гордеев, 1898, 11: 435).

Сонымен қатар 1891 жылы 14 сәуірде Қостанайда «Торғай облысының Қостанай және Ақтөбе уездеріндегі бастауыш білімге қамқорлық қоғамы» құрылады. Қоғам өзінің жұмысын балалар үйін ашудан бастайды. Бұл іске священник Ф. Соколов (Алтынсарин тұсында Қостанай екі кластық орыс-қазақ мектебінің меңгерушісі болады) көп көмек көрсетеді. Алғашқыда балалар үйіне қазақ ауылдарында жерді жалға алып күн көріп жүрген орыс жұртының 14 баласын қамқорлыққа алады. 1892 жылы Қоғам Қостанайда «тегін халықтық оқу залын» ашады. 1894 жылы оқу залында 1120 томдық 467 кітап қоры болады. 1893 жылы Қоғам 20 орынға лайықталған бір сыныптық мектеп-интернат ашады (Васильев, 1896: 186-187).

Орынбордағы қазақ мұғалімдік мектебі. 1889 жылы Ор қаласындағы қазақ мұғалімдерін дайындайтын мектеп Орынборға көшіріледі. Алғашқыда мектеп жалға алынған жеке үйге – Ильин үйіне орналасады. Бір жылдан соң ол кезінде Ы. Алтынсарин оқыған бұрынғы қазақ-орыс мектебінің ғимаратына (Большая улица, кейін Николаевская, қазіргі таңда Советская көшесі) орналасады.

Алғашқыда мектепте бірыңғай қазақ балалары оқыса, 1892 жылдан бастап оған орыс жұртының өкілдері де қабылдана бастайды. Мұның себебі аталмыш жылдарда орыс мектебінің мұғаліміне сұраныс артады. Мұғалімдер мектебінің Орынбор кезеңінде қабылдау сынақтарының талабы күшейтіледі. Сонымен қатар үміткерлерден денсаулығына назар аударылып, олардан шешекке қарсы екпе талап етілетін болады.

1890-1895 жылдар аралығында қазақ оқушылары қатарынан мектепті жыл сайын 2-ден 8-ге

дейін түлектер тамамдап отырады. Аталмыш жылдар аралығында Орынбор мұғалімдер мектебін 14 кісі толық аяқтап шыққан. Мұны А. Васильевтің түлектердің аты-жөнін, қай жылы түсіп, қашан бітіргенін, қай жерден келгенін және қайда қызмет атқарып жатқанын көрсететін кестеден көре аламыз. Онда А. Балғымбаев, Н. Құлжанов, К. Сейдалиев, А. Байтұрсынұлы сынды түлектердің аты аталады (Васильев, 1896: 192-195).

Үшінші кезеңнің (1892-1895жж) қыр-сыры баяндалған бөлім екі тараумен аяқталады. Ол тараулар «Торғай облысының қазақтары үшін жоғары, орта және арнаулы оқу орындарындағы стипендиялар» және «Торғай облысы инспекциясының қазіргі жай-күйі (облыстағы туземдік мектеп пен медреселердің жағдайымен қоса)» деп аталады.

Торғай облысының балаларына арналған стипендиялар иегері қатарынан аталмыш кезеңде Қазан және Санкт-Петербург университетінде 4 шәкірт білім алады. Олар Саматов (Санкт-Петербург), Едігин (Идигин) – (Қазан), Беримжанов (Қазан), Қаратаев (Қазан). 12 шәкірт Орынбор гимназиясындағы қазақ балаларына арналған стипендиялар бойынша оқиды. Олардың қатарында орысша алғашқы білім алған белгілі әулеттің балалары бар екендігін көруге болады (Васильев, 1896: 205-216).

Торғай облысы оқу инспекциясының жай-күйін сипатталған тарауда А. Васильев 1879 жылдан басталған білім жүйесі дұрыс бағытта дамып орнығып, өз жемісін беріп отырғанын, о баста саусақпен санарлық орыс-қазақ мектептердің саны 1895 жылға 59-ға жеткенін, мектеп санының күрт өсуіне және облыстың территориясының ауқымдылығына байланысты білім саласын қадағалайтын инспекторлардың санын арттыру мақсатында орталық органдарға бірнеше рет ұсыныс айтылғанын, бірақ ол ұсыныстар әлі күнге дейін қанағаттандырылмай келгендігін қынжыла жазады.

Білім саласының әкімшілігі облыс көлемінде орысша білімді таратумен қатар туземдік (мұсылмандық деп таныған дұрыс) мектеп-медреселердің оқу жұмысын қадағалауды назардан тыс қалдырмайды. Мектеп-медреселердің оқу жұмысын бақылау 1868 жылғы Ереже бойынша облыстық және уездік әкімшілікке жүктелсе, 1874 жылы білім саласының әкімшілігінің қарауына өтеді. 1877 жылы Халық ағарту министрлігі мектеп-медреселердің жұмысын жүргізудің Нұсқаулығын жасақтап, оны облыс әкімшілігінің қарауына ұсынады. Облыс әкімшілігі Нұсқаулықтың қабылдауына қарсы болады, себебі қазақ даласында ресми түрде мұсылмандық мектеп-медреселер тіркелмегенін, олар бейресми түрде жұмыс жасайтынын, сондықтан оларды Нұсқаулық арқылы заңдастырудың қажетсіз екендігін алға тартады. Оның Уақытша Ереженің 209 тармағын қолданып, қазақ әлеуметінде мектеп пен медресе ашуға қайырымдылық көмек, қаржат жинауға әкімшілік тарапынан рұқсат алу күзірегін тиімді қолдануды ұсынады. Дегенмен де, білім әкімшілігі тарапынан Нұсқаулық шығады, бірақ сол қағаз жүзіндегі Нұсқаулық күйінде қалады. Мұсылмандық мектептердің жұмысын қадағалау білім инспекторының және жергілікті әкімшіліктің міндетіне жүктеледі.

Инспектор А. Васильевтің дерегінше, 1892 жылы Торғай уезіндегі 76 мұсылмандық мектепте 887 бала оқиды. Ал Ырғыз уезіндегі мұсылмандық мектептерде 659 оқушы білім алған (Васильев, 1896: 219-221).

Тарихи очерктің соңғы бөлімі – **Қосымшалар**. Бұған автор мектеп жұмысы мен оқу ісіне қатысты тарихи құжаттарды, атап айтқанда, ержелер мен нұсқаулықтарды, жарғыларды жинақтаған. Олардың қатарында 1844 жылы 14 маусымда қабылданған «Орынбор қазақтары басқару туралы» Ережедегі Орынбор Шекаралық комиссия жанындағы қазақ балаларына арналған мектептің Тәртібі, Шекаралық комиссияның аталмыш Тәртіпті басшылыққа алудағы Нұсқаулығы, далалық бекіністердегі мектептердің Тәртібі, Торғайдағы Яковлев атындағы мектептің жарғысы, Торғай облысындағы орыс-қазақ ауылдық мектептердің Ережесі, ауыл мектептерінің қамқоршылары (блюстителдері) туралы Ереже, Башқұрт, қазақ, татар мектептерінің инспекторларына арналған Нұсқаулық, Торғай облысындағы мұсылмандық (туземдік) мектеп пен медреселерді білім саласының басшылығына бағындыру Тәртібі сынды тарихи құжаттар орын алған. Бұған қоса қазақ шәкірттері үшін тағайындалған арнайы стипендиялардың ережелері мен тәртібі, жарғылары берілген.

Мұндағы құжаттардың басым көпшілігі бұрын-соңды ғылыми айналымға түспеген. Айталық, Торғайдағы «Яковлев» атындағы мектептің Жарғысы, ауылдық мектептердің Ережесі, «Башқұрт, қазақ, татар мектептерінің инспекторларына арналған Нұсқаулық» сынды құжаттарды зейінге алып зерделеу мәселесі аса маңызды. Инспекторларға мектеп-медресенің жұмыстарын қадағалауға кең мүмкіндік берген. Олар мектеп-медреседе қандай білім беріп жатқанын, қандай оқулықтар пайдаланатынын, мұсылмандық білім беретін мұғалімдердің сенімділігін қадағалайтын болған. Мұсылмандық мектеп ашылғанда оның жанынан орыс сыныптарын ашу да жүктелген (Васильев, 1896, Приложение: 63).

Түйіндей келгенде, Б. Алтынсариннен кейін Торғай облысының инспекторы қызметін атқарған А. Васильевтің «Торғай облысында орысша білімді таратудың тарихи очеркі» атты еңбегі - қазақ даласына орысша білімнің таралуы тарихын жүйелі түрде, хронологиялық кезеңдерге, ресми құжаттарға сүйене отырып баяндаған алғашқы ғылыми танымдық зерттеудің бірі.

Әдебиеттер тізімі

Әуезов М. Ақанның елу жылдық тойы (юбилей) // Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. Алматы: Жалын, 1991.464 бет.

Байтурсунов А. Киргизские приметы и пословицы // Тургайская газета. 1895. 24 сентября. №39.

Байтурсунов А. Корреспонденция (от нашего корреспондента). Бистамакская волость, Актюбинск. уезда // «Тургайская газета», 1896, №60.

Балгимбаев Г. Карабутак // «Тургайская газета», 1896, №74.

Центральная научная библиотека «Ғылым Ордасы» Комитета науки МОН РК // Балгимбаев Г. Воспоминания об И. А. Алтынсарине, первом инспекторе народных училищ б. Тургайской области. Ф. 397-1, л. 213-214.

Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Типо-литография Н.Н. Жаринова, 1896.

Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам (1816-1881). Составитель Н.И. Веселовский. Издание Императорского русского археологического общества. С.-Петербург, Типография и хромолитография А.Траншеля, Стремянная, №12, 1887 г.

Государственный архив Оренбургской области (ГАОО), ф.6, оп.10, д.7901, л 1-2.

Гордеев П. Кустанай // Оренбургские епархиальные ведомости, 1898, №11.

Двадцатипятилетие Троицкой гимназии (1873-1898 г.). Историческая записка. Составлена по поручению педагогического совета преподавателями А.К. Зелецким и Ои: и Пушновыми законоучителем прототерием В.А.Лавровским. г.Троицк, Типография И.О. Лисаковской, 1900 г.

Дулатов М. Ахмед Байтурсунович Байтурсунов (Биографический очерк). Труды общества изучения Киргизского края. Вып. III, Оренбург, 1922 г.

Дала уалаятының газеті. Алматы: Ғылым, 1994. 816 б.

Ильминский Н.Н. Воспоминания об И.А. Алтынсарине. Казань, Типо-Литография В.М. Ключникова, 1891 г.

И.К. Открытие женской русско-киргизской прогимназии в Кустанае // «Тургайская газета», 1895, №42.

Памятная книжка, 1899 - Памятная книжка Тургайской области. 1899 год. Оренбург, Типо-литография Н. П.Жаринова, 1899 г.

Тургайская газета, Оренбург, 1897, №108.

Троицкий житель. О Троицкой школе // Северная пчела, 1861, № 241.

Тургайские областные ведомости, Оренбург, 1892, №19

Тургайские областные ведомости, Оренбург, 1892, №6.

Тургайские областные ведомости, Оренбург, 1892, №31.

References

Auezov M. Aqannyn elu jyldyq toiy (iubilei) [Fifty years of Baitursunov (anniversary)] // Aq jol: Olender men tarjmelер, publ. Maqalalar jane adebi zertteu / Kūrast. R. Nūrǵaliev. Almaty: Zhalyн, 1991. 464 bet. [In Kazakh].

Baitursynov A. A. Kirgizskie primety i poslovitsy [Kyrgyz signs and proverbs] // «Turgaiskaia gazeta», 1895, №39. [In Russian].

Baitursynov A. Korespondensia (ot našego korespondenta). Bistamakskaia volos, Aktъbinsk. uезда [Correspondence (from our correspondent). Bistamak volost, Aktyubinsk. county] // «Turgaiskaia gazeta», 1896, №60. [In Russian].

Balgimbaev G. Karabutak // «Turgaiskaia gazeta», 1896, №74 [In Russian].

Sentralnaia nauchnaia biblioteka «Ĝylym Ordasy» Komiteta nauki MON RK [Central Scientific Library “Gylym Ordasy” of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan] // Balgimbaev G. Vospominania ob I. A. Altynsarine, pervom inspektore narodnyh uchiliş b.Turgaiskoi oblasti. F.397-1, l.213-214. [In Russian].

Vasilev A.V. Istoricheski ocherk ruskogo obrazovania v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ego sostoianie [Historical sketch of Russian education in the Turgai region and its current state]. Izdanie Turgaiskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Orenburg, Tipo-litografіa N.N.Jarinova, 1896. [In Russian].

Vasili Vasilevich Grigorev po ego pismam i trudam (1816-1881) [Vasily Vasilyevich Grigoriev according to his letters and writings (1816-1881)]. Sostavitel N.Ī. Veselovski. Izdanie Īmperatorskogo ruskogo arheologicheskogo obşestva. S.-Peterburg, Tipografіa i hromolitografіa A.Tranşela, Stremannaia, №12, 1887 g. [In Russian].

Gosudarstvennyi arhiv Oreburskoi oblasti [State Archive of the Orebursk Region], f.6, op.10, d.7901, str.1-2. [In Russian].

Gordeev P. Kustanai // Orenburgskie eparhialnye vedomosti [Orenburg Diocesan Gazette], 1898, №11. [In Russian].

Dvadsatipatiletie Troiskoi gimnazii (1873-1898 g.) [Twenty-fifth anniversary of the Trinity Gymnasium (1873-1898)]. Istoricheskaia zapiska. Sostavlena po porucheniu pedagogicheskogo soveta prepodavatelami A.K.Zeleskim i Oi:i Puşnovymi zakonouchitelem prototeriem V.A. Lavrovskim. g.Troisk, Tipografia I.O. Lisakovskoi, 1900 g. [In Russian].

Dulatov M. Ahmed Baitursunovich Baitursunov (Biograficheski ocherk) [Ahmed Baitursunovich Baitursunov (Biographical sketch)]. Trudy obşestva izuchenia Kirgizskogo kraia. Vyp. III, Orenburg, 1922 g. [In Russian].

Dala ualaiatynyn gazetı [Steppe newspaper]. Almaty: Gylym, 1994. 816 b. [In Kazakh].

Ilinski N.N. Vospominania ob I.A.Altynsarine [Memories of I.A.Altynsarin]. Kazan, Tipo-Litografia V.M. Kluchnikova, 1891 g. [In Russian].

I.K. Otkrytie jenskoj rusko-kirgizskoi progimnazii v Kustanae [Opening of the women's Russian-Kyrgyz progymnasium in Kustanai] // «Turgaiskaia gazeta», 1895, №42. [In Russian].

Pamiatnaia knijka Tęrgaiskoj oblasti. 1899 god. [Commemorative book of the Turgai region 1899] Orenburg, Tipo-litografiia N. P.Jarinova, 1899 g.

Turgaiskaia gazeta [Turgai newspaper], Orenburg, 1897, №108. [In Russian].

Troiski jitel. O Troiskoi shkole [About Trinity School] // Severnaia pchela, 1861, № 241.

Turgaiskie oblastnye vedomosti [Turgai regional statements], Orenburg, 1892, №19 [In Russian].

Turgaiskie oblastnye vedomosti [Turgai regional statements], Orenburg, 1892, №6. [In Russian].

Turgaiskie oblastnye vedomosti [Turgai regional statements], Orenburg, 1892, №31. [In Russian].

MPHTI 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_15

**МУХАММЕД-ХАНАФИЯ (ЧОКАН) ЧИНГИСОВИЧ ВАЛИХАНОВ ОБ ЭТНОНИМЕ
«КАЗАК», ЭТНОНИМЕ «КАЗАХ» И ЭТНОГЕНЕЗЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА
(СТАТЬЯ ПЕРВАЯ)**

Абдиров Мурат Жеткергенович^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент
E-mail: abdirov.murat@mail.ru

Аннотация. В обширном творческом наследии Ч.Ч. Валиханова важное место занимают вопросы происхождения и формирования казахского народа и семантики этнонима «казах». Этой проблеме он специально посвятил две статьи: «Письмо профессору И.Н. Березину» (1852 г.) и «Киргизское родословие» (1852-1853 гг.), хотя обращался к этой теме и в других работах. Разумеется, в его эпоху ученым были неизвестны многие восточные произведения по истории казахов, поэтому он опирался на доступные источники, в том числе, на героический народный эпос, на проверенные исторические факты. Таким образом, именно он заложил научно-теоретические основы исследования этногенеза казахского народа, они и по сей день не потеряли своей актуальности, поэтому являются основополагающими принципами при исследовании национально-культурной идентичности казахов.

Ключевые слова: этнос, этимон, этноним, этногенез, узбеки, мангыты, ногаи, казахи, казахский народ, Золотая Орда, Алаш.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АРОР 11465477 «Разработка краткой истории Казахстана для иностранной аудитории» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

FTAMP 03.20

**МУХАММЕД-ХАНАФИЯ (ШОҚАН) ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ
«ҚАЗАҚ» ЭТИМОНЫ, «ҚАЗАҚ» ЭТНОНИМІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ЭТНОГЕНЕЗІ ТУРАЛЫ (БІРІНШІ МАҚАЛА)**

Әбдіров Мұрат Жеткергенұлы^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент
E-mail: abdirov.murat@mail.ru

Түйіндеме. Ш.Ш. Уәлихановтың ауқымды шығармашылық мұрасында қазақ халқының пайда болуы мен қалыптасуы және «Қазақ» этнонимінің семантикасы мәселелері маңызды орын алады. Ол осы мәселеге арнайы екі мақала арнады: «Профессор И.Н. Березинге хат «(1852)» және «Қырғыз шежіресі» (1852-1853), дегенмен ол осы тақырыпқа басқа жұмыстарда да жүгінді. Әрине, оның дәуірінде ғалымдарға қазақтардың тарихы бойынша көптеген шығыс шығармалары белгісіз болған, сондықтан ол қол жетімді дереккөздерге, соның ішінде батырлық халық эпосына, тексерілген тарихи фактілерге сүйенген. Осылайша, ол қазақ халқының этногенезін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздерін қалады, олар осы күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан жоқ, сондықтан қазақтардың ұлттық-мәдени сәйкестігін зерттеу кезінде негіз қалаушы қағидаттар болып табылады.

Кілт сөздер: этнос, этимон, этноним, этногенез, өзбектер, маңғыттар, ноғайлар, қазақтар, қазақ халқы, Алтын Орда, Алаш.

IRSTI 03.20

MUHAMMAD-HANAFIA (CHOKAN) CHINGHISOVICH VALIKHANOV ABOUT THE ETYMON «KAZAK», THE ETHNONYM «KAZAKH» AND THE ETHNOGENESIS OF THE KAZAKH PEOPLE (FIRST ARTICLE)

Abdirov Murat Zhetkergenovich^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: abdirov.murat@mail.ru

Abstract. The issues of the origin and formation of the Kazakh people and the semantics of the ethnonym “Kazakh” occupy an important place in the extensive creative heritage of Ch. Valikhanov. He specifically devoted two articles to this issue: “A letter to Professor I.N. Berezin” (1852) and “Kirghiz genealogy” (1852-1853), although he addressed this topic in other works as well. Of course, in his era, many eastern works on the history of the Kazakhs were unknown to scholars, so he relied on available sources, including the heroic folk epic, on proven historical facts. Thus, it was he who laid the scientific and theoretical foundations for the study of the ethnogenesis of the Kazakh people, they have not lost their relevance to this day, therefore they are the fundamental principles in the study of the national and cultural identity of the Kazakhs.

Key words: ethnos, etymon, ethnonym, ethnogenesis, Uzbeks, Mangyts, Nogai, Kazakhs, Kazakh people, Golden Horde, Alash.

Введение. Исторический феномен никогда не может быть объяснен вне его времени, и это верно для всех этапов эволюции, говорил французский историк Марк Блок. И приводил в пример арабскую поговорку: «Люди больше походят на свое время, чем на своих отцов» (Блок, 1986: 22).

Это методологическое положение (особенно его первая часть) имеет важное значение для выяснения сущности такого уникального социального и этнопотестарного явления, как «казачество» и «казакование, имеющих евразийской характер и корни которого уходят в глубь веков. Но вначале немного о теории этносоциальных процессов в истории человечества.

Как показывает изучение происхождения народов мира, основными видами собственно этнических процессов трансформационного характера являются процессы этнического разделения и этнического объединения. При этом первостепенное значение имеют тесные и неразрывные взаимосвязи этнических, этнопсихологических и социально-политических факторов, влияющих на эти процессы. При выделении из прежнего, более крупного этноса новых этнических групп, они проходят такие этапы, как этническая сепарация - этническая миксация - этническая консолидация = новый этнос.

Суть этнической сепарации состоит в отделении от какого либо народа его сравнительно небольшой части, что может быть вызвано самыми различными причинами, в том числе политико-государственным обособлением небольшой части исходного народа, которая со временем превращается в самостоятельный этнос.

В процессе этнической миксации происходит постепенное сближение и смешение в рамках одной социальной группы представителей разных этносов, рас и языковых групп, объединенных какими-либо форс-мажорными обстоятельствами.

На этапе межэтнической консолидации происходят необратимые процессы тесного слияния родственных по языку, культуре, социальному положению, интересам и целям этнических единиц в новую, более крупную этническую общность, например, в народность или народ.

Все эти теоретико-методологические подходы вполне оправданы при исследовании проблем происхождения казахского народа и термина «казах» (Бромлей, 1987: 73-80).

А.И. Левшин, которого Ч.Ч. Валиханов называл «Геродотом казахского народа», как автора первого в фундаментальной науке исследования истории казахов, писал, что имя «казак, которого древность, как уверяют некоторые восточные писатели, восходит далее рождения Христова», т.е. оно было известно якобы еще до нашей эры. И продолжает: «Не будем входить в разыскание, справедливо или несправедливо сие мнение, но скажем, что название казак принадлежит киргиз-кайсацким ордам с начала их существования, и что они себя донныне иначе не называют, как казаками (казак)».

И продолжает далее: «Казаки древние, подобно позднейшим, прославили имя свое грабежами и набегами, что главное оружие их были копыя, и что посему в Азии начали называть их именем всякую толпу наездников, вооруженную копыями, и занимавшуюся ремеслом подлинных казаков, т.е. разбоями и нападениями на соседственные земли. Итак, татарские казаки (т.е. тюркские – авт.), почитаемые нами за первоначальных казаков, были только подражатели и название их не татарское, а занятое у другого народа. Известие сие делает толкование и переводы слова «казак» излишними, но само название их как имя собственное народа не подлежит ни переводам, ни этимологическим спорам» (Левшин, 1996: 135, 152-153).

Очень любопытное суждение А.И. Левшина наводит на глубокие размышления о древнейшем происхождении казахского народа, термина «казак» или «казах». Остается сожалеть, что А.И. Левшин, при всех его обширных знаниях древней истории казахского народа, не знал однако арабского и персидского языков, чтобы подкрепить свои предположения ссылками на первоисточники.

На наш взгляд, возникновение такого уникального явления, как «казакование», «казачествование» или «казаклык», действительно уходит своими корнями в глубь веков, возможно, в самую раннюю эпоху Великой степи, тесно связано с зарождением кочевой культуры. Имеет еще индоираноарийские корни, возникает после приручения дикой лошади, изобретения повозок и колесниц, а окончательно складывается с формированием у восточно-иранских саков и их преемников культуры верховой езды, т.е. всадничества.

И казачество как особый социальный, военно-богатырский и хозяйственно-экономический феномен мог появиться только в среде зарождающегося кочевничества в силу многих объективных и субъективных причин. Термин «казак» и явление «казачествования» вытекает из сущности номадизма, который формировал из кочевников особую породу людей: сильных, независимых, физически закаленных, пассионарных, предприимчивых и выносливых. Этому также способствовали непрерывные набеги и войны между кочевниками, борьба за власть, пастбища, скот, военную добычу, что приводило к рассеянию людей и целых общин, выделению из их среды личностей, живших отдельно от всех и объединенных в военные отряды во главе со своими вождями.

Нет сомнения, что слово «казак» тюркского происхождения, одно из самых первых упоминаний этого слова встречается в анонимном тюрко-арабском словаре, составленном, вероятно, в Египте, известном по рукописи 1245 г. и изданном в Лейдене в 1894 г., со значением «бездомный», «бесприютный», «изгнанник». При этом ученые полагают, что пока еще нет надежного этимологического объяснения слова «казак». И первоначально оно имело нарицательное значение, в смысле свободный, храбрый и удалой скиталец. Термин употреблялся в отношении многочисленных кочевых племен тюркского происхождения, ареалом расселения которых являлась великая евразийская степь – Дешт-и Кыпчак.

Этимон «казак» (этимон с гр. «истина»), являясь исходным словом или корнем данной языковой единицы, присутствует в языках разных тюркских народов. Например, в кумыкском языке он употребляется как «кьозалак» и «казак» в значении батрак и слуга; в карачаево-балкарском языке как «кьазакъ» (раб) и «кьазакълы» (казачество или казак); в ногайском языке он применяется для названия казахского народа и русских казаков. Встречается также в качестве географических терминов, где проживали племена, называвшие себя «казаками». Это: «Михриджан-казак» в Хорасане или «Иль чутур-казакский» в Северном Дагестане.

Термин «казак» имел также и социально-политическое значение, так называли различных претендентов на ханский трон. Например, «казаками» были амир Тимур, Мухаммед-Шейбани, могольский правитель Вайс-хан, сибирский хан Кучум, завоеватель Индии правнук Тимура Бабур, внук Тимура Султан Хусейн Байкара, Токтамыш в Золотой Орде, крымский царевич Джаныбек-Гирей и многие другие.

В казахской истории ими были султаны Керей и Джаныбек, откочевавшие в Могулистан, где их называли «узбек-казаками», затем вторая часть этого имени перешла на новый народ – казахи. А узбеками стала часть кочевников Восточного Дешт-и Кыпчака, ушедшая во главе с Мухаммедом Шейбани на завоевание Средней Азии и передавшая свое имя местному населению.

Со временем слово «казак» привело к образованию в казахском языке новых этнополитических и географических терминов, таких, как қазақ болу, қазақ даласы, қазақ халқы, қазақ тілі, қазақлық, Қазақстан, казакование, казачествование и др.

Известный востоковед-арабист, академик НАН РК Б.Е. Кумекоев отмечает, что пока никому из ученых не удалось вынести окончательное суждение, объясняющее семантику этого слова. И указывает, что есть все основания считать, что само слово «казак» возникло в регионе обитания кыпчаков, скорее всего, в Восточном Дешт-и Кыпчаке, поскольку этот термин характерен для фонетического оформления именно в кыпчакском языке. Возможно, что возникновение этого понятия относится ко времени, более раннему, нежели XIII в., однако до сего времени никаких прямых данных, уточняющих такую хронологию, в письменных памятниках не содержится, хотя имеются косвенные сведения (История Казахстана, 1997: 295-301).

В этой связи представляет интерес история возвышения и падения величайшей евразийской державы – Улуса Джучи или Ұлық Ұлыс (Золотой Орды), 750-летие которой отмечается в 2020 г. Границы этой державы простирались от Иртыша на востоке до Дуная на западе, то есть она занимала исконную территорию Дешт-и Кыпчака, где возникли первые кочевые империи, говорившие, в основном, на тюркских языках, и где возникло такое явление как казакование или казачествование, первоначально без какой-либо идиоэтнической семантики.

Ч.Ч. Валиханов специально отмечал, что во всех ханских ярлыках Золотая Орда называется Улуг Улус (Великий Улус), или Ұлық Ұлыс на современном казахском языке. И отметил, что и в тюркских источниках, и в преданиях народных она никогда не называлась «Ордой».

Первое столетие существования Золотой Орды (1242-1357 гг.), когда у власти находились основатели этого государства ханы-батуханиды, такие, как сам Бату, затем Берке, Менгу-Тимур, Токта, Узбек и Джаныбек, было «великолепным» веком в истории Великой Евразии. И по имени хана Узбека (1312-1342 гг.), в правление которого Золотая Орда достигла наивысшего могущества и величия, все население этого государства стало называться «узбекиан».

Впервые это наименование жителей Золотой Орды появилось в восточных источниках в 1335 г. А государство соответственно стало именоваться «мамлакат-и узбеки» (т.е. «государство узбековцев»). И постепенно имя первого мусульманского правителя Золотой Орды Узбека становится собирательным названием разноплеменного населения Джучиева улуса (Кляшторный, Султанов, 2004: 230, 249).

По занимаемой территории Золотая Орда была крупнейшим государственным образованием средневековья с населением около 4 млн. человек. В его состав входила вся Великая степь от Дуная на западе до Иртыша на востоке. Все государство делилось на два крыла: левое – Ак Орда и правое Кок Орда, которые в свою очередь делились на множество разных и более мелких владений улусов или орд со своими правителями.

Чокан Валиханов указывал, что у «народов, образовавшихся из Джучиева улуса, левое крыло старше и почетно». И ханы левого крыла Золотой Орды – Ак Орды (колыбели Казахского ханства) на генеалогическом древе и в политической иерархии как самой Золотой Орды, так и постордынских государств, занимали почетное старшее место, их политико-правовой статус был выше других ханских династий, правивших после распада Золотой Орды ее отдельными частями. Поскольку были потомками Орда-Ежена, являвшегося старшим сыном Джучи-хана – старшего сына самого Чингиз-кагана.

С 1359 г., после смерти последнего законного хана-батуханида Бердибека (1357-1359 гг.), в истории Золотой Орды наступил период Великой смуты и бесконечных дворцовых переворотов, когда в борьбу за верховную власть вступили многочисленные потомки других линий джучидов (ордуидов, шейбанидов и тука-тимуридов), в стране наступили анархия и безвластие. В 1360-1370-х годах, т.е. за 20 лет, на троне Золотой Орды сменилось около 25 ханов-временщиков, некоторые из которых занимали его всего по несколько месяцев и даже дней.

Эта бесконечная чехарда на престоле различных, порой случайных правителей, не могла не приводить к падению престижа ханской власти, порождала сепаратизм среди удельных правителей и их подданных, что приводило к мятежам против центральной власти в виде откочевок некоторых племен и родов.

На рубеже 1380/1381 гг. сарайский престол занял выходец из левого крыла Ак Орды тука-тимурид Токтамыш, годы его правления 1380-1395 гг. С его воцарением закончилась многолетняя смута, он сумел объединить оба крыла Золотой Орды, укрепил единство правящей элиты, принял меры к восстановлению территориальной целостности государства и возвращению бывших территорий, утерянных в разное время его предшественниками, в частности, Хорезма и Северного Азербайджана. Но здесь ему пришлось столкнуться с грозным среднеазиатским эмиром Тамерланом, который дважды нанес Токтамышу сокрушительные поражения в битвах 1391 г. и 1395 г.

Не ограничиваясь военным разгромом Золотой Орды, Тамерлан во время последнего похода 1395 г. совершил опустошительное нашествие на цветущее Поволжье – самый центр государства, разорил города, поселения и торговые пути, погибло и было уведено в Среднюю Азию около одного миллиона жителей. По Золотой Орде был нанесен смертельный удар, после которого она так и не оправилась (Почекаев, 2012: 189-211).

Крах и последующая гибель Золотой Орды стали настоящей геополитической катастрофой не только в смысле падения государственности кочевников, но и распада некогда единой узбекской общности населения на три большие этнополитические образования: собственно узбеков, составивших основное население Золотой Орды и ее преемницы – Большой Орды; мангытов или ногаев, основное население Ногайской Орды при бие Едыге; различных племен и родов с общим названием казаков (будущих казахов) во главе со своими правителями.

Придворный историк Мухаммеда Шейбани-хана Ибн Рузбихан так характеризовал этнополитическую ситуацию на территории Восточного Дешт-и Кыпчака после распада Золотой Орды: «Три племени относят к узбекам, кои суть славнейшие во владениях Чингиз-хана. Ныне оно из них – шибаниты (т.е. шейбаниды – авт.). Второе племя – казаки, которые славны во всем мире силою и неустрашимостью, и третье племя – мангыты, а из них правители астраханские... И все эти земли целиком являются местами летних и зимних кочевий узбеков. Ханы этих трех племен находятся постоянно в распре друг с другом и каждый из них посягает на другого» (Кляшторный, Султанов, 2004 : 253)..

Кризис центральной власти в Сарае аль-Джедиде и постепенное ослабление государственной организации привели к тому, что стали возникать различные местные владения, а многие кочевники, оставив Золотую Орду, стали вести самостоятельный образ жизни, не признавая ничьей власти, во главе со своими выборными ханами. В Восточном Дешт-и Кыпчаке формируются различные сообщества «джамаат-и казак», и слово «казак» в нарицательном значении служило для обозначения группы или части кочевников, отделившихся от того государства, к которому они ранее принадлежали. Источники сообщают об одновременном существовании многих аналогичных социальных групп, так появляются вольные и свободные жители степи, которых по традиции называли тюркским названием «казаки».

Это казаки азовские, аккерманские, астраханские, белгородские, городецкие, гребенские, дештские, днепровские, казанские, касимовские, крымские, кызылбашские, мешерские, могольские, ногайские, ордынские, перекопские, рязанские, шибанские и другие. Все они были частью некогда обширной и единой дештикыпчакской этнической общности тюркоязычного происхождения под названием «узбеков».

Немалая часть их перешла затем на службу к великим московским князьям в качестве вооруженной силы для охраны степных границ Русского государства. Со временем многие из них приняли православие, ассимилировались и стали частью русского народа, об их некогда тюркском происхождении говорили лишь экзотические (не славянские) фамилии: Аксаковы, Аракчеевы, Ахматовы, Баскаковы, Басмановы, Бутурлины, Годуновы, Горчаковы, Горшковы, Державины, Епанчины, Ермоловы, Кантемировы, Карамзины, Корсаковы, Куракины, Милюковы, Мичурины, Салтыковы, Строгановы, Татищевы, Темиряевы, Тургеневы, Ушаковы, Урусовы, Ханыковы, Чаадаевы, Юсуповы и многие другие.

Не осталось в стороне от этих сепаратистских тенденций и население левого крыла Золотой Орды Ак Орды и о ее этнической истории много сведений содержится в трудах Ч.Ч. Валиханова, который опирался как восточные источники, так и на работы своих современников, в том числе и И.Н. Березина и А.И. Левшина.

Чокан Чингисович Валиханов (1835-1865 гг.) – первый просветитель-демократ казахского народа и выдающийся ученый, труды которого не потеряли своей ценности и в наши дни. Свою научную деятельность он начал еще будучи воспитанником Сибирского кадетского корпуса в 1847-1853 гг., где познакомился с древней историей и географией, выучил ряд восточных и европейских языков, что дало ему возможность изучать древние источники в подлиннике. Кроме русских, ему были доступны почти все европейские и восточные источники, касающиеся географии и истории народов Средней Азии и Казахстана. Он также хорошо знал некоторые нарративные источники на арабском, персидском и тюркском языках, над текстами которых он долго и кропотливо работал. Впоследствии Чокан Валиханов изучал такие известные сочинения восточных авторов, как «Бабур-наме», «Тарих-и Рашиди» и другие, материалы которых использовал в своих научных трудах.

Заинтересовавшись работами известного востоковеда, профессора Казанского и Санкт-Петербургского университетов И.Н. Березина, Чокан вступает в переписку с ним и по его просьбе выполняет ряд разысканий в области казахского языка. Также написал рецензию на работу И.Н. Березина «Ханские ярлыки», которая явилась его первым научным трудом. Чокан Валиханов сделал обширные извлечения из «Джами ат-таварих» Кадыргали-би Жалаири и впервые перевел на русский язык ее основные главы, комментировал и приобщил к переводу словарь восточных терминов. Он сделал обширные выписки из «Шейбани-наме» Бинаи, «Шеджере-и тюрки» Абулгази Бахадур-хана (по изданию И.Н. Березина), на основе которых подготовил очень важные в теоретическом отношении работы о происхождении казахского народа и термина «казак».

Среди творческого наследия Чокана Валиханова на эту тему можно выделить две научные работы: «Письмо профессору И.Н. Березину» (1852 г.) и «Киргизское родословие» (1852-1853 гг.).

По инициативе наставника Чокана Валиханова в Омском кадетском корпусе Н.Ф. Костылецкого началась переписка между Чоканом и Березиным. Столичный профессор обратился к юному Чокану с просьбой дать толкования некоторых специфических восточных терминов, встречающихся в ханских ярлыках правителя Золотой Орды Токтамыша (1380-1395 гг.). К сожалению, его обращение к Ч.Ч. Валиханову по этому поводу не сохранилось. Чокан с готовностью откликнулся на просьбу маститого ученого и в 1852 г. написал ему ответное письмо.

Прежде всего он отметил, что, согласно своим устным преданиям, «киргизы (т.е. казахи - авт.) почитают себя [потомками] татар Золотой Орды, которая в героических поэмах – джирах – называется «многочисленный ногайский народ», а героем всех их поэм – золотоордынских ногаев: Идигей, его бегство к Тамерлану и изгнание им. [Песня о] Тохтамыше составляет огромную и любимую [поэму], и могила его [находится] на горе Улуту». Далее Чокан Валиханов, касаясь начала образования казахского народа, отмечает, что «все данные подтверждают, что народ казак (так называем себя мы) образовался от союза разных племен турецких (т.е. тюркских – авт.) и монгольских во время междоусобий в орде, начавшихся тотчас после смерти Бердибека...». Событие это, положившее начало великой смуте в Золотой Орде, произошло, как известно, в 1359 г.

Таким образом, начало формирования внутри большой дештыкыпчакской узбекской общности самостоятельного объединения кочевых орд под названием «казаки», Чокан Валиханов относит к 1359 г. – началу периода глубокого системного кризиса в Золотой Орде. Что, в свою очередь, породило центробежные тенденции в государстве, откочевки близкородственных племен и привело к постепенному распаду единой Орды на ряд уделов.

Он пишет, что прежде всего «привольные и обширные степи киргизские, сделались местом стечения удалцов и батыров, искавших свободу и богатство в добычах». Здесь же уточняет, что «начало союза Алач, татарских казаков, как казачества, я принимаю вполне и думаю, что миф киргизский о Алаче, как выражение этого начала, имеет основание». Так как у народов азиатских, уточняет он, «свобода и независимость могли обуславливаться только в лице отдельного хана и своего родоначальника». Как, например, эмира Мамай или бия Едыге.

Далее он делает весьма ценное замечание о том, что «во всех ярлыках Золотая Орда называется Улуг улус, она означает [часть] целой страны или народа и никогда не называется ордой». Указывает, что слово «орда» означало в обширном смысле место столицы хана, в тесном – его ставку. Золотая орда – золотой шатер и юрта, в которой сидел хан; впоследствии оно обратилось в название всех ставок городских, где жили ханы.»

Таким образом, Чокан Валиханов утверждает, что под понятием «орда» нужно понимать не название улуса, а название главной ставки, резиденции хана, а «потому слово орда и особа хана означали одно и то же». Добавим, что и среди современных историков идет до сих пор дискуссия о семантике термина «орда», и Чокан Валиханов одним из первых еще в середине XIX в. высказал свое мнение по этой проблеме.

В конце своего ответа И.Н. Березину Чокан Валиханов обратился к нему с просьбой о том, что «если Вам случится при разборе и чтении разных восточных историков встретить что-нибудь о слове казак, о казачестве и о народе казак, сообщить Вашему покорному слуге. Этим обязали бы как нельзя более» (Валиханов, 1961: 121-130).

В 1856-1857 гг. Чокан Валиханов пишет свою знаменитую работу под названием «Киргизское родословие». Отметим, что тогда ему было всего 21-22 года, но он уже сформировался как вполне зрелый исследователь, взявшийся за изучение сложной, запутанной и во многом противоречивой истории происхождения казахского народа и этнонима «казах» (Валиханов, 1961: 203-219).

В этой работе он продолжает научные изыскания о происхождении казахского народа и содержания термина «казах», приходит к вполне оригинальным выводам, подкрепленным ссылками на восточные источники по истории Золотой Орды.

Так, пишет, что в состав казахского народа в разное время вошли такие родственные племена как тюркского, так и монгольского происхождения, как кыпчаки, канглы, керейты, курлеуты, аргыны, уйсун, джалаиры, дулаты, суаны, найманы, конраты, кыяты и другие. Они входили ранее в состав Золотой Орды и Джагатайского улуса, соединились после их распада и образовали новые этнополитические государственные объединения.

Процесс их возникновения Чокан Валиханов связывает с эпохой Великой смуты в Золотой Орде в 1350-1370-х годах, борьбой различных военно-феодалных группировок за ханскую власть. Одни из них терпели поражения и откочевывали на окраинные территории, где создавали свои улусы. Так, источники сообщают, что в это смутное время кыят Мамай увел часть жителей Золотой Орды в Крым, где возникла Мамаева Орда, другой кыят Тенгиз-Бука со своими людьми переселился в низовья Сырдарьи. Возможно, были и другие кочевые орды со своими правителями, и этот процесс привел к распаду единого тюркоязычного (узбекского) этноса Золотой Орды на ряд самостоятельных этно-политических (региональных) объединений.

Чокан Валиханов подчеркивает, что этот процесс предшествовал основанию ханств Казанского,

Крымского и Астраханского, т.е. жители Золотой Орды сначала уходили на окраины государства, к ним присоединялись новые орды кочевников и уже там со временем стали возникать новые, вышеназванные ханства. «Они, - пишет Чокан Валиханов, - для обеспечения своих прав в местах своего кочевья составляли союзы и, пригласив какого-нибудь принца Чингисовой крови, провозглашали его ханом». Здесь же указывает, что эти отдельные политические общины составлялись из племен независимо от их происхождения. Так, среди них встречаются кыпчаки из Золотой Орды, аргыны – из Улуса Джагатая, уйсуну – соседи уйгуров и джунгар и т.д.

Таким образом, казахский народ составлялся из самых разноплеменных родов, которые со временем стали образовывать жузы на территориях, где прежде существовали другие государственные объединения. Например, Ногайская Орда на западе, где затем возник Младший жуз, Джагатайский улус на юго-востоке, где образовался Старший жуз и Улус Шейбана на севере и центре, где появился Средний жуз.

Чокан Валиханов далее специально подчеркивает, что «собственно прямыми потомками первых казачествующих батыров, давших первичную самобытную жизнь союзу их, почитают Меньшую Орду (т.е. Младший жуз – авт.). Поскольку она происходит от первых бродяг-основателей, отколовшихся от Золотой Орды и составивших Ногайскую Орду во главе с потомками бия Едыге еще в начале XV в. Основываясь на древнемонгольском законе, что право на наследие родителей, на их имущество принадлежит младшему сыну, или младшему члену фамилии – кендже» (Валиханов, 1961: 205-206, 207-208).

По сообщениям тюркоязычного исторического сочинения «Чингиз-наме» в смутную эпоху начавшегося постепенного распада Золотой Орды у озера Ак-куль в тургайских степях находились владения некоего чингизида-шейбанида Хызр-Махмуда. Вдова Узбек-хана Тайдула-бегим в 1360 г. пригласила его в Сарай, решила провозгласить его очередным ханом и пожелала выйти за его замуж. По совету приближенных он отказался от такого заманчивого предложения, тогда она решила изгнать его из Орды, он же в ответ разломал золотую ханскую юрту Узбека и Джаныбека и поделил ее «между своими казаками», пришедшими вместе с ним из Ак-куля. Куда они и вернулись после гибели Хызр-хана в 1361 г. от рук очередного претендента на ханский трон в Сарае (Утемиш-хаджи, 1992: 112-113).

Таким образом, уже в середине XIV в. в тургайских степях у озера Ак-куль существовало локальное объединение родов и племен, которые называли себя не «узбеками», как население всей Золотой Орды, а «казаками», т.е. свободными и вольными кочевниками, отделившихся от нее, во главе с приглашенными ханами-чингидами. Чокан Валиханов специально подчеркивает при этом, что, согласно древним традициям, у кочевых народов свобода и независимость могли обуславливаться только в лице природного хана или в крайнем случае своего родоначальника, как, например, эмира Ногая или бия Едыге.

И «имя казак, - пишет далее Чокан Валиханов, - имело значение довольно почтенное и означало возвышенность духа, здравость – соответствовало европейскому рыцарству. Кочевой степняк, для отличия от своих городских родовичей-соседей, узбеков и ногайцев, гордился именем казака – свободного степняка, кочевого человека» (Валиханов, 1961: 207).

Таким образом, начало формирования будущего казахского народа можно отнести к середине XIV в., когда Золотая Орда вступила в период смуты и анархии. А начало образования самостоятельного Казахского ханства произошло ровно через сто лет в 1465/1466 гг. – завершающем периоде крушения некогда великой державы. Официально Золотая Орда прекратила свое существование в 1502 г., когда она окончательно распалась на ряд суверенных государств.

Первые казаки, храбрые и удалые батыры, отправлялись в степи, лежащие на север от р. Сыр, в пески Каракумы и Бурсык, и начали казачествовать. Храбрые и удалые батыры усилились до трех сотен и приобрели в скором времени известность, силу и богатство. Но не все складывалось удачно для первых казаков, в скором времени начинаются бедствия, они терпят поражение от соседей, наступает голод, они приходят в расстройство и междуусобие.

Далее Чокан Валиханов передает старинную легенду об их чудесном спасении. В это время к ним является некий мудрый старец Алач (иностранец, чуждый) и говорит им речь до того сильную и убедительную, что казаки провозглашают его своим родоначальником и судьей. «Таким образом, степные бродяги-казаки в память именно своего хана Алача и отца-судьи Алача, назвались Алач или по числу сотен – Уч Алач (три сотни). Так Алач сделался народом Алача его ханом», - подытоживает Чокан Валиханов эти легендарные сведения.

Но, как известно из истории, в основе любого мифа или фантазии, нередко лежат достоверные исторические сведения. Весной-летом 1391 г. через территорию Южного и Центрального Казахстана в поход на Золотую Орду из Самарканда с огромным, 200-тыс. войском направлялся среднеазиатский полководец Тамерлан.

В апреле 1391 г. его войско достигло гор Улытау, Тимур, взобравшись на самую вершину горы, и окинув взором окрестности, в честь своего похода на Золотую Орду, приказал собрать камни

и соорудить огромную башню. На одной из каменных глыб, «дабы на лице времени осталось напоминание об этом походе», камнетесы уйгурским письмом на чагатайском (староузбекском) языке оставили надпись о том, что Султан Турана Амир Темур шел походом на Токтамыш и указали дату – лето 793 г. х. 23 джумада (29 апреля 1391 г.). Камень в этой надписью был найден К.И. Сатпаевым и ныне хранится в Государственном Эрмитаже в Санкт-Петербурге (Амир Темур, 2001: 60).

Чокан Валиханов пишет далее, что Тамерлан проходя сквозь кочевья казаков Каракума, заметил их, разгромил их улусы и казнил двух ханов – Амета и Самета (сыновей Алача-хана) и направил к ним мусульманских проповедников, чтобы обратить их в ислам. Поскольку эти первобытные жители степи поклонялись духу предков – «арваху, огню, как очистительной силе, луне, солнцу, земле и животным, составляющим их богатства».

Чокан Валиханов полагает, что «начало народа казаков или алач, как казаков» подтверждается этим достоверным историческим событием – походом в 1391 г. Тамерлана против Токтамышя, когда тот был разгромлен в битве при Кундурче в июне того же года. И если еще до этого Тамерлан «убил детей Алача и первого хана казачьего», то приблизительно можно полагать, что сам Алач мог жить в середине XIV столетия, заключает Чокан Валиханов (Валиханов, 1961: 206, 212).

Таким образом, легендарный вождь вольных степных казаков по имени Алач, живший во второй половине XIV в., является первым правителем т.н. «Казачьей Орды», или Алаш-Орды. Мавзолеем легендарного первопредка казахского народа Алаша-хана находится в горах Улытау недалеко от мавзолея Джучи-хана.

В эпоху Ч.Ч. Валиханова были еще недоступны многие восточные (арабские и персидские) источники, чтобы можно было дать полную научную картину этногенеза казахского народа. Поэтому он широко использовал устное народное творчество, различные легенды и предания, в которых нашли отражение многие события из политической жизни казахского народа, но относился к ним весьма осторожно и критически.

В статье «Киргизское родословие» он писал: «Народные предания всякой жизни, особенно предания исторические, чрезвычайно любопытны, не хочу сказать важны; в этом отношении предания киргиз занимают почетное место и во многом подтверждаются известиями Абульгази и особенно [Джами ат-таварих]. Нет ни одного достопамятного события, ни одного замечательного человека, воспоминание о котором не осталось бы в народной памяти». И приводит как пример творчество народного сказителя Глеке Кулекеулы (1748-1819 гг.), известного казахскому народу под именем Шал-акына.

Чокан Валиханов писал о нем: «Из преданий о происхождении киргиз замечателен джир ахуна из племени аргын, из рода атыгай и поколения худайберды и отделения его баембет-чала, современника прадеда моего, хана Аблая. Говорят, что Чал в своем джире собрал все народные сказания, относящиеся до происхождения киргиз, и составил полную генеалогию ханов, родоначальников и племен, происшедших от Алача» (Валиханов, 1961: 211). К сожалению, этот оригинальный труд Шал-акына не сохранился.

Таким образом, наряду с письменными источниками восточных и европейских авторов, при исследовании вопросов этногенеза казахского народа и разгадки тайны семантики термина «казах» Чокан Валиханов опирался на обширный массив исторических преданий и легенд, в которых нашли отражение, во многом искаженные временем и отрывочные сведения, по многим реальным событиям из прошлого казахского народа (Абдиров, 1971 :).

Поэтому в статье «Киргизское родословие» он с большим сожалением писал: «Чрезвычайно трудно, почти невозможно, достоверно определить время начала самостоятельной, новой жизни этого союза, как независимого целого народа, хотя народное предание относительно этого пункта и представляет довольно точные показания, но все они не факты исторические» (Валиханов, 1961 : 210).

Чокан Чингисович Валиханов, на мой взгляд, является наряду с А.И. Левшиным, основоположником («Геродотом») казахстанской исторической науки. Многие поколения наших ученых-историков воспитывались на его трудах, которые сыграли огромную роль в пробуждении национального самосознания народа, формировании его национально-государственной идентичности и профессиональной историологии. В них содержится много ценных наблюдений и умозаключений о нашей истории, например, о семантике термина «казак/казах» и этногенезе казахского народа, возникновения самостоятельного Казахского ханства и казахского этноса, не потерявших научной актуальности и в наше время.

Выдающийся исследователь истории Казахстана и казахского народа академик НАН РК М.К. Козыбаев говорил, что за последние два с половиной столетия было всего опубликовано в разных регионах бывшего СССР и за рубежом более 50 тыс. научных монографий, исторических очерков, статей, посвященных многим важным проблемам истории Казахстана дореволюционного периода (т.е. до 1917 г.) (Козыбаев, 2006: 19-20).

Тем не менее, еще много вопросов, которые ждут своего пытливого исследователя, вооруженного инновационной теорией этноса для изучения истории этнических процессов среди номадов нашей

Великой Праматери – Дешт-и Кыпчака; Золотой Орды и Ак Орды – священной колыбели казахского народа.

В последнее время хотя и изредка, но начали появляться новые научные публикации, в которых совершенно иначе, на основе неизвестных ранее материалов, рассматриваются древнейшее прошлое казахского народа, что может приблизить нас к разгадке начальных этапов его таинственной социально-политической, географической и этнической истории (Ахметов, 2020).

Список литературы

Абдиров М. Чокан Чингисович Валиханов об устном народном творчестве как историческом источнике // Сборник студенческих работ и сообщений. Выпуск 10. Алма-Ата, 1971. (Казахский университет).

Ахметов Ә. Қазақ тарихына жаңа көзқарас // Ана тілі, 8-14 қазан 2020 ж.

Амир Темур в мировой истории. Изд. второе. Ташкент, 2001. 301 с.

Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. М., 1986. 256 с.

Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история и современность. М., 1987. 334.

Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору И.Н. Березину // Собрание сочинений в пяти томах. Том I. Алма-Ата, 1961. С. 121-130 (777 с.: илл.).

Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собрание сочинений в пяти томах. Том I. Алма-Ата, 1961. С. 203-219 (777 с.: илл.).

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Том 2. Алматы, 1997. 624 с.: илл.

Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). Алматы, 2006. 272 с.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. 2-е изд. СПб., 2004. 368 с.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996. 656 с.

Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Изд. 2-е. СПб, 2012. 464 с.

Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алматы, 1992. 296 с.

References

Abdirrov M. Chokan Genghisovich Valikhanov on oral folk art as a historical source // Collection of student works and messages. Issue 10. Alma-Ata, 1971 (Kazakh University).

Akhmetov A. Kazak tarikhyna zhana kozkaras // Ana tili, 8-14 kazan 2020 w.

Amir Temur in World History. Second edition. Tashkent, 2001. 301 p.

Blok M. The Apology of history, or the Craft of a historian. M., 1986. 256 p.

Bromley Yu.V. Ethnosocial processes: theory, history and modernity. M., 1987. 334 p.

Valikhanov Ch.Ch. A Letter to Professor Ilya Nikolaevich Berezin // Selected works of Chokan Valikhanov. Pioneering Ethnographer and Historian of the Greet Steppe. Cambridge Universwity Press. London, 2020. pp. 258-267 (320 p.).

Valikhanov Ch.Ch. The Genealogy of the Kazakhs // Selected works of Chokan Valikhanov. Pioneering Ethnographer and Historian of the Greet Steppe. Cambridge Universwity Press. London, 2020. pp. 4-19 (320 p.).

History of Kazakhstan from ancient times to the present day. In five volumes. Volume 2. Almaty, 1997. 624 p.: Fig.

Kozybayev M.K. Problems of methodology, historiography and source studies of the history of Kazakhstan (Selected works). Almaty, 2006. 272 p.

Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. States and peoples of the Eurasian steppes. Antiquity and the Middle Ages. 2nd ed. St. Petersburg, 2004. 368 p.

Levshin A.I. Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes. Almaty, 1996. 656 p.

Pochekaev R.Y. The Kings of the Horde. Biographies of khans and rulers of the Golden Horde. 2nd Ed. St. Petersburg, 2012. 464 p.

Utemish-hadji. Genghis-name. Almaty, 1992. 296 p.

**«КИССАС УЛ АНБИЁ» НАСИРЕДДИНА БУРХАНИДИНА РАБГУЗИ В КОНТЕКСТЕ
ОБЪЯВЛЕНИЯ ИСЛАМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕЛИГИЕЙ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ****Хамраев Алимжан Тиликович^{1,2*}**¹Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы.²Институт востоковедения им. Р. Сулейменова, Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: alik182009@yahoo.com

Аннотация. В данной статье уделяется внимание историко-культурной и духовной миссии выдающегося религиозного деятеля Золотой Орды Насиреддина Бурханидина Рабгузи, жившего в конце XIII-начале XIV вв. Рассматривается общественно-политическое значение его произведения «Киссас ул анбиё» в контексте признания ислама государственной религией Золотой Орды. Установление единой власти и единых законов на огромной территории было обусловлено разнообразием рас и языков, общественно-культурных и религиозных представлений народов. Перед Рабгузи стояла задача убедить различные народы с иными религиозными верованиями в верности исламской позиции по вопросам сотворения мира и Вселенной. В эпоху становления Золотой Орды Рабгузи сумел доходчиво и аргументированно объяснить генезис возникновения понятия «Илах» – сущего (бытия). Произведение «Киссас ул анбиё» отчетливо указывает на высокий авторитет Рабгузи. В Хорезме ему доверили толкование текста Священного Корана. Политико-конфессиональный заказ и поручение ханского двора – главное условие появления его исторического произведения «Киссас ул анбиё» («Повествование о пророках»), рукописи которого были распространены среди тюркоязычных народов, во всех мечетях и медресе огромной территории средневекового государства.

Ключевые слова. Рабгузи, Золотая Орда, ислам, мифы, тюрки, миссия, духовность, суфизм, сотворение мира.

Статья подготовлена в рамках научного проекта AP08855803 «Тюркский ренессанс (X–XVI вв.) в контексте интеллектуальной истории Центральной Азии» грантового финансирования МОН РК.

ГТАМР 17.01.09

**НАСИРЕДДИН БУРХАНИДИН РАБГУЗИДИҢ «КИССАС УЛ АНБИЁ» ЕҢБЕГИ
ИСЛАМДЫ АЛТЫН ОРДАНЫҢ МЕМЛЕКЕТТИК ДІНІ ДЕП ЖАРИЯЛАУ ТҮРҒЫСЫНДА****Хамраев Алимжан Тилиқұлы^{1,2*}**¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Қазақстан, Алматы қ.²Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: alik182009@yahoo.com

Түйіндеме. Бұл мақалада XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында өмір сүрген Алтын Орданың көрнекті діни қайраткері Насиреддин Бурханидин Рабгузидің тарихи, мәдени және рухани миссиясына тоқталған. Алғаш рет оның «Киссас ул анбиё» еңбегінің әлеуметтік және саяси мәні исламды Алтын Орданың мемлекеттік діні ретінде жариялау аясында айтылады. Бұл кең территорияда біртұтас билік пен бірыңғай заңдар орнатудың ерекшеліктерін көрсетіп береді. Себебі, мемлекетте әр түрлі нәсілдер мен тілдердің алуан түрлілігіні, әр түрлі халықтардың әлеуметтік-мәдени, діни идеяларыны ретке келтіру қажет болатын. Рабгузидің алдында әлем мен ғаламның жаратылуын дұрыс және сенімді исламдық түсіндіру міндеті тұрды. Ол «Илах» - болмыс (болмыс) пайда болуының генезисін айқын түсіндіре алды. Рабгузидің «Киссас ул анбиё» еңбегі қасиетті Құран мәтінін түсіндіруді ғана текана оған сеніп тапсыруға болатындығын айғақтайды. Саяси және конфессиялық тәртіп пен хан сарайының талабі, шығарманың Алтын Орданың кең территориясындағы барлық мешіттер мен медреселерде және түркі тілдес халықтар арасында таратылғандығы Рабгузидің «Киссас ул анбиё» («Пайғамбарлар туралы әңгіме») тарихи еңбегінің пайда болуының негізгі шарттары болып табылады.

Кілт сөздер. Рабгузи, Алтын Орда, ислам, мифтер, түріктер, миссия, руханилық, сопылық, жаратылыс.

«KISSAS UL ANBIYO» BY NASIREDDIN BURKHANIDDIN RABGUZI IN THE CONTEXT OF DECLARING ISLAM THE STATE RELIGION OF THE GOLDEN HORDE**Khamraev Alimzhan Tilikovich^{1,2*}**¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Kazakhstan, Almaty²R. Suleymenov Institute of Oriental Studies. Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: alik182009@yahoo.com

Abstract. This article focuses on the historical, cultural and spiritual mission of the outstanding religious figure of the Golden Horde, Nasireddin Burkhandin Rabguzi, who lived at the late 13th – early 14th centuries. For the first time, the social and political significance of his work “Kissas ul anbiyo” is mentioned in the context of the declaration of Islam as the state religion of the Golden Horde. This indicates the peculiarities of the establishment of a single power and uniform laws in a vast territory was due to the diversity of races and languages, socio-cultural, religious ideas of different peoples, etc. Rabguzi was faced with the task of a correct and convincing Islamic interpretation of the creation of the world and the universe. He could lucidly explain the genesis of the emergence of “Ilah” - existence (being). Rabguzi’s work “Kissasul anbiyo” testifies that in Khorezm only he could be entrusted with the interpretation of the text of the Holy Koran. The political and confessional requests and the order of the khan’s court are the main conditions for the appearance of his historical work “Kissasul anbiyo” (“The Narrative of the Prophets”), the manuscripts of which were distributed among the Turkic-speaking peoples, in all mosques and madrasahs in the vast territory of the Golden Horde

Key words. Rabguzi, Golden Horde, Islam, myths, Turks, mission, spirituality, Sufism, creation of the world.

Введение. Недооценка роли великого деятеля религиозной культуры Насиреддина Бурханидина Рабгузи и значения его произведения «Киссас ул анбиё» в тюркской истории литературы, в казахстанской науке в том числе, свидетельствует о недостаточном уровне исследований личного вклада и роли средневекового автора в системе абсолютистского государства, каким является Золотая Орда. Именно духовная деятельность Рабгузи способствовала установлению единой власти и единых законов на огромной территории, обусловленных разнообразностью рас и языков, общественно-культурных и религиозных представлений народов. Только Рабгузи мог убедительно интерпретировать и объяснить генезис сотворения мира - «Илах» - сущего (бытия). Произведение «Киссасул анбиё» отчетливо указывает на высокий авторитет Рабгузи.

Материалы и методы исследования. Как отмечено выше, в советское время отношение к литературе религиозного содержания, как и к религии в целом, было сложным и неоднозначным. И поэтому изучение творчества средневекового тюркского теолога Рабгузи в этот период явилось не достаточно объективным, полным и содержательным. Историческое значение роли творческого деятеля целую эпоху оставалось в тени. А ведь в эти времена жили и творили многие мастера пера такие как Реванди Хорезми, Абдурехим Хорезми («Дивани»), Хусям Катиб, «Сүлеймен Бакыргани («Ақырзаман китабы»), Махмуд Кердери («Нахджул-фарadis»), Реванди Харезми («Махаббатнам»), Ахмет Яссави («Дивани хикмет», Саиф Сараи («Гулистан бит-турки» и т.д. После распада СССР в национальных республиках появились многочисленные исследования на различных языках. Среди таких трудов можно назвать казахстанские труды: «Особенности пения об исламе, имане и ихсане» (2018), «Пир Туркестан – Кожа Ахмет Иасауи» (2018), «Антология древней литературы. Доисламское литературное» (2019). «Исламская литература в Дешти-кипчакской степи (X-XV вв.)». Более того в последние годы в Казахстане активно идет процесс всестороннего исследования истоков истории Золотой Орды, детерминируются новые способы и традиции изучения историко-культурного наследия Степной империи, что, несомненно, способствует выявлению ее роли и значения в истории в контексте развития государственности. Особое место занимают материалы Международной научно-практической конференции «Проблемы изучения истории Золотой Орды: выявление и интерпретация исторических источников», где предпринята попытка переосмысления общественно-политических, историко-культурных и этического-нравственных достижений средневекового государства. Казахстанскими исследователями обозначены и систематизированы новые подходы к изучению исторических источников, относящихся к данному периоду. Думается, что концепт «Золотая Орда» в ближайшие годы займет свое историческое место в исследовании национальной истории тюркских народов. Такие работы казахстанских историков, как «Ислам в Золотой Орде» А.К. Баймуканова,

«Экономические и военно-политические предпосылки исламизации Золотой Орды», «Персидские и тюркские источники XIII-XVI вв. по истории преемственности политической власти Золотой Орды» М.К. Абусейтовой, «Источники по истории Золотой Орды на тюркском, персидском и арабском языках национальной библиотеке Турции (г. Анкара) и в библиотеке Сулеймания (г. Стамбул)»: перспективы изучения (г. Москва Российская Федерация)» Д.Р. Зайнуddинова, а также книги Б. Аягана «История Улуг Улуса – Золотой Орды» (курс лекций) и ряд статей З. Кабульдинова и Т. Кыдыр о важных этапах становления Золотой Орды, имеют очень важное значение в исследовании литературных памятников средневековья. Такова суть концепции турецких ученых Кильдырогли Мехмета и Оздемира Карадайи, которые раскрыли особенности духовные возрождения эпохи Золотой Орды.

Следует еще раз подчеркнуть, что изучение и характеристика узловых проблем государственного устройства и его достижения, а также культурного наследия Золотой Орды в связи с идеологическим соображением не были актуальными. Такое отношение к данному периоду попутно порождало неправильное понимание самого хода истории Евразии. Отсюда естественное снижение историко-культурной роли Рабгузи. Его произведение «Киссас ул анбиё» изучалось в системе образования Узбекистана, Казахстана и Татарстана лишь в узких рамках общего обзорного плана. В последние годы был высок интерес к данной эпохе среди историков России, Казахстана, Узбекистана и Турции, и очень многое было сделано в изучении культурного богатства Золотой Орды. С исторической точки зрения неплохо освещены особенности интенсивного развития городской культуры 20-60-х годов XIV века, когда правили ханы Узбек и Жанибек. А ведь слава о таких городах как: Хорезм, Сарай ал-Джадид, Гульстан, Болгар, Билер, Азак (Азаулы), Крым, Кафа, Хаджи-Тархан, Орда-Базар, Бек-Базар, Укек, Сарайшык, Тюмень, Аккермен, Шахар аль-Джадид, Мадьяр, Мамай-Сарай, Бел-Жамен, Копа и Хорезм, которые превратились в крупные административные и культурные центры, распространилась по всему миру. Все эти вышеперечисленные исследования объективно подталкивали к сравнительному анализу и обобщению общих достижений в различных сферах наук, посвященных истории Золотой Орды. В работе также подвергнута сравнительному исследованию содержательная часть самого произведения «Киссас ул анбиё» Насиреддина Бурханидина Рабгузи.

Обсуждение и результаты. Общеизвестно, что в 1224 году Чингисхан выделил сыну Джучи хану сердце Центральной Азии – Хорезм, огромную часть Восточного Дешт-Кипчака и Сибири: Тувы, Хакасии и Алтая (Источникведение, 2001). Завоевание Чингизидами народов Центральной Азии и Сибири не могло не изменить основы существования народов данного региона, и эти преобразования в свою очередь, привели к коренному изменению общественно-политических и культурных основ огромного мирового пространства, каким является Евразия (Тюркологический, 2001). Необходимость установления единой власти и единых законов на огромной территории была обусловлена разнообразностью рас и языков, общественно-культурных, религиозных представлений различных народов. В таких условиях единый теологический концепт был актуальным и закономерным (Ата, 2006: 377-378). Доминантное положение исламской религии и многочисленность населения Хорезма и Дешт-Кипчака в Золотой Орде предопределили быстрое признание ислама в качестве государственной религии (Ата, 2013; 137-145). По историческим сведениям, средневековых арабских и персидских авторов, примерно в конце 1312 и начале 1313 годах установился режим единоличной власти молодого и энергичного чингизида Узбек хана в Золотой Орде (Karadayi, 2017: 77). Вероятно, он прекрасно знал роль и влияние суфиев в исламском дворе ханов, особенно при дворе своего предшественника Тохты. Чтобы прийти к власти, он поддерживал тесную связь с ее сторонниками. После смерти Тохты он вззошел на престол, и в короткие исторические сроки произошла исламизация его двора.

По историческим фактам, для укрепления власти в 1320 году Узбекхан объявил ислам государственной религией и получил мусульманское имя-Султан-Мухаммед. На его убеждения, прежде всего повлиял известный суфий Зенги-ата, который был близок к левому толку суфизма - Яссавия. По сведениям аль-Бирзали, такие последователи Зенги-ата как Сейит-ата, Бадр-ата, Узун Хасан-ата, Баба-Туклас и т.п. оказывали серьезную поддержку Узбек хану (Karadayi, 2017: 77). Узбекхан также понимал, что немаловажную роль в обществе играют сторонники чистого ислама, для которых текст Корана был святой и незаменимой частью. Служители ислама были нужны для решительного ведения политики исламизации, чтобы обеспечить дальнейшее идеологическое и теологическое укрепление единоличной власти (Миргалеев, 2012).

А.К. Баймуханов пишет: «первым ханом-мусульманином стал брат Батыя хан Берке, который принял ислам от суфийских проповедников. Современник Берке Джузджани считал, «что Беркехан принял ислам из рук Сейф ад-Дина Бахарзи», а арабские авторы XIV в. Ибин Халдун и ал-Айни писали, что «Берке посещал в Бухаре мусульманских ученых, беседовал с ними, там же произошло и принятие им ислама от суфийского шейха Шамси ад-Дина ал-Бахарзи, ученика Надж ад-дина Кубра»» (Баймуханов, 2020: 162-163)

На наш взгляд, большое влияние на формирование мусульманского восприятия мира в Степи

оказал знаток исламского шариата и ведущий кадия Насиреддин Рабгузи из Рабат Огуза. «Рабгузи» - псевдоним, который дан позже. При правлении Узбекхана он был кази (судья) и имел высокий авторитет. Он родился и вырос в Хорезме. Хорошо знал арабский и персидский языки. Его знания в каждой способствовали росту и укреплению Золотой Орды (Әдеби жәдігерлер, 2018).

Рабгузи был убежден в правильности исламского понимания сущности бытия и Вселенной. Убедительно толкуя его основы и исходя из единого представления мира, он мог доходчиво объяснить генезис возникновения «Илаһ» - сущего. В Хорезме только ему могли доверить толкование текста священного Корана. Общественно-политический заказ и поручение двора – есть главное условие появления его исторического произведения «Киссасул анбиё» («Повествование о пророках»), рукописи которого были распространены среди тюркоязычных народов, во всех мечетях и медресе огромной территории. Такие рукописи Рабгузи, как «Кисайул анбиэ», «Киссаюл анбие Рабгузи», «Киссаюл анбие алайхиассалам», которые дошли до наших дней, оставили большие следы на огромной территории Евразии, в частности, казахстанских степях и повлияли на умы всего населения [Насируддин, 2018]. Некоторые экземпляры находятся в музеях и библиотеках Британии (один), Ленинграде (шесть), Швеции (две), Франции (один), Азербайджане (один), Узбекистане (семь), Иране (один), в Казани (четыре) и т.д. (Рабгузи, 1899), (Малов, 1930), (Рабғузий, 1990). Это свидетельствует о значительной роли данной книги. По словам автора «Киссасул анбиё», «он был полностью поглощен своим умом» и данный труд завершил за один год, представил его к двору чингизида Насиреддина Ток Буга в 1310 году.

Насиреддин Рабгузи был убежден, что конфессиональное разногласие в Золотой Орде и присутствие различных верований могут ослабить основы государства. А религиозная гетероморфность не будет способствовать снятию противоречивых взаимоотношений в обществе. Такая ситуация возникла из-за многочисленности религиозных и многоязычных сообществ после государственного объединения потомками Чингисхана огромных территорий.

Рабгузи также прекрасно был осведомлен, что фольклорные тексты народов, населяющих значительную часть империи, различны и дискретны. Они, наряду с религиозными верованиями, оказывают значительное влияние на общество. Многие народы в Золотой Орде признавали различные версии космогонических и этимологических верований, мифов и легенд. Во времена Золотой Орды у тюркских народов были сильные мифы о природе происхождения мира и возникновения бытия, которые отличались у различных народов Евразии. Например, многовековое развитие казахского фольклора, обусловленное этногенетическими особенностями, красноречиво свидетельствует о том, что существует детерминированные мифы, легенды, уходящие своими истоками к различным народам Востока. Такие легенды исторически устойчивы. О них пишет Ш. Уалиханов, А. Маргулан, А. Кобыратбаев, С. Каскабасов, Ш. Ибраев, Б. Азибаева, Э. Турсынов, С. Кондыбай, Т. Кыдырала, А. Тойшанов и другие.

Перед Рабгузи стояла задача снять дискретность в суждении и толковании версий о происхождении мира и возникновения жизни на земле. В языческой среде, христианстве и католицизме огромное значение имела шумерско-аккадская мифология, у ирано-сакских народов - Зороастризм, у народов юго-восточной Азии - буддийские мифы и т.д. Анализ содержательных компонентов «Киссасул анбиё» отчетливо показывает, что Насиреддин Рабгузи был глубоко знаком с природой этих представлений. Например, согласно шумерской аккадской мифологии, было два бога, которые представляли чистую воду (богиня Апсу) и соленую воду (богиня принцесса Тиамат). Воды жили независимо друг от друга и не пересекали друг друга. Однажды соль и пресная вода смешались, и у Апсу и Тиамат появились дети. За старыми богами следует множество молодых богов. Но пока мир состоял только из зайга (противоречия), боги были угнетены и чувствовали себя неуютно, они часто жаловались верхнему Апсу. Все это истошило жестокого Апсу, он уничтожил всех своих детей и внуков, но не смог победить своего младшего сына Энки. Следовательно, мир разделен на четыре части: земля, море, река и огонь. Тиамат хочет отомстить за убийство своего мужа, но ее побеждает Мардук, молодой бог ветра и шторма. После победы Мардук определил природу и судьбу всего мира (Глухов, 2019; 90).

Толкование возникновения бытия у Рабгузи направлено на нивелирование глубоких противоречий в понимании генезиса сотворения мира. Он ясно понимал, что в основе шумеро-аккадской мифологии лежит политеизм, способствующий появлению хаоса и конфликта в обществе (Миргалеев, 2012; 89-90). Он критически переосмысливает древние верования о зарождении мира.

А согласно Зороастризму, который близок тюркским народам, создавалась интересная концепция природы мира и мироздания. Однако, сравнительное исследование с «Киссас ул анбиё» Насиреддина Рабгузи совершенно отчетливо показывает, что концепция сотворения мира Зороастризма целиком и полностью отрицается. Зороастризм, как многоконфессиональный феномен, трактовал, что мир будет жить 12 тысяч лет. Вся его история условно делится на три периода, каждый по 3000 лет. Первый этап – это предварительное создание вещей и сущего. Будут все прототипы небесного творения и земного творения. Этот мир называется Менок («невидимый» или «духовный»). Второй

этап - возникновение сотворенного мира, то есть места, где живут настоящие, видимые хозяева. За кругом солнца Ахура Мазда создал небо, звезды, луну, солнце, первого человека и первобытного человека. Ариман и «Я» начали действовать одновременно, делая то, что не подчинялось движению Бога. Все животные, как и мужчины, и женщины, рождаются от первого обычного человека. Ахура Мазда присваивает свой дух каждой планете.

Третий этап создания мира связан с появлением пророка Зороастра. Он решает судьбу человечества.

Как видите, вся сущность данной концепции не соответствует реалиям монотеистического общества (Оспанов, 2009; 90). Интерпретация же Рабгузи о происхождении мира искореняла подобные противоречивые зороастрийские представления народов Центральной Азии, большинство которых были еще консервативны в своих взглядах.

Интересно отметить, что в истории древнетюркских народов существовали разные до исламских взглядов на природу мира. Они основаны на политеистическом сознании. Например, древнетюркские тексты орхоно-енисейского периода, в частности памятники Бильге Кагану, Культекину и Тонюкуку, представляют другую интерпретацию природы сотворения мира. Из рунических надписей мы видим, что такие понятия, как «небесный тюрк», «небесный Бог», «кут Земли», «Умай», имеют прямое отношение к мировоззрению древнетюркских народов о возникновении мира (Камалов, 2017; Аманжолов, 2005). В этих записях есть легенда, что каганы были созданы волей Бога Неба и Бога Земли. Мифы и легенды о сотворении мира порождают эпические мифы о времени и пространстве, поэтому исследователи увидели в нем многоконфессиональную сущность. Такую же конструкцию мы видим в мифическом сознании древнего казахского народа, где человек (в основном сам хан) был превознесён волей Бога Земли и Неба.

Структура теории о происхождении Вселенной в древнеуйгурских текстах манихейского содержания более сложная, однако, в целом, она схожа с орхоно-енисейскими текстами тенгрианского содержания.

Согласно древнеуйгурским манихейским текстам, теория о происхождении мира образует целую бинарную религиозную систему. Борьба за справедливое управление миром между первоматерью и первоотцом является главенствующим. Первомасть, как властительница темной силы природы (тьмы), борется за равное распределение Вселенной. Она убеждена, что первоотцу, как властелину света, несправедливо досталась большая часть мира и хочет разделить мир поровну, управлять им индивидуально. Первомасть и Первоотец долго не могли прийти к согласию. Боги дали им первого человека «Адама» и стремились найти пути спасения творения Вселенной и избавления от бесконечного хаоса. В произведениях древнеуйгурских текстов манихейского содержания огонь, вода, ветер, дым и воздух перераспределяются между первоматерью и первоотцом в соответствии с новой реконструкцией Богами природы мира. Общеизвестно, что манихейская религия в древнеуйгурском каганате достигла статуса государственной, но ее внутренний смысл все же оставался гетероконфессиональным, противоречивым и опасным для тенгрианского мифо-героического сознания (Васильев, 1998; 202).

Такое разное теологическое и космогоническое представление о сотворения мира среди тюркских народов еще больше осложняло задачу Насиреддина Рабгузи, который говорил об исламском толковании сущности Вселенной и возникновения жизни на земле. Целостная и гармоничная теория позволяла нивелировать острые углы религиозных рецепций в обществе. Решение данной задачи, безусловно, привело к утверждению в государстве не только убедительных монотеистических взглядов, но и обеспечивало устойчивое развитие государства. В соответствии с социальными требованиями Рабгузи блестяще справляется с поставленной перед собой миссией и привлекает внимание различных народов Золотой Орды на разработанную монотеистическую религиозную концепцию.

В творчестве Рабгузи природа сотворения мира уникальна - и она представлена совершенно иначе. Аллах сначала создал алмаз, расплавил его и создал из него воду. Когда Аллах сотворил небеса, он одновременно сотворил землю и растянул ее с запада на восток. Он образовал по семь слоев для земли и для неба. Это было сотворено за шесть дней. В воскресенье - небо, понедельник - луна, солнце и звезды на небе, во вторник - птицы и ангелы, в среду - вода, ветер, облака, деревья и трава, в четверг - рай и ад, милосердие - страдание, в пятницу - Аллах завершил процесс сотворения небес и земли созданием человека по своему образу и подобию. В субботу ничего не создавалось.

По словам Рабгузи, самое главное существо, сотворенное Аллахом – это человек. По его мнению, природа человека - одна из важнейших проблем всех религий. Религиозные системы преследуют свои цели и не стремятся решать существующие проблемы. Для Рабгузи было очень важным привести верования в одну единую функционирующую систему. Согласно его убеждениям, Адам всегда пытался найти естественный смысл своей жизни. Он надеялся понять, как и почему ему дали жизнь. Он недостаточно понимал, что Аллах с особой любовью создал его из сухой глины, дал ему жизнь, и вознес его на небеса, привел в рай – мир. Он был отдан воздуху, был соблазнен шайтаном, был изгнан из светлого рая и отправлен в темный мир. Человек искал выход триста лет. Создатель

повелел срубить дерево, плод которого соблазнил Адама. Адам покаялся, поэтому Аллах поверил Адаму с благоговением и милосердием. Согласно Рабгузи, Всевышний Аллах говорит: «Кто хочет увидеть чудеса света, пусть взглянет на историю Адама (мир ему)». В средние века о происхождении человека могла говорить только религия (Угринович, 1986). Только она могла отвечать на сложные вопросы общества.

Таким образом, в период правления Узбекхана Насиредином Рабгузи разрабатывается новый теологический труд, отсутствующий ранее в тюркском мире. Согласно его креационистскому учению человек безукоризненно должен признать, что он (как и все остальное существо) является продуктом действия и повеления Аллаха. Следовательно, бог предопределяет судьбу мира.

Скрупулезно изучая Коран, Библию и другие мифы, легенды о происхождении человека и жизни, Рабгузи старался убедительно ответить на загадку сотворения мира и человека и пытался дать ответ с точки зрения исламской религии. Научная ценность его религиозной концепции высока. Понятно, что развитие науки – это эмпирическая проверка религиозных убеждений, основанных на вере в Бога. Хотя большинство ученых скептически относятся к креационизму, они признают, что ни одно из его правил не может быть проверено эмпирически.

Что касается процесса сотворения человека Аллахом Рабгузи описывает ее следующим образом:

Хак жаратты таңсык адамды өзгеше жер көркенен,
(Истина (в значении Бог) сотворила удивительного человека своеобразно, из цветущей земли)
Өзге бейне берді солай элем ішінде қолынан
(Он дал ему особое обличье в таком мире).
(Подстрочный перевод мой- А.Х.)

Согласно Рабгузи, в исламе сотворение человека не связано напрямую с Матерью-Землей или Небесным Отцом, например, как в рунических надписях орхоно-енисейского периода. Адам был создан после сотворения небес и земли, а затем по повелению Бога ему дали особое обличье. Но Всевышний Аллах прежде, чем сотворить человека, повелевает принести горсть земли.

Сначала Всевышний, повелевает принести горсть Гавриилу. Но он не приносит почву, прислушиваясь к словам Матери-Земли. Также поступали ранее и Исрафил, и Михаил. Азарил понимает, что повеление Всевышнего больше, чем просьба Матери-Земли, и приносит почву. Всевышний, видя, что Азраил жесток и целеустремлен, поручил ему забрать жизнь всех живых душ.

Мифы о происхождении человека часто повторяют мотивы сотворения природы-земли. Например, согласно славянской мифологии, которая часто используется в Древней Руси, человек считается плодом земли, продуктом теста из земли и дьявола (сатаны). Бог попросил сатану взять горстку земли со дна моря, и затем он ослепил человека. На земле человек появляется в присутствии двух сил - дьявола и Бога. Мысли о природе в мифологии тюркоязычных народов разные. Человек - живое существо, посланное Богом Небес и Богом Земли для того, чтобы править миром. В целом, апокрифические сюжеты описывают сотворение человека следующим образом: Бог получает материал от различных природных явлений, огонь согревает человеческое тело, море дает соль и кровь. Камни дают кости, ветер дает дыхание, солнце стало оком, земля стала телом.

В произведении Рабгузи Азаризл поместил землю в месте, называемом Дахна, между Меккой и Таифом. Дождь шел сорок лет, 39 лет печали и один год радости. Вот почему человек был более грустным, чем счастливым. Сорок лет спустя, силой Аллаха, земля стала похожа на Таиф и Мекку. Гора гордилась своим величием, море хвалилось своим красивым видом, земля была самой слабой из всех. Всевышний Аллах повелел: «Я сотворю человека из сухой глины» для того, чтобы сделать заместителем на Земле, а не для того, чтобы творил зло и предавался утехам. Мудрость в том, что раз Всевышний Аллах создал Адама и мир с особой любовью. Он (Всевышний) хотел, чтобы человек смотрел на Мекку.

Как видно, философские и религиозные представления Насреддина Рабгузи определяют особенности трактовки человеческой природы на основе исламских верований. Его трактовка не похожа на европейскую персоналистическую традицию. Однако, теологическая концепция Рабгузи позволяет нам следить за формированием и развитием религиозных взглядов, проводить не только сравнительный культурно-исторический анализ развития антропологических и конфессиональных проблем, но и помогают раскрыть истинные цели написания своей работы.

Заключение. Ведение твердой и решительной политики исламизации Узбекханом, а также быстрое и широкое распространение рукописей «Киссас ул анбиё» свидетельствуют о том, что роль и значение теологической концепции Рабгузи была чрезвычайно высока. По сведениям, Узбекхан с удовольствием сообщал египетскому султану Аль-Малики ан-Насиру Мухаммеду, что в стране (в Золотой Орде) осталось мало неверных. Историки отмечают, именно при нем почти все тюркские народы стали приверженцами ислама. Теологическая концепция Насреддина Рабгузи отчетливо показывает, что Золотая Орда имела богатейшую культуру. В этот период написано огромное

количество классических произведений, пропагандированы основные достижения художественного наследия Востока и распространены тысячи рукописей Корана и т.д. Исламская религия в Золотой Орде коренным образом изменила географический облик Евразии и придала мусульманским ценностям глобальный смысл. Поэтому справедливы и объективны выводы академика Б.Е. Кумекова, который пишет: «Золотая Орда несмотря на то, что просуществовало не более 200 лет, смогла оставить заметный след в мировой истории. Это государство имело огромные территории, широкое международное влияние, военное могущество, развитую экономику и богатую культуру. Золотоордынская эпоха оказала глубокое влияние на экономическую, политическую, культурную историю Евразийского континента» (Кумеков, 2020:17). Важность изучения культуры Золотой Орды, как золотой колыбели казахской государственности, определяет значительную роль в понимании менталитета и особенностей трансформации тюркской культуры средневековья, показывает ход национальной истории Евразии, общественно-политического развития в последующие века

Список литературы

- Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы. Алматы: 2005. 304 б.
- Ата. А. «Рабгези». Энциклопедия ислама турецкого религиозного фонда, 34. Анкара, 2006. С. 377-378.
- Ата А. Harezmi Turkcesi Eserleri Siyasi Guclе Kulturel Gucun Orantili Bir Yansimasi midir? // Yalim Kaya Bitigi: Osman Fikri Sertkaya Armagani. Ankara, Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu, 2013. В 137-145.
- Әдеби жәдігерлер. 20 т. Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 8 т.: Насируддин Бурхануддин Рабғузи. Пайғамбарлар қисасы (Құраст. Т. Қыдыр). 2018. 480 б.
- Баймуқанов А.К. Ислам в Золотой Орде // Проблемы изучения истории Золотой Орды: выявление и интерпретация исторических источников. Сбор.матер.научн.-практической конференции. Петропавловск: СКУ им. М. Козыбаева, Республика Казахстан, 2020. 168 с.
- Васильев Л.С. История религий Востока. М., 1998. 301 с.
- Глухов С.В. Сотворение человека по шумеро-аккадским источникам. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 3. Философия: Реферативный журнал РАН, 2019. С. 89-96.
- Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. (Материалы Международного семинара Казанского Государственного университета). – Казань, 2001. 428 с.
- Karadayi O. Jethpis jil burin jarnyalangān «Rabgez smtaksnsi» şığarması Ді-Рабғwзндic «Қисас ді-Анбпua» туралı оуларı. Вплнпографпualıқ озерк // JOTS, №1 (1). Ankara, 2017. В 76-97.
- Кумеков Б.Е. Аналитический обзор средневековых сочинений о кыпчаках периода Золотой Орды // Проблемы изучения истории Золотой Орды: выявление и интерпретация исторических источников. Сбор.матер.научн.-практической конференции. Петропавловск: СКУ им. М. Козыбаева, Республика Казахстан, 2020. 168 с.
- Малов С.Е. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи. Записки Коллегии Востоковедов. Т.1.V, (в честь ак. Крачковского) – Л, 1930. С. 507-524.
- Миргалеев И.М. Сведения ал-Хадж Абд ал-Гаффара Кырьми об исламизации в Золотой Орде // Ислам и власть в Золотой Орде. Сб.статей (Под ред. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. 332.
- Оспанов С.И. Тәңірлік пен заратуштралық ілімі зерттеудің ғылыми практикалық мәселелері. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 424 б.
- Рабгузи (Наср-ад-дин). Кисас аль-анбия (Рассказы о Пророках). Ташкент: Типо-литография Порцевых, 1899. 532 с.
- Рабғузий Н.Б. Қисаси Рабғузий (Масъул ухаррир Н.А. Асилова). К.І. Т.: Езувчи, 1990. Б. 103-104. Тюркологический сборник 2001. Золотая Орда и ее наследие (под ред. С.Г. Кляшторного и др.). М.: Изд-во «Восточная литература РАН», 2002. 302 с.
- Хайретдинов Д. Принятие ислама в Золотой Орде. К приближающему 700-летию // <http://islamrf.ru/news/history/culture/15129/>
- Угринович Д.М. Психология религии. М.:Изд. Политиздат, 1986. 352 с.

References

- Amanzholov K.R. Turki xaliqtarining tarihi [History of the Turkic peoples]. Almati: 2005. 304 b.
- Ата. А. “Rabgezi”. Turkiya diniy fondi islom ensiklopediyasi [“Rabgezi”. Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia], 34. Anqara, 2006, 377-378-betlar.
- Ата А. Harezmi Turkcesi Eserleri Siyasi Guclе Kulturel Gucun Orantili Bir Yansimasi midir? [Are Khwarezm Turkish Works a Proportional Reflection of Political Power and Cultural Power?]. // Yalim Kaya Bitigi: Osman Fikri Sertkaya Armagani. Ankara, Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu, 2013. В 137-145.
- Адеби жадигерлер [Literary monuments]. 20 t. Almaia: “Taymas” bospa uyi, 2008. 8 -t.:
- Nosiriddin Burganuddin Rabguziy. Paykambarlar Kisasi (Arast. T. Qidir) [Stories of the Prophets]. 2018. 480 b.

Baymukanov A.K. Islam v Zolotoy Orde (Islam in the Golden Horde) // Problemy izucheniya istorii Zolotoy Ordy: vyyavleniye i interpretatsiya istoricheskikh istochnikov. Sbor.mater. nauchn.-prakticheskoy konferentsii. Petropavlovsk: SKU im. M. Kozybayeva, Respublika Kazakhstan, 2020. 168 s.

Vasilyev L.S. Istoriya religioznogo Vostoka (History of the Religious East). M., 1998. 301 s.

Glyuksov S.V. Sotvoreniye cheloveka po shumero-akkadskim istochnikam (The Creation of Man According to Sumerian-Akkadian Sources) // Sotsial'nyye i gumanitarnyye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Ser. 3. Filosofiya: Referativnyy zhurnal RAN, 2019. s. 89-96.

Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy). Ot Kalki do Astrakhani. 1223-1556. (Materialy mezhdunarodnogo seminaru Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta) (Source study of the history of Ulus Jochi). Kazan', 2001. 428 s.

Karadayi O. Jetpis jil burin jarnyalaŋan «Rabguzez sintaksisi» şığarması Дл-Rabğwzndic «Knsas dl-Anbniya» turalı oyları (The work “Rabguzez syntax”, published seventy years ago thoughts of Al-Rabguzez on “Kisas al-Anbiya”). Всплнграфичаліқ озерк // JOTS, №1 (1). Ankara, 2017. B. 76-97.

Kumekov B.Ye. Analiticheskiy obzor srednevekovykh sochineniy o kypchakakh perioda Zolotoy Ordy (An Analytical Review of medieval writings on the kypchaks of the Golden Horde period) // Problemy izucheniya istorii Zolotoy Ordy: vyyavleniye i interpretatsiya istoricheskikh istochnikov. Sbor.mater.nauchn.-prakticheskoy konferentsii. Petropavlovsk: SKU im. M. Kozybayeva, Respublika Kazakhstan, 2020. 168 s.

Malov S.Ye. Musalmanskiye skazaniya o prorokakh po Rabguzi (Muslim legends about the prophets according to Rabguzi). Zapiski kollegii Vostokovedov. T.1.V, (v chest ak. Krachkovskogo). L, 1930. S. 507-524.

Mirgaleyev I.M. Vedeniya al'-Khadzh Abd al'-Gaffara Kyrymi ob islamizatsii v Zolotoy Orde // Islam i vlast' v Zolotoy Orde. Sb.statey (Pod red. I.M. Mirgaleyeva, Ye.G. Sayfetdinovoy) (Islam and power in the Golden Horde). Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2012. 332 s.

Ospanov S.I. Tdnirlik pen zaratushtralyk nlimi zertteudinim ilim praktilik mdseleleri (Scientific and practical issues of the study of theology and Zoroastrianism). - Almaty: “Aris” baspasi, 2009. - 424 b.

Rabguziy (Nasr-ad-din). Qisas al-anbiya (Payg'ambarlar ertaklari) (Stories of the Prophets). Toshkent: Portsevlar tipo-litografiyasi, 1899. 532 b.

Rabhuziy N.B. Kissasi Rabuziy (Masul uharrir N.A. Asilova). K.I. T.: Ezuvchi, 1990. B. 103-104.

Tyurkologicheskiy sbornik 2001. Zolotaya orda i yeye naslediye (pod red. S.G. Klyashtornogo i dr.) (Golden Horde and its legacy). M.: Izd-vo «Vostochnaya literatura RAN», 2002. 302 s.

Khayretdinov D. Prinyatiye islama v Zolotoy Orde. K priblizhayushchemu 700-letiyu (Adoption of Islam in the Golden Horde) // <http://islamrf.ru/news/history/culture/15129/>

Ugrinovich D.M. Real'nost' psikhologii (The reality of psychology). M.: Izd. Politizdat, 1986. 352 s.

FTAMP 03.20.

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_31

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚОҒАМ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Ермуханова Хадиша Кенжегүлқызы^{1*}, Бексеитова Ақбота Тастанбекқызы²

¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Нұр-Сұлтан

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан, Көкшетау

*Автор-корреспондент

E-mail: hadijakz@mail.ru (Ермуханова), bekseit.at@mail.ru (Бексеитова)

Түйіндемe. Мақала полиэтникалық қазақстандық қоғамдағы өзектілігін жоймаған этносаралық қатынастар мәселесіне арналып, этнос өкілдерінің қоныстану тарихы, ерекшеліктері, тілі мен мәдениеті жөнінде мәліметтер қамтылған. Соның ішінде, этностық топтардың қзақ жерін қоныстануының тарихи кезеңдеріне және этномәдени даму деңгейлеріне айрықша назар аударылған. Мақалада демографиялық өзгерістер, этностардың этникалық тарихы, орналасуы, мәдениеті жөніндегі зерттеулер мен деректерге салыстырмалы талдаулар жасалған. Сонымен қатар, этномәдени орталықтар мен қоғамдық бірлестіктердің атқарып жатқан қызметтері көрсетіледі. Осылайша, этносаралық бірлік пен келісімді сақтаудағы қоғамдық бірлестіктер мен ұлттық-мәдени орталықтардың рөлі айшықталды. Аталған тақырыпты зерделеу нәтижесі полиэтникалық қоғамымызда бірлікті негіздеуде тіл саясатының қызметіне және этностық топтардың тарихи қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени өміріне айқындық енгізуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: полиэтникалық қоғам, көші-қон ағыны, тарихи-этникалық фактор, этнодемографиялық бейне, этносаралық бірлік, конфессияаралық келісім, қоғамды нығайтушы механизм, этномәдени бірлестік, этносаралық ахуал, ортақ тіл.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен, мемлекеттік тапсырыс аясында ЖТН 11465459 «Қазақстанның қазіргі заманғы тарих ғылымының дамуын зерделеу және ғылыми негізделген тұжырымдамалар жасау» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жобасына қатысты дайындалды.

МРНТИ: 03.20.

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Ермуханова Хадиша Кенжегулкызы^{1*}, Бексейтова Акбота Тастанбековна²

¹КН МОН РК Институт истории государства, Казахстан, г. Нур-Султан

²Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау

*Автор-корреспондент

E-mail: hadijakz@mail.ru (Ермуханова), bekseit.at@mail.ru (Бексейтова)

Аннотация. Статья посвящена вопросам межэтнических отношений, не утративших свою актуальности в полиэтническом казахстанском обществе. Исследование содержит информацию об истории населения, количественных данных, особенностях, языке и культуре этносов. В частности, особое внимание уделяется историческим этапам расселения этносов на казахской земле и уровню этнокультурного развития. В статье проводится сравнительный анализ исследований и данных о демографических изменениях, этнической истории и культуре этносов, их местонахождении в стране. Кроме того, приводятся данные о деятельности действующих в стране этнокультурных центров и общественных объединений. Таким образом, проясняется роль общественных объединений и национально-культурных центров в поддержании межнационального единства и согласия. Результаты изучения данной темы создают возможность обоснования роли языковой политики в обеспечении единства нашего полиэтнического общества, прояснения истинного положения дел в исторической, общественно-политической, социокультурной жизни этнических групп.

Ключевые слова: полиэтническое общество, миграционный поток, историко-этнический фактор, этнодемографический образ, межэтническое единство, межконфессиональная гармония, механизм социального усиления, этнокультурное объединение, межэтническая ситуация, общий язык.

IRSTI: 03.20.

THE ISSUES OF POLYETHNIC SOCIETY HISTORY IN KAZAKHSTAN: HISTORIOGRAPHIC REVIEW

Yermukhanova K.E.^{1*}, Bekseitova A.T.²

¹CS MES RK Institute of History of the State, Kazakhstan, Nur-Sultan

² Shokhan Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau

*Corresponding author

E-mail: hadijakz@mail.ru (Yermukhanova), bekseit.at@mail.ru (Bekseitova)

Abstract. The article is devoted to the issues of interethnic relations, which have not lost their relevance in the multiethnic Kazakhstani society. The study contains information on the history of the population, quantitative data, characteristics, language and culture of ethnic groups. In particular, special attention is paid to the historical stages of the settlement of ethnic groups in the Kazakh land and the level of ethnocultural development. The article provides a comparative analysis of studies and data on demographic changes, ethnic history and culture of ethnic groups, their location in the country. In addition, are provided on the activities of ethnocultural centers and public associations operating in the country. Thus, the role of public associations and national-cultural centers in maintaining interethnic unity and harmony is clarified. The results of the study of this topic allows us to trace the unity in our multi-ethnic society and clarify the historical socio-political, socio-cultural life of ethnic groups.

Thus, the results of studying this topic will make it possible in the future to create prerequisites for establishing unity in the multinational society of Kazakhstan via language policy and to clarify the historical socio-political, socio-cultural life of ethnic groups.

Key words: polyethnic society, migration flow, historical and ethnic factor, ethno-demographic image, interethnic unity, interfaith harmony, mechanism of social strengthening, ethno-cultural association, interethnic situation, common language.

Кіріспе. Отандық тарих ғылымында қазақстандық полиэтникалық қоғам тарихының мәселелерін зерттеу өзекті болып саналады. Халқымыздың көпэтностылығы демократияның одан әрі дамуына мүмкіндік беретін артықшылық болуымен қатар, әртүрлі этникалық ерекшеліктер негізінде туындайтын жағдайлар болып тұратындықтан айрықша көңіл бөлуді қажет етеді. Қоғамымыздағы ішкі саяси тұрақтылық этнос өкілдерінің өзара іс-қимылдарының бірегей құбылысының нәтижесі болып есептеледі. Елімізде өмір сүріп жатқан этностардың сан қырлы этникалық ерекшеліктері - өзіндік тарихы, тілі мен діні, дәстүрлері бар. Әлемде жүріп жатқан жаһандану үрдісі жағдайында әр ұлттың өз мәдениетінің ерекшелігін сақтап қалуға, өзінің этникалық бірегейлігін сезінуге күштарлық туындайды. Осыған байланысты этнос өкілдерінің тарихи-этникалық болмысын, тарихи тағдырын, көшіп-қонуының негізгі факторларын, басқа ортаға бейімделуін, этникалық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттігі арта түсуде. Мақалада Ресей патшалығы тұсында Қазақстанның этностық біртектіліктен көп ұлтты елге айналғаны, кеңестік дәуірде еліміздің этностық құрылымында күрделі мәселелер қордаланғаны, ал тәуелсіз Қазақстан жағдайында тиімді әрі оңтайлы этносаралық қатынастардың жүзеге асырылып жатқандығы қарастырылады.

Материалдар мен методология. Мақала методологиялық жағынан ғылыми жүйелілік пен салыстырмалы талдауға негізделіп, қазақстандық ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйене отырып жазылды. Этнос тарихына қатысты зерттеулер мен деректер мәселесіне тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде талдау жүргізілді. Мақалада зерттеулер хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырылып, этностық топтардың әлеуметтік құрылысы, тілдік, мәдени, діни ерекшеліктері теориялық-әдіснамалық жағынан талданды.

Талқылау. Тәуелсіздік жылдары ғылыми зерттеулердің методологиясы өзгеріп, кеңестік билік тұсындағы зерттелген мәселелер қайта қарастырылып, тарих ғылымында жаңа пайымдаулар, тың тұжырымдар жасалды. Бұл бағыттағы ғылыми ізденістер қатарында бұрын белгісіз болып келген фактілер мен құжаттарды пайдалана отырып, жаңа көзқарас тұрғысынан сараланған еңбектер айрықша орын алады. Егер мемлекеттің қалыптасуы кезеңінде басты міндет - этносаралық төзімділік пен қоғамдық келісім негізінде қоғамды ұйыстыру болса, ел дамуының жаңа кезеңінде стратегиялық басымдылық ретінде, қоғамның барлық азаматтары мойындаған ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесіне негізделген Ұлт бірлігіне жету болып табылады. Қазақстанда ұлттық бірегейлену және мемлекеттік-құқықтық реттелу мәселелерінің түрлі аспектілеріне бірқатар ғалымдардың еңбектері арналды.

Қазақстанда қоғамның трансформациялануы жағдайындағы әлеуметтік-демографиялық және этникалық үдерістеріне Н.А. Аитов (Аитов, 1998), М.С. Аженов (Аженов, 2007), М.С. Садырова (Садырова, 2006) және т.б. бірқатар қазақстандық ғалымдардың еңбектері арналды. Қазақстан Республикасының саяси тәуелсіздігі жағдайындағы ұлттық-құқықтық саясат және этнодемографиялық жағдайға Р.Б. Абсаттаров еңбектері (Абсаттаров, 2001) арналып жазылды. Қазақстандағы азаматтық, бірегейлік, ұлтаралық қатынас және тіл мәселесін Л.Д. Гудков «Русские в Казахстане» атты еңбегінде (Гудков, 1995) қарастырады. Онда автор қазақстандық орыстардың саяси көзқарастарын және олардың миграциялық стратегияларын жан-жақты талдайды. Н.Е. Масановтың «Положение этнических меньшинств в суверенном Казахстане» атты еңбегінде (Масанов, 1997) неміс, корей, ұйғыр этнос өкілдеріне социологиялық зерттеу жүргізу нәтижесінде, олардың құқықтары мен этностарға байланысты мемлекеттің жүргізіп отырған саясаты жан-жақты сарапталды.

Қазақстан Республикасындағы этноәлеуметтік үдерістерді саясаттанушылық аспектіде Н. Романова «Этнополитические процессы в Республике Казахстан» атты еңбегінде (Романова, 1998) қарастырып: «қазақ ұлтының қайта өрлеуі үшін, этникалық ренессанс, этникалық айшықталу үшін Қазақстандағы ұлтаралық сенімді жоғалтудың қажеттілігі жоқ. Ол үшін ұлттар арасындағы келісім, өзара көмек, ұлтаралық қарым-қатынастағы өзара түсіністік және шынайы көзқарас қажет. Егер Қазақстанда осы аталған рухани-танымдық факторлар болса, оны көздің қарашығындай сақтау керек» - деп тұжырымдайды. Қазақстандағы діни ахуал, конфессияаралық қарым-қатынас, дәстүрлі емес діндер мәселесіне Ф. Есім, А.П. Абуов, Д. Кенжетай, А. Омаров, А. Әбдірасылқызы, Т. Кеңшілік және т.б. ғалымдардың еңбектері арналды. Қ.А. Затовтың еңбегі (Затов, 2013) қазіргі заманғы құқықтық мемлекет пен діни бірлестіктер қарым-қатынасының негізгі үлгілеріне арналса, Р. Қамбаровтың еңбегі мемлекеттік саясаттың дін саласында жүзеге асырылуына арналды. Ә. Бөкір еңбектерінде (Бөкір, 2013) дін туралы заңнамаларды жетілдіре түсу керек деген пікір айтылады.

Қазақстан халқының полиэтникалық құрамының қалыптасуындағы патшалық Ресей мен кеңестік саясаттың тарихи сабақтарын зерттеп-зерделеуге көптеген ғалымдар еңбектері арналды. М.Қ. Қозыбаев, К.С. Алдажұманов зерттеулерінде ХХ ғасырдағы Қазақстандағы кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген күштеу саясатының әлеуметтік-демографиялық салдарлары (Қозыбаев, 1997, 1998) және Қазақстанға күштеп көшірілген халықтарға қатысты бұрын жасырын болып келген мәселелер ашық айтылды. Белгілі демограф-ғалым М.Б. Тәтімов зерттеулерінде (Тәтімов, 1999, 2002) Қазақстан халқының күрделі демографиялық ахуалы жайындағы саяси,

әлеуметтік және ғылыми талдаулар мен пайымдаулар жазылды. Т.О. Омарбеков (Омарбеков, 1997, 2004) күштеп қоныс аударту, қуғындау мәселелерін қарастырып, халықтың табиғи-тарихи даму заңдылықтарын ескермеудің қандай қасіретке ұрындыратынын нақты деректермен сипаттады. Қазақстандық демография саласының ғылым ретінде қалыптасуының негізін қалаушылардың бірі М.Х. Асылбековтың еңбектерінде (Асылбеков, 2003, 2005) Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуының негізгі үдерістері сараланады. Қазақстан тарихының ақтандақтары және халықтың этникалық құрамына Қ.Қ. Әбуев зерттеулері (Әбуев, 1994, 2006) арналды. Х.М. Әбжановтың еңбектерінде (Әбжанов, 2007, 2014) қоғамның этномәдени қырлары, қазақ тілі мен жанашыл идея мәселелері зерттеледі. Алтай аймағының Ресей иелігіне өту себептері және отарлаудың жергілікті халыққа тигізген саяси-әлеуметтік зардаптарына Ғ.М. Қарасаев (Қарасаев, 2010, 2016) талдау жасады. Құпияландырылған мұрағаттық материалдар негізінде жазылған Г.В. Кан зерттеулерінде (Кан, 1998, 2011) Қиыр Шығыс өлкесінен Қазақстанға күштеп жер аударылған корейлер тарихы және тоталитарлық жүйенің ауыртпалығына қарамастан, корейлердің әлеуетін сақтап қалғандығы шынайы бейнеленеді. А.И. Құдайбергенова (Құдайбергенова, 2011, 2016) Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің динамикасы мен демографиялық салдарын тың әдістемелік тұжырымдама тұрғысынан зерттеп, тарихи-демографиялық даму жағдайын талдады.

«Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 г.г.) атты құжаттар жинағында депортацияның заңнамалық базасы, жаппай қоныс аударудың құжаттық хроникасы берілген (Из истории поляков, 2000). «Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің көші-қон саясаты (1960-1990 ж.ж.)» атты монографияда (Ерімбетова, 2009) көші-қон үдерістерінің халықтың әлеуметтік және ұлттық құрылымға тигізген әсері тың мұрағаттық деректер негізінде зерттеліп, этностардың әлеуметтік-демографиялық даму ерекшеліктері қарастырылады. «Қазақстандағы көші-қон және демографиялық ахуал (XX ғ. 20-50 ж.ж.)» атты монографияда (Еңсенев, 2018) көші-қон ерекшеліктері және оның ұлттық құрамға әсері сараланып, көші-қон үдерістерінің тарихы мен тарихнамасы айшықталады. Кеңестік дәуір және қазіргі кезеңдегі этнос тілдерінің жағдайы, қазақстандық тіл саясатының этносаралық қатынастағы рөлі мен қызметі Т.Е. Жабелова еңбегінде (Жабелова, 2003) жан-жақты талданған. «Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих» еңбегінде (Тоғжанов, 2015) қазақстандық қоғамдық келісімнің қалыптасуының күрделі де көпқырлы үдерісіне тарихи тұрғыдан пайымдаулар жасалды. «Этносы Асмолинского Приишимья: история и современность» еңбегінде (Этносы, 2009) Есіл бойы аймағының этникалық әртүрлілігінің пайда болу тарихы мен қазіргі жағдайы зерттеліп, бұрын қолданыста болмаған дереккөздер негізінде Елорда тарихы, этникалық компоненттері берілген. Осы аталған ғылыми еңбектерде Қазақстанның полиэтникалық қоғамға айналу үдерісінің тарихи кезеңдері жүйелі түрде қамтылып, сипатталған.

Жоғарыда аталған зерттеулерге қарамастан, Қазақстан Республикасындағы ұлттық қатынастар, олардың мемлекеттік-құқықтық реттелу мәселесінің көптеген аспектілері қазіргі заман талабына сай жаңа концептуалдық көзқарастар тұрғысынан толықтай зерттеліп, шешімін таппай отыр.

Нәтиже. Ғ. Қарасаевтың зерттеу еңбегінде Батыс Сібір, Алтай аймағы және Орта Жүз рулары жерлерінің Ресей иелігіне өтуі XVIII ғасырда басталғандығы жайында мәлімет беріледі. «Оралдан өткеннен кейінгі Сібірдің бүкіл оңтүстігі арқылы Енисейге құятын Тунгусканың жоғары ағысына дейінгі кеңістікте жаппай орыс тұрғындары орналасқан. Осы (орыс қоныстанушылары) тұрғындар Верхнетурье мен Троицк, Тобольск, Тары мен Омбы аралығындағы Петропавловск, Томск мен Бииск, одан әрі Енисей губерниясына дейінгі жерлерде толығымен қоныс тепкен» (Қарасаев, 2010: 275, 314-315). Ал XIX ғасырдағы Қазақ жеріне этностық топтардың жаппай көшуі Қ. Әбуев пен А. Құдайбергенова еңбектерінде қарастырылған. «Көкшетау уезі өзіндік әсем табиғаты, тұщы суының құнарлығы, мал жайылымына арналған дархан даласының кеңдігімен қоныс аударушылардың көзін тарта түсті. Бар жоғы 10 жылдың ішінде Ақмола облысына 66 мыңға жуық шаруа қоныс аударды, ал оның бір бөлігі Көкшетау уезін мекен етті. 1897 жылы Көкшетау уезінде 79 мың қазақ, 48 мың орыс, 19,3 мың украин және мордва, татар, өзбек, неміс ұлт өкілдерінен барлығы 9 мың адам тұрған» (Әбуев, 2006: 273). Көкшетау уезінің 73%-на, Петропавл уезінің 61%-на, Қостанай уезінің 56%-на негізінен орыс шаруалары мекендеді (Құдайбергенова, 2011: 101). Бұл деректерден солтүстік аймақтарда жергілікті тұрғындар сан жағынан азайып, негізінен орыс шаруалары қоныстанған аймаққа айнала бастағаны анықталады. Көшіп келушілердің жергілікті халықпен қарым-қатынасы туралы: «...олар бір-бірінен шаруашылық игерудегі тәжірибелерімен алмасып қана қоймай, сонымен бірге, бір-бірін тілмәшсіз-ақ түсінесе бастады. Нақты айтар болсақ, төңкеріске дейін қазақ тілі ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде молынан қолданылды» - деп сипатталған (Әбуев, 2006: 282). Бұл мәлімет сол кезеңде қоныс аударушылар мен қазақтар арасында шаруашылық пен тіл мәселесінде қажеттілікке байланысты өзара түсіністік болғанын дәлелдейді.

XX ғасырдың 20-30 жылдары халықтың табиғи-тарихи даму заңдылықтарын ескермей жүргізілген саясаттың демографиялық қасіреті Т. Омарбеков зерттеуінде архив құжаттары, құпия хаттар, салыстырмалы кестелер арқылы нақты деректермен айқындалған (Омарбеков, 1997: 303-312). XX ғасырдың 30-50 жылдары Қазақстанның полиэтникалық құрамының қалыптасу үрдісінің

жоғары деңгейде жүргізілуінен этнодемографиялық және тілдік жағдай орасан өзгеріске ұшырады. Бұл кезеңдегі ұлт тілінің тағдырын Х. Әбжанов: «...ұлт тіліне нағыз тозақ кеңестік тоталитарлық жүйемен келді» - деп сипаттады (Әбжанов, 2007: 62).

Кеңестік тоталитарлық саясат тұсында 1937 жылы 21 тамыздағы «Корей халқын Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан көшіру туралы» Қаулысымен Қиыр Шығыстың 23 ауданынан Оңтүстік Қазақстан облысына, Арал теңізі мен Балқаш көлі аудандарына, Өзбек КСР-іне корейлерді көшіру басталды (Махат, 2006: 85). 1937 жылы тек төрт айдың ішінде Қиыр Шығыстан Қазақстанға 20 мың корей отбасы күштеп көшірілген (СҚОМА, 444: 88). 1937-1938 жылдары Қазақстанға қоныс аударған корейлердің жалпы саны 100 мыңға жуықтады (Қан, 2011: 203-204). 1936 жылы 15 мың поляк және неміс шаруа қожалықтары көшіріліп, 1938 жылға дейін Солтүстік Қазақстан облысына 59557 адам қоныс аударды, оның 26834-і поляктар болды (Еңсенев, 2018: 52-53). Поляктар Украинадан 1931, 1936, 1949 жылдары Волын және Виленск облыстарынан Қарағанды облысына бірнеше кезеңмен күштеп көшірілді (ҚОМА, 6:15).

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары тұтастай «қауіпті» халықтарды күштеп жер аударулар қарқынды жалғасты. 1941 жылы Қазақстан аумағындағы неміс өкілдерінің саны 200 мыңға жетті (Еңсенев, 2018: 96). Қудаланғандар негізінен Павлодар, Қостанай, Солтүстік Қазақстан аймақтарына орналастырылды. Соғыс жылдары эвакуация нәтижесінде Қазақстанға 1941 жылы – 288796, 1942 жылы – 106554, 1943 жылы – 484149 адам көшіп келіп, жалпы саны 879499 адамды құрады (ҚРОМА, 172:4). Ал 1945 жылы қаңтар айында көшіп келгендер 462120 адамға жетті (ҚР ПМ, 316:3). Күштеп қоныс аудару саясатын зерттеуде республиканың мемлекеттік мұрағаттарында сақтаулы 185 құжат енгізілген «Из истории поляков в Казахстане (1936-1956)» құжаттар жинағы маңызды рөл атқарады. Жинаққа Қазақстанға Украин КСР-нен поляктарды күштеп көшіру, Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде поляк субъектілерін депортациялау, Қазақ КСР-інде поляк әскери құрамаларын құру және соғыстан кейінгі жылдардағы поляк азаматтарының жағдайы туралы материалдар енгізілген (Из истории поляков, 2000). Осылайша, халықтың ұлттық құрамы үлкен өзгеріске ұшырады.

Саяси үстемдік жүйенің ауыр қасіреті барлық ұлт өкілдеріне зардабын тигізіп, 1920-1953 жылдары Қазақстандағы 80-нен аса ұлт өкілдері қуғын-сүргінге ұшырады. Қазақтар – 35-40%, поляктар - 2%, корейлер – 1,5-2%, еврейлер - 2%, бұлардан басқа, белорус, татар, мордва, ұйғыр, өзбек, молдаван, латыш, әзірбайжан, шешен, армяндар болды (Махат, 2006:86).

Халықтарды жер аудару саясатының ұлттық ерекшеліктерді жоюға бағытталғанына қарамастан, қазақ халқының туысқандық қамқорлығы арқасында этнос өкілдері Қазақстан жерінде екінші Отанын тапты.

Келесі ірі этностық толқын 1950-1960 жылдары тың және тынайған жерлерді игеру және өндірістік құрылысты кең көлемде жүргізу тұсында жалғасты. 1957 жылы Белоруссиядан – 1300, Украинадан – 700 адам Ақмола жеріне; Украинадан Қарағандыға – 100, Оңтүстік Қазақстанға – 600 адам; Украинадан – 2500 және Молдавиядан – 1000 адам Қостанайға; Украинадан – 600, Литвадан – 600 адам Петропавлға; Украинадан – 400 адам Солтүстік Қазақстанға; Украинадан – 600 адам Семейге қоныстандырылды (Еңсенев, 2018: 171). Бұл жылдары Көкшетау өңіріне 200 мың адам көшіп келді (Әбуев, 2006: 306). Қазақстан өнеркәсібі объектілерін «Бүкілодақтық Екпінді жастар құрылысы» деп жариялау нәтижесінде 1960-жылдары республикадағы ірі құрылыс орындарына жұмысшы жастар ағыны басталды. 1960-1965 жылдары Қазақстан Магниткасы құрылысына келуші жастар 2000-ға жетті, ал он жыл көлемінде 69 түрлі этностарды құрады (Ерімбетова, 2009: 25). Кейін негізінен славяндар, соның ішінде орыстар, өнеркәсіпте және басқа да технологиялық тұрғыдан күрделі салаларда қызмет ететіндердің басым көпшілігіне айналды.

Кеңестік көші-қон саясаты Қытай Халық Республикасынан көшіп келуші репатрианттар тарихын да қамтиды. 1962 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 24 мамырдағы (№380-51-сс) Қаулысы бойынша көшіп келушілерге жәрдемақы беріліп, жол шығыны мен тамақтануы қамтамасыз етілген (ҚР ПМ, 1508:23-24). 1962 жылы Қытайдан 41654 (90 %) қазақ, 2853 ұйғыр, 494 өзбек, 455 орыс, 427 татар, 119 қытай, 16 еврей, 9 қырғыз келді (Ерімбетова, 2009: 29).

Қазақстанға сан түрлі халықтың лек-легімен көшіп келуінен демографиялық және тілдік өзгерістер үдей түсті. Солтүстік Қазақстан аумағында 1950-жылдары халық саны механикалық өсім негізінде 10,4%-ға көбейіп (Құдайбергенова, 2011: 288), 1960-жылдары аймақтағы халықтың 58,2%-ын басқа одақтас республикадан келгендер құрады (Ерімбетова, 2009: 39). Кеңестік жүйе жүргізген тіл саясаты нәтижесінде республикада 1940-1990 жылдар аралығында орыс тілі басымдыққа ие болып, ұлтаралық қарым-қатынас тіліне толығымен көшті. Қазақстан халқы тілі мен дінінен, мәдениеті мен дәстүрінен алыстап, дәстүрлі өмір салты бұзылды. Х. Әбжанов бұл жөнінде «Россия қол астында түрлі тілді, түрлі дінді, түрлі жазу-сызуды тұтынып отырған жұрттар бар. Солардың бәрі тілін, дінін, жазу-сызуын орысқа аударса, хукіметке онан артық ұнамды іс болмас» деген А. Байтұрсыновтың айтқан қаупі ақиқатқа айнала бастады деп жазады (Әбжанов, 2007: 63).

Қазақстан қоғамының көпэтностылығы әр тарихи кезеңде үнемі артып отырды. 1897-1916 жылдары Қазақстанға қоныстанған 1,5 миллион адамның 260 мыңы, яғни 22%-ға жуығы кері қайтса, 78%-ы орнығып қалған. 1920 жылы - 38, 1959 жылы – 114, 1986 жылы – 120, 1999-2000 жылдары – 131 этнос өкілдері тіркелді (Құдайбергенова, 2011: 100, 291). Қазіргі таңда Қазақ жеріндегі 130 этнос өкілдерінің 60-ы кезінде депортацияланғандар болып саналады (Тоғжанов, 2015: 17). 2006 жылғы Көкшетау халқының құрамында 433486 қазақ, 253430 орыс, 1025 өзірбайжан, 10553 беларус, 47519 неміс, 11901 татар, 404 өзбек, 53472 украин және 46210 басқа этнос өкілдері болды (Әбуев, 2006: 306). Қарағанды жерінде 115 этнос өкілдері тұрып жатыр (Джамалиева, 2020: 105). Еліміздің астанасында 111 этнос өкілдері тұрады, соның ішінде қазақтар – 52,7%, орыстар – 33,4%, украиндар – 4,3%, немістер – 2,3%, татарлар – 2,1%, беларустар – 1,3%, басқа этностар – 3,5%-ды құрайды (Этносы, 2009:198).

1-кесте Қазақстандағы этносаралық ішкі көші-қон
(Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2017)

Жылдар	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Келгендер								
Барлық этностар	364655	366037	364638	337841	337267	405616	455451	616894
Қазақтар	296919	299368	299551	276963	276104	333324	373779	522109
Орыстар	40434	38897	38563	36051	37266	42431	47606	53479
Өзбектер	1703	2304	1933	2500	1852	3656	3708	5293
Украиндар	5531	4992	4801	4358	4334	4943	5482	5883
Ұйғырлар	3232	3177	3608	2718	2596	3483	4500	5692
Татарлар	3219	3178	3134	2844	2908	3234	3745	4246
Немістер	3391	3198	3040	2818	2855	3250	3812	4079
Басқа этностар	10226	10923	10008	9589	9352	11295	12819	16113

Кестедегі демографиялық деректен жыл сайын көшіп келушілер санының артып отырғаны, тиісінше халықтың көпэтностылық деңгейінің деөсіп отырғаны байқалады.

2021 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстанда ресми түрде 18 млн. 879 552 адам тұрса, 2021 жылдың 1 қарашасында халық саны 19 млн. 82 467 адамға жетті. (ҚР Ұлттық статистика бюросы. 2021 жыл, 12 ақпан). Көпұлтты Қазақстан жағдайында ұлттық идея тек этникалық, әлеуметтік, саяси және діни топтардың басын қосатын, біріктіргіш әлеуеті мол идея болу керек және алауыздық пен әлеуметтік жіктелулерге жол бермеуі тиіс (Мәңгілік ел, 2019:355). Ел бірлігін және этносаралық қатынастарды реттеуде қоғамдық-саяси институт-Қазақстан халқы Ассамблеясы қызмет етеді (Тоғжанов, 2015). Ассамблея құрамындағы 350 ұлттық-мәдени бірлестіктерден басқа аймақтарда үлкен, кіші ассамблеялар құрылған. Еліміз бойынша 43 этникалық топтан тұратын 1025 этномәдени бірлестік бар. Қарағанды облысындағы 56 ұлттық-мәдени орталықтың 18-і облыс орталығында, қалғандары Жезқазған, Теміртау, Сәтпаев, Саран, Шахтинск, Балқаш қалалары мен Нұра, Бұқар жырау аудандарында жұмыс істейді. Бұлорталықтар Германия, Украина, Беларусь, Литва, Польша, Армения елшіліктерімен тұрақты байланыс жасап отырады (Джамалиева, 2020: 105).

2019 жылғы этномәдени бірлестіктерді қоғамдық аккредиттеу нәтижесінде еліміздің 17 өңірінен барлығы 367 ЭМБ тіркеуден өтті, оның 14-і республикалық, 42-і филиалдар мен өкілдіктер, 311-і жергілікті бірлестіктер (Ерсейітова, 2020). Этно-мәдени орталықтар, мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландыратын Достық үйлері және ұлттық театрлар этностардың мәдени құндылықтарын дамыту мақсатында қызмет етеді.

2-кесте. Республикалық деңгейдегі этно-мәдени бірлестіктер
(2019 жылы аккредиттелген аймақтардағы ҚХА ЭКО тізілімі)

ҚР «Наири» армян мәдени орталықтарының қауымдастығы	Қазақстан татарлары мен башқұрттарының конгресі	Түрік этно-мәдени орталығы «Ахыска»
Қазақстанның «Филия» грек қоғамдарының қауымдастығы	«Вайнах» шешен, ингуш халықтарының мәдениетін дамыту қауымдастығы	Қазақстан күрдтерінің «Барбанг» қауымдастығы
Қазақстанның «Мицва» еврей ұлттық ұйымдарының қауымдастығы	ҚР өзбек этномәдени бірлестіктерінің «Дустлик» қауымдастығы	Қазақстан ұйғырларының республикалық мәдени орталығы
Қазақстан корейлері қауымдастығы	Қазақстан украиндарының Радасы	Өзірбайжандар қауымдастығы

Қазақстанның орыс, славян және казак ұйымдарының қауымдастығы	Қазақстандық немістер бірлестігі қоғамдық қоры «Возрождение»	
---	--	--

Бұл республикалық деңгейдегі этно-мәдени бірлестіктер этностардың мәдени мұрасын келешек ұрпаққа жеткізу бағытында қызмет атқарады және азаматтық құндылықтар мен тең мүмкіндіктер негізінде қазақстандық бірегейлік қағидаттарын нығайтуға бағытталған.

Қазақстан Республикасында этносаралық қатынастарды және этностық топтар арасында олардың саяси көзқарастарын анықтау мақсатында әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан зерттеу жүргізіліп, талдау жасалып отырады.

3-кесте. Этникалық саясатты әзірлеу мен жүзеге асыру жөніндегі мемлекеттік органдардың қызметін бағалау (Шәукенова, 2013: 35)

Этнос өкілдерінің жауаптары	Қазақстан өңірлері %						
	Оңтүстік	Солтүстік	Шығыс	Батыс	Орталық	Астана	Алматы
Салиқалы, белсенді	23,6	36,8	34,3	40,4	42,7	38,2	41,3
Дұрыс, бірақ сөз жүзінде	47,0	43,1	29,2	25,7	32,8	33,8	35,0
Халықтардың шыдамдылығы есебінен	19,9	8,0	16,3	16,1	7,6	16,2	14,7
Басынан дұрыс емес	4,3	0,5	4,7	3,2	2,3	5,9	2,1
Жауап беруге қиналамын	5,2	11,5	15,5	14,7	14,5	5,9	7,0

Кестеден көріп отырғанымыздай, саясатты қолдаудың ең жоғары деңгейі (41,3%) Алматыда болса, ең төменгі деңгей (25,7%) батыс өңірде. Талдау нәтижесінде проблемалық жағдайлардың болуы мүмкін өңірлердегі этностардың қарым-қатынасын тереңдете зерттеу және этникалық топтардың мүдделерін қанағаттандыратын өзгерістер қажеттігі туындайды. Осыған байланысты Кіші Ассамблеялардың негізгі міндеті этносаралық қатынастар ахуалына болжам жасай отырып, осы саладағы кез келген келеңсіздіктердің алдын алу шараларын іске асыру болып табылады.

Ұлттық сана-сезім деңгейі әр этностың ана тілінің даму дәрежесіне байланысты. Кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген тіл саясатының салдарын зерттей келе, Т.Е. Жабелова мынадай қорытынды шығарады: 1999 жылғы санақ нәтижесі бойынша, Қазақстанда тұратын дүнгендердің (3700) 3%-ы ана тілінде сөйлесе, 280 мыңға жуық татарлардың көпшілігі ана тілін білмейді. Корейлердің аз бөлігі ана тілін тұрмыстық-отбасылық деңгейде қолданады. Ана тілінде еркін сөйлейтін этнос өкілдеріне - поляктар (12%), еврейлер (19%), беларустар (36,6%), мордвалар (47%), чуваштар (49,6%), литвалар (48,76%), молдавалар (51,2%), корейлер (51,7%), немістер (54,4%), марийлер (59,9%) мен армяндарды (62,1%) жатқызады (Жабелова, 2003: 139, 140-142). Этностардың ана тілінің ауыр жағдайына мына мәлімет дәлел болады: «Біртұтас кеңес халқын» құру саясаты салдарынан Кеңес Одағында 98 тіл біржолата жоқ болып, қазақ тілі жойылудың алдында қалды» (Әбжанов, 2007:65).

Қазақстан Республикасында барлық этностардың мәдениеті мен тілін дамытудың бірегей формуласы жасалған. Мысалы, елімізде орыс, корей, неміс, өзбек, ұйғыр театрлары бар. Алматыдағы корей театры корейлердің тарихи отанынан тыс жерде орналасқан дүние жүзіндегі жалғыз театр екендігі белгілі. Республиканың бұқаралық ақпарат құралдарынан 7 тілде хабар беретін 44 телестудия, 8 тілде хабар беретін 18 радиостудия жұмыс істейді. «Қазақстан-1» ұлттық арнасы ұйғыр тілінде «Алитах», корей тілінде «Коре Сарам», неміс тілінде «Гутен Абенд» бағдарламаларын таратады. 11 ұлттық тілде шығарылатын басылымдардың ең ірілері: корей тіліндегі «Коре ильбо», неміс тіліндегі «Дойче альгемайне цайтунг», украин тіліндегі «Украиньски новини», ұйғыр тіліндегі «Уйгур авазы». Жыл сайын мемлекеттік тапсырыс бойынша этнос тілдерінде жалпы таралымы 80 мың данадан 30-ға жуық кітап шығарылады (Этносы, 2009: 179). 2000 жылдардың бас кезінде 3383 қазақ тілінде, 2413 орыс тілінде, 77 өзбек тілінде, 3 ұйғыр тілінде, 3 тәжік тілінде оқытатын мектеп болса (Жабелова, 2003: 132), кейінгі жылдардағы өзгерістер нәтижесінде, қазақ тілінде - 3784, орыс тілінде - 1672, өзбек тілінде - 65, ұйғыр тілінде - 14, тәжік тілінде 2 мектеп білім беруде (Нұрманбетқызы, 2013: 52). Тіл саясаты бойынша, этнос өкілдері шоғырланған аймақтарда көп тілдерді оқытуға көңіл бөлініп, 301 мектепте 14 ұлт тілін оқытатын топтар ашылған (Жабелова, 2003: 132). Этникалық топтарға арналған 101 ұлттық мектеп, 23 тілді үйретуге арналған 179 жексенбілік мектеп жұмыс істейді (Этносы, 2009: 179, 184).

Полиэтникалық қоғамымыздағы этносаралық саясат түрлі этностардыңдінін құрметтеуге сай жүргізілуде. Діни бірлестіктердің құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатында құрылған Қазақстанның діни бірлестіктер қауымдастығы 200-ге жуық діни бірлестіктерді біріктіреді (Джамалиева, 2020: 120). Еліміздегі діни қоғамдастықтар саны - 4173. Ислам ұлтқа, нәсіліне, тіліне қарап бөліп, алалап, жіктемейді, қайта бірлікке, татулыққа, ынтымақтастыққа шақырады (Ахметжанова, 2016: 118). Бір Щучье ауданының халқы 80 этнос өкілдерінен құралып, діни ғимараттары мұсылман мешіті, православиелік және жаңаапостолдық шіркеулерді қамтып, көпэтносты және көпконфессиялы құрамымен сипатталады (СҚОМА, 444: 88).

Қазақстан қоғамында әртүрлі тілде сөйлейтін, әртүрлі діни сенім ұстанатын этностар арасында ортақ тіл және келісім кеңістігін іздестіру қажеттігі туындайды. Көпэтносты қоғамымызда бірлік пен тыныштықты сақтауда осы ортақ тіл мәселесін бірлесе отырып, жүзеге асыру қажеттілігі уақыт өткен сайын артып келеді. Қазақстан халқы Ассамблеясының ЕҚЫҰ миссиясымен бірлесіп өткізген «Қазақстандағы тіл саясаты: тәжірибе, мәселелер және оларды шешу жолдары» тақырыбында болған семинарда ЕҚЫҰ-ның шағын ұлттар жөніндегі Жоғарғы комиссары Макс Ван дер Стул Қазақстанның болашағы табиғи ресурстарымен және көпэтностығымен анықталатынын ерекше атады (СҚОМА, 662: 16).

Мемлекеттік тілді үйреніп, сол тілде сөйлеу арқылы еліміздегі этностар бір-біріне жақындай түседі, дегенмен, бүгінгі таңда қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қоғамды ықпалдастырушы қызметінің өзектілігі әлде де сақталуда. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстанда тұратын әрбір этностың өзіндік ерекшелігіне нұқсан келтірмеуі тиістігін баса айта келе, «олардың барлығы өздерінің тілдерін оқып, қолдануға, мәдениеттерін дамытып, әдет-ғұрыптарын сақтауға құқылары бар және болып та қала береді. Бұған қоса, қазақ тілі де жедел дамуы тиіс. Ол болашақта шын мәнінде ұлтаралық байланыс тіліне айналуы тиіс» - деген болатын (Қасым-Жомарт Тоқаев, 2020). Мемлекеттік тіл біртіндеп этносаралық қатынас тіліне айналуы тиіс. Бұған, яғни мемлекеттік қазақ тіліндегі контенттің көбеюіне ғаламтор арқылы байланыс жасау және Қазақстанда қазақ тілін қолдану аясын кеңейтетін жаңа буынның өсіп-жетіліп келе жатқаны ықпал етеді (Сәдуақасова, 2020).

Қорытынды. Қорытындылай келе, азаматтық бірегейлікті нығайтуды ілгерілетуге ықпал ететін бірқатар ұсынымдарға тоқталамыз: этностардың мемлекеттік тілді тиісті деңгейде үйренуіне қолайлы жағдай жасау, олардың өз тілдері мен дәстүрін дамытуға, тарихын терең білуіне қамқорлық жасау, этносаралық шиеленістер мен қақтығыстарды өршітудегі діни факторларға жол бермей, өркениетті шешуге қол жеткізу, тұрақтылық және этносаралық келісімді нығайтуға мүмкіндік беретін кешенді шараларды жастар арасында жиі өткізу, БАҚ-та, электрондық кеңістікте және басқа да салаларда қазақстандық бірегейлікті нығайту жұмыстарын арттыра түсу.

«Ұлттың даналығы да, саясаттың икемділігі мен халықтың күштілігі де сонда, өз бауырлары тұрмақ, басқалардың өзін жақындатып, мемлекеттің тайқазанында қайнатып, ешкімді бөтенсітпей, біржола сіңіріп алуында» - деп белгілі демограф-ғалым М. Тәтімов айтқандай (Тәтімов, 1999: 69), қоғамымыздағы тыныштық пен бірліктің сақталуы қазақ халқының табиғатынан сабырлылығы, басқа халықтардың рухани еркіндігіне құрметпен қарауының нәтижесі. 30 жылдағы тарихи дамуымыз Қазақстан Республикасында ұлт саясатының дұрыс құрылып, этносаралық ынтымақ пен татулықты сақтауға негіз болғанын дәлелдейді. Алдағы басты міндетіміз - көпэтносты мемлекетіміздегі қазақстандық бірегейлікті қалыптастырып, сақтай білу.

Әдебиеттер тізімі

- Ахметжанова К.Б. Қазақстан Республикасындағы дін және этносаралық қатынастардың өзекті мәселелері. Оқу құралы. Өскемен: Берел, 2016. 138 б.
- Әбжанов Х.М. Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. Астана: Ана тіл – Ата тарих, 2007. 272 б.
- Әбуев Қ.Қ. Қазақстан: тарих және тағылым. Астана: Елорда, 2006. 320 б.
- Бәкір Ә. Дін туралы заңнамаларды жетілдіре түсу керек. // Зайырлы мемлекеттегі діннің ролі. Қазақстан дінтанушыларының III форумының материалдары. Астана, 2013. 60-64 б.
- Джамалиева Ф.Ж., Ахметова И.А. Қазақстандағы этносаралық қатынастардың әлеуметтік жұмыстағы теориялық негіздері. Монография. Қарағанды: Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, 2020. 141 б.
- Жабелова Т.Е. Қазақстандағы тіл саясаты және этносаралық қарым-қатынастар. Алматы: Домино, 2003. 200 б.
- Ерімбетова Қ.М. Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің көші-қон саясаты (1960-1990 ж.ж.). Тарихи очерк / Монография. Алматы: Тарих тағылымы, 2009. 192 б.
- Еңсенев Қ.А. Қазақстандағы көші-қон және демографиялық ахуал (XX ғ. 20-50 ж.ж.). Монография. Екі томдық. 1-том. Астана: БиКА, 2018. 249 б.
- Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 г.г.). Сб. документов: АП РК / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. Алматы: Казахстан, 2000. С. 344.
- Кан Г.В. История Казахстана. Алматы: Алматыкітап, 2011. С.312.

- Қарасаев Ф.М. Алтай өңірі көне заманнан XX ғасыр басына дейін (тарихи-этникалық бағыт). Өскемен: 2010. 490 б.
- Кұдайбергенова А. Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің тарихи демографиялық қыры. Алматы: Елтаным, 2011. 416 б.
- Қазақстан Республикасының Президентінің Архиві (ҚР ПА) 708-қ., 9-т., 316-іс., 3-п.
ҚР ПА, 708-қ., 36-т., 1508-іс, 23-24-пп.
- Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА), 1987-қ., 1-т., 172-іс, 4-п.
Қарағанды облысының мемлекеттік архиві (ҚОМА), 239-қ., 1-т., 6-іс., 15-п.
- Махат Д.А. Қазақстандағы тоталитаризм және саяси қуғын-сүргін тарихы. Астана: Елорда, 2006. 208 б.
- «Мәңгілік ел» идеясы: кеше, бүгін, ертең. Ұжымдық монография. Нұр-Сұлтан: 2019. 430 б.
- Нұрманбетқызы Ж., Жусанбаева Г.М. Толеранттылықтың қазақ қоғамындағы даму негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. Алматы: Ұлағат, 2013. 98 б.
- Тәтімов М., Әлиев Ж. Дербестігіміз – демографияда. Алматы: Жеті жарғы, 1999. 264 б.
- Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В., Калашникова Н.П., Коробков В.С., Шаяхметов Н.У. Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2015. 324 б.
- Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. Оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві (СҚОМА), 669-қ., 1-т., 444^б-іс, 88-п.
СҚОМА, 669-қ., 1-т., 662-іс, 16-п.
- Шәукенова З.К. Этностардың әлеуметтік өзара әрекеттестігі: Қазақстан Республикасындағы этносаралық қатынастардың мониторингі. Монография. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. 200 б.
- Этносы Асмолинского Приишимья: история и современность. Астана: Издательский Дом Акарман, 2009. С. 280.
- Қасым-Жомарт Тоқаев: Қазақстанда тұратын барлық этнос шын мәнінде бір ұлт саналады. 2020 жылғы 29 ақпан. [Электрондық ресурс]. (inform.kz) (қараған күні: 02.02.2021).
- 2019 жылы аккредиттелген аймақтардағы ҚХА ЭКО тізілімі. [Электрондық ресурс]. ASSEMBLY.KZ <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/>. (қараған күні: 20.01.2022).
- Х. Ерсейітова. Этномәдени бірлестіктерді қоғамдық аккредиттеу. 2020 жыл, 19 қазан. [Электрондық ресурс] | Qazaq uni.kz | Қазақстан жаңалықтары | Қазақ үні сайты (қараған күні: 2.11.2021)
- А. Сәдуақасова. Мемлекеттік тіл біртіндеп этносаралық қатынас тіліне айналуы тиіс. 2020 жыл, 19 қазан. [Электрондық ресурс] | Qazaquni.kz | Қазақстан жаңалықтары | Қазақ үні сайты (қараған күні: 2.11.2021)
- ҚР Ұлттық статистика бюросы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. 2021 жыл, 12 ақпан [Электрондық ресурс]. TengriNews.kz (қараған күні: 14.02.2022).
- Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Астана, 2017. Этностар бойынша ішкі көші-қон (382-б) [Электрондық ресурс] DemographicYearbookofKazakhstan.pdf (stat.gov.kz) (қараған күні: 14.02.2022).

References

- Akhmetzhanova K.B. Kazakhstan Respublicasyndagy din zhane ethnosaralyk katynastardyn ozekti maseleleri. Oku kuraly. [Topical issues of religion and interethnic relations in the Republic of Kazakhstan. Textbook]. Oskemen: Berel, 2016. 138 p. [in Kazakh].
- Abjanov K.M. Kazahstan: tarih, til, ult. [Kazakhstan: history, language, nation]. Astana: Ana til – Ata tarih, 2007. 272 p. [in Kazakh].
- Abuev K.K. Kazahstan: tarihi jane tagılım. [Kazakhstan: history and lessons]. Astana: Elorda, 2006. 320 p. [in Kazakh].
- Bakir A. Din turaly zannamalardy zhetildire tusu kerek. (It is necessary to improve the legislation on religion. // The role of religion in the secular state. Materials of the III Forum of Religious Scholars of Kazakhstan. Astana, 2013. 60-64 b. [in Kazakh].
- Jabelova T.E. Kazahstandagitilsayasati jane etnosaralikkarım-katınastar.[Language policy and interethnic relations in Kazakhstan]. Almaty: Domino, 2003. 200 p. [in Kazakh].
- Jamalieva G.J., Axmetova I.A. Kazahstandagı etnosaralık katınastardın aleumettik jumıstagı teoriyalık negizderi. [Theoretical bases of interethnic relations in social work in Kazakhstan] Monography. Karagandy: E.A. BoketovatındagıKaragandımemlekettikuniversiteti, 2020. 141 p. [in Kazakh].
- Erimbetova K.M. Kazahstandagı Kenes memleketininkoshi-qon sayasatı (1960-1990 jj.). Tarihiocerk[Migration policy of the Soviet state in Kazakhstan (1960-1990).Historical essay] / Monography. Almaty: Tarih tagılımı, 2009. 192 p. [in Kazakh].
- Ensenov K.A. Kazahstandagıkoshi-kon jane demografıyalık ahual (XX g. 20-50 jj.). [Migration and demographic situation in Kazakhstan (20-50s of the XX century)].Monography. 2 volumes.1 v. Astana: BiKA, 2018. 249 p. [in Kazakh].

Izistoriipolyakov v Kazahstane (1936-1956 gg.). Sb. dokumentov: APRK / Otv. red. L.D.Degitaeva. [From the history of the Poles in Kazakhstan (1936-1956). Col. documents: AP RK / Resp. ed. L.D. Degitaeva]. Almaty: Kazakhstan, 2000. 344 p. [in Russian]

Kan G.V. IstoriyaKazahstana[History of Kazakhstan] Almaty: Almaty кнтар, 2011. 312 p. [in Russian].

Karasaev G.M. Altay oniri kone zamannan XX gasır basına deyin (tarihi-etnikalik bagıt). [Altai region from ancient times to the beginning of the XX century (historical and ethnic direction)].Oskemen, 2010. 490 p. [in Kazakh].

Kudaybergenova A. Kazahstandağı koshi-kon uderisterinin tarihi demografıyalık kırı. [Historical and demographic aspects of migration processes in Kazakhstan].Almaty: Eltanım, 2011. 416 p. [in Kazakh].

Kazakhstan Republicasy Presidentinin Archivi (KR PA) 708-k., 9-t., 316-is., 3-b. [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (PA RK), f-708, item- 9, case -316, page-3.]

KP PA, 708-k., 36-t., 1508-is, 23-24-pp. [PA RK, f- 708, item.- 36, case -1508, pp. 23-24.]

Kazakhstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik archive (KROMA), 1987-k., 1-t., 172-is, 4-p. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), f-1987, item- 1, case-172, 4-p.]

Karagandy oblysynin memlekettik archive (KOMA), 239-k., 1-t., 6-is., 15-p. [The state archive of the Karaganda region (SAKR), f-239, item- 1, case- 6, 15-p.]

Maxat D.A. Kazahstandağı totalitarizm jane sayasi kugin-surgin tarihi. [History of totalitarianism and political repressions in Kazakhstan] Astana: Elorda, 2006. 208 p. [in Kazakh].

«Mangilik el» ideas: keshe bugin erten. Uzhyndyk monographiya. Nur-Sultan: 2019. 430 b. [The idea of «Eternal Country»: yesterday, today and tomorrow. Collective Monography]. Nur-Sultan: 2019. 430 p. [in Kazakh].

Nurmanbetkyzy Zh., Zhusanbaeva G.M. Toleranttylyktyn kazak kogamyndagy damu negizderi. Oku-adistemelik kural. [Fundamentals of the development of tolerance in Kazakh society. Textbook]. Almaty: Ulagat, 2013. 98 p. [in Kazakh].

Tatimov M., Aliev J. Derbestigimiz – demografiyada. [Our independence is in demography]. Almaty: Jeti jargı, 1999. 264 p. [in Kazakh].

Togjanov E.L., Kan G.V., Kalashnikova N.P., Korobkov V.S., Şayaxmetov N.W. Kazahstan halkı Assambleyası: jirma jıldık tarih. [Assembly of the People of Kazakhstan: twenty years of history]. Almaty: KAZakparat, 2015. 324 p. [in Kazakh].

Omarbekov T. 20-30-jıldardagy Kazahstankasireti.(Komekshiokekuralı).[The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [in Kazakh].

North Kazakhstan Regional State Archive (NKRSA). F. - 669. Item-1.Case- 444.P.- 88.

NKRSA. F. 669. I. 1. C. 285. P. 52.

Shaukenova Z.K. Ethnostardyn alumettik ozara arekettestigi: Kazakhstan Respublikasindagi ethnosaralyk katynastardın monitoringi. Monographiya. [Social interaction of ethnic groups: Monitoring of interethnic relations in the Republic of Kazakhstan. Monograph.] Almaty: FSDI SC MES RK, 2013. 200p. [in Kazakh]. EtnosyAkmolinskogoPriishim'ya: istoriya I sovremennost'. [Ethnoses of the AkmolaPriishimya: history and modernity]. Astana: Izdatel'skiy Dom Akarman, 2009. 280 p. [in Russian].

Kasym-JomartTokaev: Kazaqstanda turatyn barlyq etnos shynmaninde bir ult sanalady. 2020 jylgy 29 akpan. [Elektrondykresurs]. (inform.kz) (karagankuni: 02.02.2021).

2019 jyly akkredittelgen aimaqtardagy KHA EKO tizilimi. [Elektrondyqresurs]. ASSEMBLY.KZ <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/>. (karagankuni: 20.01.2022).

H. Erseitova. Etnomadını birlestikterdi kogamdyk akreditteә. 2020 jyl, 19 qazan. [Elektrondyq resurs] | Qazaq uni.kz | Kazakstan janalyktary | Kazak uni saity (karagan kuni: 2.11.2021)

A. Sõdәaqasova. Memlekettik til birtindep etnosaralyq qatynas tiline aınalәy tıs. 2020 jyl, 19 qazan. [Elektrondyq resurs] | Kazakuni.kz | Kazakstan janalyktary | Kazaq ҕni saity (karagan kuni: 2.11.2021)

KR Ulttyq statisika bұrosy Strategialyq josparlaә jõne reformalar agenttigi. 2021 jyl, 12 akpan [Elektrondyq resurs]. Tengrinews.kz (karagan kўni: 14.02.2022).

Kazaqstannyń demografialyq jylnamalygy. Astana, 2017. Etnostar boıynsha ishki kyshi-kon (382-b) [Elektrondyq resurs] DemographicYearbook of Kazakhstan.pdf (stat.gov.kz) (karagan kўni: 14.02.2022).

XX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XXI Ғ. БАСЫНДАҒЫ НЕМІС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ

Мейрамбеков А.К.^{1*}, Закарья Р.²

¹Е.А. Букетов атындағы Қарағанды Университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: greatvoron@gmail.com (Мейрамбеков), raha41@mail.ru (Закарья)

Түйіндеме. Мақалада XX ғ. екінші жартысы – XXI ғ. басындағы аралығындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы, жергілікті тұрғындардың тарихы қызықтырған, шаруашылығы, мәдениеті, салт-дәстүрлері, діни-сенімдері туралы жазып, неміс ғалымдардың еңбектеріне талдау берілген. Олардың бұл шығармаларының ғылыми маңыздылығы сараланған.

Шетелдік зерттеулердің елеулі әлеуетін пайдалана отырып, проблемалық мәселелерді ашу Қазақстанның тарих ғылымының қазіргі жай-күйіне тән сипат болып табылады. Мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан кейін отандық тарих ғылымын өркендету үшін алғышарттар жасалды.

Өздеріңіз білетіндей, кеңестік тарих ғылымының дамуы оның әлемдік ғылымнан оқшаулануымен, мемлекеттік идеологияның күшеюімен, қарама-қайшылыққа қарсы күреспен сипатталды, нәтижесінде ол ондағы ғылымға қарсы схемалар мен тұжырымдамаларды бекітуге әкелді. Осыған байланысты қазақстандық зерттеушілердің алдында отандық тарихты объективті түрде қайта құру міндеті тұрды, оны біртұтас және тұтас әлемдік тарих ғылымының құрамдас бөлігі ретінде түсінбей елестету мүмкін емес.

Мақаланы жазудағы негізгі мақсат та есімдері аталған, еңбектеріне талдау берілген зерттеушілер шығармаларын ғылыми ортаға, қазіргі оқырман қауымға таныстыру болды.

Кілт сөздер: кеңестік мәдениет, кино өнер, тілдік саясат, неміс зерттеушілері, «қазақ» ұғымы, қазақтардың шаруашылығы, салт- дәстүрі, діни-сенімдері

МРНТИ 03.20;03.91

КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА В НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX-НАЧАЛА XXI ВВ.

Мейрамбеков А.К.^{1*}, Закарья Р.²

¹Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: greatvoron@gmail.com (Мейрамбеков), raha41@mail.ru (Закарья)

Аннотация. В статье представлен анализ трудов немецких ученых, рассказывающих об истории Казахстана советского периода второй половины XX-начала XXI в., истории местного населения, о хозяйстве, культуре, традициях, вероисповеданиях. Научная значимость этих их произведений дифференцирована.

Характерной чертой современного состояния исторической науки Казахстана является раскрытие проблемных вопросов с использованием значительного потенциала зарубежных исследований. С обретением государственной независимости созданы предпосылки для раскрепощения отечественной исторической науки.

Как известно, развитие советской исторической науки характеризовалось изолированностью ее от мировой науки, усилением государственной идеологии, борьбой с инакомыслием, которые в конечном итоге вели к утверждению в ней антинаучных схем и концепций. В этой связи перед казахстанскими исследователями встала задача объективного воссоздания отечественной истории, которая немислима без осознания ее в качестве составной части единой и целостной мировой исторической науки.

Основной целью написания статьи было ознакомление исследователей с научной средой, современной читательской общественностью.

Ключевые слова: советская культура, киноискусство, языковая политика, немецкие исследователи, понятие «Казах», казахское хозяйство, традиции, религиозные верования

THE CULTURE OF KAZAKHSTAN OF THE SOVIET PERIOD IN THE GERMAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE XX-EARLY XXI CENTURIES

Meirambekov A.K.^{1*}, Zakaria R.²

¹E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Author correspondent

E-mail:greatvoron@gmail.com (Meirambekov), raha41@mail.ru (Zakaria)

Abstract. The article presents an analysis of the works of German scientists telling about the history of Kazakhstan of the Soviet period of the second half of the XX-beginning of the XXI century, the history of the local population, about economy, culture, traditions, religions. The scientific significance of these works of theirs is differentiated.

A characteristic feature of the current state of historical science in Kazakhstan is the disclosure of problematic issues using the significant potential of foreign research. With the acquisition of state independence, the prerequisites for the emancipation of the national historical science have been created.

As you know, the development of Soviet historical science was characterized by its isolation from world science, the strengthening of state ideology, the fight against dissent, which ultimately led to the approval of anti-scientific schemes and concepts in it. In this regard, Kazakh researchers faced the task of objectively recreating the national history, which is unthinkable without realizing it as an integral part of a unified and integral world historical science.

The main purpose of writing the article was to familiarize researchers with the scientific environment, the modern reading public.

Key words: Soviet Culture, Film Art, Language Policy, German researchers, the concept of «Kazakh», Kazakh economy, traditions, religious beliefs

Кіріспе. Мақалада толығымен тақырыпқа байланысты XX-XXI ғасыр басы аралығындағы қазақтар мәдениеті, салт-дәстүрлері, діни-сенімдері туралы жазған неміс зерттеушілердің шығармаларына ғылыми талдау жасалынды.

Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихшылық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды.

Батыста саяси шешімдер қабылдау тетігінің, геосаяси және стратегиялық тәсілдердің жұмысын мұқият талдау Талдамалық құрылымдар жүйесін және олардың геостратегиялық және сыртқы саяси дискурс шеңберінде, оның ішінде Орталық Азияның қауіпсіздігі мен геосаяси жағдайына әсер ететін салаларда жұмыс істеуін неғұрлым мұқият зерделеу қажеттігіне алып келеді.

Неміс авторларын қызықтыратын негізгі тақырыптар:

* аймақта жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы;

* мемлекеттілікті құру;

* олардың халықаралық жағдайы, геосаяси жағдайы, Ресеймен және өзара қарым-қатынасы;

* аймақтағы жетекші державалардың саясаты;

* исламның ықпалы, қауіпсіздік мәселелері және т.б., яғни шетелдік сарапшылар посткеңестік Орталық Азияның саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық аспектілеріне қызығушылық танытады.

Орталық Азия туралы әдебиеттермен еркін танысудың өзінде Қазақстан Батыс саясаттануының зерттеу нысаны ретінде барлық Орталық Азия мемлекеттерінің арасында сөзсіз көшбасшы болып табылатыны анық. Бұл шетелде жарияланған ел туралы әдебиеттің сандық параметрлеріне де, оның даму дәрежесіне де қатысты.

Мақалада ұсынылған саясаттану әдебиеті біз үшін ең алдымен дәстүрлі қоғамдағы өзгерістерді, демографиялық және мәдени-өркениеттік трансформацияны, ислам мәселелерін, яғни дәстүрлі шығыстануға қатысты тақырыптар тұрғысынан қызығушылық тудырады.

Нәтиже. Мұхиттардан оқшауланған, Еуразияның қақ ортасында бірнеше, бірақ ежелден бері құнарлы оазис ландшафттарымен: Орталық Азия арқылы өтетін үлкен дала аймағы бар. Тяньшань таулары бұл үлкен жер массасын батыс және шығыс аймақтарға бөледі. Оңтүстігінде Орталық Азия Иран-Ауған тауларын, Үнді пен Памирді қамтиды, олар жеті мыңға жетеді, яғни шығыста Куэнлун таулары арқылы - Тибеттің солтүстігінде жалғасатын континентальды масштабтағы тау жотасы. Солтүстікте Орталық Азия батыста Оңтүстік Оралмен, сондай-ақ шығыста Алтай мен Саян тау жоталарымен қоршалған оңтүстік Сібір ормандарына өтеді. Оңтүстік орыс жазықтары белгілі бір

мағынада Орта Азияның тау бөктері. Біртекті дала ландшафты бірқатар дала көлдерімен кесілген, олардың ішіндегі ең үлкені-Каспий теңізі, Кавказ бен Солтүстік-Батыс Иранның батысындағы Орта Азияны оқшаулайды.

Мыңдаған жылдар бойы Орталық Азияда ерекше әсерімен ерекшеленетін ерекше мәдени әлем, сансыз, жартылай ұмытылған этникалық және тілдік бірліктер, тайпаларда ұйымдастырылған көшпелі көшпенділер, кең қозғалыс мәдениеті болды. Ежелгі және орта ғасырлардан бері бізге белгілі болған үнді-еуропалық халықтар, мысалы скифтер, сарматтар және Аландар, угор тайпалары, оның ішінде қазіргі венгрлердің, моңғолдардың және тунгустардың бастаушылары, ескі әлемнің барлық тарихи дәуірлерінен аман өткен осы автономды, таңқаларлық біртұтас жылқы мәдениетінің тасымалдаушылары болды. Бірақ, ең алдымен, Орталық Азия әлем тарихында тұрақты маңызы бар түркі халықтарының отаны болып табылады. Бұл ежелгі, ерекше атпен жүру мәдениетінің құрылымдық ерекшеліктері әрдайым айналадағы отырықшы жоғары мәдениеттермен, әсіресе шығыстағы Қытай және оңтүстігінде Иран, сегізінші пост-христиан дәуірінен бастап Ислам-Иран жоғары мәдениетімен үнемі байланыста болды. Көршілес биік мәдениеттермен байланыс шабандоздардың мәдениеті әлемінің ажырамас бөлігі болды және тарих бойында әртүрлі формаларды қабылдай алды. Байланыстың ең тұрақты, бірақ әсерлі формасы отырықшы өркениеттерден шыққан және континенттің бүкіл ішкі аумағын қамтыған кең ауқымды бөлшек сауда желілерінің нысаны болды.

Бұған қарама-қарсы атқа мінген көшпелілер мен отырықшы өркениеттер арасындағы саяси-жауынгерлік қарама-қайшылық құбылыстары тұрды. Асыл тұқымды ұйымдасқан, кез-келген уақытта және қашықтықта, шабандоздардың бірде-бір мәдени орнына байланбаған әскери әлеуетке баса назар аудару қажет емес. Саяси әлеует соншалықты таңқаларлық болмауы мүмкін, бірақ ол құрылымдық жағынан да берілген. Жайылым үшін жалғасып жатқан күресте, басқа топтардан (тайпалардан) немесе тіпті конфедерациялардан бөлінуге деген ұмтылыста әрдайым дерлік қысқа мерзімді саяси күш аппараттары пайда болды. Бұл көбінесе кеңейтілген көшпелі мемлекеттер болды, олар көбінесе тайпалық даулар мен мұрагерлік мәселелерге байланысты, әсіресе жаңадан құрылған коалицияларға байланысты тез ыдырады. Бұл ежелгі, Орта Азия құрылымының тағы бір сипаттамасын сипаттайды. Рулық сана, жеке бас сезімі және демаркация идеологиясы қолдайтын этникалық және тілдік негізгі элементтердің тұрақтылығы саяси құрылымдардың үнемі өзгеріп отыратын құрамымен байланысты. Үнемі пайда болатын және ыдырайтын әскери-саяси тайпалық коалициялар негізінде этникалық, тілдік және мәдени қабаттар үнемі пайда болды. Рулық және халықтық белгілер көбінесе басқа халықтық және тілдік топтарға өтті, немесе этникалық сабақтастық үнемі өзгеріп тұратын белгілермен және мәдени ерекшеліктердің өзгеруімен жасырылды. Бұл дихотомия Орталық Азияның этникалық палитрасының бірігуіне әкелген жоқ. Керісінше, этникалық шоқжұлдыздар қайта-қайта араласып, тарих бойында жаңасына таратылды, олардың жеке элементтері барған сайын жаңа, көбінесе күтпеген комбинацияларда пайда болды.

XIX ғасырдың соңында, кеңестік сана-сезіммен, жаңа халықтарға да жаңа ұлттық тарих берілуі керек еді. Орталық Азияның күрделі этноисториясы бұл үшін көптеген тәсілдерді ұсынды. Өкінішке орай, келесі жиырма-отыз жылда осы салада орын алған жұмыртқалармен идеологиялық билердің мысалдарын келтіруге тыйым салынады. Ұлттық тарихты құрастыру КОКП-ның қатаң көзқарастарымен болғандықтан және өзгермелі, жоғары партиялық сызыққа дәл сәйкес келуі керек болғандықтан, көптеген тарихшылар мен мәдениеттанушылар қатал санкциялардың құрбаны болғаны таңқаларлық емес. Орта Азияда және одан тыс жерлерде кеңестік тарих ғылымының дамуы, Сталин қайтыс болғаннан кейін де, идеологиялық секірістерде және адам мен ғылыми құбыжықтарда кеңестік генетикалық зерттеулердің таңғажайып тағдырынан еш кем түспеді. Бұл толық жала болмауы керек. Керісінше, Орта Азиядағы кеңестік барлаудың үлкен жетістіктерін оның өкілдері қандай идеологиялық және догматикалық жағдайда жұмыс істеуге тура келетінін түсінген кезде ғана дұрыс бағалауға болады.

Орталық Азияның батыс зерттеушілері осы күнге дейін кейде сол кездегі пантюркистік, мүмкін панисламистік джадидтердің және олардың батыстағы қазіргі эмигранттық эпигондарының дәлелдерін кеңестік ұлт саясатын сынға алады. Осы жөн. 1900-1930 жылдар аралығында көптеген Орталық Азия ұлтшылдарының санасын қоздырған Тарихи емес және иррационалды тұжырымдамалар ұлттық мәселені шешуге бағытталған, бұл, ең болмағанда, кеңестік іс-әрекеттер сияқты аймақтың қалың бұқарасы үшін жасанды және еркін болатын еді. Ұлт-азаттық, бүкіл әлемде иррационализмнің барлық түрлерімен бірге жүретін және жалғасатын тарихи процесс кеңестік Орта Азияда тек сыртқы қамқорлықпен өтті; кейбір сәттерде, әсіресе елуінші жылдардан бастап, ол тек материалдық өмір сүру жағдайларын жақсарту, экономика, инфрақұрылым, халықтық білім беру және т. б. Бірақ өткен ғасырдағы орыс жаулап алуы нәтижесінде осы аумақ құлаған маргиналды аймақ ретінде Орталық Азияның жағдайы әлі де сақталып отырғанын ешкім жоққа шығара алмайды.

Батыс Еуропада кеңес беру орталықтарының ең көп шоғырлануы Германияда байқалды.

КСРО мен социалистік бағыттағы еуропалық елдердің мәселелерін зерттеген ғылыми-зерттеу институттарын, оқу орталықтарын, семинарларды, сондай-ақ одақтар мен қоғамдарды «остфоршунг» терминімен біріктіру әдетке айналды, бұл сөзбе-сөз «Шығысты зерттеу» дегенді білдіреді және Батыс Еуропаның барлық неміс тілді кеңесологиясын қамтиды. Бұл құрылымдарда социалистік елдердің Тарих, Философия, География, Психология және педагогика, медицина, тіл білімі, құқық, экономика салаларында мыңдаған мамандар жұмыс істеді, олар қоғамдық зерттеулер жүргізумен қатар КСРО-ның жекелеген республикалары мен өңірлерін зерттеді. Орта Азия мен Қазақстан да ерекшелік болған жоқ. Өткен ғасырдың 50-60 жылдары отарлық жүйенің ыдырауына және әлемнің жетекші мемлекеттері арасындағы ықпал ету салалары үшін күреске байланысты Орта Азия өңірінің проблематикасына назар ерекше күшейе түсті. Остфоршерлердің басым көпшілігі көптеген зерттеулерде Орталық Азия мен Қазақстандағы социалистік құрылыстың кеңестік тәжірибесінің Азия мен Африканың дамушы елдері үшін жол берілмейтіндігі туралы бір мәнді жауап берді.

Неміс ғалымдары Орта Азия аймағындағы социалистік құрылыстың толық драмасын, егжей-тегжейлі көрінісін ұсынды. Неміс зерттеулерінің объективтілігін кеңес тарихшылары социалистік жүйенің жан-жақты беделін түсіру ретінде қабылдады. Кеңестік тарихнаманың беталысы бұрын артта қалған халықтардың дамуының капиталистік емес жолы кедейлік пен жойылудан құтқарып, оларды қазіргі прогрестің биіктеріне дейін көтергенін мойындаудан көрінді. КСРО-дағы социализмнің жеңісі ұлттық антагонизмдерді білмейтін жаңа тарихи қауымдастық құрды деген жалған ресми мәлімдемелер жай елес болды.

Соғыстан кейінгі онжылдықтарда Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға түсіп, Түркістан легионына кірген өзбектің Баймирза Хайиттің (1917-2006) кітаптары өте танымал болды.

Соғыстан кейін ол Батыс Германияда қалып, Мюнхен университетін бітіріп, Алашорда және Қоқан автономиясы үкіметтерінің тарихы бойынша Г. Фон Менденің жетекшілігімен диссертация қорғады; 1950 жылы ол жеке кітапша ретінде жарық көрді. 1950-1980 жылдары Хайит Германияда, Ұлыбританияда, Нидерландыда және Түркияда жарияланған өте мол кеңес беруші ретінде танымал болды. Оның «XX ғасырдағы Түркістан» (Хайит, 1956), «Түркістан мысалындағы кеңестік-орыс саясаты» (Хайит, 1962), «Ресей мен Қытай арасындағы Түркістан» (Хайит, 1971) және т. б. кітаптары кеңінен танымал болды. Хайит сондай-ақ Қазақстанның Ресейге қосылу тарихы бойынша зерттеудің авторы болып табылады (Хайит, 1984). Хайит ғылыми қызметтің төрт онжылдығы ішінде 200-ден астам еңбектер жариялады, олардың негізгі мазмұны «Кеңестік отаршылдық» теориясы болды. ГФР - дан басқа, Хайит ұзақ уақыт Түркияда жұмыс істеді, онда ол түрік антиресейлік және анти-коммунистік тарихнаманың дамуына айтарлықтай әсер етті. Айта кету керек, оның шамадан тыс немқұрайлылығы мен объективтілігі бірнеше рет Кеңес тарихшыларының ғана емес, батыстық әріптестерінің де сынына айналды.

Баймирза Хайит 1993 жылы «Коммунистік биліктегі Ислам: Түркістаннан көзқарас» атты мақаланы «Мұсылман азшылық істері институты» журналында жариялады.

Мақалада автор кеңестік коммунистік империя құлаған кезде елде 60 миллионнан астам мұсылман өмір сүргені туралы мәліметтер келтіреді. Қытайда әлі де коммунистік билікте өмір сүретін 30 миллион мұсылман бар. Бұл исламның мемлекет қабылдаған атеизм жағдайында өмір сүруге мәжбүр болғандығы. Коммунизм исламға қарсы күш факторы ретінде 1917 жылы Ресей империясында пайда болды; Қытайда ол 1949 жылдан басталады.

Хайиттің пікірінше, коммунистік режимнің мақсаты мұсылмандарды көпірлерге айналдыру арқылы исламды жою болды. Ол 1991 жылға дейін өзінің Исламға қарсы жорықтарында үкімет түбегейлі тәсіл қолданғанын оқиды. Автор бұл әрекеттің мақсаты мешіттерді жою, діни қорлардың мүлкін тәркілеу, діни қызметкерлерді физикалық түрде жою және барлық дүғаларға, діни мерекелерге, мектептерде немесе басқа жерлерде исламды оқытуға, исламдық діни әдебиеттерді жариялауға және Қасиетті Құранды қолдануға тыйым салу екенін жазады. Балалар мен жасөспірімдер атеист ретінде өмір сүру үшін жүйелі түрде тәрбиеленді. Нәтижесінде, бұрынғы Кеңес Одағы бойынша 20 миллионға жуық атеист мұсылман қатарынан шықты.

Сондай-ақ, автор еркін ислам елдері, екінші жағынан, коммунистік атеизм жағдайында мұсылман өмірін зерттеуге көп мән бермегенін жазады. Олардың негізгі бағыты орта ғасырлардағы исламдық рухани өмірдің маңыздылығына байланысты болғандықтан, коммунизмдегі ислам мәселесі еркін ислам елдерінде аз ғылыми назар аударды.

Ал Хайит олар тіпті Кеңес Одағы мен Қытайда исламның қайғылы бүкіл әлем назарын тарту мүдделі емес екенін қорытындыға келеді (Хайит, 1993).

Автор өзбек әдебиетінің зерттеушісі ретінде де танымал, оның қолынан 1962 жылы «Орталық Азия журналы» журналында «Өзбектердің соңғы әдебиеті» (Хайит, 1962) мақалалары және 1964 жылы «Түркістан өзбек түріктерінің қазіргі әдебиетіндегі екі тұлға: Кадири және Чолпани» (Хайит, 1964) мақаласы шыққан.

Үш кітап XX ғасырдың әртүрлі кезеңдерінде немістерде Кеңес Одағының бейнесін қалыптастырды: 1926 жылғы Рене Фюлоп-Миллердің «Большевизмнің рухы мен бет-бейнесі»

(Фюлоп-Миллер, 1928), 1958 жылғы Клаус Менерттің «Кеңес Одағының 1929-1957 жылдардағы он екі сапарынан кейін кеңес адамының ойы» (Менерт, 1958) және 1984 жылғы «Мәскеудегі күнделікті өмір» Лойс Фишер-Руге жазған (Фишер-Руге, 1986). Барлық үш басылымда тарихи оқиғалар немесе күнделікті саяси істер туралы айтылмайтын, бірақ күнделікті кеңестік мәдениет туралы түсінік беруге тырысатын нәрсе бар. Басынан бастап үш кітаптың авторларына іс жүзінде мүмкін емес нәрсені білдіретіні түсінікті болды: қазіргі мәдениеттің барлық қырларын қамту және елестету мүмкін емес. Кеңес Одағы жағдайында сенімді дереккөздерге жүгінуге болмайтын жағдай шиеленісе түсті: Мәдениет ресми операцияға және тыйым салынған жер астына бөлінді, әлеуметтанулық мәліметтер қол жетімді болмады немесе басқарылмады, әңгімелесушілер әрқашан мемлекеттік бақылау органдарынан сақ болуға мәжбүр болды. Осылайша, авторлар өздерінің жеке тәжірибелеріне сүйене отырып, ештеңе қалмады, бұл, әрине, шектеулі ауқымға ие болды. Аталған кітаптардың жетістігі олардың мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге жарияланған күнімен де байланысты болды, олардың әрқайсысы бетбұрыс болды: Фюлоп-Миллер Кеңес режимінің он жылынан кейін алғашқы бағасын берді, Менерт сталинизмнің аяқталғанын құжаттады. Фишер-Руге қайта құрудың әлеуметтік басталу шарттары туралы түсінік берді.

1929 жылдан бастап Менерт Кеңес Одағында үнемі гастрольде болды; 1934 жылдан 1936 жылға дейін ол Ресейдегі әртүрлі неміс газеттерінің тілшісі болды. Менерттің есімі Рейхтің баспа палатасының тізімінен уақытша шығарылғандықтан, ол американдық әйелімен бірге АҚШ-қа, алдымен Калифорнияға, содан кейін Гавайиге қоныс аударды. 1941 жылдан 1946 жылға дейін Менерт Қытайда публицист болып жұмыс істеді. Онда ол Сыртқы істер министрлігінің атынан «XX ғасыр» журналын шығарды, онда ол неміс рейхінің әскери саясатын негіздеді. 4 қысқа тағылымдамадан кейін ол әртүрлі шығыс академиялық мекемелерінде жұмыс істеді, 1951 жылы «Osteuropa» журналының бас редакторы, ал 1961 жылы RWTH Aachen University-де саясаттану профессоры болды. Менерттің ерекше өмірі оны соғыстан кейінгі кезеңдегі Ресейдегі ең ықпалды неміс сарапшыларының бірі болуды алдын-ала анықтады.

«Кеңес адамы» кітабы төрт негізгі тарауға бөлінген. Алдымен Менерт жеке салаға бет бұрды және адам мен отбасы арасындағы өзара әрекеттесуді зерттеді. Ол кеңестік Ресейде жеке махаббат энергиясын социалистік құрылысқа бағыттау мүмкін емес деп мәлімдеді. Менерт сонымен қатар нәзік тақырыптардан бас тартпады және, мысалы, жыныстық қатынас қоғамдық дискурстағы тыйым екенін көрсетті. Екінші тарау экономикаға арналған. Менерт Кеңес Одағындағы әлеуметтік айырмашылық меншік пен әл-ауқаттың артуына негізделген деп мәлімдеді.

Үшінші негізгі тарау білім беру және дін тақырыптарына арналған. Менерт мектепке барғанда оқушыларға материалды тек жатқа білу керек екенін байқады. Жеке құбылыстарға сыни көзқарас қажет емес еді. Менерт қайта-қайта фатализмге және билікке деген сенімге тап болды: халықтың қалың топтары мемлекеттік тапсырыстарды сөзсіз қабылдады, өйткені олар басшылықтың жоғары құзыретіне күмәнданбайды. Менерт бұл мүмкіндікті Византия дәстүріне дейін ұстанды, онда Үкіметтің шешімдері әрқашан бөлінбейтін сенім ақиқаты мәртебесіне ие болды. Ол сонымен бірге орыс патриотизмін кеңестік мақсатта шебер қолдануды атап өтті: Екінші дүниежүзілік соғыс, атап айтқанда, орыстар өз Отаны үшін өлуге дайын екенін, бірақ мемлекет үшін міндетті емес екенін көрсетті. Балансты қорытындылай келе, Менерт орташа американдық орташа ресейлікке қарағанда өзінің мемлекетімен және Үкіметімен көбірек танысатынын айтты.

Зерттеу әдістемесі тұрғысынан Карл Аймермахер, Вольфрам Эггелинг және Дирк Кречмардың еңбектері белгілі бір қызығушылық тудырады, олар Қазақстандағы «мәдени құрылыс» тарихын бүкіл КСРО ауқымында болған оқиғалар тұрғысынан қарастырады.

Карл Аймермахер «1917-1932 жылдардағы кеңестік әдеби саясат әртүрліліктен әдебиеттің большевизациясына дейін» кітабында әдеби ортада пролетарлық «Жазушылар одақтарының» диктатурасы солшыл пролетарлық топтардағы қарсы, «жолдастар» және «девиантты» тенденцияларға қарсы кең карама-қайшылықпен күшейе түсті деп санайды. Сонымен қатар, 1930 және 1931 жылдары Жазушылар ұйымдарын қайта тәрбиелеу құралдарына, «жазушыларды мәдени революцияның ұйымдасқан қызметкерлеріне айналдыру» әрекетін растайтын құжаттар енгізілді және кем дегенде жұмысшыларды ақындарға айналдырып, 1-ші бес жылдық жоспарды орындауға ақындарды тарту керек (Аймермахер, 1994: 779).

Карл Аймермахер, Волперд Астридпен бірге «1945 жылдан кейінгі орыстар мен немістер» кітабының редакторы болды, 1300 беттен тұратын бұл кітап қазір XX ғасырдағы орыстар мен немістердің қарым-қатынасына арналған үшінші көлемді том болып табылады. Бірінші томда бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстар, екінші томда - соғыс аралық кезең туралы баяндалады. Жаңа эпизод ғасырлар бойы орыстар мен немістердің бір-бірімен жасаған (бөтен) бейнелерінің генезисі мен күшіне ғана емес, екі неміс мемлекеті мен кеңестік Ресейдегі соғыс тәжірибесін қарастыруға арналған («әскери өткенмен жұмыс: Кеңес Одағы, ГДР, Федералды Республика»), содан кейін қырғи қабақ соғыстың барлық үш мемлекетіндегі негізгі әлеуметтік оқиғалар, сондай-ақ Батыс және Шығыс Германияның Кеңес Одағымен кездесуі мен ынтымақтастығының әртүрлі

деңгейлері («бөлінген Германия, Германия, Германия»). - («кеңестік перспективалар»), соңында, жеке және кәсіби мәдени байланыстар, сондай-ақ елге байланысты әдебиет, музыка, кино және телевидение БАҚ-та халықаралық алмасу және дамыту («мәдениетаралық бағдар салалары»).

Көлемі мен мазмұны жағынан әсерлі, 39 жеке мақаладан тұратын бұл кітап, әрине, қазіргі уақытта бәрінен үсінуға және бағалауға болмайды. Шын мәнінде, олар екінші дүниежүзілік соғыстан болған қорқынышты сілкіністен кейін орыстар мен немістер арасындағы қарым-қатынастың әртүрлі аспектілерін қарастырады және неміс және орыс (тек Мәскеу) авторларынан келеді, олардың арасында жазушы Дьерд Далос жалғыз венгр ретінде араласқан. Басқа авторлар-тарихшылар, әдебиеттанушылар, кинематографистер, мәдениет, өнер, Ақпарат және театр қайраткерлері, публицистер, журналистер, кітапханашылар, мұрағатшылар және теологтар (Аймермахер, Волперд, 2006).

КСРО-да мәдени саясаттың одан әрі дамуын зерттеу В. Эггелинг пен Д. Кречмардың жоғарыда аталған еңбектерінде көрініс тапты. Бұл зерттеулер орыс тіліне аударылып, монографиялардың бірінші томын «Ресейдегі алғашқы басылым» сериялы басылымында ұсынады. Бұл серия тоталитаризмнің әсерінен кеңестік мәдени жүйенің құрылуы мен ыдырау процесін қарастыруға арналған (Кречмар, 1997).

Неміс тарихнамасында кеңес заманындағы ұлттық интеллигенцияның қызметін зерттеуге көңіл бөлінеді. Атап айтқанда, ол О. Лиесстің «Кеңестік ұлттық стратегия әлемдік саяси тұжырымдама ретінде» еңбегінде көрініс тапты (Лиесс, 1972).

Батыс зерттеушілері үшін Орталық Азиядағы мәдени революцияны ескі интеллигенциядан арылту және жана, бағынышты Кеңес билігін ұлттық элитаны қалыптастыру мақсатын көздейтін таза прагматикалық ілім ретінде түсіндіру біртұтас болып қала береді.

Барлық батыс авторлары өздерінің тарихи өткенін Мәскеудің ұлы державалық мүдделері үшін түсіндіруге мәжбүр болған мұсылман гуманитарлық зиялыларының тәуелді жағдайын атап өтеді: «ұлттық интеллигенция қызметінің сипаты сырттан анықталады. Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі патшалықтың отарлық саясатын ақтауға ұмтылады, ал Орта Азия мен Қазақстан тарихшылары Шығыс халықтарының тағдырында орыс патшалығының рөлін идеализациялауға мәжбүр» (Лиесс, 1972: 42).

Коммунистердің мәдениет пен тіл саласындағы саясатын зерттеу остфоршер К. Ведекиннің зерттеулерінде басты орын алады.

К. Ведекин 1964 жылы «Берлин ғылыми баспасы» журналында жарияланған «Ұлт саясаты және Кеңес Одағындағы халықтардың өмірлік күші» атты мақаласында кестелерде славян емес халықтың саны қалай өсетінін көрсетіп, ұзақ мерзімді перспективада ең жақсы құрал Орталық Азияны индустрияландыру болар еді деген қорытындыға келді. Оның пікірінше, егер ол өмір сүру деңгейінің жоғарылауымен бірге жүрсе, онда белгілі бір өтпелі кезеңнен кейін ол түркі халықтарының Ресей деңгейіне сәйкес келуі үшін туудың төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, автордың пікірінше, бұл халықтың материалдық жағдайы көрші, Қытайдың Шығыс Түркістандағы жағдайынан анағұрлым тиімді болып, Қытай үгіт-насихатын едәуір дәрежеде бейтараптандырады. Бірақ бұл үлкен инвестицияны қажет етті. Ведекиннің пікірінше, соңғы жылдары Түркістанның жан басына шаққандағы кеңестік инвестициялары айтарлықтай өсті, бірақ бұл халықтың өсуін ұстап тұру үшін жеткіліксіз және жыл сайын табиғи түрде шамамен үш пайызға өскен кезде Түркістандағы кеңестер басқа дамушы елдердегідей проблемаға тап болады - халық саны мен әлеуметтік өнім арасындағы жарыс. Автор өсіп келе жатқан халықтың тамақтануын қамтамасыз ету және өмір сүру деңгейінің өте баяу өсуіне қол жеткізу үшін қажет болғаннан әлдеқайда көп инвестициялық қаражат бөле ала ма, жоқ па, күмән тудырады деп санайды және сіз жасай алмайынша, туу көрсеткішіне әсері шамалы болады.

К. Ведекин былай деп жазады: «Сталин өз уақытында, индустрияландыру кезінде, осындай қиыншылықтар мен адам өмірінің құрбандарымен, оның ішінде туудың азаюымен, экономикалық құрылысты алға тарта отырып, осы маңызды циклден аулақ болды. Халықтың өсуі сақталды. Бүгінгі таңда Кеңес Одағы мақтаған бұл индустрияландырудың жылдамдығы КСРО-дағы славян халықтарының қолайсыз биологиялық жағдайында шешуші үлеске ие. Бірақ бүгінде славяндық емес суретшілерге қатысты мұндай зорлық-зомбылықтың қайталануы екіталай; сталинизмнен бас тарту және толық коммунизмге идеологиялық тұрғыдан негізделген жарыс шеңберінен шыққан қытайлармен қақтығыс бұған кедергі келтіреді. Кеңес басшылығы бұдан былай орыс халқынан, өз мемлекетінің басқа халықтарынан талап еткен құрбандықтарды таңдай алмайды. Оның орнына ресейліктер өздерінің индустриализациясының жылдамдығы үшін үлкен инвестициялармен немесе ретроспективадағы бүкіл мемлекет тұрғындарының үлесін азайту арқылы төлеуге мәжбүр» (Ведекин, 1964: 849).

Тағы бір танымал неміс маманы Герхард Симон 1979 жылы «КСРО-ның қоғамындағы және ішкі саясатындағы орыс емес халықтар» атты мақаласында «Берлин ғылыми баспасы» ұлттық және «мұсылман» факторларына назар аударды. Бұл мәселенің басты бағыты-экономикалық, мәдени, әлеуметтік.

Автор былай деп жазады: «Беларусь, Молдова және Қазақстан конституцияларында орыс тілін республиканың ұлттық тілдерінің бірі деп те атайды; бұл үшеуі іс жүзінде ең орыс тілді республикалар. Сталиндік кезеңнің алдыңғы конституцияларында алты республикада тек ана тілі сот тілі деп аталды. Осы жағдайлардың бәрінде жаңа Конституциялар, мүмкін, тек 1930 жылдарға қарағанда орыс тіліне сот жүйесінде әлдеқайда кең орын беретін ұзақ уақытқа созылған нақты жағдайды ғана жазады» (Симон, 1979).

Герхард Симон «Кеңес Одағындағы ұлтшылдық және ұлт саясаты, тоталитарлық диктатурадан Сталиннен кейінгі қоғамға» кітабының авторы ретінде де танымал. Ол 1986 жылы жарық көрді.

Симон 1920 жылдардағы жергілікті коммунистік партиялар мен ұлттық аймақтардағы мемлекеттік аппараттардың құрылуына әкелген тамырлау саясатын кез-келген жерден гөрі егжей-тегжейлі талқылайды. Шекаралық аудандардағы кеңестік институттардың сәтті «тамырлануының» дәлелі ретінде ол кеңестік статистикаға сүйенеді, олардың көпшілігі «революция мен ұлттан» алынған және бірінші бесжылдықтан кейін жаңа экономикалық саясат кезеңінің жетістіктері қалай өзгергенін көрсетеді. Олардың мемлекеттік құрылыс пен қауіпсіздікті ақтауы қандай болмасын, ұжымдастыру мен индустрияландыру орыс емес халықтар үшін апат болды, тек жасанды аштық пен халықтардың өз отандарынан түбегейлі шығарылуына байланысты ғана емес, сонымен бірге қазір тәжірибеге (көбінесе орыс тіліне), орыс тілін үйренуге үлкен мән берілді. 1930 жылдардағы жоғары мобильді қоғамда жаппай көші-қон адамдарды туған мәдениетінен алыстатты, бірақ сонымен бірге мемлекет ұлттық республикалардан тыс көптеген этникалық мектептерді жапты. Сталинизмнің жаңа әлеуметтік құрылымында орыстар жұмысшы табында және ақ халаттылар арасында, тіпті көптеген шекаралас республикаларда да үстемдік етті. Этникалық мәдениетті шақырудан қорғау мүмкін болмады, өйткені Ұлы тазарту кезінде ұлттық коммунизм өскіндері аяусыз кесілді (Симон, 1986).

Сондай-ақ, 1991 жылы бұл жұмыстың ағылшын тіліне аудармасы жарық көрді. Демек, «АҚШ-тағы басылымның алғы сөзін» қоспағанда, кітап негізінен Горбачевтің драмалық дәуіріне арналған. Алайда, Симонның тарихи талдауы Кеңес Одағы ыдыраған кезде өте маңызды болған «институционалдық» процестер туралы ерекше түсінік береді (Симон, 1991).

Түркология және қытайтану саласындағы танымал маман Аннемари Фон Габайн өзінің «Орталық Азияны зерттеуге кіріспе» атты кітабында Орталық Азия туралы алдыңғы білім мен оны қалай зерттеу керектігі туралы ұсыныстарды қысқаша қорытқан. Ол тақырыпты он бір тарауға бөледі, оның ішінде География, әдеби процесс, Орталық Азия халықтары, Дін, Филология, Археология (кіріспе, сәулет, мүсін және кескіндеме), уақытты анықтау, міндеттер мен әдістер, әр тарау қосымша бөлінеді, мысалы, Филология бойынша жазу құралдарына, қағаз бен кітап өлшемдеріне, жазу құралдарына, жазу тәсілдері мен тіліне, сондай-ақ мәтіндерге ескертпелерге. Міндеттер мен әдістерге арналған бөлімде тәжірибелі ғалым университеттер үшін он тоғыз мүмкін салалар мен жұмыстардың тақырыптарын, сонымен қатар шығыс иран халықтарының әлеуметтануына байланысты тәжік және пушту тілдерін және олардың қазіргі әдебиетін зерттеу тақырыптарын ұсынды. Кітап тиісті әдебиеттердің көп бөлігі туралы ескертулерге бай толықтырумен қамтамасыз етілген; бұдан кейін кітаптың жеке тарауларына сәйкес жіктелген қосымша ғылыми әдебиеттердің тағы бір арнайы тізімі берілген. Сондай-ақ, үлкен көрсеткіш, үш схемалық карта және Орталық Азияның бейнелеу өнерінің ескі және жаңа үлгілерін бейнелейтін фотографиялық қосымшалардың төрт беті өте жақсы.

Жалпы алғанда, бұл кітап зерттеуге жақсы кіріспе болып табылады, әсіресе кітаптың көп бөлігін алатын ежелгі тарих пен археологияға қатысты (Фон Габайн, 1979).

Гейн Питер және Райнхольд Штипек 1984 жылы «Этникалық және ислам. Мұсылман топтарының дифференциациясы және интеграциясы» кітабын жазды.

Соңғы онжылдықтарда этникалық тақырып әлеуметтік дамудың маңызды элементі ретінде маңызды бола бастады. Көпұлтты және көпконфессиялы ұлттардың көпшілігі мен азшылықтары арасындағы шиеленісті бұдан былай елемуге болмайды. Гейн мен Стимек авторлары өз кітабында Мұсылман қоғамдарындағы этникалық маңыздылықтың маңыздылығын талқылайды. Жеке тараулар 1982-1983 жылдары Мюнстердегі Исламтану және этнология пәндері бойынша бірлескен оқу курстарының нәтижесі болып табылады.

Бір қарағанда, «ислам әлемінің» әртүрлі халықтары жабық мәдени қауымдастықтар болып көрінеді; дегенмен, авторлар ислам дінін этникалық топтарды біріктіру үшін де, саралау үшін де қолдануға болатындығын көрсетеді. Әсіресе, әр түрлі азшылықтар қатар өмір сүретін жағдайларда, сенім мәдени сананы сақтайды және этникалық айырмашылықтарды баса көрсетеді. 19 ғасырдағы ұлтшылдық жойылған кезде. XIX ғасырдағы этникалық және мәдени айырмашылықтарды жеңу мақсатында исламдық сенім делимитацияның құралы болды және үшінші әлемнің отарлаудан кейінгі кезеңінде де, «бірінші әлемнің» ұлттық мемлекеттерінде де этникалық сананың «жандануына» әкелді. Дифференциация сенушілердің ішінде де жүреді. Мысал ретінде арабтардың басқа этникалық топтарға қатысты нобилизациясы болады, сондықтан біз теріс пікірден аулақ

діни қауымдастық таба алмаймыз. Орталықтан тепкіш тенденциялар тайпалық діндерге қайта оралуға бейім, ал центрипеталды күштер жалпы салттық міндеттерді қолдайды.

Кітаптың үшінші бөлімінде Кеңес Одағының мұсылмандары исламның социализммен күресінің үлгісі болып табылады.

Бұл кітап ислам ғылымдары мен әлеуметтану саласындағы көптен күткен үлес болып табылады. Көп ұлтты ислам елдеріндегі немесе ислам азшылықтары бар елдердегі әртүрлі шиеленістер мен проблемаларды суреттейтін мысалдар ерекше құнды (Гейн, Райнхольд, 1984).

Альфред Еисфелд 2021 жылы «Еуропалық этника» журналында «Қазақстандағы немістер: азшылықтың өзгермелі тарихы» мақаласын жазды. Онда Қазақстандағы немістердің 19 ғасырдың аяғынан 2020 жылға дейінгі тарихы баяндалады. Автор: «1989 жылы қоныстар географиясының елеулі дәрежеде еріксіз өзгеруі нәтижесінде Қазақ КСР аумағында миллионға жуық неміс совет азаматтары болды. Олардың жұмыс күші ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің дамуы үшін бағаланды, бірақ білім беру және мәдени мәселелерді ескермеу салдарынан Отан шетте қалды. Мұның салдары неміс тілін және ұлттық бірегейлікті тез арада жоғалту, Германияға 800 000-нан астам адамның қоныс аударуы болды» - деп жазады (Еисфелд, 2021).

Қорытынды. Кеңестік Орта Азиядағы батыстық зерттеулердің кеңеюі, ең алдымен, қажетті тілдік дағдылардың аз таралуына байланысты зардап шегеді. Орыс тілі негізгі ғылыми және бастапқы тіл ретінде Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада кең таралған шет тілі ретінде кездеспейді, Орта Азия тілдерінің жеткілікті филологиялық білімі – түркологтарды қоспағанда, тіпті шығыстанушылар (исламтанушылар) арасында да сирек кездеседі.

Қорыта айтқанда, XX ғ. екінші жартысы – XXI ғ. басындағы аралығындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы неміс зерттеушілердің ғылыми шығармаларындағы қазақтардың және олардың арғы ата-бабаларының шығу тегі, салт-дәстүрлері мен сенімдерін баяндайтын деректер өздерінің тарихи құндылықтарымен ерекшеленеді.

Ұлтымыздың нақты шындыққа негізделген толыққанды тарихын жасаудың басты талабы - қазақ халқының өткен кезеңдеріне байланысты бүгінге дейін ғылыми байланысқа енген шетелдік, отандық деректердің барлығын пайдалану болып табылады.

Солардың ішіндегі архив мәліметтерін, шетелдердегі байырғы жоғары оқу орындарының, ғылыми-зерттеу орталықтары, тарихи мұражайларының құжаттарымен жұмыс істеу аса маңызды.

Әдебиеттер тізімі

Аймермахер К. 1917-1932 жылдардағы кеңестік әдеби саясат әртүрліліктен әдебиеттің большевизациясына дейін. Н. Брокмейер Университет баспасы, Бохум, 1994. 936 б.

Аймермахер К., Волперд А. 1945 жылдан кейінгі орыстар мен немістер, Шилхелм Финк Верлаг Мюнхен, 2006. 1306 б.

Ведекин К. Ұлт саясаты және Кеңес Одағындағы халықтардың өмірлік күші // Берлин ғылыми баспасы. 1964., № 11, 837-850 б.

Гейн П., Райнхольд Ш. Этникалық және ислам. Мұсылман топтарының дифференциациясы және интеграциясы. Андреас Мюллер баспасы, 1984. 188 б.

Еисфелд А. Қазақстандағы немістер: азшылықтың өзгермелі тарихы // Еуропалық этника. 2021. №. 1-2, 21-27 б.

Кречмар Д. Брежнев, Андропов және Черненкодағы саясат және мәдениет. 1970-1985 жылдар. М., 1997.

Лиесс О. Кеңестік ұлттық стратегия әлемдік саяси тұжырымдама ретінде. Вена, Штутгарт, 1972. 44 б.

Менерт К. Кеңес Одағының 1929-1957 жылдардағы он екі сапарынан кейін кеңес адамының ойы. Штутгарт, Деутсче Верлаг мекемелері, 1958. 499 б.

Симон Г. Кеңес Одағындағы ұлтшылдық және ұлт саясаты, тоталитарлық диктатурадан Сталиннен кейінгі қоғамға. Номос Баден-Баден Баспа Компаниясы, 1986. 486 б.

Симон Г. Кеңес Одағындағы ұлтшылдық және ұлт саясаты, тоталитарлық диктатурадан Сталиннен кейінгі қоғамға. Перевод. Каренл Форстер, Освалд Форстер. Боулдер: Шествиесц Пресс, 1991. 483 б.

Симон Г. КСРО-ның қоғамындағы және ішкі саясатындағы орыс емес халықтар // Берлин ғылыми баспасы. 1979. №. 6, 447-467 б.

Фишер-Руге Л. Мәскеудегі күнделікті өмір, Франкфурт ам Маин: Фисчер-Тасченбуч-Верл., 1986. 203 б.

Фон Габайн А. Орталық Азияны зерттеуге кіріспе. Ғылыми кітап. Дармштадт, 1979. 187 б.

Фюлоп-Миллер Р. Большевизмнің рухы мен бет-бейнесі, Кеңестік Ресейдегі мәдени өмірді зерттеу. Неміс тілінен аударған Ф. С. Флинт және Д. ф. Тейт. Нью-Йорк: Альфред А. Кнопф, 1928. 433 б.

Хайит Б. Коммунистік биліктегі Ислам: Түркістаннан көзқарас // Мұсылман азшылық істері институты. Журнал. 1993. № 1-2, 246-248 б.

Хайит Б. Өзбектердің соңғы әдебиеті // Орталық Азия журналы. 1962. № 2, 119-152 б.

- Хайит Б. Ресей мен Қытай арасындағы Түркістан. Амстердам: Philo Press, 1971. 415 S.
- Хайит Б. Ресейдің Түркістанды Аннексиалауы туралы кейбір ойлар // Орталық Азияға Шолу. 1984. № 4, 61–75 б.
- Хайит Б. Түркістан мысалындағы кеңестік-орыс саясаты. Кельн, Берлин: Кирпенхайер және НИЧ, 1962. 289 б.
- Хайит Б. XX ғасырдағы Түркістан. Дармштадт: Леске Баспасы, 1956. 406 б.
- Хайит Б. Түркістан өзбек түріктерінің қазіргі әдебиетіндегі екі тұлға: Кадири және Чолпани // Ислам әлемі. 1964. № 1, 226-238 б.

References

- Eimermacher K. 1917-1932 zhyldardagy kenestik adebi sayasat arturlilikten adebietting bol'shevizaciyasyna dejin [Die sowjetische Literaturpolitik 1917-1932. Von der Vielfalt zur Bolschewisierung der Literatur. Analyse und Dokumentation]. N. Brokmejer Universitet baspasy, Bohum, 1994. 936 b. [In German].
- Eimermacher K., Volpert A. 1945 zhyldan kejingi orystar men nemister [Unter Mitarbeit von Gennadij Bordjugow: Tauwetter, Eiszeit und gelenkte Dialoge. Russen und Deutsche nach 1945] Shhilhelm Fink Verlag Mjunhen, 2006. 1306 b. [In German].
- Eisfeld A. Kazakstandagy nemister: azshylyktyн ozgermeli tarihy [Deutsche in Kasachstan: Wechselvolle Geschichte einer Minderheit] // Europalyk jetnika. 2021. №. 1-2, 21-27 b. [In German].
- Fisher-Ruge L. Maskeudegi kyndelikti omir [Alltag in Moskau] Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl., 1986. 203 b. [In German].
- Фьлр-Миллер Р. Бол'шевизмнің руhy мен бет-беjнесi, Kenestik Resejдеgi madeni omirdi zertteu [The Mind and Face of Bolshevism, An Examination of Cultural Life in Soviet Russia] Nemis tilinen audargan F. S. Flint zhane D. F. Tejt. N'ju-Jork: Al'fred A. Knopf, 1928. 433 b. [In English].
- Hayit B. Kommunistik biliktegi Islam: Tyrkistannan kozkaras [Islam Under Communist Rule: A View From Turkestan] // Mysylman azshylyk isteri instituty. Zhurnal. 1993. № 1-2, 246-248 b. [In English].
- Hayit B. Ozbekterdin songy adebieti [Die jngste uzbekische literatur] // Ortalyk Azija zhurnaly. 1962. № 2, 119-152 b. [In German].
- Hayit B. Resej men Kytaj arasyndagy Tyrkistan [Turkestan zwischen Russland und China] Amsterdam: Philo Press, 1971. 415 S. [In German].
- Hayit B. Resejdin Tyrkistandy Anneksijalauy turaly kejbir ojlar [Some Reflections on the Subject of Annexation of Turkestani Kazakhstan by Russia] // Ortalyk Azijaga Sholu. 1984. № 4, 61—75 b. [In English].
- Hayit B. Tyrkistan mysalyndagy kenestik-orys sajasaty [Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans] Kel'n, Berlin: Kirpenhajer zhane NICH, 1962. 289 b. [In German].
- Hayit B. XX gasyrdagy Tyrkistan [Turkestan im XX Jahrhundert] Darmshtadt: Leske Baspasy, 1956. 406 b. [In German].
- Hayit B. Tyrkistan ozbek tyrikterinin kazirgi adebietindegi eki tylga: Kadiri zhane Cholpani [Zwei Gestalten in Der Modernen Literatur Der Uzbek-Turken Turkestans: Qadiri Und Cholpani] // Islam alemi. 1964. № 1, 226-238 b. [In German].
- Heine P., Reinhold S. Jetnikalyk zhane islam. Mysylman toptarynyn differenciacijasy zhane integracijasy. [Ethnizität und Islam. Differenzierung und Integration muslimischer Bevölkerungsgruppen] Andreas Mjuller baspasy, 1984. 188 b. [In German].
- Kretschmar D. Brezhnev, Andropov zhane Chernenkodagy sajasat zhane madeniet. 1970-1985 zhyldar [Politik und Kultur unter Breschnev, Andropov und Tschernenko. 1970-1985 Jahren.] M., 1997. [In Russian].
- Liess O. Kenestik yltyk strategija alemdik sajasati tyzhyrymdama retinde [Sowjetrussische Nationalitaetenstrategie als Weltpolitische Konzept] Vena, Shtuttgart, 1972. 44 b. [In German].
- Mehnert K. Kenes Odagynyn 1929-1957 zhyldardagy on eki saparynan kejin kenes adamynyn ogy [Der Sowjetmensch - Gedanken nach zwulf Reisen durch die Sowjetunion 1929 -1957] Shtuttgart, Deutsche Verlag mekemeleri, 1958. 499 b. [In German].
- Simon G. Kenes Odagyndagy yltshyldyk zhane ylt sajasaty, totalitarlyk diktaturadan Stalinnen kejingi kogamga [Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society] Pervod. Karenl Forster, Oswald Forster. Boulder: Shhestvieshh Press, 1991. 483 b. [In English].
- Simon G. Kenes Odagyndagy yltshyldyk zhane ylt sajasaty, totalitarlyk diktaturadan Stalinnen kejingi kogamga [Nationalismus und Nationalitätspolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft] Nomos Baden-Baden Baspa Kompanijasy, 1986. 486 b. [In German].
- Simon G. KSRO-nyn kogamyndagy zhane ishki sajasatyndagy orys emes halyktar [Die nichtrussischen Völker in Gesellschaft und Innenpolitik der UdSSR] // Berlin gylmy baspasy. 1979. №. 6, 447-467 b. [In German].
- Von Gabain A. Ortalyk Azijany zertteuge kirispe [Einführung in die Zentralasienkunde] Gylmy kitap. Darmshtadt, 1979. 187 b. [In German].
- Wädekin K. Ylt sajasaty zhane Kenes Odagyndagy halyktardyn omirlik kyshi [Nationalitätspolitik und lebenskraft der völker in der sowjetunion heute und morgen] // Berlin gylmy baspasy. 1964., № 11, 837-850 b. [In German].

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

MPHTI 03. 20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_50

**ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ДИПЛОМАТИИ:
ПЕРЕПИСКА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА С РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ****Кортабаева Гулжамал Кыдырбаевна¹, Авалиев Адильжан Алимжанович^{1*}**¹Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби. Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: adildok@mail.ru (Авалиев)

Аннотация. В данной статье предприняты раскрыть содержания документов и писем дипломатической переписки казахских ханов и султанов с Российской империей. Анализ событий международной жизни Казахского ханства в динамике ее изменений свидетельствует о наличии богатой дипломатической практики казахских правителей. С истоков образования Казахского ханства, дипломатическая служба была важным инструментом для укрепления государственности. Используя разные виды дипломатической переписки, были рассмотрены лингвистические аспекты исторических писем. В статье проанализирована история казахской дипломатии, используя средневековых письменных данных и историографических работ.

Ключевые слова: чагатайский язык, казахская дипломатия, илчи, титул, этикетная формула

FTAMP 03. 20.00

**ҚАЗАҚ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ:
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫМЕН ХАТ АЛМАСУЫ****Кортабаева Гулжамал Кыдырбаевна¹, Авалиев Адильжан Алимжанович^{1*}**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлтық университеті. Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: adildok@mail.ru (Авалиев)

Түйіндеме. Бұл мақалада қазақ хандары мен сұлтандарының Ресей империясымен дипломатиялық хат-хабарлары мен құжаттарының мазмұны қарастырылған. Қазақ хандығының халықаралық өміріндегі оқиғаларды, оның өзгеру динамикасына талдау жасау арқылы қазақ билеушілерінің бай дипломатиялық тәжірибесінің бар екендігін анықтадық. Қазақ хандығы құрылғаннан бері дипломатиялық қызмет мемлекеттіліктің нығаюының маңызды құралы болды. Дипломатиялық хат алмасудың әртүрлі түрлерін пайдалана отырып, тарихи хаттардың тілдік аспектісі және мазмұны қарастырылды. Мақалада қазақ дипломатиясының тарихы ортағасырлық жазба деректер мен тарихнамалық еңбектер негізінде талданды.

Түйінді сөздер: шағатай тілі, қазақ дипломатиясы, елші, титул, этикеттік формула

IRSTI 03. 20.00

**HISTORY OF KAZAKH DIPLOMACY:
CORRESPONDENCE OF THE KAZAKH KHANATE WITH THE RUSSIAN EMPIRE****Kortabayeva Gulzhamal Kydyrbayevna¹, Avaliyev Adilzhan Alimzhanovich^{1*}**¹Kazakh National University named after Al-Farabi. Kazakhstan, Almaty

*Автор-корреспондент

E-mail: adildok@mail.ru (Avaliyev)

Abstract. This article attempts to reveal the content and analysis of documents and letters of diplomatic correspondence of Kazakh khans and sultans with the Russian Empire. An analysis of the events in the international life of the Kazakh Khanate in the dynamics of its changes testifies to the presence of a rich diplomatic practice of the Kazakh rulers. Since the formation of the Kazakh Khanate, the diplomatic service has been an important tool for strengthening statehood. Using different types of diplomatic correspondence, the linguistic aspects of historical letters were considered. The article analyzes the history of Kazakh diplomacy, using medieval written data and historiographic works.

Keywords: Chagatai language, Kazakh diplomacy, ambassador, title, etiquette formula

Введение. Слово «дипломатия» происходит от греческого слова «*diploma*» – двойные пластины. Диплом – двойные доски, начертанные в Древней Греции как верительные грамоты с нанесенными на них письменами, выдававшиеся послами в качестве верительных грамот (Berridge, 2001:62).

Роль дипломатии как инструмента внешней политики всегда была велика. Дипломатическая служба повлияла на судьбу государства и при умелом использовании этого инструмента открыла большие возможности. Многие международные конфликты вызваны плохой дипломатией (Сарсембаев, 1991: 49).

Казахская дипломатия развивалась из богатого арсенала своих предшественников – древних тюрков и золотоордынцев. История казахстанской дипломатии уходит своими корнями в глубину истории. У казахов была собственная номадическая дипломатия во времена правления Абылай-хана и других ханов, основавших Казахское ханство. Став независимым государством, казахстанский народ наладил отношения с соседними странами, и все это является достижением нашей дипломатии.

Казахское ханство – казахское государство на территории современного Казахстана и сопредельных с ним государств, образовавшееся в процессе распада Золотой Орды в 1465 году и Узбекского ханства в 1468 году. Во времена правления ханов Касым, Хак-Назар, Тауекел, Есим Казахское ханство достигало наивысшего расцвета (Хафизова, 2019:22).

Во второй половине XVIII в. геополитическая ситуация в Казахском ханстве и Центральной Азии начинает кардинально меняться, этому способствовали колоссальные сдвиги в мировом развитии, особенно вступления развитых европейских государств в новую стадию промышленного, научно-технического и социально-политического развития. Внешняя экспансия и борьба западных держав за господство в регионе не могли не отразиться на дальнейших судьбах народов и государств. Казахское ханство, игравшей значительную роль в истории международных отношений того периода, была представлена Старшим, Средним и Младшими жузами, ханы и султаны были дипломатами для международных отношений между соседними государствами.

Делопроизводство Казахского ханства находится в тесной взаимосвязи с управленческой деятельностью и является ее составной частью. Сфера канцелярского обслуживания зависит от уровня развития государственного механизма. Здесь уровень развития государства определяет степень эффективности управления, что предполагает наличие развитого чиновничьего аппарата и делопроизводства.

В исследовании на основе комплексного изучения исторических источников предпринята попытка определения роли, значения и уровня развития делопроизводственной коммуникации в системе международных отношений Казахского ханства в XVIII веке.

Материалы и методы. Основной целью статьи рассмотреть и раскрыть дипломатические контакты правителей Казахского ханства с русским государством для установления и развитие добрососедских отношений.

Статья основана на научных выводах ученых, проводящих исследования в области дипломатии и дипломатической переписке между двумя государствами, а также необходимости комплексного изучения исторической эпохи. В исследовании использованы методы анализа, сравнительно-исторического анализа, хронологии, изучению дипломатической переписки. Кроме того, были выявлены и максимально широко использованы исследования дипломатической переписки и эпистолярного наследия казахских ханов и русских правителей, общенаучные методы и теории.

Значительный вклад в дело изучения казахской дипломатии Казахского ханства являются И.М. Козыбаева «Дипломатия Казахстана: страницы истории», И.В. Ерофеева «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты» в двух томах, М.Х. Абусейтова «Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII веках: история, политика, дипломатия», К.Ш. Хафизова «Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках».

Первостепенное значение для нашего исследования имеют труды С.Е. Ажигали, А.Н. Гаркавец, С.Ф. Мажитов и других авторов – «История Казахстана в русских источниках XVI-XX веках» в десяти томах, М.Х. Абусейтова «История Казахстана в арабских источниках». Авторы сумели обнаружить и вывести в научный оборот значительное количество новых материалов, которые обеспечили солидную источниковую базу для дальнейших исследований по истории дипломатии Казахского ханства и дипломатической канцелярии. В трудах данных авторов особо выделяют значение языка дипломатической переписки в делопроизводстве.

Не менее ценным для нашего исследования являются нарративные источники, большинство из которых написаны на чагатайском языке, несколько писем на джунгарском языке и переведены на русский язык. Среди них особо следует выделить данные казахских, русских, китайских авторов, большинство из которых хранятся в архивах в странах России, Узбекистане и Китае.

В данной статье анализируются различные подходы к изучению нарративных источников и выдвинуть предположение о том, что язык дипломатии – среднеазиатский тюрки является официальным языком дипломатической переписке между двумя государствами того периода.

Результаты и обсуждение. В истории дипломатии Казахского ханства упоминаются несколько выдающихся дипломатов, в биографии которых наиболее ярко отразилось умелое дипломатия того периода. Сведения о жизни дипломатов, выдающиеся личности – ханы и султаны Тауке хан, Абылай хан, Вали хан и многие другие, помогают понять многообразие и сложную систему международных связей казахских ханств, которая была раскинута между тремя центрами силы: Российской, Цинской империями и мусульманскими государствами. Мусульманские государства в XVIII в. представляли Кокандское, Бухарское, Хивинское ханства, Османская империя и Иран (Сарсембаев, 2015: 29).

Среди выдающихся деятелей составляют представители так называемой «белой кости», что вполне ясно, как дипломатия была привилегией высшего сословия казахских правителей – ханов, и их ближайших родственников – султанов. Послами и делегатами дипломатического корпуса Казахского ханства были батыры и бии из «черной кости», но они относились к казахской феодальной знати (Абусейтова, 1998:18).

На основе типологической классификации, для изучения данной темы, можно выделить три основных типа исторических источников: письменные, лингвистические и вещественные. Первую группу источников можно разделить на два основных вида: актовые и нарративные. Систематизация и последовательность изложения в рамках указанных видов производится на основе этнолингвистической принадлежности авторов исторических источников, степени информационной содержательности в хронологической последовательности изложения.

На начальных этапах становления государства возникает необходимость введения письменности, которая в первую очередь должна обеспечить эффективность деятельности аппарата управления не только внутренних политических отношений, но и внешних. Письменная культура тесно переплетается с делопроизводством. Уровень развития письменной культуры во многом определяется степенью развития государства, его экономическим, политическим и культурным потенциалом.

Казахско-русские дипломатические отношения. Первые контакты дипломатических отношений Казахского ханства и Московского государства установились после расширения территорий на востоке, завоевания Ивана Грозного (Ивана IV) Казахского ханства в 1552 году, затем Астраханского ханства в 1556 году, годом позже к государству Ивана Грозного присоединилась Ногайская Орда. В XVI веке после присоединения Башкирии территорию Казахского ханства от государства Ивана Грозного отделяла только Сибирское ханство.

Сибирское ханство – одно из тех государств, которое, как и Казахское ханства, было образована на обломках, распавшийся междоусобными распрями Золотой Орды. Территория Сибирского ханства простиралась на всю Западную Сибирь, включая северную часть территории Казахстана, южную часть Сибири населяли представители тюркских народов (Асфендияров, 1997:102).

В 1582 году поход Ермака положил начало завоевания Сибири и на территории Сибири были заложены крепости – Тюмень, Тобольск, Тара. В августе 1598 году Кучум-хан после поражения бежал в казахские степи, где он скончался, так территория Сибирского ханства вошла, в состав Российского государства и это положило началом казахско-российских взаимоотношений.

Обмен посольствами между Казахским ханством и Московским государством обусловлен несколькими обстоятельствами. Во-первых, заинтересованность о взаимных дружеских сношений. Во-вторых, Казахское ханство является мостом между Московским государством и с южными государствами, Цинской империей. В-третьих, развития экономических связей.

Через территорию Казахского ханства проходили пути караванной торговли с ханствами Средней Азии. Торговые пути и обмен товарами играли ведущую роль в дипломатических отношениях между странами того периода. С.М. Соловьев отмечал, что в начале XVII века «К татарам шли седло, сукна, полотно, ножи, топоры, стрелы, зеркала, кошельки. Привозимые товары в большей частью были: серебро в слитках, сукна, шелк, шелковые ткани и парчи, дорогие камни, жемчуг, сученое золото, перец, шафран, вино; купцы Чагатайские доставляли шелковые ткани, татарских лошадей и превосходные белые материи, не тканые, а сваленные из шерсти, из которых делали япончи, красивые и защищавшие от дождя» (Асфендияров, 1997:120).

Современный российский исследователь, специалист по истории средневекового права Р.Ю. Почекаев отмечает, что грамоты, которые обменивались в XVI-XVII веках правители казахского ханства и русского государства, имели статус актов международно-правового характера, которые заключались между самостоятельными субъектами права, обладающей свободной волеизъявления (Почекаев, 2014:6).

Первая четверть XVIII века ознаменовалась в России преобразованием Петра I, которые и хотя не затронули основы феодально-крепостнического строя, но тем не менее укрепили российское государство во всех его отношениях. Ведя непрерывные войны на западе страны, одновременно российские правящие круги вырабатывали идеологию имперского расширения на востоке. Как отмечает современный российский историк Ю.А. Сорокина, не имея еще возможности решать проблемы с помощью военной силы, российские государи попытались укрепить свои позиции в степи с помощью политических средств (Сорокин, 2001:17).

В связи с дальнейшим проникновением в глубь страны с освоением новых территорий и населяющих народом данных территорий, чувствуя политическую и экономическую мощь можно согласиться с выводами высказыванием автора, царское правительство в «целях укрепления своих позиций в степи». Анализируя политику российского государство в 40-е годы XVIII в. в Казахстане, историк И. Ерофеева отмечает, что политика в дальнейшем приобретает колониальные черты (Ерофеева, 2014:259).

Посольские миссии Казахского ханства. Посольские миссии ханов играли одну из важнейших ролей в международных отношениях Казахского ханства, сложная внешнеполитическая ситуация и борьба казахских ханов против джунгарского нашествия усилили дипломатические миссии ханов и султанов, на внешнеполитической арене появляются выдающиеся личности в истории Казахского ханства. Анализ письменных источников, грамот, печатей с титулатурой позволили восстановить дипломатических отношений с соседними государствами, исследовать, международные соглашения, династические браки, посольские миссии способствовали в разрешении международных споров, которые казахские ханы активно использовали, защищая интересы государства.

Послы, отправленные для решения политических, торговых и иных связей, играли важную роль во внешней политике ханства, регулярные послания между государствами свидетельствовало нормальным отношениям между правителями государств. Посланники посольских миссий именовались «*илчи*» - «посол, гонец», слово «*илчи*» происходит от производного слово «*el*» - государство, административная единица, и именного аффикса *-či*. Слово «*elči*» - посол, вестник, титул «*илчи*» встречается в древнетюркских письменных памятниках, и фокусируется как должностное лицо (ДТС, 1969:169).

Современный исследователь М.Х. Абусеитова отмечает, что «контакты между правителями различных государств активизировали практику отправки посланцев, гонцов с корреспонденцией, отражавших обеспокоенность казахских правителей агрессивными устремлениями противников. Посланцы ханов, которых называли «илчи», были доверенными лицами ханов, которым те поручали передавать важные сообщения или распоряжения (письменные и устные) как наместникам, зависимым правителям, так и правителям независимых государств, с которыми Казахское ханство поддерживало дружественные отношения» (Абусеитова, 1998:133).

Посланники посольских миссий казахских ханов были представители высших сословий – султаны и батыры, обладающих красноречивостью и владение чагатайским языком, посольские миссии имели представления о стране пребывания через купцов и духовных представителей. Посольские миссии имели писцов и тарджуманов (переводчиков), у послов обязательным условием было наличие верительной грамоты.

При разнообразных внешнеполитических вопросов, которые приходилось решать казахским ханам, были вынуждены поддерживать дипломатические отношения с соседними государствами, отправлять посольские миссии и принимать иностранных послов. При приеме послов предусматривался строгий церемониал, которому нужно было следовать.

Чагатайский язык: официальный язык дипломатии. Делопроизводство по вопросам внешних сношений велось в основном на чагатайском языке, а позже и на русском языке. Исходящие документы и материалы по внутригосударственной переписке заверялись ханской или родовой тамгой, которые должны были иметь не только ханы и султаны, также старшины всех основных сегментных групп казахского общества (Хафизова, 2019:16).

После распада Золотой орды (Алтын орда) начали возникать новые государства и на территории современного Казахстана появилось Казахское ханство в 1465 году.

Официальный язык Казахского ханства был казахский, а литературный и языком дипломатии стал чагатайский язык. На чагатайском языке казахские правители писали дипломатические письма и ноты (Ерофеева, 2014:102).

Письма писались представителями правящей элиты кочевников, в основном на литературном чагатайском, или среднеазиатском тюрки, который выполнял в степных ханствах XVI-XIX вв. функцию делопроизводственного языка и широко использовался казахскими правителями в дипломатической переписке с монархами и чиновниками соседних государств (Бейсембиев, 2006: 77-94).

Акынбеков отмечает, что «среди тюркологов много разных точек зрения о происхождении и применения термина чагатайский язык. В частности, в работе известного западного тюрколога

Жанполата Мустафы «Чагатайский язык и литература» 2002 года говорится, что имя Чагатай, возникшее в период Тимуридов (1405-1502), было производное от имени второго сына Чингисхана Чагатая» (Акынбекова, 2020: 338).

Уйгуро-караханидский язык послужил основой для чагатайского языка «уйгурское письмо, принятое монголами, рапространившееся в Средней Азии послужило основанием так называемой джагатайской письменности. Во времена первых Чингизидов джагатайская письменность распространяется у всех восточных тюрков» (Радлов, 1889:2)

А такие тюркологи, как Н.И. Ильминский, К. Брокельман, утверждают что для обозначения классической среднеазиатской литературы XIV-XVII веков, сложившейся в рамках чагатайского улуса, название «чагатайский язык» использовался в отношении живого говора кочевых чагатаев, смешанных с монголо-тюрками (Brokelmann, 1954: 55).

Итак в результате антропоним «Чагатай» стал широко использоваться в качестве термина в научных трудах. Чагатайский язык служил главным инструментом письма, как средством информационного обмена во всех культурах Волго-Уральского, Сибирского и Центральноазиатского регионов. Чагатайский язык являлся около четырех столетий общим литературным языком для многих тюрков: казахов, татар, башкир, узбеков, кыргызов и уйгуров, создавших на нем различные произведения мировой культуры по истории и генеалогии своих народов.

Официальный статус чагатайского языка как языка межгосударственных отношений в известной мере, обязывал ханов, султанов и наиболее влиятельных родоправителей-старшин осваивать его грамматические основы. Знания таковых было жизненно необходимо, чтобы с одной стороны иметь возможность четко формулировать свои мысли и намерения для точного восприятия в письменном виде. В тюркоязычных письменных источниках позднего средневековья и начала нового времени для обозначения такого уровня владения чагатайским языком нередко использовалось выражение «түркіше оку», в переводе с казахского означает «читать по тюркски» (Бейсембиев, 2006: 32).

Литературный язык делопроизводства и дипломатии Казахского ханства непосредственно связан с чагатайским языком. В чагатайском языке значительным было, также влияние персидского языка, который играл значительную роль в средневековой тюркской литературе. Вообще Средняя Азия является традиционным распространением персидской культуры. Влияние персидского языка на чагатайский было подмечено и современниками.

Иоган Шильбергер отмечал: «Есть еще старна Джагатай, где главный город Самарканд, весьма большой и многолюдный. Они говорят на собственном языке, на половину турецком, наполовину персидском» (Schiltberger, 1983: 121).

Согласно свидетельству многих оренбургских чиновников середины XVIII – начала XIX в., некоторые хорошо известные ханы и султаны получили в юношеском возрасте хорошее образование в учебных заведениях Туркестана, Хивы и Бухары и неплохо знали основы и нормы грамматики и стилистики чагатайского языка. Будущий хан Абылай, также неплохо знал чагатайский язык, освоил грамматические основы в городе Сузак (Хафизова, 2019:32).

Этикетные формулы и ханская канцелярия. Значительное усиление в последующие годы интенсивности политических контактов между царским правительством и правящими представителями казахской аристократической элиты обусловило острую необходимость в подготовки профессиональных кадров переводчиков чагатайского языка. В Омске была открыта учебное заведение по подготовке переводчиков чагатайского языка и других тюркских языков для сношения западносибирской пограничной администрации.

Очевидно, содержание службы писцов переводчиков производилось за счет ханской казны. В дипломатическом корпусе ханства существовал государственный орган с близкими к дивану функциями. Можно предположить, что начало его оформления относится ко времени Золотой орды, после распада Золотой орды его делопроизводства стало наследницей вновь образовавшихся ханств. В источниках мы можем встретить упоминание о везире, который надо полагать находился во главе дивана (Абусейтова, 2005:147)

Слово «*диван*» *اوی-دان* имеет персидское происхождение и означает «канцелярие, присутственное место». Этот термин используется мусульманскими авторами для обозначения счетоводства и канцелярии. Позднее это слово вошло в лексику других языков, где нашло широкое распространение. Во главе диванов, как и прежде, находился назначенный ханом визирь. По словам Мухаммада Хиндушаха, слово «*визирь*» *ریز* происходит от слово «*вазр*» что в переводе с арабского языка означает «убежище», в мусульманском востоке является титул министра или чиновника высшего ранга в государстве.

В персидских источниках его синонимом является «*сахиб*» *نحاص* Везирь был также компетентен по вопросам делопроизводства. Его обязанности были приближены к функциям писцов в ханстве, в источниках можно встретить упоминания о символах власти визиря-писца, каковыми выступает чернильница и перо. Важной функцией визиря-писца было хранения документов. Известно, что хранения документов является составной частью делопроизводственной деятельностью.

«Возможно, в большинстве случаев, документы хранились в сундуках, это один из наиболее распространенных способов хранения в эпоху средневековья» (Бартольд, 1968:97) Основная часть документов могли храниться в ставке хана.

Возникновения и развитие ханства с соответствующим аппаратом управления требовало привлечения, прежде всего грамотных и образованных людей. Везири-писцы или мулл-писцов были наиболее образованной частью общества, во все времена к писцам предъявлялись высокие требования. Ханские писцы должны были обладать широким кругом знаний и в совершенстве знать каллиграфию (Кази-Ахмед, 1947:7).

Дипломатическая переписка в Казахском ханстве находилась в компетенции ханской канцелярии. Общее направления и руководство внешнеполитическими делами осуществлял *беклярибек*, возможно, что это формальная его сторона, то есть прием послов или делегатов, их размещения и политическая переписка находилось под контролем близко приближенных к ханской власти - везири.

Известно, что ханская канцелярия имела свою терминологию в большинстве своем тюркского, персидского и арабского происхождения. Таковыми терминами были калям - орудия письма; тамга – родовой фамильный знак; кагазь – бумага для письма (Кази-Ахмед, 1947:12).

В тексте дипломатических писем XVIII в. выделялись следующие композиционные части: начальная, основная и заключительная. Трехчастная структура писем характеризовала письмо как деловой документ, в каждой из композиционных частей письма выделялись своеобразные формулы текстообразующего характера. Начальная часть писем включала этикетные формулы, в основном состояли из обращения и титулования (Сергеев, 1978: 32).

Этикетные формулы в письмах не подаются с точки зрения синхронии рациональному объяснению, и функционирует в силу сложившихся правил дипломатической вежливости. Дипломатические письма XVIII в. отличались от документа официально деловой переписке тем, что в низ значительно раньше отразились изменения эпистолярной традиции. При выборе обращения в письмах релевантным выступал такой признак субъектов переписки, как высший/равный/низший социальный статус.

Этикет – часть моральной культуры, связан с категорией красоты, связана с такими терминами, как культура вежливости. В деловой переписке использование этикетных средств, формул носит регламентированный характер.

Первая формула проявления этикета – это обращение к личности адресата для налаживание контакта, привлечение внимания. Обозначение адресата в посланиях и отдельным монархам соседних государств включает в себя 3 обязательных компонента: обобщенную этикетную формулу обращения *«хазратларининг узма хазрати, хазратлари, хазратларингиз»* زبیرالتارزاح كیرالتارزاح امزوا ینارزاح. یرالتارزاح. یرالتارزاح что с переводе русского обозначает «ваше величество» или «ваше императорское величество», краткий монархический титул главы с прилагаемыми к нему поясняющими определениями и многообразными эпитетами, а также собственное имя данного носителя.

В большинстве случаев данная этикетная формула присуще в мусульманских государствах, слово *«хазретлери»* یرالتارزاح с переводе с арабского означает «достопочтенный», оно происходит от слово *«хазрет»* بردح с переводе с арабского означает «высочество», «величество», «господин», «превосходительство», а другое значение - «святой», данная этикетная формула служило в качестве обращения к человеку с высшим религиозным статусом (Баранов, 1985:875).

Окончание множественного числа *«-лар/-лер»* لال в тюркских языках используется не только для указания множество, но данное окончание используется для того, чтобы подчеркнуть уважительное обращение к человеку.

Инскрипции писем, адресованных высокопоставленным российским, среднеазиатским и цинским чиновникам, имеют аналогичную форму водную часть текста.

Кроме того к официальным формам обозначения российских государственных деятелей нередко прибавляли отдельные ремарки уточняющего характера или прославляющие их эпитеты («достойному уважения и почтения, любезному ученому из ученых»; «отличнейшему из министров своею справедливостью и благотворениями») и т.п.).

Такие неформальные инскрипции в одних случаях выражали расчетливое стремление авторов писем приобрести особое расположение влиятельных адресатов, а в других - их действительно доброжелательное или даже дружеское отношение к конкретной персоне (Чашина, 1991:9).

В письмах казахских ханов и султанов, адресованных Петру I, Анне Иоанновне, Елизавете Петровне, Екатерине II, Александру I и некоторым другим монархам Российской империи, типичное для всех этнокультурных групп кочевников того времени мифологизированное восприятие образа чужого и далекого российского государя нашло отражение в таких цивилизационно однородных формах титулования царствующих особ императорского дома, как *«ак хан»* قاناح – «белый царь», *«ак хан падишах»* اقناح اشداپاح – «белый царь, падишах», *«ак ва улуг падишах»* قا و اغولوا اشراپاح – «белый

и великий падишах», «ак хан улуг падишах» اشراپ حاق ناح غولوا – «белый царь, великий падишах», «ул улуг бек император падишах» اشداپ روتاراپمىا – «государыня императрица», «ак бипадиша» اشداپ ب قىا – «белая падишахия», «шахинишах» حاشنىخاش – «царь царей» (Ерофеева, 2014:54).

Титул «хан» اح ن происходит от тюркской лексемы «каган» - властитель, монарх, данный титул главы государства у многих тюркоязычных народов периода раннего средневековья. Слово «каган» впервые был упомянут в китайских летописях в 312 году, в XII веке в Монгольской империи стал употребляться в значении «император», подвластных империи правителей именовали ханами.

Титул «Ак-хан» - «белый хан», издавна на востоке именуют русского государя, что означает в переводе «белый царь», название «белый» означает самостоятельный, независимый, как не платящий никому дани.

В приветственном обращении к российским монархам обоих полов ими преимущественно использовались относительно короткие и однообразные формулы:

«шавкатли императрича азими ва балколайя инайатли падишах захретлери»;

ىرلترض حاشداپ ىلتىان عالى اللوقل ابو ىمظع اچىروطاراپم ىلتاقوش

«ваше императорское величество всемилостивейшая государыня» (АВПРИ, 1730:36);

«билакан ак ва улуг падишах хазлатранинг хузури»;

ناقال ىب قىا و غولوا حاشداپ ىرلталтарзح ىروزوح

«ваше величество государыня императрица»

«шавкатли ва кудратлу улуг падишахимизазими иператрича»;

ولتاقواس و ولتاردوق غولوازىمىگاشداپ ىمىزا اچىرلтарاپم

«всепреспетлейшая державнейшая великая государыня императрица» (АВПРИ, 1775: 190)

В отличие от них для ханских и султанских посланий, адресованных царским наместникам, их ближайшим помощникам и командующим войсками в пограничных со степью российских губерниях, характерна более пестрая и неоднозначная картина. В многочисленных письмах российским министрам, местным губернаторам, их помощникам и командирам пограничных войск, имевшим чин действительного тайного советника или генерал-поручика, казахские ханы и султаны в большинстве случаев указывали их полные собственные имена, административные должности и звания и употребляли по отношению к ним этикетную формулу обращения – «изатилмиш халия мартабали» ىل هبترم هىل اع ىلتمظع - «ваше высокопревосходительство», а в посланиях чиновникам среднего звена от бригадира до генерал-майора – «али габлу джаблу баланд биматлу» دنلب ولبلجولبلق ىل اع - «ваше превосходительство» (Ерофеева, 2014: 60).

После обозначения адресата и адресанта в посланиях казахских ханов и султанов иностранным монархам следует изложения сути письма, основная часть письма после этикетного обращения адресанту. Основная часть письма состоит из трех относительно устойчивых элементов: наррации, сведения о доставших письмо доверенных лицах правителя и его персональных удостоверительных знаков.

Наррация – способ повествования и характер содержания целей и мотивов создания письма, в посланиях ханов и султанов российским государям оно занимает несколько страниц (Никифоров, 1985:33).

Характер и содержания писем казахских ханов и султанов гласят о том, что в связи с установлением договорных отношений с российской империей имеют детальный, многоаспектный и информативный. Уже в во второй половине XVIII в. казахские ханы и султаны очень часто писали письма российским государям, это зависело от многих внешнеполитических причин.

Для стилистики нарративной части изученных исторических документов характерен своеобразный симбиоз канцелярских штампов, унаследованных от степного делопроизводства средневековой эпохи и живой разговорной речи с целым спектром эмоциональных оттенков. Дипломатические письма в основном имели содержания политического, экономического и торгового характеров, нередко в письмах обращает на себя внимание присутствие элементов фольклора (пословиц и преданий).

Заключительную часть писем содержит конечные формулы – выражения благодарности, почтительности, и уважение по отношению адресату (комплименты). Данная часть письма используется характерным термином – интуляция. Термин «**интуляция**» имеет значение отправителя письма, то есть от кого исходит данное письмо. Термин комплимент в специальном дипломатическом значении «церемониальное лестное для адресата обращение, дипломатическая любезность» (Сергеев, 1978:122).

Ниже повествовательно-описательной части письма автор текста, ставил личную подпись,

подтверждающую его непосредственную причастность к составлению документа и достоверность изложенной в письме информации.

Абсолютное большинство писем казахские ханы и султаны заверяли чернильными оттисками в персональных перстневых печатей. Основное функциональное значение состояло в удостоверение личности и официального статуса адресанта, без которого подпись считалось недействительной. Для обозначения печати писари степных монархов обычно использовали персидское слово «мохр» مَحر (Ерофеева, 2014:62).

«Ак хан» - «Белый царь»: образ монарха тюркскими народами. В письмах адресованных российским государям встречается понятие *«белый царь»*, в XV-XVIII веках, когда Российская империя расширялась и раздвигала свои границы на восток, поглощая территории населенными различными народами. Разрастания Российской империи на восток, включение в его состав новые государство, утерявшие свою независимость или добровольно присоединенные по политическим, экономическим и торговым причинам, впоследствии влекли за собой кардинальные перемены в жизни присоединенных народов.

Образ *«белого царя»* в исторических письмах тюркских народов позволяют утверждать, что *«белый царь»* появляется в политическом лексиконе тюркских государств России не ранее XVI в. В 1549 году ногайский правитель Юсуф в грамоте Ивану IV писал: «Ахмата царя брат наш Темир князь убил братства для з белым князем» (Посольские, 1984:30). С этого момента данный образ вошел в политический лексикон для обозначения титулов государей адресованных Российской империей вплоть до XIX века.

В XVI веке выражение *«белый царь»* присутствует в переписке российских монархов с тюркскими ханствами, и наиболее многократно и разнообразнее можно встретить с российско-ногайской дипломатической переписке. В крымской переписке данное выражение фигурирует как эпизодически. Выражение было закреплено как официальный титул российским монархам дипломатами Османской империи. В 1519 году дипломатическая миссия Османской империи доставили грамоты, в которой к великому князю обращались как к «государю великому князю Васильеву Ивановичу всеа Русии белому царю» и «великому государю князю Василью Ивановичу всеа Русии белому царю восточному» (Сборник, 1895:671/2).

В дипломатии первые случаи упоминания, а затем и закрепления как официального титула в ногайско-русской дипломатической переписке, очевидно, в адресатах посланий мирз Урака и Исмаила 1536 и 1537 годах, в этикетке обращения видно формулировка титула: «вольного человека белого Ивана величеству»; «вольному человеку Ивану белому князю»; «белому князю поклон» (Посольские, 1984:39).

В 1547 году русским монархом царского титула была замечено и за Волгой, а в 1549 году в грамотах появляется обращение «царь», который имеет титульное обращение «белый царь», позже казахские ханы также начали использовать в титульное обращение «белый царь» в дипломатической переписке. Это, естественно, обусловлено тем, что первые писцы, прислуживавших казахским ханам имели образования в медресе в Волжском регионе, и впоследствии было закреплено официально казахскими ханами.

Кононов А.Н. приводит следующие пояснения цвета *«белый»* в тюркских языках, слово *«ак»* использовалось для обозначения запада, западной стороны света. В обозначении топонимов у турок *Ак Дениз (Ak Deniz)* – Западное море, одно из тюркских названиях Каспийского моря – *Ак Дениз «Белое/Западное море»*, по-видимому, по этой причине русские цари, как у тюрков и у монголов, назывались «белыми царями» - «западными царями». Вероятно, что название «Белая Русь» ассоциируется с обозначением «западные земли», которые в свою очередь «не зависевшие в XIII-XIV веках ни от татаро-монголов, ни от литовских феодалов» (Кононов, 1975:171).

Дипломатическая переписка между татарами Сибири, титул *«белый царь»* встречаются в письмах хана Кучума к Ивану IV: «крестьянскому белму царю и великому князю» (Собрание, 1819:63). Вероятно, что Кадыр Али-бек Джалаири хронист, собравший замечательный труд «Джами ат-таварих» (Собрание летописей), и жил в вассальной зависимости в Касимовском царстве. Кадыр Али бек написал свою книгу, где обозначает в адрес царствовавшего тогда *«джумле ал-киристан андишах хазратлари Борис Федорович улуг бек ак хан» «его величества государя всех христиан Бориса Федоровича Годунова, великого князя, белого царя»* (Сборник, 1854:3).

Казахские ханы вступили в регулярные отношения с российскими монархами в XVIII веке, и на протяжении всей дипломатической переписке в их обращениях применялась формула, что и у других тюркских правителей *«ак хан улуг надишах»*. Переводимая с русского языка титула для российских государей по-разному: *«белый царь»*, *«белая царица»*, *«великий белый царь»*, *«великая государыня императрица и белая царица»* (Казахско-русские, 1961:268, 290).

Заключение. С достижением независимости и вступления казахстанского общества на путь коренных реформ особую актуальность приобрело изучения социально-исторического опыта, культурного и духовного наследия, накопленного в предыдущие эпохи. Значения истории и

исторической науки в жизни общества возрастает с необходимостью осмысления прошлого через призму современности и предвидения перспектив будущего развития. Обращения к историческому прошлому диктуют многими причинами, среди которых в первую очередь следует выделить то, что в советское время исторические знания формировались в духе нигилистического отношения к национальной истории, существовали замалчивание, игнорирование или запрет на изучении отечественной истории.

В истории любого народа есть периоды, которые называю переходными или переломными. В такие моменты общество в целом переживает процесс перехода от одного качественного состояния в другое и адаптации к новым условиям. На основе исследования авторы пришли к выводу, что именно такой период в своей истории переживал Казахстан в начале XVIII века. Правда, переходный характер того периода не был связан со сменой формации, но тем, не менее, он был насыщен многими событиями, определившими судьбу народа на столетия вперед. Это такие события, как распад единого государства на ряд мелких владений, глубокие потрясения, связанные с джунгарским нашествием, вынужденное признание российского протектората и борьба с экспансионистской политикой Цинской империи. Необходимость решения этих сложных проблем и обусловило необходимость действия дипломатии казахских ханов для сохранения своей государственности.

Необходимость изучения истории казахстанско-российских посольских отношений, существовавших до начала XVIII века, этим не исчерпывается. В результате этих отношений Казахстан стал известен не только России, но и другим европейским странам, оставив неизгладимый след на страницах истории. Казахское ханство на протяжении своего существования вела мирное дипломатическое отношение с соседними монархами. Несмотря на кочевой образ жизни, дипломатическая переписка степных ханов и султанов показывает высокую грамотность среди кочевых народов.

Исторический опыт взаимодействия и взаимовлияния сопредельных стран дает нам возможность не только оценить прошлое, но и оценивать перспективы настоящего и будущего. У Казахстана и России большой потенциал для формирования добрососедских и международных и межгосударственных отношений, способных помочь народам этих государств в современных условиях. Задача нашего исследования в настоящее время – не накапливать и углублять проблемные моменты в современных казахстанско-российских взаимоотношениях, а способствовать построению экономически и политически развитого, демократического, процветающего, правового гражданского общества. Развитие, безопасность и стабильность казахстанско-российских отношений, сегодня зависит от Казахстана и России, их внешнеполитических ориентиров и взаимоотношений.

Благодаря активной внутри- и внешнеполитической деятельности именитых ханов и султанов Казахского ханства превратилось в относительно мощное и единое государство. Стратегической задачей ханов и султанов было укрепление и дальнейшее независимое развитие Казахского государства. Сегодня Республика Казахстан играет одну из важной роли сохранения дружественных отношений со всеми странами, благодаря умелым правителям нашего государства.

Список литературы

- Абусейтова М.Х. (сост). История Казахстана в арабских источниках. Т.3 Извлечения из сочинений XII - XVI веков. Алматы: Дайк-Пресс: 2005. 713 с.
- Абусейтова М.Х. . Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. Алматы: 1998. 257с.
- Ажигали С.Е. История Казахстана в русских источниках в XVI-XX вв. Том 4. Первые историко-этнографические описания казахских земель XVIII в. Алматы: Дайк Пресс, 2007. 368 с.
- Акынбекова А.У. Возникновения и применения в языкознании термина чагатайский язык // Бюллетень науки и практик. №1. Россия, г. Нижневартовск, 2020. С. 381-386
- Асфендияров С.Д., Кунте П.А. (ред.) Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник I (V в. до н.э. XVIII в. н.э.). Алматы: Казахстан, 1997. 383 с.
- Әліпбаев А.Р. Дипломатия тарихы: дәрістер жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 148 б.
- Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М.: Русский язык, 1985. 944 с.
- Бартольд В.В. Хранение документов в государствах мусульманского Востока // Сочинения. - Т. VIII. М.: Наука, 1968. С. 351.
- Бейсембиев Т.К. Среднеазиатский (чагатайский тюрки) и его роль в культурной истории Евразии (взгляд историка) // Тюркологический сборник. 2006. С. 77 – 94
- Буганов В.И. Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой. 1489-1549. М.: АН СССР, 1984. 87 с.
- Berridge G.R., James Alan. Dictionary of Diplomacy. Palgrave Macmillan. 2001. 270 p.
- Brokelmann C. Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasien, Leiden, 1954. 724 S.

- Древнетюркский словарь. Редакторы В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Л.: «Наука», Ленинградское отделение. 1969. 677 с.
- Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. Т. – 1, Алматы, «АБДИ», 2014. 1032 с.
- Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (сборник документов и материалов). Сост. Ф.Н. Киреев и др. Ред. Ф.В. Шахматов и др. Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1961. 741 с.
- Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфях и художниках. М.; Л.: Искусство, 1947. С. 58.
- Кононов А.Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках//Тюркологический сборник. 1975. С. 159-180.
- Johannes Schiltberger. Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427. Stuttgart: Thienemann Press, 1983. 256 S.
- Никифоров Д.С., Борунков А.Ф. Дипломатический протокол в СССР. Принципы. Норма. Практика. М., 1985. 299 с.
- Письмо № 23 от 20 июля 1730 императрице Анне Иовановне. АВПРИ. Ф 122. Оп. 1 1730-1731 гг. Д1. Л. 45. С. 36
- Письмо № 276 от 24 июня 1764 императрице Екатерине II. АВПРИ. Ф 122. Оп. 1 1762-1775 гг. Д 14. Л. 191-192. С. 190
- Письмо № 87 от 4 марта 1742 императрице Елизавете Петровне. АВПРИ. Ф 122. Оп. 1 1742 г. Д4. Л. 10. С. 413-418
- Почекаев Р.Ю. Указ императрицы Анн и присяга хана Абулхаира 1731 г.: между старинными традициями и новым имперским законодательством // Отан тарихы-Отечественная история. 2014. №3. С.67.
- Сарсембаев М. А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи / ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан». Астана, 2015. 342 с.
- Сарсембаев М.А. Международное право в истории Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, 1991. С.49.
- Сборник материалов, относящийся к истории Золотой Орды. Пер. Тизенгаузена В.Г. Т. 1. СПб., 1884, 789 с.
- Сборник Русского исторического общества. Т. 95. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, нагаями и Турцией. Под ред. Карпов Г.Ф., Штендман Г.Ф. СПб, 1895. 634 с.
- Сергеев Ф.П. Формирование русского дипломатического языка (XI-XVII вв). Львов: 1978. 223 с.
- Сорокин Ю.А. К вопросу о политике российского государства в Казахстане // Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII-XIX вв.). Международная конференция. Омск, 2001 г. С.39.
- Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нур-Султан. КИСИ при Президенте РК, 2019. 247с.
- Чащина Е.А. Речевой этикет деловых текстов Московского государства: дис. кандидат фил.наук. М.: 1991. 24 с.

References:

- Abuseitova M.H. (sost). Istoriya Kazahstana v arabskikh istochnikah. T.3 Izvlecheniya iz sochinenij XII - XVI vekov. (The history of Kazakhstan in Arabic sources. Vol.3 Extracts from the writings of the XII - XVI centuries). Almaty: Dajk-Press: 2005. 713 с. [In Russian].
- Abuseitova M.H. . Kazahstan i Central'naya Aziya v XV-XVII vv.: istoriya, politika, diplomatiya. (Kazakhstan and Central Asia in the XV-XVII centuries: history, politics, diplomacy) Almaty: 1998. 132s. [In Russian]
- Azhigali S.E. Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah v XVI-XX vv. Tom 4. Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniya kazahskikh zemel' XVIII v. (History of Kazakhstan in Russian sources in the XVI-XX centuries. Volume 4. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands of the XVIII century.) Almaty: Dajk Press, 2007. 368 s. [In Russian]
- Akynbekova A.U. Vozniknoveniya i primeneniya v yazykoznanii termina chagatajskij yazyk // Byulleten' nauki i praktik. №1. (Occurrence and application in linguistics of the term Chagatai language // Bulletin of Science and Practice. No. 1.) Rossiya, g. Nizhnevartovsk, 2020. S. 381-386 [In Russian]
- Asfendiyarov S.D., Kunte P.A. (red.) Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. Sbornik 1 (V v. do n.e. XVIII v. n.e.). (The past of Kazakhstan in sources and materials. Collection 1 (5th century BC to 18th century AD) Almaty: Kazahstan, 1997. 383 s. [In Russian]
- Alipbaev A.R. Diplomatiya tarihy: derister zhinaghy. (History of diplomacy: a collection of lectures) Almaty: Qazaq universiteti, 2013. 148 b. [In Kazakh]
- Baranov X.K. Arabsko-russkij slovar. (Arabic-Russian Dictionary) M.: Russkij yazyk, 1985. 944 s. [In Russian]
- Bartol'd V.V. Hranenie dokumentov v gosudarstvah musul'manskogo Vostoka // Sochineniya. - T. VIII.

- (Storage of documents in the states of the Muslim East // Works. T. VIII.) M.: Nauka, 1968. S. 351. [In Russian]
- Bejsembiev T.K. Sredneaziatskij (chagatajskij tyurki) i ego rol' v kul'turnoj istorii Evrazii (vzglyad istorika) (Central Asian (Chagatai Turks) and its role in the cultural history of Eurasia (historian's view))// Tyurkologicheskij sbornik. 2006. S. 77 – 94 [In Russian]
- Buganov V.I. Posol'skie knigi po svyazam Rossii s Nogajskoj Ordoj. 1489-1549. (Ambassadorial books on Russia's relations with the Nogai Horde. 1489-1549.) M.: AN SSSR, 1984. 87 s. [In Russian]
- Berridge G.R., James Alan. Dictionary of Diplomacy. Palgrave Macmillan. 2001. 270 p. [In English]
- Brokelmann C. Osttyrkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens (East Turkish grammar of the Islamic literary languages of Central Asia), Leiden, 1954. 724 S. [In German]
- Drevnetyurkskij slovar. (Old Turkic dictionary) Redaktory V.M.Nadelyaev, D.M.Nasilov, E.R.Tenishev, A.M.Shcherbak. L.: «Nauka», Leningradskoe otdelenie. 1969. 677 s. [In Russian]
- Erofeeva I.V. Epistoljarnoe nasledie kazahskoj pravyashchej elity. T.1 (Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite. T.1), Almaty, «ABDI», 2014. 1032 s. [In Russian]
- Kazahskoruskie otnosheniya v XVI-XVIII vekah (sbornik dokumentov i materialov). (Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries (collection of documents and materials) Sost. F.N. Kireev i dr. Red. F.V. Shahmatov i dr. Alma-Ata: AN Kazahskoj SSR, 1961. 741 s. [In Russian]
- Kazi-Ahmed. Traktat o kalligrafah i hudozhnikah. (Treatise on calligraphers and artists) M.; L.: Iskusstvo, 1947. S. 58. [In Russian]
- Kononov A.N. Semantika cvetooboznacheniya v tyurkskih yazykah//Tyurkologicheskij sbornik. (Semantics of color naming in the Turkic languages//Turkological collection.) 1975. S. 159-180. [In Russian]
- Johannes Schiltberger. Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427. (As a slave in the Ottoman Empire and among the Tatars: 1394-1427.) Stuttgart: Thienemann Press, 1983. 256 S. [In German]
- Nikiforov D.S., Borunkov A.F. Diplomatscheskij protokol v SSSR. Principy. Norma. Praktika. (Diplomatic protocol in the USSR. Principles. Norm. Practice.) M.: 1985. 299 s. [In Russian]
- Pis'mo № 23 ot 20 iyulya 1730 imperatrice Anne Iovanovne. (Letter No. 23 dated July 20, 1730 to Empress Anna Ivanovna.) AVPRI. F 122. Op. 1 1730-1731gg. D1. L. 45. S. 36[In Russian]
- Pis'mo № 276 ot 24 iyunya 1764 imperatrice Ekaterine II. (Letter No. 276 dated June 24, 1764 to Empress Catherine II.) AVPRI. F 122. Op. 1 1762-1775 gg. D 14. L. 191-192. S. 190[In Russian]
- Pis'mo № 87 ot 4 marta 1742 imperatrice Elizavete Petrovne. (Letter No. 87 dated March 4, 1742 to Empress Elizaveta Petrovna.) AVPRI. F 122. Op. 1 1742 g. D4. L. 10. S. 413-418[In Russian]
- Pochekaev R.Yu. Ukaz imperatricy Ann i prisjaga hana Abulhaira 1731 g.: mezhdunarodnyye tradicii i novyye imperatorskiye zakonodatel'stva (Empress Ann's Decree and Khan Abulkhair's Oath of 1731: Between Ancient Traditions and New Imperial Legislation) // Otan tarihy-Otechestvennaya istoriya. 2014. №3. S. 67. [In Russian]
- Sarsembaev M.A. Kazahskoe hanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoj epohi (Kazakh Khanate as a sovereign state of the medieval era)/ GU «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan». Astana, 2015. 342 s. [In Russian]
- Sarsembaev M.A. Mezhdunarodnoe pravo v istorii Kazahstana i Srednej Azii. (International law in the history of Kazakhstan and Central Asia) Alma-Ata, 1991. S.49. [In Russian]
- Sbornik materialov, odnosyashchisya k istorii Zolotoj Ordy. (Collection of materials relating to the history of the Golden Horde) Per. Tizengauzena V.G. T. 1. SPb., 1884, 789 s. [In Russian]
- Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva. T. 95. Pamyatniki diplomatskikh snoshenij Moskovskogo gosudarstva s Krymom, nagayami i Turciyeu. (Collection of the Russian Historical Society. T. 95. Monuments of diplomatic relations of the Muscovite state with the Crimea, Nagai and Turkey.) Pod red. Karpov G.F., Shtendman G.F.SPb, 1895, 634s. [In Russian]
- Sergeev F.P. Formirovanie russkogo diplomatskogo yazyka (XI-XVII vv). (Formation of the Russian diplomatic language (XI-XVII centuries)) L'vov: 1978. 223 s. [In Russian]
- Sorokin Yu.A. K voprosu o politike rossijskogo gosudarstva v Kazahstane // Stepoj kraj: zona vzaimodejstviya russkogo i kazahskogo narodov (XVIII-XIX vv.). (On the issue of the policy of the Russian state in Kazakhstan // Steppe region: the zone of interaction between the Russian and Kazakh peoples (XVIII-XIX centuries)) Mezhdunarodnaya konferenciya. Omsk, 2001 g. S.39. [In Russian]
- Hafizova K.Sh. Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII-XIX vekah. (Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII-XIX centuries.) Nur-Sultan. KISI pri Prezidente RK, 2019. 247s. [In Russian]
- Chashchina E.A. Rechevoj etiket delovyh tekstov Moskovskogo gosudarstva (Speech etiquette of business texts of the Moscow State) dis. kandidat fil.nauk. M.: 1991. 24 s. [In Russian]

О ПОДСУДНОСТИ ЧИНГИЗИДОВ ТРАДИЦИОННОМУ СУДУ БИЕВ

Темиргалиев Радик Джексенбаевич^{1*}

¹Международный университет «Астана». г. Нур-Султан, Казахстан

*Корреспондент автор

E-mail: r.temirgaliev78@gmail.com

Аннотация. Реализация новых научных проектов по написанию обобщающих трудов по отечественной истории актуализировала вопрос пересмотра многих устаревших взглядов, интерпретаций, оценок. Представленная работа рассматривает корректность распространенного в научных трудах утверждения, что представители сословия чингизидов в традиционном казахском обществе находились вне юрисдикции судов биев и могли отвечать только перед особым, аристократическим судебным органом. Проведенное автором исследование показало, что данный тезис основан на некоторых источниках, отразивших реалии периода, когда традиционное степное право претерпело существенную трансформацию в связи с политическими, экономическими, социальными и культурными изменениями, происходившими в казахском обществе под влиянием Российской империи. Помимо критики источников, автор также рассматривает различные эпизоды из истории казахов в XVIII в., свидетельствующие о том, что известные казахские ханы и султаны неоднократно представляли в качестве одной из сторон перед судом биев, от споров за престолонаследие до правонарушений бытового характера. Эти данные дают основания для полного пересмотра устаревшего тезиса, искажающего представление об одном из базовых институтов традиционного общества, эффективно разрешавшем противоречия в традиционном казахском обществе.

Ключевые слова: суд биев, Жеты Жаргы, обычное право, чингизиды, Казахское ханство.

ҒТАМР 03. 20.00

ШЫҢҒЫС ҰРПАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ БИЛЕР СОТЫНА ҚАТЫСЫ ТУРАЛЫ

Темиргалиев Радик Джексенбаевич^{1*}

¹«Астана» халықаралық университеті. Нұр-сұлтан қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: r.temirgaliev78@gmail.com

Түйіндеме. Отан тарихы саласында жалпылау жұмыстарын жазу бойынша жаңа ғылыми жобаларды жүзеге асыру көптеген ескірген көзқарастарды, түсіндірулерді, бағалауларды қайта қарау мәселесін өзекті қылды. Ұсынылып отырған еңбекте дәстүрлі қазақ қоғамында төре өкілдері билер сотының құзырынан тыс болып, тек арнайы, ақсүйек сот органы алдында жауап бергендері туралы ғылыми еңбектерде кең таралған тұжырымдың дұрыстығы зерттеледі. Зерттеу көрсеткендей, бұл тұжырым Ресей империясының ықпалы нәтижесінде болған қазақ қоғамындағы саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге байланысты дәстүрлі әдет құқығының елеулі өзгерістерге ұшыраған кезеңінің ерекшеліктерін көрсететін дереккөздерге негізделген. Дереккөзді сынаумен қатар, автор XVIII ғасырдың қазақ тарихындағы түрлі эпизодтарды да қарастырады. Олар қазақтың атақты хандары мен сұлтандарының таққа мұрагерлік таласымен бірге тұрмыстық құқық бұзушылықтары орын алған жағдайларда билер соты алдында тараптардың бірі ретінде бірнеше рет болғанын айғақтайды. Бұл деректер дәстүрлі қазақ қоғамындағы қайшылықтарды тиімді шешкен негізгі институттардың бірі туралы түсінікті бұрмалайтын ескірген тезисті толық қайта қарауға негіз береді.

Кілт сөздер: билер соты, Жеті Жарғы, дәстүр, төре, Қазақ хандығы.

ON THE JURISDICTION OF THE CHINGIZIDS TO THE TRADITIONAL BIY COURT

Temirgaliev Radik Dzheksenbaevich^{1*}¹Astana International University. Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: r.temirgaliev78@gmail.com

Abstract. The implementation of new research projects in the field of synthesis works on national history has actualized the issue of revising many outdated views, interpretations and assessments. The presented work examines the validity of the assertion widespread in scientific works that representatives of the Chingizid estate were outside the jurisdiction of the Biy Courts in traditional Kazakh society and could only be responsible to a special, aristocratic judicial body. The research has shown that the thesis was based on the some sources reflecting the realities of the period when the traditional Steppe Law underwent a significant transformation due to the political, economic, social and cultural changes in Kazakh society caused by impact of Russian Empire. In addition to criticizing the source, the author also examines various episodes in the history of the Kazakhs in XVIII century. They testify that famous Kazakh khans and sultans acted on several occasions as one of the parties in the Biy Court, including disputes for dynastic succession and domestic offenses. These data suggest a complete revision of the outdated thesis that distorts the idea of one of the basic institutions in traditional society, which used to solve effectively all contradictions in traditional Kazakh society.

Key words: Biy Court, Seven Decrees, Customary Law, Chingizids, Kazakh Khanate.

Одним из очевидных и существенных недостатков изданных за годы независимости обобщающих трудов по истории Казахстана является инерционное воспроизводство многих устаревших взглядов, интерпретаций, оценок. Несмотря на то, что складывались и формулировались они в то время, когда ученым были еще не известны обнаруженные позже ценные письменные источники, а историческая наука находилась в жестких тисках марксистского учения и официальной советской идеологии.

Это искажает представление о различных исторических событиях и процессах, способствует в корне неверному пониманию многих институтов традиционного казахского общества. К примеру, авторы второго тома академической «Истории Казахстана», рассматривая содержание законов «Жеты Жаргы», практически повторили тот же самый вывод, что был изложен в «Истории Казахской ССР»: «Основная направленность «Уложения» хана Тауке – это охрана привилегий казахской феодальной верхушки, ее политического господства, защита феодальной собственности... Всякому нарушителю феодальных прав грозили жесткие репрессии» (История Казахстана, 2010: 430).

В другом разделе, где рассматриваются социальные группы в традиционном казахском обществе, приводится одно из подтверждений подобного вывода: «Привилегии султанов перед другими членами общества состояли также в том, что они были избавлены от телесного наказания и не подлежали суду биев» (История Казахстана, 2010: 517).

Разумеется, авторы обобщающих трудов опираются главным образом на выводы исследований по соответствующим темам. О том, что представители сословия чингизидов были неподсудны традиционному суду биев, в своих работах писали такие признанные ученые, как Т.М. Культелеев (Культелеев, 1955: 34), С.З. Зиманов (Зиманов, 1958: 188), Т.И. Султанов (Султанов, 1982: 95), И.В. Ерофеева (Ерофеева, 2003: 13).

Знакомство с их трудами показывает, что все авторы в обоснование указанного тезиса ссылаются на один известный источник – сочинение Г. Загряжского «Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах, ими присвоенных». В нем приводится следующая информация: «Султан не может подлежать суду биев; одни только старшие над ним султаны могут производить над ним суд, как-то: султаны-родоначальники и султаны-правители» (Загряжский, 1876: 152).

Кроме того, в составленном в 1846 г. д'Андрэ «Описании киргизских обычаев, имеющих в орде силу закона» зафиксирована следующая норма: «Если преступник султанского происхождения или духовного звания, в таком случае бий отсылает обвиненного в преступлении на общее народное судилище, составленное из нескольких биев, султана-правителя, казия и почетных ордынцев» (Материалы по казахскому обычному праву, 1948: 128).

Даже исходя из применяемых авторами терминов («султаны-родоначальники», «султаны-правители») можно сделать вывод, что речь шла о практике, сложившейся уже под влиянием установленной российскими властями системы управления. Между тем, степное право XIX в. достаточно существенно отличалось от традиционного права эпохи Казахского ханства.

Наиболее оправданным способом проверки обоснованности спорного тезиса представляется изучение правоприменительной практики в эпоху, когда суд биев действовал еще в соответствии с традиционными нормами степного права, то есть в XVIII в.

Для начала рассмотрим события, происходившие в 1748 г. после убийства Абулхаир-хана. Этот известный инцидент буквально всколыхнул казахское общество и был хорошо отражен в русских источниках.

Осенью 1748 г. убивший хана Барак-султан заявил о своей безусловной готовности предстать перед судом биев и принять вынесенный вердикт, каким бы он ни был. Арбитрами он предложил выступить Каратока-бию из рода торткара, Кожанай-бию из рода каракесек (алим), Мамбет-аталыку из рода шомекей, а также Отебай-бию из рода баганалы, племени найман (Казахско-русские отношения, 1961: 427).

Данный факт наглядно показывает, что не просто чингизид, а один из самых известных и могущественных казахских правителей XVIII в. не имел никаких сомнений в праве суда биев вершить его судьбу. Впрочем, И.В. Ерофеева полагала, что заявление Барак-султана являлось не более, чем хитрой уловкой. Аргументируя свою позицию, она отмечала, что Каратока-бий, Кожанай-бий, Мамбет-аталык были подданными Батыр-султана, то есть противника семьи Абулхаир-хана. В свою очередь, Отебай-бий (которого И.В. Ерофеева называет Олжебай-бием) был подчинен самому Барак-султану. В результате такого подбора состава суда, по ее мнению, исход дела оказался заведомо предрешенным. Далее И.В. Ерофеева делала вывод, что «зависимое положение судебных арбитров от подсудимого и его сообщника в убийстве хана оставляло у многих казахов серьезное сомнение в правовой объективности и легитимности вынесенного оправдательного вердикта...» (Ерофеева, 2007: 402).

Будучи видным отечественным ученым, И.В. Ерофеева внесла значительный вклад в исследование истории Казахстана данной эпохи, но следует отметить, что ее реконструкция событий была основана на изначально неверных исходных данных, что привело к соответствующим выводам.

И.В. Ерофеева ошибочно отождествила Отебай-бия из рода баганалы, племени найман, с близким соратником Барак-султана – Олжабай-аталыком из рода матай, племени найман. Власть Барак-султана не распространялась на все племя найман. Главным образом он опирался на род матай. Такие рода, как баганалы и балталы, были обособленной от основной части ветвью племени найман. Их родовые земли находились на территории Улытау, то есть на восточных границах Среднего жуза. Вследствие этого баганалы больше взаимодействовали с родами и племенами Младшего жуза, нежели с другими группами найманов. Имя Отебай-бия нередко встречается в русских источниках, сам Абулхаир-хан отмечал его в числе своих приближенных (Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. Т. I., 2014:201).

Кожанай-бий из рода каракесек (алим) совершенно определенно являлся одним из близких соратников Абулхаир-хана. В 1742 г. во время очередной присяги на верность российскому престолу, Кожанай-бий был отнесен к числу пяти «лучших людей» Абулхаир-хана и принят по особому разряду (История Казахстана в русских источниках. Т. IV., 2007: 54.). Когда осенью 1748 г. знать Младшего жуза раскололась в вопросе выбора между двумя кандидатами на ханский титул, Кожанай-бий поддержал сына покойного правителя – Нуралы-султана (Казахско-русские отношения, 1961:410). Предводитель каракесек оказывал поддержку семье Абулхаир-хана и в дальнейшем. В мае 1749 г. вдовствующая ханша Бопай писала оренбургскому губернатору Неплюеву, что «Ходжанай-бий со всеми каракиятского роду людьми во всякой верности и усердии находятся и нас не оставляют» (Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. Т. I., 2014: 222).

Мамбет-аталык Былгак-улытакже был близок к Абулхаир-хану. Свидетельством тому является участие влиятельного представителя рода шомекей в церемонии принятия присяги на верность российскому престолу в 1738 г. (Крафт, 1898: 43) Правда, после убийства хана Мамбет-аталык занял нейтральную позицию между двумя чингизидскими семьями Младшего жуза. Осенью 1748 г. он принял участие как в выборах Нуралы-хана, так и в выборах его соперника Батыр-хана (Казахско-русские отношения, 1961: 410, 433). В любом случае, к числу откровенных противников Абулхаир-хана он вряд ли может быть отнесен.

Открытым оппонентом Абулхаир-хана можно назвать разве что Каратока-бия. Осенью 1748 г. предводитель рода торткара не просто выбрал сторону Батыр-султана, но и всецело способствовал его избранию ханом (Казахско-русские отношения, 1961: 433).

Таким образом, предложенный Барак-султаном состав суда биев вполне соответствовал традиционным принципам степного правосудия. Иначе и быть не могло. Сила власти степных правителей основывалась исключительно на репутации в глазах народа. Чтобы выглядеть в лучшем свете, Барак-султан должен был максимально убедительно продемонстрировать всему степному сообществу свои усилия, направленные на разрешение конфликта.

Необходимо также отметить, что в известных источниках того периода нет точных сведений, что суд в итоге состоялся, и Барак-султан был оправдан. Сыновья Абулхаир-хана были твердо намерены отомстить за гибель отца, а без участия одной из сторон подобное разбирательство не могло иметь место.

Конечно, апелляция к суду биев была частью политической игры, но ход, сделанный Барак-султаном, по своему характеру был гораздо тоньше, нежели это представлялось И.В. Ерофеевой. Результатом его стал не рост недоверия со стороны общества, а, напротив, некоторое укрепление позиций Барак-султана.

Около века спустя, Чокан Валиханов, основываясь на народном предании, писал, что дело Барак-султана рассматривалось судом из четырех биев, в числе которых были легендарные Талебий и Айтеке-бий (Валиханов, 1985: 88). Комментируя эти сведения, И.В. Ерофеева справедливо отметила, что они не подтверждаются письменными источниками. Но вряд ли это предание возникло совершенно безосновательно. Записанные в середине XIX в. рассказы чаще всего обладали высокой степенью достоверности, хотя реальные события в народной памяти, естественно, претерпевали определенное преломление. Из письменных источников известно, что Тале-бий открыто оказал поддержку Барак-султану, способствовав его избранию ханом (Казахско-русские отношения, 1961: 410.). Сыновья Айтеке-бия явно в пику семье Абулхаир-хана приняли участие в курьлтае, где ханом был провозглашен Батыр (Казахско-русские отношения, 1961: 430, 433).

В начале 60-х гг. XVIII в. с народным правосудием пришлось столкнуться сыну и преемнику Абулхаир-хана – Нуралы-хану. Данное разбирательство представляет существенный интерес, поскольку позволяет в деталях рассмотреть практическое применение различных правовых норм.

История началась с того, что некий мужчина, живший при ханской ставке, стал избивать свою наложницу-калмычку. Спасения женщина решила искать в юрте любимой жены хана, поскольку применение насилия в стенах дома признавалось отягчающим обстоятельством. Степное право гласило: «За обиду или удар женского пола без знаков и ран просит обидчик прощения; ежели кто женщину ударит в Юрте, или во время бытности ее в пути и сделает ей знак, или рану, на лице, тогда платит ей 8 разных скотин и верблюда, буде же кто ударит женщину в расстоянии 40 сажень от юрты, то должен только просить прощения, а за удар со вредом пользоваться обиженною на счет обидчика сверх вышеописанного штрафа» (Материалы по казахскому обычному праву, 1948: 44-45). Необходимо еще учесть, что речь шла о ханской юрте, куда, по традициям, нельзя было входить даже с плетью в руках (Баллюзек, 1871: 158). Но разгневанного мужчину это не остановило, и вслед за наложницей он ворвался в покои ханши. В результате в дело вмешались ханские служители и сильно избили непрошенного гостя.

Возможно, на этом инцидент был бы исчерпан, но вскоре выяснилось, что в результате полученных повреждений мужчина утратил способность к деторождению. Это в корне изменило ситуацию. Нарушитель порядка превратился в потерпевшего, а род шекты, к которому он принадлежал, выдвинул иск, причем непосредственно самому хану. По степным законам, господин нес ответственность за преступления, совершенные его рабами (Фукс, 2008: 653). Вероятно, эта норма в эпоху Казахского ханства распространялась и на других лиц, находившихся в зависимости от ханов и султанов, например, туленгутов. Причинение ранения, повлекшего утрату детородной функции, относилось к категории тяжких преступлений. Кун за него составлял 500 баранов, то есть половину от куна за убийство (Баллюзек, 1871: 134).

Нуралы-хан, естественно, не желал признавать иск. Ворвавшийся в юрту ханши мужчина действительно совершил проступок и проявил неуважение к правителю. Это должно было караться штрафной санкцией, по крайней мере, в размере одного «тогыза». Но и ханскиеслужителю имели права чинить самосуд. Каждый свободный степняк имел право на судебную защиту. «Султаны, Хожи и Старшины не имеют права наказывать виновных без совету Общества», – гласил один из базовых принципов степного права (Материалы по казахскому обычному праву, 1948: 45).

Это разбирательство происходило длительное время, сопровождаясь драматичными событиями. Летом 1761 г. российские власти получили информацию, что представители рода шекты буквально осадили ставку Нуралы-хана, требуя уплаты куна, «а если того им не заплатит, то намеряются ево, хана, разграбить, почему он, хан, хотя тот род и в ево ханском владении состоит, но как против других родов сильнея, то от них, чиклинцев, опасается» (Казахско-русские отношения, 1961: 618). Через год, в августе 1762 г. Нуралы-хан просил губернатора Давыдова «приказать задержать из чиклинского джанклычского народа, которые мне ненавидствуют и приказания моего не слушают... К тому ж оной джанклычский народ и со мною претензию имеет... По притчине которой, как слышу, ныне собираются и против меня выезжают...» (Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. Т. II., 2014: 138).

В конечном итоге, Нуралы-хан был сломлен: «Тщетно Хан старался защитить себя уважением дерзновенного его поступка в присутствии жены. Народ принудил его платить половину установленнаго за убийство по праву Куна» (Рычков, 1772: 25). Как видно, Нуралы-хан оспаривал правомерность предъявленного ему иска, но не сам факт привлечения его к ответственности.

Практически одновременно этим делом, в 1762 г., в Среднем жузе происходило другое громкое разбирательство, в ходе которого перед судом биев предстали такие известные правители, как Абулмамбет-хан и Есим-хан, оспаривающие друг у друга право на Туркестанский вилайет. Возглавлял суд легендарный Казыбек-бий, «коего в Средней Орде за главного судью почитают и [к] которому как сам Абулмамет-хан, так Аблай и протчии улусов салтаны и знатныя старшины для всякого совету всегда и почти каждагодно приезжают и без ево согласия ничего знатного не приемлют...» (Казахско-русские отношения, 1961: 647).

Для понимания сути этого интересного дела необходимо хотя бы в основных моментах рассмотреть его предысторию. Известно, что власть в Туркестане с начала XVII в. передавалась по наследству в рамках одной семьи. После смерти Есим-хана в Туркестане правили по очереди его сыновья Жанибек-хан и Жангир-хан. Затем пришел черед сына Жангир-хана – Тауке-хана (Султанов, 2006: 226-229). Таким образом, несмотря на то, что теоретически власть мог претендовать любой чингизид, на практике курылтай отдавал предпочтение либо сыну, либо брату прежнего хана.

Соответственно, вероятным наследником Тауке-хана должен был стать его старший сын Болат-хан. Однако в 1715 г. верховным казахским ханом и властителем Туркестана был провозглашен Каип-хан, приходившийся прежнему правителю лишь двоюродным племянником. Сыновья Тауке-хана, воспринимавшие Туркестан как свой наследный домен, вряд ли были удовлетворены подобным исходом.

Есть прямые свидетельства весьма существенных противоречий внутри казахской знати в тот период. Январе 1718 г. русские посланники доносили сибирскому губернатору М. Гагарину, что Каип-хан оказался в сложной ситуации, поскольку «знатные и богатые люди и мурзы от Тургустана, откачевали к сибирской стране, а при нем остались некоторые неимущие». В том же году Каип-хан был убит своими соперниками из Среднего жуза (Казахско-русские отношения, 1961:23, 428). Но власть в Туркестане досталась другому чингизиду, опиравшемуся на Младший жуз – Абулхаир-хану. Он утратил контроль над столицей в ходе казахско-джунгарской войны 1723-1730 гг. (Ерофеева, 2007: 176).

Тем временем в Среднем жузе Болат-хану, скончавшемуся в начале 20-х гг. XVIII в., наследовал его брат Самеке-хан. Он опирался главным образом на племя аргын. Об этом свидетельствует тот факт, что его приближенными были Казыбек-бий из рода каракесек (История Казахстана в русских источниках. Т. III., 2005: 91) и Нияз-батыр из рода алтай (Казахско-русские отношения, 1961: 155). Правителем объединенного улуса уак-керей был сын Болат-хана – Абулмамбет-хан (Эпистолярное наследие правящей элиты. Т. I., 2014:246).

Самеке-хан и Абулмамбет-султан были близкими соратниками. Объединив усилия, они сумели к 1730 г. вернуть власть над Туркестанским вилайетом и разделили его между собой на сферы влияния (История Казахстана в русских источниках. Т. VI. 2007: 164).

Самеке-хан умер в 1738 г. После его смерти на туркестанский престол стали претендовать сразу два кандидата. Одним из них стал сын покойного правителя – Сеит-султан, другим – Абулмамбет-султан. Весной 1739 г. Абулмамбет-султан, получив поддержку не только уак-кереев, но и аргынов, был избран ханом Среднего жуза. Весьма показательно, что этому способствовал и Нияз-батыр, ранее поддерживавший Самеке-хана (Казахско-русские отношения, 1961: 148, 155).

Но Туркестан остался под контролем Сеит-султана. Он в 1740-1741 гг. был избран ханом, по всей вероятности, знатно племени коньрат. Также поддержку ему оказал джунгарский хунтайджи Галдан-Церен (Материалы по истории Казахской ССР, 1948: 97).

В 40-х гг. XVIII в. Абулмамбет-хан все же сумел сместить своего племянника. На состоявшемся осенью 1743 г. народном собрании в Туркестане было принято решение «Сеита от ханства отрешить, а быть бы на том ханстве Абулмаметю, затем что он ево, Сеита, годами старее, к тому ж от него, Сеита, они туркестанцы, надлежащей расправы не имею, ибо более пьянствует» (Материалы по истории Казахской ССР, 1948: 97). Но в 1758 г. дети Самеке-хана сумели взять реванш. Младший брат Сеит-хана – Есим-хан – сумел изгнать Абулмамбет-хана.

Таким образом, суд столкнулся с непростой дилеммой. Есим-хан имел приоритет, по крайней мере, исходя из существующей традиции признания наследниками первой очереди братьев и сыновей. Но Абулмамбет-хан был старшим по возрасту представителем правящего дома. По принципам древнего лествичного права, он должен был иметь преимущественное право на престол как сын старшего сына Тауке-хана.

В итоге было принято соломоново решение. Оспариваемый вилайет был разделен на две части, Туркестан также был разграничен, а каждому из ханов были определены даже отдельные городские ворота для въезда и выезда (Казахско-русские отношения, 1961: 649).

По всей вероятности, в учет было взято то обстоятельство, что Самеке-хан и Абулмамбет-султан уже в свое время по договоренности делили между собой таким образом власть над данным регионом. Разумеется, это решение способствовало дальнейшему усилению раздробленности в Казахском ханстве, но вероятно, иного выхода остановить непрекращающуюся распрю между

чингизидскими семьями просто не было. Помимо прочего, этот эпизод показывает, что в юрисдикцию традиционного суда биев входили не только споры между чингизидами и представителями простого народа, но и разногласия внутри аристократического сословия.

Иметь дело с судом биев приходилось и Абылай-хану. Так, в 1764 г. он, еще будучи султаном, был вынужден уплатить кун за убитого его беглыми рабами-калмыками казаха из рода атыгай (Фукс, 2008: 653-654). Правда прямых указаний о состоявшемся суде в данном случае нет, но удовлетворение претензий, даже если оно было осуществлено во внесудебном порядке, показывает, что влиятельный султан готов был признать себя ответчиком по иску со стороны представителей простого народа.

В народной памяти в большей степени сохранились сведения о другой истории, вызвавшей значительный резонанс. Она была отражена в трудах Шакарима, Курбангали Халида, Машхур Жусупа Копеева, а также русских документах того периода. Подробное их рассмотрение и сопоставление не входит в цели данной работы, поэтому можно ограничиться лишь кратким изложением данного эпизода в одной из версии.

Однажды Абылай-хан столкнулся с очевидным бестактным к себе отношением во время пребывания в аулах мейрам-аргынов. Вернувшись в свою ставку в Кокшетау, он приказал своим туленгутам задержать при случае кого-то из представителей данных родовых подразделений. Вскоре в соответствии с волей хана были схвачены каракесек Жанай, внук Казыбек-бия, и тортуыл Ботакан, направлявшиеся на торг в Петропавловскую крепость. Хан приказал посадить их в яму. Через некоторое время Абылай-хан, сменив гнев на милость, распорядился отпустить пленников. Однако Ботакан вдруг отказался выходить из ямы, заявив, что раз уж живым попал в могилу, то здесь и останется дожидаться смерти, поскольку не собирается после пережитого позора показываться на глаза народу. Вскоре пленник действительно умер. Как только об этом стало известно главам мейрамских родов, они, собрав трехтысячный отряд, выступили в поход на Абылай-хана, чтобы отомстить за смерть своего сородича. Но сторонам удалось избежать вооруженного столкновения и урегулировать конфликт мирным путем. В результате произошедшего разбирательства по решению Шотана-батыра Абылай-хан признал правомерность претензий и выплатил кун за смерть Ботакана (Көпейұлы, 2007: 122-129). И вновь в данном случае мы не видим никаких попыток оспаривания правомочности суда биев решать вопросы между верховным правителем и представителями родоплеменной знати.

Данные примеры полностью опровергают тезис о неподсудности чингизидов традиционному суду биев. Посягательства на жизнь, здоровье, достоинство представителей аристократического сословия карались кунами и айыпами увеличенных размеров, но ответственность за свои правонарушения они несли в общем порядке, наравне со всеми.

Суд биев был единственным органом в традиционном казахском обществе, имевшим право на рассмотрение любых споров в обществе, невзирая на социальный статус истцов и ответчиков, а также объекты и субъекты правонарушений. При правлении Тауке-хана была предпринята попытка образования судов высшей инстанции в каждом из жузов. Народное предание гласило об этом следующее: «Чтоб в каждой народной части с лучшим порядком управлять общественными делами, старики, по совету Тявки-хана, выбрали трех старейшин, препоруча им смотрение за правосудием биев, или судей, каждого аула и возлож при том на них непосредственную обязанность ответственность за все могущие случиться в родах беспорядки хану. В Большой орде назначен был в сие достоинство Тюля-бий, в Средней – Казбек, а в Меньшей – Итка» (История Казахстана в русских источниках. Т. V., 2007: 389).

В 1691 г. российские власти получили сведения, что в Казахском ханстве, «судебные де избы в городех построены, и сидят для росправы воеводы, а называютца де они беки и беи» (История Казахстана в русских источниках. Т. I., 2005: 397). Вполне вероятно, что речь в этом источнике шла именно о судах, учрежденных в соответствии с реформами Тауке-хана.

Но какая-либо информация о функционировании особого суда для степной аристократии в источниках отсутствует. Ханы и султаны могли выступать в роли третейских судей, если на них падал выбор тяжущихся сторон, но и сами они могли быть истцами и ответчиками в спорах, по которым решение выносилось авторитетными казахскими биями. Лишь в XIX в. образовалась тенденция, направленная на исключение чингизидов из юрисдикции судов биев, и была предпринята попытка закрепить право на рассмотрение подобных дел исключительно за судебными органами, где председательствовали старшие султаны. Но эти перемены имели место в связи с тотальной политической, экономической, социальной и культурной трансформацией казахского общества в процессе вхождения Казахстана в состав Российской империи.

Таким образом, представляется необходимым отказаться от воспроизведения устоявшегося, но не подтверждаемого источниками тезиса о неподсудности чингизидов традиционным судам биев в новых обобщающих трудах по истории Казахстана.

Список литературы

Баллюзек Л. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие, в Малой киргизской орде силу закона. // Записки Оренбургского отдела Императорского русского географического общества. Выпуск II. Казань, 1871. С. 45-167.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 462 с.

Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники). Алматы: ТОО Print-S, 2003. 178 с.

Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 456 с.

Загряжский Г. Юридический обычай киргиз о различных родах состояний и о правах им присвоенных. // Материалы по статистике Туркестанского края. Вып. 4. Санкт-Петербург, 1876. С. 151-190

Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1958. 296 с.

История Казахстана в русских источниках. I том. Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словариков указателей А. Исина. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. III том. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / Составление, транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В. Ерофеевой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 484 с.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. IV том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. Составитель И.В. Ерофеева. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 368 с.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. V том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. Составители: И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. VI том. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII-XIX века. Составители И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 516 с.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. Алматы: Атамұра, 2010. 624 с.

Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (сборник документов и материалов). Под ред. В.Ф. Шахматова, Ф.Н. Киреева и Т.Ж. Шоинбаева. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. 744 с.

Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 884 с.

Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. Астана: Алтын кітап, 2007. 233 б.

Культелеев Т. М. Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1955. 302 с.

Материалы по истории Казахской ССР (1741-1751 гг.). Том 2, часть 2. Под ред. М.П. Вяткина. Алма-Ата, Издательство Академии наук Казахской ССР, 1948. 457 с.

Материалы по казахскому обычному праву. Сборник I. Под ред. С.В. Юшкова. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1948. 350 с.

Рычков Н. Дневные записки путешествия Капитана Николая Рычкова в Киргис-Кайсацкой степи, 1771 году. Санкт-Петербург, 1772. 104 с.

Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). Москва: Наука, 1982. 160 с.

Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. Астана: ТОО «Астана Даму-21», 2006. 256 с.

Фукс С.Л. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в. Астана/ Санкт-Петербург: ТОО «Юридическая книга Республики Казахстан»/ ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2008. 816 с.

Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т. I: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 696 с.

Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т. II: Письма казахских правителей. 1738-1821 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 1032 с.

References

Ballyuzek L. Narodnyye obychai, imevshiye, a otchasti i nyne imeyushchiye, v Maloy kirgizskoy orde silu zakona. // Zapiski Orenburgskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva. Vypusk II. Kazan', 1871. 45-167pp.[in Russian].

Valikhanov CH.CH. Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Tom 4. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoj entsiklopedii, 1985. 462 p. [in Russian].

Yerofeyeva I.V. Rodoslovnnyye kazakhskikh khanov i kozha XVIII-XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki). Almaty: TOO Print-S, 2003. 178 p. [in Russian].

Yerofeyeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel', politik. Almaty: Dayk-Press, 2007. 456 p. [in Russian].

Zagryazhskiy G. Yuridicheskiy obychay kirgiz o razlichnykh rodakh sostoyaniy i o pravakh im prisvoyennykh. // Materialy po statistike Turkestanskogo kraja. Vyp. 4. Sankt-Peterburg, 1876. 151-190 pp.[in Russian].

Zimanov S.Z. Obshchestvennyy stroy kazakhov pervoy poloviny XIX veka. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN Kazakhskoy SSR, 1958. 296 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh. I tom. Posol'skiye materialy Russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.). Sostavleniye, transkriptsiya skoropisi, spetsial'noye redaktirovaniye tekstov, vstupitel'naya stat'ya, kommentarii, sostavleniye slovnikov ukazateley A. Isina. Almaty: Dayk-Press, 2005. 704 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. III tom. Zhurnaly i sluzhebnyye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazakhstana (1731-1759 gg.) / Sostavleniye, transkriptsiya skoropisi XVIII v., istoriograficheskiy ocherk i kommentarii I.V. Yerofeyevoy. Almaty: Dayk-Press, 2005. 484 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. IV tom. Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. XVIII vek. Sostavitel' I.V. Yerofeyeva. Almaty: Dayk-Press, 2007. 368 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. V tom. Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. Pervaya polovina XIX veka. Sostaviteli: I.V. Yerofeyeva, B.T. Zhanayev. Almaty: Dayk-Press, 2007. 620 p.[in Russian].

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. VI tom. Putevyye dnevniki i sluzhebnyye zapiski o poyezdkakh po yuzhnym kazakhskim stepyam. XVIII-XIX veka. Sostaviteli I.V. Yerofeyeva, B.T. Zhanayev. Almaty: Dayk-Press, 2007. 516 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh. T. 2. Almaty: Atamyra, 2010. 624 p. [in Russian].

Kazakhsko-russkiye otnosheniya v XVI-XVIII vekakh. (sbornik dokumentov i materialov). Pod red. V.F. Shakhmatova, F.N. Kireyeva i T.ZH. Shoinbayeva. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1961. 744 p. [in Russian].

Kraft I.I. Sbornik uzakoneniy o kirgizakh stepnykh oblastey. Orenburg, 1898. 884 p. [in Russian].

Køpeyly M.ZH. Kazakh shezhneshi. Astana: Altyn kñtap, 2007. 233 p. [in Kazakh].

Kul'teleyev T. M. Ugolovnoye obychnoye pravo kazakhov. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN Kazakhskoy SSR, 1955. 302 p. [in Russian].

Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1741-1751 gg.). Tom 2, chast' 2. Pod red. M.P. Vyatkina. Alma-Ata, Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1948. 457 p. [in Russian].

Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu. Sbornik I. Pod red. S.V. Yushkova. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1948. 350 p. [in Russian].

Rychkov N. Dnevnyya zapiski puteshestviya Kapitana Nikolaya Rychkova v Kirgic-Kaysatskoy stepi, 1771 godu. Sankt-Peterburg, 1772. 104 p. [in Russian].

Sultanov T.I. Kochevyye plemena Priaral'ya v XV-XVII vv. (voprosy etnicheskoy i sotsial'noy istorii). Moskva: Nauka, 1982. 160 p. [in Russian].

Sultanov T.I. Podnyatyie na beloy koshme. Khany kazakhskikh stepey. Astana: TOO «Astana Damu-21», 2006. 256 p. [in Russian].

Fuks S.L. Ocherki istorii gosudarstva i prava kazakhov v XVIII i pervoy polovine XIX v. Astana/Sankt-Peterburg: TOO «Yuridicheskaya kniga Respubliki Kazakhstan»/ OOO «Universitetskiy izdatel'skiy konsortsiy «Yuridicheskaya kniga», 2008. 816 p. [in Russian].

Epistolyarnoye naslediyе kazakhskoy pravyyashchey elity 1675-1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-kh tomakh / Avtor proyekta, vvedeniya, biografiiy khanov, nauchnykh kommentariyev; sostavitel' i otvetstvennyy redaktor I.V. Yerofeyeva. T. I: Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675-1780 gg. Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014. 696 p. [in Russian].

Epistolyarnoye naslediyе kazakhskoy pravyyashchey elity 1675-1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-kh tomakh / Avtor proyekta, vvedeniya, biografiiy khanov, nauchnykh kommentariyev; sostavitel' i otvetstvennyy redaktor I.V. Yerofeyeva. T. II: Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1738-1821 gg. Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014. 1032 p. [in Russian].

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_69

**ЛЕЧЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА И ОКАЗАНИЕ
МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА****Динашева Лазат Сарсенбековна^{1*}, Сандыбаева Акмарал Даировна²**¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», Казахстан, Туркестан²Международный казахско-турецкий университет имени Ахмеда Ясави, Казахстан, Туркестан

*Автор-корреспондент

E-mail – Lazat.dinasheva@ayu.edu.kz (Динашева), akmaral0067@ayu.edu.kz (Сандыбаева)

Аннотация. В статье рассматриваются общие положения медицины, вопросы деятельности медицинских учреждений по оказанию услуг населению города Туркестана в конце XIX-начале XX в.в., с периода завоевания города Российской империей в 1864 году до 1917 года в контексте традиций и модернизации. Отдельно рассматриваются деятельность лазаретов, амбулаторий города, их финансовое положение и основные проблемы их деятельности, отношение местного населения к российским медикам-врачам, анализируются вопросы использования народной медицины. Методологическую основу исследования врачебно-санитарной организации и оказания медицинской помощи населению составили принципы историзма, объективности и системного подхода, для сбора статистических сведений – сравнительно-исторический метод.

Ключевые слова: Туркестан, Российская империя, медицина, народная медицина, амбулатория, здравоохранение

Статья выполнена в рамках реализации проекта BR10164179 «Комплексное изучение социально-экономической и культурной истории города Туркестан в XIX - начале XXI веков» при финансовой поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан

ҒТАМР 03.20

**XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ
МЕДИЦИНАЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРІ ЖӘНЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ****Динашева Лазат Сәрсенбекқызы^{1*}, Сандыбаева Ақмарал Даирқызы²**¹Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі, Қазақстан, Түркістан қ.²Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

*Автор-корреспондент

E-mail:Lazat.dinasheva@ayu.edu.kz (Динашева), akmaral0067@ayu.edu.kz (Сандыбаева)

Түйіндеме. Мақалада медицинаның жалпы жағдайы, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Түркістан қаласының тұрғындарына қызмет көрсету бойынша медициналық мекемелердің қызметі, 1864 жылы Ресей империясының қаланы жаулап алу кезінен 1917 жылға дейін дәстүрлер мен модернизация контекстінде қарастырылады. Ауруханалардың, қалалық амбулаториялардың қызметі, олардың қаржылық жағдайы және олардың қызметінің негізгі мәселелері, жергілікті халықтың ресейлік дәрігерлерге қатынасы бөлек қарастырылып, дәстүрлі медицинаны қолдану мәселелері талданады. Дәрігерлік-санитарлық ұйымдастыру мен халыққа медициналық көмек көрсетуді зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік және жүйелі көзқарас қағидаттары, статистикалық мәліметтерді жинау үшін - салыстырмалы-тарихи әдіс құрады.

Кілт сөздер: Түркістан, Ресей империясы, медицина, халық медицинасы, амбулатория, денсаулық сақтау

THE MEDICAL INSTITUTIONS OF TURKESTAN AND THE PROVISION OF MEDICAL SERVICES IN THE LATE 19th-EARLY 20th CENTURIES

Dinasheva Lazat Sarsenbekovna^{1*}, Sandybayeva Akmaral Dairovna²

^{1*}Azret Sultan” State Historical and Cultural Museum-Reserve, Turkestan, Kazakhstan

²Akhmet Yassawi International Kazakh Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: Lazat.dinasheva@ayu.edu.kz (Dinasheva), akmaral0067@ayu.edu.kz (Sandybayeva)

Abstract. In the article the general state of medicine, the questions of activity of medical institutions on rendering services to the population of Turkestan city in late XIX-early XX centuries, from the period of the city conquest by the Russian Empire in 1864 to 1917, in the context of traditions and modernizations are considered. Separately the activity of infirmaries, outpatient clinics of the city, their financial position and main problems of their activity, the attitude of local population to Russian medics-doctors, the issues of using folk medicine are analyzed. The methodological basis of the study of medical and sanitary organization and the provision of medical care to the population was the principles of historicism, objectivity and systematic approach, for the collection of statistical data - a comparative-historical method.

Key words: Turkestan, Russian Empire, medicine, folk medicine, outpatient clinic, health care

Введение. Всестороннее изучение социально-экономического положения и культурного развития народа становится актуальной проблемой отечественной исторической науки. История медицины в Туркестанском крае в целом и история лечебных учреждений, оказания медицинских услуг в городе Туркестане в период колонизации, как одна из составляющих социально-экономической истории региона приобретает сегодня все большую актуальность. Изменения социально-экономического и культурного развития в конце XIX – начале XX веков привели к большим переменам в развитии региона. В период правления царской России политико-социальные изменения оказали свое влияние на уровень развития медицины в крае, в частности в провинциальном городе того времени Туркестане. Появление первых специальных медицинских учреждений были заметным шагом в новации медицинского обслуживания населения города. Однако амбулатории открывались в городе, сельские жители практически не обращались к медицинской помощи врачей. Имеющиеся лечебные учреждения финансировались крайне недостаточно и находились в бедственном положении, не хватало медицинских кадров, медикаментов.

Материалы и методы. Методологическую основу исследования составили принципы историзма, объективности и системного подхода, сравнительно-исторический метод. Вопросы врачебно-санитарной организации и оказания медицинской помощи населению требуют исследования с применением методов исследования новых направлений мировой истории. Применяя методы сбора статистических сведений народа на тот период, рассматриваются вопросы, связанные с оказанием стационарной помощи жителям города, размеры сумм содержания в лазарете, что позволяет сделать заключение о недоступности стационарного лечения для населения. Применение сравнительно-исторического метода позволяет анализировать вопросы использования методов традиционной медицины, а также новшества появившиеся в оказании медицинских услуг со стороны царской администрации.

Обсуждение. Широкий взгляд на колонизацию края дает возможность разглядеть частично успешные мероприятия администрации, направленные на улучшение положения местного населения в организации медицинской помощи, были утверждены штаты медработников в сельской местности, открыты специальные бесплатные амбулатории для женщин и детей.

Среди авторов работ, написанные непосредственными участниками событий исследуемого периода, следует отметить А. Добросмыслова (Добросмыслов, 1912), Н. Маева (Маев, 1813), Г. Колосова (Колосов, 1903), Н. Мачинского (Мачинский, 1896). В их трудах имеются статистические материалы, касающиеся медицинских учреждений города, а также материалы по народной медицине края.

Анализируя санитарно-эпидемиологические меры власти в системе паломничества мусульман Русского Туркестана современный исследователь В. Литвинов отмечает что «не было никаких специальных противоэпидемических служб ни в самом Туркестане, ни в соседних странах. Они стали появляться в рассматриваемом регионе только после присоединения Средней Азии к России в 1860-е г.г.» (Литвинов, 2017: 210).

Отмечая успехи в медицинском обслуживании, лечении местного населения в амбулаторных

пунктах, можно утверждать что это лечение, так же как и русское образование, было направлено на культурное воздействие. Однако мы далеки от одностороннего взгляда на модернистские методы лечения в Туркестанском крае вообще и в городе Туркестан в частности.

Результаты исследования. Во второй половине XIX века Туркестан как и все другие города юга Казахстана стал колонией царской России и полностью был подчинен военно-колониальной системе управления краем.

С утверждением колониального господства в Туркестане началось переселение в край русского населения – военных, чиновников и крестьян. По военно-административному устройству города были разделены на «русскую» (новую) и «туземную» (старую) части. В «русской» части города были созданы необходимые условия для населения – аптеки, амбулатории, больницы, парк, библиотеки, здания европейского типа, улицы с освещением и т.д. «Туземная» часть города оставалась на уровне прошлого века. Все доходы поступали от налогов населения старого города. А расходы направлялись для создания условий населения и администрации новой части города. По этому же принципу рассматривались и вопросы здравоохранения города.

По инициативе фон Кауфмана были созданы должности уездных и городских врачей, открыт прием гражданских больных в местные военные лазареты. Практически в каждом городе была хотя бы одна небольшая больница или приемный покой.

В рассматриваемый период медицинское обслуживание населения края осуществлялось в немногочисленных больницах и амбулаториях. Нехватка медицинских работников, медикаментов, лечебных учреждений и низкий уровень бытовых условий в них, недостаточность финансирования, эпидемии в целом отрицательно сказывались на общей картине дел в этой области. Лечебные учреждения находились в подчинении военно-медицинского управления Туркестанского военного округа, по сметам которого они и содержались.

В конце XIX века местное население еще не признавала русскую медицину. Однако незначительная часть народных лекарей-врачевателей не могла полностью удовлетворить потребность в медицинской помощи всего населения края. Постепенно к началу XX века мусульманское население стало обращаться к русским врачам. Русские медики в свою очередь были вынуждены признать достижения традиционной медицины.

Традиционная медицина однако все же далеко отставала от современных достижений европейской медицины. Официальная власть оставалась на позиции игнорирования народной медицины и не оказывала никакой поддержки.

На протяжении долгих лет здравоохранение в Туркестанском крае подчинялось военным и непосредственно контролю со стороны Главного военно-медицинского управления Туркестанского военного округа. С 1864 года после завоевания юга Казахстана Российской империей в городах создавались первые медицинские учреждения для военных и для администрации. Для надзора за медицинской частью в Сырдарьинской области была введена должность военно-медицинского инспектора.

Медицинские работники, прибывшие в край из России, пользовались специальными льготами. Первые медицинские учреждения были организованы для русского населения. Для местного населения были открыты амбулаторные пункты. Стационарное лечение было крайне неудовлетворительным. Важной проблемой была нехватка квалифицированных медработников.

На основании Положения 1867 года в каждом уезде Сырдарьинской области назначены 1 уездный врач и 1 повивальная бабка. Суммы расходов на медицинскую часть были весьма недостаточными для врачебной помощи в крае. На содержание уездного врача выделялось 1200 рублей, 300 рублей - на разъезды, 200 рублей - на медикаменты, и 180 рублей - на наем переводчика (Отчет, 1883: 157). Большинство врачей не знало местных языков, поэтому они прибегали к помощи переводчиков, которых практически не хватало или вовсе не было. Это усложняло оказание медицинской помощи населению. Языковая проблема была одной из причин необращения к врачам местного населения. Пациенты не понимали слов врачей, изъяснялись больше жестами.

Важная роль принадлежала повивальным бабкам. На содержание уездной повивальной бабки выделялось 700 рублей (Отчет, 1883: 157). Повивальная бабка, повитуха выполняла функции приема родов, то есть акушерки. В соответствии с Положением 1867 года должность повивальной бабки числилась в штате уездного управления города. Военная администрация края была заинтересована в обращении к услугам повитух, рассчитывая через них повлиять на местных женщин (Махмудов, 1992: 310).

До 1872 года медицинскую помощь жителям города оказывали военные медики разных частей войск, лазарета и госпиталя, которые пребывали в Туркестане. 17 марта 1872 года Туркестан стал уездным городом. 12 июня 1886 года Туркестан вошел в состав Чимкентского уезда. Однако следует отметить что в статистических данных колониального периода Туркестан всегда занимал отдельную позицию. С 1872 до 1887 года, когда Туркестан был уездным городом медицинские услуги населению оказывали уездный врач, фельдшер и акушерка. На медикаменты отпускалось ежегодно 200 рублей.

При первом уездном начальнике города Туркестан Алексее Густововиче Реймерсе (с 1872 по 1882 г.г.) был построен приемный покой для обращения жителей города. Приемный покой состоял из трех небольших комнат: приемной врача, аптеки и комнаты сторожа. К 1875 году покой был преобразован в лазарет.

В 70-е годы XIX века в Туркестанском крае были организованы первые медицинские учреждения современного типа. Население края в основном обращалось за помощью к представителям народной медицины. В источниках колониального периода края многие вопросы медицины рассматривались с евроцентристской точки зрения. Так Чубин, докладывая о состоянии края генерал-губернатору Самсонову, подчеркивает прогрессивный характер военной колонизации, вместе с которой пришло медицинское обслуживание населения: «До присоединения Туркестанского края к Империи местное население не получало никакой организованной медицинской помощи и довольствовалось помощью доморожденных врачей и знахарей» (Туркестанские ведомости, 1910:15). Народная медицина сопоставлялась современной европейской наукой как отсталая и нерезультативная.

Представители царской администрации, игнорируя многовековой опыт народа края, считали, что «местное население не имеет элементарного представления о медицине». Народная медицина казахов имеет глубокие корни. Знания народных лекарей были основаны на древних знаниях предков и большой практике. Об этом писали многие исследователи края. Как отмечает военный врач А. Ягмин, который участвовал в экспедиции по казахской степи, медицинское обслуживание населения осуществляли преимущественно народные знахари (тәуіп), баксы, костоправы (*сынықшы*), лекари (*емші, дәрігер*). А. Ягмин отмечает способность лекарей по пульсу определять признаки болезни. (Ягмин, 1845: 101 с.)

О способах лечения местных лекарей в первой половине XIX века описывал А. Левшин (Левшин, 1996). В 1887 году А. Краснов отмечает обширные знания народных целителей о травах и их применении для исцеления больных (Краснов, 1887: 46 с.). В борьбе с распространенными местными болезнями русская медицинская наука не могла конкурировать с народной медициной. В Отчете Гирса от 1883 года отмечается: «Замечательно, что со времени завоевания края, наша медицинская наука не успела усвоить себе средства лечения местных болезней в такой степени, чтобы с успехом конкурировать в этом деле с туземными врачами» (Отчет, 1883: 164).

Местные лекари отлично знали анатомию человека, знали все функции органов. По биению пульса и другим признакам могли безошибочно поставить диагноз и сделать назначения для лечения больного.

Казахский народ хорошо знал травы. По сведениям врача Г. Колосова в конце XIX-начале XX веков в Туркестанском крае широко применялись около 300 видов лекарственных растений (Колосов, 1903:63). Знахари применяли лечение кумысом, шубатом, бозой (хмельной отвар из ячменя, овса, просы и кукурузы), настоями трав, жирами животного происхождения.

Общеизвестно искусство казахских *костоправов* (сынықшы). Знахари умели вправлять сломанные кости, помогали при растяжениях, вывихе и других заболеваниях опорно-двигательной системы. Следует отметить что русские медики не смогли составить конкуренцию народным костоправам. Местное население при вывихах и переломах обращалось именно к народным целителям, которые в этом отношении обошли европейскую медицину.

Народные лекари активно использовали метод массажа, особенно «узу» (буквальный перевод – «разрыв»). Они могли определить место спазмов, где была нарушена циркуляция и с помощью массажа восстанавливали эти процессы.

Наши предки отлично знали основы правильного питания. Традиционная казахская кухня основана на глубоких знаниях потребностей человеческого организма. Из-за потребления большого количества мяса зимой нарушался щелочной баланс, который восстанавливался в летнее время употреблением кисло-молочной продукции. В казахском обществе строго регламентировались брачные отношения, вступление в брак близких родственников не допускалось. В казахской медицине есть профилактическая гимнастика в виде различных танцев и состязаний.

О способах врачевания в Туркестанском крае исследователь Н. Маев пишет: «для грудных болезней туземцы пользуют грудные травы, а иногда прибегают к кровопусканию... От боли в желудке, составляющей у туземцев весьма обыкновенную болезнь, употребляя как и у нас, ароматные корни». (Маев, 1813: 478). Вместе с тем исследователь был удивлен тем, что местные лекари пользуются современными хирургическими инструментами: «хирургические инструменты у туземцев, преимущественно русские, и я нашел полный фельдшерский набор» (Маев, 1813: 479). Народные целители проводили такие сложные операции как кесарево сечение, удаление катаракты, камня из мочевого пузыря, вскрытие суставов, применяли такие сильнодействующие антисептические средства как сулема, ртутные мази.

Казахи знали принципы прививки и методы вакцинации, а также предпринимали санитарно-гигиенические меры в борьбе с заразными эпидемическими болезнями. Так профилактическая прививка от оспы проводилась непосредственно от выздоравливающего больного: целители

собирали сухие корочки оспин с кожи выздоравливающего и вкладывали их в трещины на коже здорового ребенка. Заболевшего человека изолировали от других, соблюдая все меры «карантина»: к больному никого не подпускали, еду подавали на расстоянии с помощи длинной палки, то есть соблюдали необходимую дистанцию. Если больной умирал, то сжигали труп и одежду покойника.

Профилактика инфекционных заболеваний заключалась прежде всего в обеспечении людей качественной питьевой водой как одна из основных гарантий здоровья населения. Местные жители с целью предотвращения распространения инфекционных заболеваний, таких как холера, брюшной тиф использовали кипяченую воду и прежде всего, в силу засушливого климата, в очень больших количествах излюбленного напитка - чая. Об этом свидетельствуют и санитарные наблюдения в городе Туркестане исследователя XIX века Н. Мачинского: «Судя по плохому качеству воды можно было бы ожидать усиленную заболеваемость катаррами кишек, однако ожидания эти не оправдались, что вероятно обусловилось употреблением почти исключительно кипяченой воды (чая)» (Мачинский, 1896 :53). Чай, как известно, еще является и очень хорошим средством, позволяющим пропотеть больному.

Из-за отсутствия широкой сети образования по медицине, местные лекари передавали свои профессиональные знания от поколения к поколению своим близким родственникам. Следует отметить, что среди них были и самоучки, иногда и шарлатаны, которые неправильно лечили больных в угрозу их здоровью.

Ценность народной медицины заключается в том что она основана на результатах наблюдений и практики в целом. Многие лекарственные средства и препараты современной медицины разработаны на основе народных знаний в области врачевания.

Жители сельских местностей во второй половине XIX века обращались больше к народным целителям Деятельность врачей и повивальных бабок (акушеров) в основном сосредотачивалась в городе, в населенных пунктах уезда их не было. К их помощи больше прибегала русская часть населения. Подчеркивая отсталость края, многие исследователи и чиновники Российской империи придерживались той позиции, что «медицинская часть далеко еще не достигла тех размеров, при которых требуется по примеру внутренних губерний Империи организовать свое врачебное отделение, для заведования медицинскими делами (Отчет, 1883: 163). Медицинское обслуживание в уездах сравнительно долгое время представлялось практически невозможным.

В Туркестане до 70-х годов XIX века не было специальных медицинских учреждений для стационарного лечения пациентов из числа местных жителей. Появление медицинских учреждений, методы медицины, применяемые русскими медиками-врачами, несмотря на их преимущества первоначально воспринималось местным населением как чуждое в силу различий их менталитета, культуры и религии.

В 1878 г. в городе было всего 7 общественных и государственных зданий (ЦГА РК, 26:89). Зданий для медицинских учреждений в целом по уезду и в сельских местностях близ города не было. Поэтому администрация города арендовала дома местных зажиточных граждан города для амбулаторных пунктов. Архивные данные содержат много ценных сведений о состоянии медицины в конце XIX – начале XX веков. Так под помещение амбулаторного пункта в селении Карнак (в 25 км от города Туркестан) был арендован жилой дом Абдулазиза Бабатаева, с которым был заключен контракт Туркестанского участкового пристава. По контракту аренда жилого дома из 3-х жилых комнат, кухни и 2 коридоров сроком на 1 год составляла 96 рублей в год. В Сузаке под помещение амбулаторного пункта был арендован жилой дом из 3-х комнат Ислам-Ходжа Вапа-Ходжинова на сумму 120 рублей в год (ЦГА РК, 565: 1-3)

Статистические сведения об условиях амбулаторных пунктов, лазаретов свидетельствуют о низком уровне их содержания. Архивные материалы содержат информацию о расходах на освещение, отопление и др. услуги. Так, в Карнакском амбулаторном пункте на отопление и освещение израсходовалось за 1 год – 76 рублей. За отчетный 1898 год было использовано 360 пудов дров (чаще саксаула), на освещение шли расходы за керосин и свечи (ЦГА РК, 391:22). На текущий ремонт больницы и аптеки из городского бюджета в 1880 году из общей суммы 1411 рублей, было выделено 35-40 рублей (ЦГА РК, 26: 57,59)

С января 1887 года штат медицинского городского учреждения в Туркестане состоял из городского врача, фельдшера и акушерки. В Туркестане, как отмечает Добросмыслов, «единственный в городе городской врач часто отрывается от прямых обязанностей по исправлению должностей участкового врача, так что город иногда неделями не видит своего врача» (Добросмыслов, 1912:133).

При железнодорожной станции «Туркестан» находились приемный покой и стационарная лечебница на 9 кроватей. Но врача тоже часто не бывало. В течении года менялось 3-4 врача (Добросмыслов, 1912:134). Приемный покой в основном обслуживал железнодорожников и их семьи.

Русская власть признала необходимым вместо больницы открыть в наиболее населенных районах уездов фельдшерские амбулаторные пункты. Уездный фельдшер подчинялся контролю уездного врача.

В 1887 года Туркестан был упразднен как уездный город, он вошел в состав Чимкентского уезда. Полицейское и хозяйственное управление города было возложено на участкового пристава. В ведении участкового пристава были здравоохранение, хозяйственное управление, полиция, благоустройство города.

В 1888 году в городе работала 1 больница на 27 койко-мест (Обзор, 1890:284). В 1888 году на медицинское обслуживание населения города было выделено 3890 рублей (ЦГА РК, 5: 6). После упразднения Туркестанского уезда и уездного управления в городе Туркестан медицинский штат был оставлен прежним, как и раньше 1 врач, 1 повивальная бабка и 1 фельдшер (Отчет, 1883:162). Только теперь их стали называть городскими.

В 1889 году в Сырдарьинской области было 5 приемных покоев в следующих городах: в Чимкенте, Туркестане, Аулиеата, Перовске и Казалинске (Обзор, 1890: 290). В городе Туркестане проживало 7303 человек. По статистическим данным этого года в больнице (местном лазарете) стационарное лечение получали 20 человек, амбулаторно принимали лечение 1127 человек. За 1889 год по Сырдарьинской области в целом к врачебной помощи обращались 33765 человек (Обзор, 1890: 280). При этом на лечение этих больных было выделено 2309 рублей 63 копейки. Таким образом можно рассчитать что в 1891 году в уездах Сырдарьинской области на лечение одного больного выделялось всего лишь 6 копеек (Васильев, 1895: 71). Выделение мизерных средств на медицину в Туркестане в целом дает представление о положении медицины в крае.

В целом по Сырдарьинской области на содержание врачей и фельдшеров расходы несло правительство. В г.Туркестане врачам выделялось 2430 рублей, фельдшерам - 860 рублей. По городу был всего 1 городской врач и 2 фельдшера, как и во всех других городах области. Все остальные расходы медицинской части шли с местного бюджета из земских и городских сумм. 400 рублей выделялось на содержание медперсонала, 180 рублей - для оспопрививателей, 420 рублей на содержание больниц, 170 рублей – на приобретение медикаментов и инструментов (Обзор, 1890: 283).

В свою очередь стационарное лечение в лазарете обходилось очень дорого больным. Поэтому население крайне редко обращалось в лечебные учреждения. За неимением средств оплатить содержание в лазарете некоторые граждане были вынуждены продать на аукционных торгах имеющееся у них имущество. Так в 1893 году жительница города Туркестан некая Нина Савельева не смогла уплатить за содержание и лечение в лазарете положенную сумму 9 рублей 90 копеек. Долг Н. Савельева обязалась уплатить после продажи имущества, описанного у нее за долг (ЦГА РК, 255: 11-12). Отставной рядовой Овсянников не смог уплатить за содержание и лечение в лазарете за 56 дней пребывания с 5 августа до 30 сентября 1893 года 18 рублей 48 копеек, так как у него не было даже имущества, которое можно было описать у него (ЦГА РК, 255: 23). В тоже время было предусмотрено лечение в лазарете бесплатным, на тот случай если пациент получил производственную травму во время работы. В таких случаях расходы покрывали учреждения или гражданские ведомства. Житель города Туркестан кузнец Нурмухамед Сулейменов должен был уплатить 18 рублей 81 копейка за 51 день пребывания в лазарете. Но так как он получил увечье на почтовой станции, где он работал, расходы были возложены на названное гражданское ведомство (ЦГА РК, 255: 64). Некоторые жители города не в состоянии уплатить деньги за содержание и лечение в лазарете, были вынуждены писать просьбу о взыскании денег с их жалованья. Так некий Николай Панюгин пробыл в лазарете города Туркестан и должен был уплатить 15 рублей 18 копеек, которые он просит «удержать с жалованья из Перовской конторы почтосодержателя» (ЦГА РК, 255: 80).

Действовавшие в Туркестанском крае немногочисленные стационары в основном обслуживали представителей военных ведомств, органов правопорядка, администрации, железнодорожников, а также тех людей, которые имели возможность оплатить лечение. И еще при этом следует отметить, что стационары располагались в новой («русской») части города.

Проблемам медицинского обслуживания населения и состояния здоровья местных жителей ведомственные организации уделяли повышенное внимание лишь в особых случаях массовых эпидемий. Благодаря самоотверженной работе многих врачей удалось остановить распространение инфекционных заболеваний. В 1890-е годы наиболее распространенной болезнью была малярия, как эндемическая болезнь. В городе Туркестане было зарегистрировано 55 случаев заболевания. Особенно много случаев было в Аулиеатинском и Ташкентском уездах, свыше 1000 случаев в каждом (Обзор, 1890: 256). Нередким явлением в крае были и эпидемии оспы. Из-за случаев эпидемии оспы был расширен медицинский штат города – добавился оспопрививатель. Оспопрививатели получали казенное вознаграждение, но были и частные лица, занимавшиеся оспопрививанием. Зачастую прививки оспы производили сами фельдшера (Обзор, 1892: 218). В каждой волости был 1 оспопрививатель из числа местного населения на средства общественных взносов (Отчет: 161).

В период с 1894 года по 1912 год в крае проводила свою деятельность Туркестанское медицинское общество. Многие передовые российские врачи Туркестанского медицинского общества (А.Шварц, П.Боровской и др.), работая среди местного населения, приложили немало усилий в

оказании медицинской помощи жителям края. Врачи медицинского общества изучали специфику местных болезней, условий жизни и быта, санитарно-гигиенические нормы и сыграли немаловажную роль в оздоровлении населения. Местное население не сразу приняло услуги русских военных врачей и относилось к ним первоначально с недоверием. Подавляющая часть медицинских специалистов, прибывавших из России приезжали по линии военно-медицинского ведомства. Нельзя обойти и тот факт, что часть врачей, которые пребывали в край из-за нехватки медицинского персонала, исполняя свой врачебный долг, активно участвовали в борьбе с эпидемиями, оказывали бесплатную медицинскую помощь местным жителям.

В 1901 году в г. Туркестане фельдшерам при Карнакском, Сузакском и Чулак-Курганском амбулаторных пунктов платили жалованье в размере 33 рубля в месяц, годовое жалованье составляло 400 рублей. Медицинский персонал названных пунктов состоял из фельдшера и переводчика-сторожа. Переводчики получали по 10 рублей в месяц, за год жалованье составляло – 120 рублей. Так в Карнакском амбулаторном пункте фельдшеру Архипу Кармазину в 1901 году выплатили 400 рублей, сторожу-переводчику Сеид Ахмету Абдультайрову 120 рублей (ЦГА РК, 499: 53). Переводчиков специально не нанимали. Это были сторожи пунктов, понимающие русский язык, одновременно выполняющие обязанности переводчика.

Во многих пунктах на первое время были открыты амбулатории, где население обращалось к врачам и здесь же они получали необходимые медикаменты, список которых конечно был довольно маленьким, скудным и не отличался широким выбором. Однако следует отметить, что амбулаторная помощь была явно недостаточной. Из-за множества больных врачам приходилось довольно быстро осматривать пациентов, уделяя им по 1-2 минуты в максимуме, чтобы успеть оказать необходимую медицинскую помощь. Многие фельдшерские пункты и амбулатории располагались в непригодных ветхих зданиях, в которых слабо соблюдались санитарно-гигиенические нормы, и зачастую медработники учреждений были вынуждены прекратить свою деятельность.

Согласно государственным сметам начала XX века на устройство лечебных зданий и квартир для медицинского персонала требовалось бы свыше 2 миллионов рублей. Поэтому положение медицинских учреждений этого периода желало оставаться лучшим.

Первая частная аптека, где можно было приобрести лекарства, была открыта в Туркестане 1 марта 1905 года Шмулем Ароновичем Бароном.

Закон от 26 декабря 1905 года внес существенные изменения в оказание медицинской помощи сельскому населению коренных областей края (Полное собрание законов, 1908). Согласно новому закону жители сельских местностей получили возможность пользоваться услугами врачей. Ранее сельское население обращалось только к местному фельдшеру.

Сырдарьинская область была поделена на 18 врачебных участков. Границы участков определялись Туркестанским генерал-губернатором по представлению военных губернаторов. В каждом участке по одной сельской лечебнице на 6 койко-мест (кроватей) с медицинским штатом, который составляли 1 врач, 1 фельдшер, 1 фельдшер-акушерка (Туркестанские ведомости, 1910: 15). По нововведению закона должность участкового врача допускалось замещать женщинами-врачами. Так как, в силу устойчивых традиций религии и менталитета, женщины края были очень консервативны и практически не обращались к помощи врача-мужчины, пользуясь услугами местных лекарей (*емии*), знахарей (*тәуін*) и мулл (*молда*). В необходимых случаях усиленного режима генерал-губернатору края было предоставлено право командировать во врачебный участок нужное количество медперсонала из других участков или открывать на местах временные фельдшерские амбулаторные пункты.

В 1911 году при городском враче Яне Станиславовиче Мадалинском комната сторожа была оформлена в стационарное отделение с 4 койко-местами для больных. И в нарушении всяких санитарно-гигиенических норм сам сторож располагался здесь же.

Медицинский персонал города в 1910 году состоял из 2-х врачей, 1 фельдшера, 1 акушерка (повивальная бабка) и 1 фармацевта. В аптеке провизора Барона работал 1 фармацевт, 1 аптекарский ученик. За год было отпущено 1965 рецептов на сумму 1465 рублей (Обзор, 1911 год : 182).

В 1911 году в стационаре прошли лечение 17 пациентов. Число амбулаторных больных в этом году достигало 16 000 человек в год.

В городе Туркестане, как и во всех городах окраин Российской империи не выделялись достаточные средства для развития медицины и оказания медицинских услуг населению. Имеющиеся учреждения здравоохранения - амбулатории и больницы находились в бедственном положении, не хватало медицинских инструментов и лекарств. Вместе с тем жители города наряду с традиционной медициной постепенно приобщались к новшествам в области научной медицины.

Зарубежные авторы, отмечают что меры, предпринимаемые Российской империей в отношении местного населения в вопросах образования, медицины, религии следует охарактеризовать как колонизацию края, а успехи в медицинском обслуживании, так же как и русское образование, было направлено на культурное воздействие населения края (Russia, 1987: 235).

Заключение. Таким образом, в конце XIX - начале XX веков сосуществование традиционной и русской медицины на начальном этапе характеризуется взаимным игнорированием. Но постепенно русские медики-врачи признали достижения многовекового опыта народной медицины. Точно также, постепенно мусульманское население города стало обращаться к русским врачам. Нельзя обойти и заслугу медицинских работников, прибывших в край, которые самоотверженно служили своему делу в качестве специалистов.

В рассматриваемый период появились новые формы медицинских услуг – амбулаторные пункты, стационары, прививки от инфекционных болезней, учет болезней, аптеки, врачи, фельдшеры и другие медицинские работники. Это повлияло на расширение медицинского обслуживания населения и улучшения в вопросах здравоохранения края в целом и в частности города Туркестан.

Список литературы

- Васильев Н. Наша общая беда и как помочь ей // *Украина*. 1895. №61
- Добросмыслов А. Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. Ташкент: эл. парт. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. 204 с.
- Краснов А.Н. Очерк быта семиреченских киргиз (Сбор. Отд-ния этнографии 27 марта 1887 г.) // [Соч.] Д.чл. А.Н.Краснова. [СПб. Тип. А.С.Суворина, 1887], 46 с.
- Колосов Г.А. О народном врачевании сартов и киргизов Туркестана. Спб, 1903. С.63
- Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Издательство: Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Литвинов В.П. Санитарно-эпидемиологические меры власти в системе паломничества мусульман Русского Туркестана (1865-1917 г.г.) // *Власть*. 2017. №5. С. 210-217
- Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник / Под ред. Н.А.Маева. Вып 2. СПб., Туркестанский стат.ком., 1873. –VIII, 573 с.
- Махмудов М. Становление и развитие медицины и здравоохранения в Средней Азии (1867-1924 г.г.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент. 1992. 243 с.
- Мачинский Н. От г. Оренбурга до г.Туркестана. Санитарные наблюдения. Казань. Типо-Литография Окружного штаба . 1896.
- Обзор Сырдарьинской области за 1889 год. Ташкент. Тип.при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора. 1890. 380 с.
- Обзор Сырдарьинской области за 1890 год. Ташкент. Тип.при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора. 1892. 306 с.
- Обзор Сырдарьинской области за 1910 год. Ташкент. Тип.при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора. 1890-1916 – Прил.к отчету воен.губернатора. 1911. -193 с.
- Отчет ревизирующего по Высочайшему повелению, Туркестанский край. Тайного советника Гирса. СПб. 1883. 463 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XXV. 1905. Отделение I. От №25605-27172 и дополнения. СПб, 1908.157 с.
- Туркестанские ведомости. 9 октября, 1910. №30.
- Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.119. ОП. 2. Д. 26.
- ЦГА РК Ф. 145. ОП. 1. Д. 565.
- ЦГА РК Ф. 145. ОП. 1. Д. 391. .
- ЦГА РК, Ф. 119.ОП. 2.Д.26.
- ЦГА РК, Ф. 145.ОП. 1.Д.5.
- ЦГА РК, Ф. 145. ОП. 1.Д. 255.
- ЦГА РК, Ф. 145. ОП.1. Д.4991
- Ягмин А.Киргиз-Кайсацкие степи и их жители. Типография Карла Крайя. СПб., 1845, 101 с.
- Russia s Protectorates in Central Asian Empire 1885-1917// Russian Colonial Expansion to 1917 Ed.by M/Rywkin. London. New York. Mansell, 1987. P. 235

References

- Vasil'ev N. Nasha obshhaja beda i kak pomoch' ej. // *Okraina*. 1895. №61 [in Russian]
- Dobrosyslov A. Goroda Syrdar'inskoj oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata i Chimkent. Tashkent: jel.part.tipo-lit. O.A. Porceva, 1912. 204 s. [in Russian]
- Krasnov A.N. Oчерk byta semirechenskih kirgiz (Sbor.Otdelenija jetnografii 27 marta 1887 g.) // Soch. D.chl. A. Krasnova. Spb. Tip. A.S. Suvorina, 1887, 46 s. [in Russian]
- Kolosov G.A. O narodnom vrachevanii sartov i kirgizov Turkeстана. Spb, 1903. [in Russian]
- Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. Izdatelstvo: Almaty: Sanat, 1996. 656 s. [in Russian]
- Litvinov V.P. Sanitarно-jepidemiologicheskie mery vlasti v sisteme palomnichesvta musul'man Russkogo Turkeстана (1865-1917 g.g.) // *Vlast'*. 2017. №5. S. 210-217 [in Russian]

Materialy dlja statistiki Turkestanskogo kraja. Ezhegodnik/ Pod. red. N.A. Maeva. Vyp.2. SPb., Turkestanskij stat.koi., 1873. - VIII, 573 s. [in Russian]

Mahmudov M. Stanovlenie i razvitie mediciny i zdavoohranenia v Srednej Azii (1867-1924 g.g.). Dissertacija na soiskanii uchenoj stepeni doktora istoricheskix nauk. Tashkent. 1992. 243 s. [in Russian]

Machinskij N. Ot goroda Orenburga do goroda Turkestana. Sanitarnye nabljudenija. Kazan'. Tipolitografija Okružnogo shtaba. 1896. [in Russian]

Obzor Syrdar'inskoj oblasti za 1889 god. Tashkent. Tip.pri kanceljarii Turkestanskogo general-gubernatora. 1890. 380 s. [in Russian]

Obzor Syrdar'inskoj oblasti za 1890 god. Tashkent. Tip.pri kanceljarii Turkestanskogo general-gubernatora. 1892. 306 s. [in Russian]

Obzor Syrdar'inskoj oblasti za 1910 god. Tashkent. Tip.pri kanceljarii Turkestanskogo general-gubernatora. 1890-1916. Pril. k otchentu voen.gubernatora. 1911. 193 s. [in Russian]

Otchet revizirueshhego po Vysochajshemu poveleniju, Turkestanskij kraj. Tajnogo sovetnika Girsy. SPb. 1883. 463 s. [in Russian]

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie tret'e. Tom.XXV. 1905. Otdelenie I. Ot №25605-27172 i dopolnenija. SPb, 1908. 157 s. [in Russian]

Turkestanskije vedomosti. 9 oktjabrja, 1910. №30 [in Russian]

Central'nyj Gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan (CGA RK). F.119,OP. 2. D.26

CGA RK. F. 145. Op. 1. D.565

CGA RK. F. 145. Op. 1. D.391

CGA RK. F. 119. Op. 2. D.26

CGA RK. F. 145. Op. 1. D.5

CGA RK. F. 145. Op. 1. D.255

CGA RK. F. 145. Op. 1. D.4991

Jagmin A. Kirgiz-Kajsackie stepi i ih zhiteli. Tipografija Karla Krajja. SPb., 1845. 101 s. [in Russian]

Russia s Protectorates in Central Asian Empire 1885-1917 // Russian Colonial Expansion to 1917 Ed.by M / Rywkin. London. New York. Mansell, 1987. P. 235 [in English]

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_77

АБУЛХАИР ХАН – БАШКИРСКИЙ СЛЕД (СОБЫТИЯ И ФАКТЫ)

Зинуров Рафаил Нариманович^{1*}

¹Представительство РАН на территории Республики Башкортостан

*Автор-корреспондент

E-mail: rafailzinuroff@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности «башкирской модели» принятия русского подданства и «казахской модели» в лице хана Абулхаира, утверждается о схожих понятиях подданства с правом уйти к другому сюзеру. Россия активизировала свою юго-восточную политику, используя Башкирию как плацдарм. Двойственность статуса хана перед русской властью, связи с башкирской элитой даны в привязке к событиям восстания 1737–1738 гг. Отношение хана к башкирской знати, их давние связи, опыт русской власти в интригах, позволили империи использовать Абулхаир хана в своих целях в ходе подавления башкир и аресте их лидеров. Автор обосновывает, что несмотря на всю противоречивость отношений, именно казахи являлись потенциальными союзниками башкир в ходе данного восстания.

Ключевые слова: Российская империя, граница, башкиры, казахи, подданство, Малый жуз, хан Абулхаир, посольство, В.Н. Татищев, Оренбург.

ҒТАМР 03.20.00

ӘБЛҚАЙЫР ХАН – БАШҚҮРТСТАНДАҒЫ ІЗІМЕН (ОҚИҒАЛАР МЕН ФАКТІЛЕР)

Зинуров Рафаил Нариманұлы^{1*}

¹Ресей Ғылым академиясының Башқұртстан Республикасындағы өкілдігі

*Автор-корреспондент

E-mail: rafailzinuroff@yandex.ru

Түйіндеме. Мақалада орыс бодандығын қабылдаудың «башқұрт моделінің» және Әбілхайыр хан тұлғасындағы «қазақ моделінің» ерекшеліктері қарастырылады және бодандықтың басқа сюзеренге кету құқығымен ұқсас түсініктері туралы айтылады. Ресей Башкирияны көпір көпірі ретінде пайдаланып, оңтүстік-шығыс саясатын күшейтті. Ханның орыс билігі алдындағы мәртебесінің қосарлануы, башқұрт элитасымен байланысы 1737–1738 жылдардағы көтеріліс оқиғаларына байланысты берілген. Автор қарым-қатынастың қарама-қайшылығына қарамастан, осы көтеріліс барысында башқұрттардың әлеуетті одақтастары болған қазақтар екенін негіздейді.

Кілт сөздер: Ресей империясы, шекара, башқұрттар, қазақтар, бодандық, Кіші жүз, Әбілқайыр хан, елшілік, В.Н. Татищев, Орынбор.

IRSTI 03.20.00

ABULKHAIR KHAN. THE BASHKIR TRACE (EVENTS AND FACTS)

Zinurov Rafail Narimanovich^{1*}

¹RAS Representative Office in the Republic of Bashkortostan

*Corresponding author

E-mail: rafailzinuroff@yandex.ru

Abstract. The article examines the features of the “Bashkir model” of accepting Russian citizenship and the “Kazakh model” in the person of Khan Abulkhair, and argues about similar concepts of citizenship with the right to leave for another suzerain. Russia has intensified its southeastern policy, using Bashkiria as a springboard. The duality of the khan’s status to the Russian authorities, the links with the Bashkir elite, are given in relation to the events of the uprising of 1737-1738. Khan’s attitude to the Bashkir nobility, their long-standing ties, experience in Russian intrigues, allowed the empire to use Abulkhair Khan for their own purposes during the suppression of the Bashkirs and the arrest of their leaders. The author proves that despite all the contradictory relations, it was the Kazakhs who were potential allies of the Bashkirs during this uprising.

Key words: Russian Empire, border, Bashkirs, Kazakhs, citizenship, Small Juz, Khan Abulkhair, embassy, V.N. Tatishchev, Orenburg.

Введение. К 30-м годам XVIII века расширение территории Российской империи на юго-восток приостановилось. Башкирские восстания, с трудом подавляемые русской армией, в 1735–1740 годах вылились в национально-освободительную войну. Любые нововведения, затрагивающие социально-экономическую основу жизни башкир, встречали яростное сопротивление.

«Хотя до полной стабилизации ситуации в Башкирии было еще далеко, - писал американский историк А.С. Донелли, - Россия стремилась проникнуть на юго-восток, ...где располагались слабые государства Средней Азии. Овладев Казахстаном и Средней Азией, Россия могла бы могла приблизиться к границам Индии» (Донелли, 1995:102).

Попытки проникновения правительства в среду среднеазиатских ханств через казахские степи, предпринимались еще в начале XVIII века. Так, в 1715 году экспедиция И.Д. Бухгольца, заложил крепости на Ямышевом озере, Омскую, Железинскую и Семипалатинскую. В 1720 году И.М. Лихаревым была заложена Усть-Каменогорская крепость (Народы мира, том. 2, 1963:332). Царь придавал важное значение недопущению подчинения казахов джунгарскому ханству (История Казахстана, том 3, 1989:155-156).

В 1717 году экспедиция А. Бековича-Черкасского под влиянием калмыцкого тайши Аюки Мунчакова, погибла в Хиве (Соловьев, 1963:350-353). Опасения русского царя были вызваны, отсутствием централизованной власти в степях, где характерными явлениями были «дисперсность» организации и «деспотия пространства» (Масанов, 1995:159-160). Русское правительство опасалось и конфронтации с джунгарами (Моисеев, 2001:31-34). «...В последующие годы царское правительство предприняло ряд мер, направленных на закрепление господства в Казахстане» (Народы мира, 1963:333).

Так, в 1722 году служивый Игнат Романов по поручению полковника Л.И. Парфентьева с помощью купца из башкир Максута Юнусова, подготовил поход. Но из-за о враждебного настроения казахов, вынужден был отказаться (Гайсин, 2014:108-109).

В мае 1734 года императрица утвердила проект Оренбургской экспедиции. Башкирский край, должен был стать плацдармом для продвижения империи в Среднюю Азию через казахские степи. А.С. Донелли писал, что «...Когда попытка Бековича захватить Хиву провалилась, Петр I обратился к более насущному проекту – покорению казахов» (Донелли, 1995:103, 90). К началу 30-х годов

XVIII века, юго-восточная политика империи актуализировалась (Васильев, 2020:150) и стала реализовываться. (История башкирского народа, том 3, 2011:174).

Но казахи издавна тяготели к России, и по Н.М. Карамзину в 1594 году, «...казахский хан Тевеккель пытался заключить союз с Россией против узбеков» (Карамзин, 1842–1844:378). Поэтому Казахское ханство искало в России союзника против среднеазиатских ханств и джунгар. «В 1687 году, Тауке-хан направил в Тобольск казахское посольство во главе с Ташим-батыром с поручением пригласить русских торговых людей, в Уфу, Казань и Тобольск для установления политических и торговых связей» (Артыкбаев, Прманов, 2013:208).

К началу 1730 годов, эта заинтересованность возросла - джунгары, перешли в наступление против Казахского ханства (История Казахстана, Том 2, 2010:396). Но часть казахских племен, уже переместилась к р. Яик, где конфликтовали с башкирами и калмыками (Таймасов, 2009:144-146). Продвижение России в казахские степи, откладывалось из-за нерешенности башкирского вопроса, а отношения с ханом Младшего жуза Абулхаиром, продолжали носить «инертный» характер (Васильев, 2020:150-151). Эти обстоятельства, представляются чрезвычайно актуальными, поэтому кратко рассмотрим российский опыт взаимодействия с башкирским (Сведения о башкирах, 1949:483-486), и казахским обществами этого периода.

Вопросы этноконфессиональных общностей башкир и казахов XVIII века, освещены в трудах А.И. Левшина, Ч.Ч. Валиханова, П. Рычкова, И.А. Ерофеевой. С.У. Таймасова. И.Г. Акманова, Г.Б. Избасаровой, В.А. Моисеева, А. Чулошникова, и других авторов XIX-XX веков, в изданиях Академии наук СССР (Народы мира, том 1, 1962:85). Эти проблемы мы затронем лишь по мере необходимости.

Материалы и методы. С помощью сравнительно-исторического метода, ниже рассмотрим условия и особенности принятия башкирскими биями и ханом Абулхаиром русского подданства, обратив особое внимание на отличие «башкирской модели» от казахской.

В башкирской науке существуют две противоположные позиции: завоевание Башкирии Россией и добровольное присоединение к России. К первой точке зрения можно отнести позиции С.М. Соловьева, В.Н. Витевского, А.-З. Валидова, Ш. Типеева, Н.В. Устюгова, А.П. Чулошникова, Р. Фахретдинова, А.С. Донелли, П.Ф. Ищерикова, Д.Ж. Валеева, Р.Н. Зинурова, и др. Ко второй позиции, можно отнести позиции В.Н. Татищева, Х.Ф. Усманова, Н.М. Кулбахтина. И.Г. Акманова. Р. Г. Кузеева и др.

Принятие лидерами башкир подданства для них означало выбор нового сюзерена, способного защитить их от агрессивного давления извне (Зинуров, 2001:50-55).

По И.Т. Султанову, вхождение под власть нового сюзерена, предполагало такой же свободный выход из-под власти нового сюзерена, если это становилось для них тяжелой обузой (Султанов, 1996:19). По позиции В.В. Трепавлова, у тюрко-монгольских кочевников, представление о подданстве не совпадало с представлениями оседлых народов (Трепавлов, 2007:146-147, 164–167).

Башкиры в рассматриваемый период, продолжали держаться кочевых традиций – табунное коневодство, родоплеменное деление, барымта и карымта, неопределенность границ кочевий, многоступенчатость социальной власти, институт степных судей - биев и др. Но к 30-м годам XVIII века некоторые атрибуты социальной организации кочевого общества, сохранялись лишь в виде остатков (Зинуров, 2001:29-31), а знать башкир, принятие подданства рассматривала как систему будущих равноправных отношений с новым сюзереном (Зинуров, 2001:109-119).

По логике И. Т. Султанова и В.В. Трепавлова, башкирцы, были вольны уйти к другому владельцу. Именно это они пытались предпринять в ходе восстаний 1662–1664, 1704–1711, 1735–1740 годов, вступая в переговоры с Кучумовичами, турецким султаном, Крымским ханом, или ж пытаясь уйти под власть казахских ханов.

К этому их вынуждали агрессивность местной администрации и бесконтрольный поток поселенцев, для которых вотчинные права башкир, являлись лишь досадным препятствием для получения земельных наделов. Так, в апреле 1725 года в Астраханской губернии были «...пойманы башкирцев Уфимского уезду разных деревень 14 человек... А они-де, башкирцы, ехали на Кубань к Бахты-Гирею салтану посылке батырей от всей Сибирской дороги для согласия с кубанцами, чтоб идтить войною... разорять русские жилища. ...Которые-де башкирцы посылаются из Астрахани в Правительствующий Сенат...» (Указ Сибирского Обер-бергамта, 2012:105).

Делегация башкир направлялась на Кубань именно в поисках союзника, поскольку, Бахты-Гирей салтан, сын крымского хана Девлет-Гирея II (Дели-султан) в 1717 году совершил набег на южные русские города Царицын, Пензу, Симбирск, Саратов, Инсар и Петровск. В глазах башкирской элиты он являлся потенциальным союзником против русской власти. Отправка этих посланцев в Сенат, говорило о том, что власти в этом видели опасность «отложения» башкир из подданства.

В вопросе принятия ханом Абулхаиром российского подданства, мы вправе также отметить наличие двух противоположных позиций. К первой относятся позиции о завоевании казахских владений Россией: А.Н. Букейханова, Т.Г. Галузо, Х.Д. Досмухаметова, М.О. Ауэзова, С.Ф. Асфендиярова, Г.Б. Избасаровой, М.Б. Олкотт и др. В частности, по Г.Б. Избасаровой, российское

подданство Абулхаир ханом было предпринято как выбор сильного сюзерена, способного как защитить его от внешнего давления, так и укрепить свою единоличную власть. «Хан Младшего жуза не рассматривал свое подданство как фактическое закрепление империи на его территории» (Избасарова, 2016:63-68).

К другой позиции относятся позиции Ж.К. Касымбаева, С.З. Зиманова, И.В. Ерофеевой, и др. Некоторые авторы указывают на существенное отличие процесса принятия казахами российского подданства от башкирской модели (Васильев, 2020:192-211). Однако по мнению А.И. Левшина, Абулхаир ханом этот шаг был предпринят лишь в интересах упрочения своей единоличной власти (Левшин, 2009:178).

По мнению В. А. Моисеева, хан Абулхаир превысил эти полномочия, обратившись к императрице с просьбой о вступлении в российское подданство (Моисеев, 2001:32-33). По мнению Р.Д. Тимергалиева, это обращение не было от имени хана, поэтому русским правительством оно не рассматривалось (Тимергалиев, 2013:23). (Отметим, что обращение рассматривалось Коллегией иностранных дел в январе-марте 1726 года. Однако, принятие решение по нему было отложено).

Аналогичное обращение хана Абулхаира, в 1730 году, Коллегия иностранных дел, приняла к рассмотрению. Как образец будущих отношений правительства с казахами, Абулхаир хан называл условия взаимодействия русского правительства с башкирами (Письмо хана, 1961:35). Мы пришли к мысли о важности в этом процессе «башкирского фактора», который важную роль. Так, начальник Комиссии башкирских дел, В.Н. Татищев, отмечал, что хан Абулхаир стал искать русское подданство через башкир (Татищев, 1979:325).

Историки также отмечают роль в принятии русского подданства ханом Абулхаиром, башкирских тарханов Алдара Исекеева, Таймаса Шаимова, Кызраса Муллакаева и др. (Ерофеева, 2007:256-266, Таймасов, 2009:152-158, Васильев, 2020:192-199). По Ерофеевой И.В., к мысли о принятии российского подданства Абулхаир хана «инициировал» знаменитый башкирский тархан Алдар Исекеев - в этом были заинтересованы и хан, и тархан Алдар (Ерофеева, 2007:257-258).

В дальнейшем дела развивались именно в таком русле. В трудах казахских, и башкирских историков отмечено, что делегация из людей Абулхаир хана, (Саиткул Кайдагулов и Котлумбет Коштаев), в сопровождении группы башкирской элиты, в лице тархана Алдара Исекеева, августа 1730 года прибыла в Москву (Таймасов, 2009:153, Избасарова, 2018:69-70). В трудах некоторых казахских авторов участие башкирской элиты в этом процессе, не упоминается (Моисеев, 2001, 32–33, Артыкбаев, 2001:128-134). Однако мы не допускаем мысли о предвзятом этих отношении авторов к истории казахско-башкирских отношений.

Обсуждение. В октябре 1731 года посольство императрицы в сопровождении башкирских тарханов, во главе с переводчиком А.И. Тевкелевым прибыло в ставку хана на реке Иргиз (Ерофеева, 2007:263-266). Успешная деятельность посольства, едва не закончилась трагедией. Абулхаир хан признался А.И. Тевкелеву, что решение о принятии российского подданства, он принял единолично, без совета с казахскими султанами (Левшин, 2009:178-180). Казахские старшины и батыры, подозревавшие посольство в тайных разведывательных целях с целью вторжения русской армии, это восприняли отрицательно. После жесткого допроса с угрозами, они намеревались убить А.И. Тевкелева (Таймасов, 2009:153-156, Донелли, 1995:106-107).

Ситуация грозила посольству участием экспедиции А. Бековича-Черкасского в Хиву, и русский посланник обратился за советом к башкирской знати, приехавшей с посольством. Тарханы Таймас Шаимов и Алдар Исекеев помогли русскому послу, а по сути, спасли ему жизнь. Они посоветовали послу и хану, искать расположения у известных батыров Младшего жуза Букенбая и Есета, муллы Худайназара, поддерживавших хана. Под их влиянием 27 казахских старшин Абулхаир хан, поклялись на Коране о принятии российского подданства (Избасарова, 2018:70).

Вступление в российское подданство ханов Среднего и Старшего жузов произошло значительно позднее. Проблема здесь встала еще острее, нежели у Абулхаир хана, поскольку «...другие султаны и батыра продолжали выступать против подданства. ...Борьба имела характер борьбы группировок за власть. Вопрос о подданстве использовался как предлог возбуждения недовольства против Абулхаир хана» (Народы мира, том 2, 1963:333). Тем не менее, в 1737 году российское подданство приняли хан Среднего жуза Абдулмамбет и влиятельный султан Абылай (История Казахстана, том 3, 2010:165). Хан Большого жуза и его подвластные, вступили в российское подданство лишь в период с 1819 по 1845 годы (Народы мира, том 2, 334–335).

В дальнейшие несколько лет, деятельность хана была тесно связана с башкирами и их лидерами, для которых эта связь закончилась трагически. Но в этом была не «заслуга» хана Абулхаира, пытавшегося поддержать башкир и их лидеров в 1738 году. Башкирское восстание 1735–1740 годов, из-за тенденции «отложиться» из российского подданства, представляло чрезвычайную опасность для правительства. Лидеры башкир использовали давние личные связи и контакты с некоторыми казахскими владетелями. В результате, летом 1737 года, около 700 казахских конников совместно с башкирскими повстанцами участвовали в сражениях в бассейне реки Дема, к юго-западу от Уфы (История башкирского народа, 2011:220).

По мнению Г.Б. Избасаровой, «...опасалось вероятности будущих совместных выступлений казахов и башкир, направленных против России...» (Избасарова, 2018:69-71), В. Н. Татищев к подавлению башкир решил привлечь нового «верноподданного», Абулхаир хана.

Выступления башкир в 1735–1740 годах, некоторые авторы относят в разряд национально-освободительных войн (Зинуров, 2021:69-79). Другие, все восстания башкир, сводят лишь к требованиям о выполнении привилегий, данными башкирским племенам Жалованными грамотами царя в XVI веке (Кулбахтин, 2021:98-106).

Между тем, из-за их регулярности, размаха, непримиримости позиций и политической основы, они были названы «феноменом в истории народов Евразии» (Акманов, 2016:5-6, 367–370) и даже «феноменом в мировой истории» (Зинуров, 2001:501-502).

Этот факт был обоснован и академиком М.К. Любавским. Башкирские восстания он считал беспрецедентным историческим феноменом. «Из покоренных Россией народностей, - писал он, - ни одна не потратила столько усилий и крови, чтобы отстоять свою старину, свои исконные права на занятие земли и угодья, свой национальный быт, как башкирская. В неравной борьбе она понесла большие количественные, материальные и, несомненно, духовные потери, но при всем том выявила свою этническую устойчивость, сумела сохранить многое из своего национального наследия и даже абсорбировать в себя значительную часть пришлых чужеродцев» (Тольц, 1971:226).

В социокультурном плане башкиры были все же близки к казахам, нежели к другим соседям – калмыкам, каракалпакам и татарам. Это казахами интуитивно воспринималось положительно. Но неизменные спутники степной жизни – барымта и карымта, соперничество за пастбища и кочевки и т.д., особенно двуличность и интриги царских наместников, не давали превалять этим чувствам.

Русской администрации было очевидно, что Абулхаир хан имеет достаточно давние связи с башкирской элитой, и что башкирская элита способствовала принятию им русского подданства, и тем самым, способствовала упрочению его единоличной власти перед притязаниями других оппонентов (Ерофеева, 2007:273-275, Левшин, 2009: 178-179, Васильев, 2020:192-197, Таймасов, 2009:54-58).

Мнение Р.Ю. Почекаева о «борьбе казахских правителей за власть над Башкирией», выглядит предвзятым (Почекаев, 2014:111-112,117). Позицию названный автор не обосновывает источниками и фактами. По В.В. Моисееву, во второй половине 30-х годов, башкирские старшины все чаще стали обращаться за помощью к казахским феодалам, приглашая султанов Младшего и Среднего жузов в качестве правителей (Моисеев, 1984:200).

В XVII–XVIII веках, башкирская элита, систематически самостоятельно вступала в переговоры с казахскими властителями, с просьбой о помощи, о направлении к ним хана, или о принятии их под свою власть. Так, в апреле 1737 года, в начале самого ожесточенного этапа восстания, у султана Среднего жуза Абдулмамбета, (сына Аблай хана – Р.З.), побывала делегация из 40 знатных башкир с жалобой на действия русских властей. Они просили султана разрешить им перекочевать к нему (РГДА, Ф.248:744).

Уже через месяц, Бурзянской волости, посетила Семеке хана, «чтоб он их в подданство принял и со оными киргиз-кайсаками воевать русских людей обще». (Материалы по истории БААСР, 1936:309).

Этой же весной 1737 года, от башкир Сибирской и Ногайской дорог у Шемьяки хана, (хан Среднего жуза Семеке – Р.З.), и Абулхаир хана побывала очередная делегация башкир в составе 5 человек. (Материалы, 1936:321).

Очевидно, что лидеры башкир единственный выход видели в помощи казахских владетелей, которые являлись единственно возможными их потенциальными союзниками. Поэтому, новая делегация из 7 человек из Ногайской и Тамьянской волостей, чуть позже снова выехала «в казачью орду чтоб русских людей воевать». Эта делегация пропала в степи. В конце июня 1737 года представители башкир Усерганской волости Ногайской дороги вновь приехали к Абулхаир хану. В качестве ответной меры за помощь они предлагали помочь вернуть сына хана, султана Нурали, содержащегося в Оренбурге в качестве аманата (РГДА, Ф.248:760, 769).

Действия русской регулярной армии вкуче с многочисленным мародерствующим ополчением из уфимских дворян, «верных башкир» и пришлого ясачного населения, вновь и вновь вынуждали башкирских старшин обращаться к казахам. В июле 1737 года новая делегация башкир «башкирского хана» Султан-Мурата, прибыла к султану Среднего жуза Абдулмамбегу, «звала в ханы». В августе делегация башкир из представителей Ногайской дороги повторно прибыла к Абдулмамбет султану, «с просьбой дать в ханы ево Аблая салтана» (Материалы, 1936:339-349).

12 августа 1737 года Абулхаир хан со свитой всего лишь в 30 человек приехал в Оренбург, а в сентябре он побывал в Башкирии. Обращения башкир к нему видимо все же возымели – его конники вместе с башкирами участвовали в действиях против русских войск в бассейне реки Дема недалеко от Уфы (Материалы, 2002:347).

Это вынудило начальника Комиссии башкирских дел В.Н. Татищева вплотную «заняться» своевольным Абулхаир ханом. Он направил хану послание со скрытой угрозой, в котором писал,

что как подданный «Ея императорского величества», он не должен содействовать «ворам и изменникам» и предложил убеждать лидеров башкир к покорности (Материалы, 2002:349).

Видимо исходя из двусмысленности своего положения, в декабре 1737 года Абулхаир хан направил к башкирам делегацию из 4-х человек, с сообщением «чтобы вы башкирцы от злого намерения уклонились и принесли повинные...» (Материалы, 1936:472). Позже, в декабре, выехав «в башкиры» уже сам, в течение всей зимы 1737 – 1738 года Абулхаир хан оставался в Башкирии. Здесь мы можем предположить, что хан скорее всего формально выполнял указание В.Н. Татищева.

В январе 1738 года Абулхаир хан встретился с одним из основных предводителей и главным идеологом восставших башкир, Бепенеем муллою Торопбердиным, (в русских архивных документах Трупбердин), из Куваканской волости Сибирской дороги. Бепеней Торопбердин и его окружение, показали себя великолепными переговорщиками - они просили его именно как хана, защитить их от притеснений царской администрации. Эти доводы упали на благодатную почву.

На хана, видимо, не могли ни подействовать доводы об огромных непосильных штрафах лошадьми, за отстаивание своих родовых земель. Для него башкирское общество, являлось таким же, степным военизированным обществом, с главными средствами жизни которого являлись родовые территории с табунным коневодством.

Абулхаир хан видимо согласился с их доводами, поскольку, уже к началу весны 1738 года, хан фактически был на их стороне. Так, через переводчика Комиссии башкирских дел Арслана Бахметева, он передал послание В.Н. Татищеву: «...чтоб с оных бунтовщиков башкирцев штрафных лошадей не требовать» (Материалы, 1936:360).

Кроме того, хан, В. Н. Татищеву высказал жесткое требование, на что мог решиться лишь признанный русскими властями легитимный хан. Он потребовал, чтоб содержащегося под стражей Кильмяк абыза, (Кильмяк Нурушев, наряду с Тюлькучурой Алдагуловым, Бепенеем Торопбердиным, Кусяпом Султангуловым, являлся одним из главных предводителей башкир), освободить (Материалы, 1936:360-361).

Такое развитие событий не преминуло сказаться. В результате, в январе 1738 года, при содействии своего давнего соратника, знаменитого тархана Алдара Исекеева, Абулхаир хан женился на молодой башкирке из знатного рода, дочери старшины Сурака (Асфандияров, 2009:90).

Результаты. В окружении В.Н. Татищева и коменданта Оренбургской крепости майора Г.А. Останкова, в 1738 году находился «чювашенин», Мансур Абдрахманов, (так согласно источникам, в башкирской среде тогда называли казанских татар).

В Оренбургской крепости он состоял переводчиком при сыне хана Абулхаира, Нурали султана, содержащегося в заложниках. Надо полагать, что он был приставлен к султану, чтоб надзирать за его речами и поведением. Из источников, очевидно, что о каждом шаге, как хана, так и его сына-заложника Нурали султана, он немедленно докладывал В.Н. Татищеву или коменданту Останкову. Так, письмом от 1 февраля 1738 года он сообщал В.Н. Татищеву о том, что Абулхаир хан среди башкир ведет себя подозрительно, к тому же женился на башкирке (Материалы, 2002:536).

Встревоженный В.Н. Татищев решил, во что бы то ни стало вернуть «подозрительного» хана из башкирских волостей и издал Универсал о прощении башкир, участников восстания (Материалы, 2002:542). Он этим явно решил обезопасить себя, переложив ответственность на Абулхаир хана, так как был насторожен развитием событий не в его пользу.

Поэтому, вслед за Универсалом, он отправил срочное Доношение в Сенат о том, что «...Абулхаира хана бытие в Башкирии весьма мне подозрительно... Он принужден токмо ради пропитания у них жить... Но я, не хотя его оскорблять послал ему и ханше молодой гостинец и 100 рублей товарами...» (Материалы, 2002:543).

Из смысла этого послания мы видим его стремление обезопасить себя перед правительством от возможных последствий - ведь ситуация складывалась не в его пользу. Получалось, что владетельный хан, был настолько беден, что среди башкир находился якобы «токмо ради пропитания. Он угодничал не только перед императрицей, но и ханом Абулхаиром, подобострастно отсылая ему подарки – в это время хан, представлялся ему большей угрозой, нежели «воры и изменники» башкиры.

Башкирские старшины почувствовав уверенность после поддержки их ханом Абулхаиром, направили в Оренбург сообщение, подписанное 55 старшинами и батырами 26 волостей, уведомляя, что штрафные лошади отказываются платить и готовы уйти под власть казахов (Материалы, 2002:549).

Чтобы разорвать фактически уже начавшийся осуществляться союз Абулхаир хана с башкирскими лидерами, В.Н. Татищев, поспешил учтиво предупредить хана о том, что штрафы лошадьми «...у воров башкирцев берутся за великие их противности и воровство». Далее он гарантировал хану, что в случае выступления против них, он хан, может «...получить от е.и.в. высочайшую милость». Здесь же он разяснял хану: «Они башкирцы от природы злом налитаны и никакого добра не помнят» (Материалы, 2002:549).

Между тем, Абулхаир хан уже начал действовать как союзник башкир, выступая, как хан и

казахов, и башкир. Так в начале марта 1738 года он направил письмо начальнику Табынской крепости капитану П.А. Батову: «...имеющихся в кайсацкой орде и в Башкирии пленных возвратить русских к русским, мусульманским мусульманам» (Материалы, 1936:368).

К этому времени один из наиболее непримиримых башкирских военных лидеров, батыр Кусяп Султангулов, получив ответ от Абулхаир хана, о согласии направить башкирам качестве хана своего сына Кожакмета, по решению башкирских старшин, «с малыми людьми» приехал к нему, чтоб увести султана Кожакмета на башкирское ханство.

Мулла Мансур Абдрахманов, отправленный комендантом Оренбургской крепости майором Г.А. Останковым в ставку хана тайно разузнать положение дел, и путях как оттуда извлечь и арестовать Кусяпа, быстро вернулся в Оренбург с опасной вестью. Он сообщил коменданту Останкову, что Кусяп находится у хана, и оттуда «...никоим образом его нельзя взять» (Материалы, 2002:559). Но надо отдать должное хитроумным способностям майора Г.А. Останкова.

На другой же день с угощениями и богатыми дарами, Мансур Абдрахманов им был отправлен обратно в ставку хана. Он сообщил хану, что «...20 апреля е.и.в. будет в городе... Не соизволит ли хан в то число в город пожаловать». На вопрос хана, не будет ли его гость Кусяп, арестован в Оренбурге, Мансур Абдрахманов присягнул на Коране и клятвенно поручился за неприкосновенность батыра Кусяпа, (Материалы, 557–558).

В Оренбурге Кусяп Султангулов и четверо членов башкирской делегации из свиты хана, были немедленно арестованы (Материалы, 2002:559-560). Тонкая «спеоперация», характерная для спецслужб, завершилась успешно, о чем немедленно было сообщено находящемуся в это время в Самаре В.Н. Татищеву.

В письме, как о главном факте сообщалось, о возмущении и ярости хана Абулхаира арестом Кусяпа. Следует отметить, что люди из ханской свиты, по правилам и традициям еще со времен Великой Ясы Чингисхана, для всех были неприкосновенны и находились лишь во власти хана (Сокровенное сказание, 2013:116-117, Рашид-Ад-Дин, 2013:270-271). Их вероломный арест показал истинное отношение российской администрации к владельческому и столь значимому для всей юго-восточной политики России, Абулхаир хану.

5 мая 1738 года В.Н. Татищев, видимо все же напуганный возможным уходом хана обратно в степи, срочно отправил из Самары хану угодливое письмо о том, что к аресту батыра Кусяпа он не имеет отношения. Он сообщал, что если арест Кусяпа Г.А. Останковым «...с обидою учинено, то виновной без наказания оставлен не будет... Чтоб ис того недозволенным их вам какой ненадлежащей обиды не учинили, послал чтоб оной майор ко мне немедленно со обстоятельством ответствовал» (Материалы, 2002:566).

Письмо являлось свидетельством двуличности представителя верховной власти. Об этом говорит другое письмо, которое он в тот же день отправил майору Г.А. Останкову. «Кусяпа поймал и содержишь под караулом. Оное весьма изрядно учинили... Чтоб он, (хан – Р.З.), осердясь не уехал, я писал к нему хану в ласкательных терминах и обещал виновного наказать. Но вы в том не опасайтесь... а оных воров накрепчайше содержи...» (Материалы, 2002:566-567).

Хан Абулхаир, очевидно, действительно был человеком чести и не прекращал требовать, освободить Кусяпа. Однако В.Н. Татищев гнева царского, конечно же, опасался больше, чем пока лишь протестных слов хана, ссора с которым если даже и грозила его уходом из российского подданства.

Получив в июне 1738 года выговор по Указу кабинета, за слабость действий по подавлению башкир, до сентября того года В. Н. Татищев был всецело занят лишь поимкой лидеров башкир, их допросами и казнями. Наконец после долгого «розыска», пыток, 9 сентября 1738 года неукротимый Кусяп Султангулов, плененный столь низкопробным обманом, при «стечении согнанных толп башкир», тайно от Абулхаир хана, был спешно казнен в Сакмарской крепости. Об этом В.Н. Татищев отправил Доношение в Сенат с нотками злорадного торжества.

«...Я оного Кусяпа ... велел повесить... Прежде же казни при собрании многих башкирцов оному Кусяпу я говорил: какую он ис того пользу имел, для чего такой бунт начали и какую надежду кроме погибели имели? На то он сказал мне: ты говори что хочешь, а мне уж говорить нечего; знаю, что умереть надобно для того только, что мне не удалось, а глупой народ меня не послушал... И хотя прилежно далее спрашивал, но ничего, кроме злой свирепости, не допытался» (Материалы, 2002:586).

Глумление на эшафоте над приговоренным, никому и никогда не делало чести, о чем просвещенный В.Н. Татищеву конечно же знал. Но перед ним был просто «не помнящий добра, вор и изменник».

Заключение. Природное легковерие хана Абулхаира, и «главного старшины» Тунгаурской волости батыра Кусяпа Султангулова, для них закончилось трагически. Тайный советник В.Н. Татищев и его администрация, достигли «успеха». В результате был «прибран к рукам» пока еще почти независимый от русской администрации, уже ставший для башкир и казахов легендарным Абулхаир хан, захвачен и казнен один из главных лидеров мятежных башкир.

Остававшиеся на свободе лидеры башкир все еще надеялись на помощь и союзничество казахов. В августе 1738 года сын главного идеолога восстания Бепеняя Торопбердина, вновь был направлен в Средний жуз «для возмущения Барак салтана». Но туленгеты Барака султана, давнего соперника Абулхаир хана, за вознаграждение выдали его в Оренбург (Материалы, 2002:583).

Обескровленные в ходе пятилетней войны, башкиры продолжали направлять к казахам людей для переговоров. Очевидно, что иного выхода они не видели. Их делегация в составе 50 человек осенью 1738 года вновь безрезультатно побывала у казахов Среднего жуза.

Здесь мы не будем углубляться в дальнейшие события и факты, отметим лишь, что восстание возобновилось в 1739–1740 годах, под руководством самозванного «хана» Карасакала, которого башкиры весной 1739 года подняв на белой кошке провозгласили ханом. Все это завершилось большой кровью и повальным террором башкирского населения. К слову сказать, казахский историк, мыслитель и писатель Ч.Ч. Валиханов и современный казахский историк В.В. Моисеев, о «хане» Карасакале отзывались как о «степном авантюристе» (Валиханов, 1961:431-432, Моисеев, 1984:200-204). Не вступая в полемику, заметим, что неоднозначная личность хана-самозванца Карасакала, не вызывают сомнений в обоснованности приведенных оценок.

Итак, изложенный выше материал, мы вправе вкратце подытожить следующими выводами.

1. Давние соперники и соседи башкир, казахи, несмотря на противоречивость их отношений, являлись единственно возможными потенциальными союзниками башкир в чреде их беспрерывных восстаний XVII–XVIII веков.

Термин «единственно возможный» мы трактуем исходя следующих обстоятельств. Сибирского ханства к XVIII веку уже не существовало. Калмыцкие тайши, теперь также являлись российскими подданными. Но в случае надобности власть их умело направляла против башкир, хотя случаи союзничества между ними на короткое время все же случались. Отдаленность каракалпаков, разделенных от башкир казахскими кочевьями, также страдающих от набегов тайши Аюки Мунчакова, служили препятствием для возможной поддержки ими башкир.

2. Хотя двойственность положения Абулхаир хана в период принятия российского подданства, (единоличное решение без совета с султанами, старшинами), чуть не пошатнуло его ханский статус, его давние личные связи с лидерами башкир, их помощь при принятии подданства, обусловили его расположенность к башкирам.

3. Многолетние отношения соперничества Абулхаир хана и вражды с ханом Среднего жуза Баракком. заключали в себе «слабую сторону» хана. Учитывая свое героическое прошлое периода «Актабын шубырынды», высокий авторитет среди башкирских лидеров, известность в среде русской власти, он мог бы «сесть за стол переговоров» с ханом Баракком, или хотя бы искать пути сближения с ним. Но, видимо не все обстояло так просто. Наши рассуждения с современных позиций, вряд прольют единственно правильный свет на события тех далеких дней.

4. Многократные попытки башкирских лидеров заключить союз с ханом Абулхаиром, ханами и султанами Среднего жуза не приносили успеха, хотя, как мы отмечали, союз этот был потенциально возможен. Но экономические ресурсы Российского государства, жесткость его централизованной политики, вооружение, состояние и опыт регулярной армии, многократно превосходившие возможности и разрозненного башкирского общества, и раздираемых частыми противоречиями казахских ханств.

5. Раскол башкирского общества на «верных башкир» и остальную часть, особенно в среде башкирской элиты, для башкир повлекли более тяжкие последствия, чем разногласия для такого же противоречивого, но на наш взгляд более целостного казахского общества. Достаточно сказать, что часть крупных лидеров башкир, (Кильмяк Нурушев, Тюлькучура Алдагулов, Бепеней Торопбердин, Акай Кусюмов и другие), которых властям годами не удавалось пленить, были арестованы лишь при содействии или помощи «верных башкир». При этом надо учесть, что по выражению А.П. Чулошникова, башкирские восстания напоминали внутреннюю гражданскую войну (Чулошников, 1936:56).

6. Длительность, ожесточенность и периодичность башкирских восстаний, стихийно начинавшиеся на протяжении двух веков через каждые 20–30 лет, были обусловлены сильной морально-идеологической основой – общество продолжало цепко и упорно держаться прав на вотчинные земли, «милостиво дарованные» им царем-завоевателем.

7. Одна из причин длительных и иногда успешных выступлений башкир, их определенной организованности, боеспособности их конного ополчения, во многом была основана на опыте их иррегулярной службы в русской армии, в участии во многих войнах и походах в ее составе. Сохранявшиеся общинные традиции башкирских родов и племен, обеспечивали их консолидацию и относительное единство.

8. В силу ряда объективных обстоятельств казахские восстания пришлось на самый конец XVIII, на весь XIX век и начало XX века, (Срым Датов, Жоламан Тленшиулы, Губайдулла хан, султан Кайып-Гали Есимулы, Исатай Тайманулы и Махамбет Утемисулы, Кинесары Касымов, Есет

Котыбарулы, Жанкожа Нурмухамедулы, Дошан Тажиулы, Амангельды Иман улы. В их числе отметим и героическую личность середины XX века Оспан батыра, «китайского» казаха). При их подавлении казахов, огромные пространства степи явились трудной проблемой для российских властей и армии. Но мощь русской армии уже была не та, что в XVIII веке. Применительно к казахским восстаниям народа, весь XIX век, по аналогии с восстаниями их сородичей башкир, вполне обоснованно может быть назван «эпохой казахских восстаний». По размаху и массовости, выступления казахов не уступали упомянутой эпохе башкирских восстаний XVII–XVIII веков. Но казахское общество, отчасти и его элита, также были расколоты. Подобно «верным башкирам», многие казахские султаны и старшины, их люди, выступали на другой стороне.

9. В случае отказа хана Абулхаира и других ханов от российской протекции, российская империя здесь была бы втянута в длительную войну в огромной степи. В этом случае, нельзя было бы исключить и возможность объединения трех жузов, как в годы «Актабын шубырынды».

10. В советский период, как в казахской, так и в башкирской и русской официальной исторической науке, история окраин страны и биографии национальных лидеров, как правило, преподносились лишь с классовых позиций и стереотипов марксистской идеологии. При этом замалчивались многие невыгодные для официальной власти стороны их деятельности.

Список литературы

- Акманов И. Г. Башкирские восстания XVII–XVIII вв. – феномен в истории народов Евразии. Уфа, «Китап», 2016. 372 с.
- Артыкбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. Алматы, «Гылым», 2001. 202 с.
- Артыкбаев Жамбыл, Прманов Адильхан. История Казахстана. Алматы, «Атамұра», 2013. 471 с.
- Асфандияров А.З. История сел и деревень Башкортостана и сопредельных территорий. Уфа, «Китап», 2009. 420 с.
- Валиханов Ч.Ч. Шуна Батырь (Авантюрист XVIII столетия). Сочинения. Том 1. Алма-Ата, 1961. 432 с.
- Васильев Д.В. Рождение империи. Юго-Восток России: XVIII – первая половина XIX века. М, 2020. 607 с.
- Гайсин А.М. Посол белого падишаха. Юго-Восточная политика Петра I и его преемников. Документы АВПРИ 1723–1729 гг. Уфа, «Гилем», 2014. 319 с.
- Донелли А.С. Завоевание Башкирии Россией 1552–1740. Уфа, Издательство «Башкортостан», 1995. 285 с.
- Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Алматы, «Дайк-Пресс», 2007. 452 с.
- Зинуров Р.Н. 1735–1740 – восстание или национально-освободительная война? // «Ватандаш». №1, 2021.
- Зинуров Р.Н. Башкирские восстания и индейские войны – феномен в мировой истории. Уфа, «Гилем», 2001. 532 с.
- Избасарова Г.Б. Государственная деятельность А. И. Тевкелева по реализации юго-восточной политики Российской империи в XVIII веке // Вестник Томского государственного университета, №430, 2018.
- Избасарова Г.Б. Российский фактор в казахско-башкирских отношениях в первой четверти XVIII века // Историческая образовательная мысль. Том 8, №5/2, 2016.
- История башкирского народа в 7 томах. Том 3. Уфа, «Гилем», 2011. 469 с.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней в 5 томах. Том 2. Алматы, «Атамұра», 2010. 768 с.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Том 3. М, «Наука», 1989. 768 с.
- Карамзин Н.М. История государства российского в 12 томах. Том 9. СПб, 1842–1844. 378 с.
- Кулбахтин Н.М. О башкирских восстаниях XVII–XVIII веков и их роли в истории края и народа // «Ватандаш», №4 (295), 2021.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, «Санат», 2009. 653 с.
- Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности номадного общества). Алматы, «Социнвест», 1995. 320 с.
- Материалы по истории башкирского народа. Том VI. Оренбургская экспедиция и башкирские восстания 30-х годов XVIII века. Уфа, «Китап», 2002. 743 с.
- Материалы по истории Башкирской АССР. Часть 1. Башкирские восстания XVII и первой половины XVIII века. Москва- Ленинград, Издательство АН СССР. 1936. 618 с.
- Моисеев В.А. Джунгаро-казахские отношения в XVII–XVIII веках и политика России //Россия, и Казахстан: современные мифы и историческая реальность. Барнаул, 2001. 220 С.
- Моисеев В.А. Степной самозванец. «Простор», №6, 1984.
- Народы мира. Этнографические очерки. Народы Средней Азии и Казахстана. Том I. Издательство АН СССР, 1962. 407 с.

Народы мира. Этнографические очерки. Том II. Народы Средней Азии и Казахстана. Издательство АН СССР, 1963. 778 с.

Письмо хана Младшего жуза Абулхаира императрице Анне Иоановне с просьбой принятия его с подвластными людьми в российское подданство // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Сборник документов по истории русско-казахских отношений. Издательство АН Казахской ССР, 1961. 741 с.

Почкаев Р.Ю. Казахские ханы в XVIII веке в борьбе за власть над Башкирией: золотоордынское наследие в новых политико-правовых делах // Средневековые тюрко-татарские государства. №6, 2014.

Рашид Ад-Дин Фазлуллах. Фрагменты биликов из сборника летописей // Сокровенное сказание монголов. М, «Эксмо», 2013. 475 с.

РГДА, Ф. 248, О. 17, кн. 1164.

Сведения о башкирах, собранные кунгурским бургомистром Юхневим во время его поездок в 1725–1726 годах // Материалы по истории Башкирской АССР. Том 3. Экономические и социальные отношения в Башкирии в первой половине XVIII века. Москва – Ленинград, Издательство АН СССР, 1949. 560 с.

Сокровенное сказание монголов. Великая Яса. М, «Эксмо», 2013. 475 с.

Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. IX, том XVIII, 1963. 460 с.

Султанов И.Т. Россия и Казахстан: история и проблемы взаимодействия // Россия, запад, и мусульманский восток в колониальную эпоху. СПб, 1996. 153 с.

Таймасов С.У. Башкирско-казахские отношения в XVIII веке. М, «Наука», 2009. 341 с.

Таймасов С.У. Об отношениях башкир с казахами Младшего жуза в период правления Нурали хана // Вестник Челябинского государственного университета. №37 (175). История. Выпуск 36. 2009.

Татищев В.Н. Лексикон Российской, исторической, географической, политической и гражданской (1743). Избранные произведения. Ленинград, 1979. 465 с.

Тимергалиев Р. Д. Казахи и Россия // Международные отношения. М, 2013. 349 с.

Тольц В. С. Материалы М. К. Любавского по истории Башкирии // Из истории феодализма и капитализма в России. Уфа, Башкирский филиал АН СССР, 1971. 252 с.

Трепавлов В.В. Белый царь. Образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVI вв. М, 2007. 321 с.

Указ Сибирского обер-бергамта в Екатеринбургскую земскую контору с известием о попытке башкир Сибирской дороги установить связь с Кубанским ханством // Документы и материалы по истории башкирского народа (1574–1798). Уфа, Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН. 2012. 547 С.

Чулошников А.П. Феодальные отношения в Башкирии и башкирские восстания XVII и первой половины XVIII веков // Материалы по истории Башкирской АССР. Часть I. Москва- Ленинград, Издательство АН СССР. 1936. 618 с.

References

Akmanov I.G. Bashkirskie vosstaniya XVII–XVIII vv. – fenomen v istorii narodov Evrazii. (Bashkir uprisings of the XVII-XVIII centuries - a phenomenon in the history of the peoples of Eurasia). Ufa: «Kitap», 2016. S. 143–183. [In Russian].

Arty`kbaev Zh.O. Materialy` k istorii pravyashhego doma kazaxov. «Gy`ly`m», Almaty`, 2001. 202 S. (Artykbaev Zh. O. Materials for the history of the ruling house of the Kazakhs.) “Gylym”, Almaty, 2001. 202 P. [in Russian].

Arty`kbaev Zhamby`l, Prmanov Adil`xan. Istoriya Kazaxstana. «Atamura», Almaty`, 2013. 471 S. (Artykbaev Zhambyl, Prmanov Adilkhan. History of Kazakhstan). Almaty, “Atamura”, 2013. 471 P. [in Russian].

Asfandiyarov A.Z. Istoriya sel i dereven` Bashkortostana i sopredel`ny`x territorij. «Kitap», Ufa, 2009. S. 90. (Asfandiyarov A. Z. History of villages and villages of Bashkortostan and adjacent territories). Ufa, “Kitap”, 2009. 420 P. [in Russian].

Valixanov Ch.Ch. Shuna Baty`r` (Avantyrurist XVIII stoletiya). Sochineniya. Tom 1. Alma-Ata, 1961. S. 431-432. (Valikhanov Ch. Ch. Shuna Batyr (Adventurer of the XVIII century). Essays. Volume 1). Alma-Ata, 1961. 432 P. [in Russian].

Vasil`ev D.V. Rozhdenie imperii. Yugo-Vostok Rossii: XVIII – pervaya polovina XIX veka. M, 607 S. (Vasiliev D. V. The Birth of the Empire. South-East of Russia: XVIII - the first half of the XIX century). M, 2020. 607 P. [in Russian].

Gajsin A.M. Posol belogo padishaxa. Yugo-Vostochnaya politika Petra I i ego preemnikov. Dokumenty` AVPRI 1723–1729 gg. Ufa, «Gilem», 2014. 319 S. (Gajsin A.M. Ambassador of the White Padishah. The South-Eastern policy of Peter I and his successors. AVPRI documents of 1723-1729). Ufa, “Gilem”, 2014. 319 P. [in Russian].

Donelli A.S. Zavoevanie Bashkirii Rossiej 1552–1740. Ufa, Izdatel`stvo «Bashkortostan», 1995. 285 S.

(Donnelly A.S. The Conquest of Bashkiriya by Russia 1552-1740). Ufa, Publishing House "Bashkortostan", 1995. 285 P. [in Russian].

Erofeeva I. V. Xan Abulxair: polkovodecz, pravitel', politik. «Dajk-Press», Almaty, 2007. 452 S. (Yerofeeva I. V. Khan Abulkhair: commander, ruler, politician). Almaty, "Dyke-Press", 2007. 452 P. [in Russian].

Zinurov R.N. 1735–1740 – vosstanie ili nacional'no-osvoboditel'naya vojna? // «Vatandash». №1, 2021. (Zinurov R. N. 1735-1740 - uprising or national liberation war?) "Vatandash". No. 1, 2021. [in Russian].

Zinurov R.N. Bashkirskie vosstaniya i indejskie vojny – fenomen v mirovoj istorii. «Gilem», Ufa, 2001. 532 S. (Zinurov R. N. Bashkir uprisings and Indian wars are a phenomenon in world history). Ufa, "Gilem", 2001. 532 P. [in Russian].

Izbasarova G.B. Gosudarstvennaya deyatel'nost' A. I. Tevkeleva po realizacii yugo-vostochnoj politiki Rossijskoj imperii v XVIII veke // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, №430, 2018. (Izbasarova G. B. A. I. Tevkelev's state activity on the implementation of the South-eastern policy of the Russian Empire in the XVIII century). Bulletin of Tomsk State University, No. 430, 2018. [in Russian].

Izbasarova G.B. Rossijskij faktor v kazaxsko-bashkirskix otnosheniyax v pervoj chetverti XVIII veka // Istoricheskaya obrazovatel'naya my'sl'. Tom 8, №5/2, 2016. (Izbasarova G. B. The Russian factor in Kazakh-Bashkir relations in the first quarter of the XVIII century Historical educational thought). Volume 8, No. 5/2, 2016. [in Russian].

Istoriya bashkirskogo naroda v 7 tomax. Tom 3. «Gilem», Ufa, 2011. 469 S. (The history of the Bashkir people in 7 volumes. Volume 3). Ufa, "Gilem", 2011. 469 P. [in Russian].

Istoriya Kazaxstana s drevnejshix vremen do nashix dnejj v 5 tomax. Tom 2. «Atamura», Almaty, 2010. 768 S. (The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in 5 volumes. Volume 2). Almaty, "Atamura", 2010. 768 P. [in Russian].

Istoriya Kazaxstana s drevnejshix vremen do nashix dnejj. Tom 3. M, «Nauka», 1989. S. (History of Kazakhstan from ancient times to the present day. Volume 3). M, "Science", 1989. 768 P. [in Russian].

Karamzin N.M. Istoriya gosudarstva rossijskogo v 12 tomax. Tom 9. SPb, 1842–1844. 378 S. 378. (Karamzin N. M. Istoriya gosudarstva rossijskogo v 12 tomax. Tom 9). SPb, 1842–1844. 378 P. [in Russian].

Kulbaxtin N.M. O bashkirskix vosstaniyax XVII–XVIII vekov i ix roli v istorii kraya i naroda // «Vatandash», №4 (295), 2021. (Kulbakhin N. M. About Bashkir uprisings of the XVII-XVIII centuries and their role in the history of the region and the people) "Vatandash", №4 (295), 2021. [in Russian].

Levshin A. I. Opisanie kirgiz-kazach'ix ili kirgiz-kajsaczkix ord i stepejj. «Sanat», Almaty, 2009. 653 S. (Levshin A. I. Description of Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes). Almaty, "Sanat", 2009. 653 P. [in Russian].

Masanov N.E'. Kochevaya civilizaciya kazaxov (osnovy' zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshhestva). «Socinvest», Almaty, 1995. 320 S. (Masanov N. E. Nomadic civilization of Kazakhs (fundamentals of nomadic society). Almaty, "Socinvest", 1995. 320 P. [in Russian].

Materialy' po istorii bashkirskogo naroda. Tom VI. Orenburgskaya e'kspediciya i bashkirskie vosstaniya 30-x godov XVIII veka. «Kitap», Ufa, 2002. 743 S. (Materials on the history of the Bashkir people. Volume VI. The Orenburg expedition and the Bashkir uprisings of the 30s of the XVIII century). Ufa, "Kitap", 2002. 743 P. [in Russian].

Materialy' po istorii Bashkirskoj ASSR. Chast' I. Bashkirskie vosstaniya XVII i pervoj poloviny' XVIII veka. Izdatel'stvo AN SSSR. Moskva- Leningrad, 1936. 618 S. (Materials on the history of the Bashkir ASSR. Part I. Bashkir uprisings of the XVII and the first half of the XVIII century). Moscow- Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 1936. 618 P. [in Russian].

Moiseev V.A. Dzhungaro-kazaxskie otnosheniya v XVII–XVIII vekax i politika Rossii. Sovremenny'e mify' i istoricheskaya real'nost'. Barnaul, 2001. 220 S. (Moiseev V. A. Dzhungaro-Kazakh relations in the XVII-XVIII centuries and Russian politics //Russia and Kazakhstan: Modern myths and historical reality). Barnaul, 2001. 220 P. [in Russian].

Moiseev V.A. Stepoj samozvanecz. «Prostor», №6, 1984. (Moiseev V. A. Steppe impostor). "Space", No. 6, 1984. [in Russian].

Narody' mira. E'tnograficheskie ocherki. Narody' Srednej Azii i Kazaxstana. Tom I. Izdatel'stvo ANSSSR, 1962. 325 S. (The peoples of the world. Ethnographic essays. The peoples of Central Asia and Kazakhstan). Volume I. ANSSSR Publishing House, 1962. 325 P. [in Russian].

Narody' mira. E'tnograficheskie ocherki. Tom II. Narody' Srednej Azii i Kazaxstana. Izdatel'stvo AN SSSR, 1963. 365 S. (Peoples of the world. Ethnographic essays. Volume II. The peoples of Central Asia and Kazakhstan). Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1963. 365 P. [in Russian].

Pis'mo xana Mladshego zhuza Abulxaira imperatrice Anne Ioanovne s pros'bojj prinyatiya ego s podvlastny'mi lyud'mi v rossijskoe poddanstvo // Kazaxsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekax. Sbornik dokumentov po istorii rusko-kazaxskix otnoshenij. Izdatel'stvo AN Kazaxskoj SSR, 1961. 741 S. (A letter from the Khan of the Younger Zhuz Abulkhair to Empress Anna Ioanovna with a request to accept him and his subordinates into Russian citizenship // Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. Collection

of documents on the history of Russian-Kazakh relations). Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. 741 P. [in Russian].

Pochekaev R.Yu. Kazaxskie xany` v XVIII veke v bor`be za vlast` nad Bashkiriej: zolotoordynskoe nasledie v novyx politiko-pravovy`x delax // Srednevekovy`e tyurko-tatarskie gosudarstva. №6, 2014. (Pochekaev R. Yu. Kazakh Khans in the XVIII century in the struggle for power over Bashkiriya: The Golden Horde heritage in new political and legal affairs // Medieval Turkic-Tatar states). №6, 2014. [in Russian].

Rashid Ad-Din Fazlullax. Fragmenty` bilikov iz sbornika letopisej // Sokrovennoe skazanie mongolov. «E`ksmo», M, 2013. 475 S. (Rashid Al-Din Fazlullah. Fragments of biliki from the collection of chronicles // The secret legend of the Mongols). M, “Eksmo”, 2013. 475 P. [in Russian].

RGDA, F. 248, O. 17, kn. 1164. 785 S. (RGDA, F. 248, O. 17, book 1164). 785 P. [in Russian].

Svedeniya o bashkirax, sobranny`e kungurskim burgomistrom Yuxnev`m vo vremya ego poezdok v 1725–1726 godax // Materialy` po istorii Bashkirskoj ASSR. Tom 3. E`konomicheskie i social`ny`e otnosheniya v Bashkirii v pervoj polovine XVIII veka. Izdatel`stvo AN SSSR, Moskva–Leningrad, 1949. 560 S. (Information about Bashkirs collected by the Kungur burgomaster Yuxhnev during his trips in 1725-1726 // Materials on the history of the Bashkir ASSR. Volume 3. Economic and social relations in Bashkiriya in the first half of the XVIII century). Moscow-Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1949. 560 P. [in Russian].

Sokrovennoe skazanie mongolov. Velikaya Yasa. «E`ksmo», M, 2013. 475 S. (The secret legend of the Mongols. Great Yasa). M, “Eksmo”, 2013. 475 P. [in Russian].

Solov`ev S.M. Istoriya Rossii s drevnejshix vremen. Kn. IX, tom XVIII, 1963, 460 S. (Solovyov S.M. The history of Russia since ancient times. Book IX, volume XVIII). 1963, 460 P. [in Russian].

Sultanov I.T. Rossiya i Kazaxstan: istoriya i problemy` vzaimodejstviya // Rossiya, zapad, i musul`manskij vostok v kolonial`nuyu e`poxu. SPb, 1996. S. 19. (Sultanov I. T. Russia and Kazakhstan: history and problems of interaction // Russia, the West, and the Muslim East in the colonial era). St. Petersburg, 1996. 153 P. [in Russian].

Tajmasov S.U. Bashkirsko-kazaxskie otnosheniya v XVIII veke. «Nauka», M, 2009. 341 S. (Taimasov S. U. Bashkir-Kazakh relations in the XVIII century). M, “Science”, 2009. 341 P. [in Russian].

Tajmasov S. U. Ob otnosheniyax bashkir s kazaxami Mladshego zhuzha v period pravleniya Nurali xana // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. №37 (175). Istoriya. Vy`pusk 36. 2009. (Taimasov S. U. About the relations of Bashkirs with Kazakhs of the Younger Zhuz during the reign of Nurali Khan // Bulletin of Chelyabinsk State University. №37 (175). History. Issue 36. 2009. [in Russian].

Tatishhev V.N. Leksikon Rossijskoj, istoricheskoy, geograficheskoy, politicheskoy i grazhdanskoj (1743). Izbranny`e proizvedeniya. Leningrad, 1979. 465 S. (Tatishchev V. N. Lexicon of Russian, Historical, geographical, political, and Civil (1743). Selected works). Leningrad, 1979. 465 S. [in Russian].

Timergaliev R.D. Kazaxi i Rossiya // Mezhdunarodny`e otnosheniya. M, 2013. 349 S. (Timergaliev R.D. Kazakhs and Russia // International relations). M, 2013. 349 P. [in Russian].

Tol`cz V.S. Materialy` M. K. Lyubavskogo po istorii Bashkirii // Iz istorii feodalizma i kapitalizma v Rossii. Bashkirskij filial AN SSSR, 1971. 252 S. (Tolts V. S. Materials of M. K. Lyubavsky on the history of Bashkiriya // From the history of feudalism and capitalism in Russia). Ufa, Bashkir branch of the USSR Academy of Sciences, 1971. 252 P. [in Russian].

Trepavlov V.V. Bely`j czar`. Obraz monarxa i predstavleniya o poddanstve u narodov Rossii XV–XVI vv. M, 2007. 312 S. (Trepavlov V. V. White Tsar. The image of the monarch and the idea of citizenship among the peoples of Russia XV-XVI centuries). M, 2007. 321 P.

Ukaz Sibirskogo ober-bergamta v Ekaterinburgskuyu zemskuyu kontoru s izvestiem o popy`tke bashkir Sibirskoj dorogi ustanovit` svyaz` s Kubanskim xanstvom // Dokumenty` i materialy` po istorii bashkirskogo naroda (1574–1798). Institut istorii, yazy`ka i literatury` UNCz RAN. Ufa, 2012. 547 S. (The decree of the Siberian head of the Bergamt to the Yekaterinburg zemstvo office with the news about the attempt of the Bashkirs of the Siberian Road to establish a connection with the Kuban Khanate // Documents and materials on the history of the Bashkir people (1574-1798). Ufa, Institute of History, Language and Literature of the UNC RAS. 2012. 547 P. [in Russian].

Chuloshnikov A.P. Feodal`ny`e otnosheniya v Bashkirii i bashkirskie vosstaniya XVII i pervoj poloviny` XVIII vekov // Materialy` po istorii Bashkirskoj ASSR. Chast` I. Izdatel`stvo AN SSSR. Moskva- Leningrad, 1936. 618 S. (Chuloshnikov A. P. Feudal relations in Bashkiriya and Bashkir uprisings of the XVII and the first half of the XVIII centuries // Materials on the history of the Bashkir ASSR. Part I). Moscow-Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 1936. 618 P. [in Russian].

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПРАВОСЛАВИЕЛІК МИССИОНЕРЛЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Мұхатова Оразгүл^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор корреспондент
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Түйіндеме. Мақалада Қазақстандағы ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы орыс православие шіркеуінің қазақ даласындағы қызметі ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі 64 және 44-қор құжаттары бойынша талданады. ХІХ ғасырдың 60-жылдары Қытайдан Жетісу облысының Сарқан, Қапал, Көксу, Верный, Түрген елді мекендерінде қоныс аударған қалмақтардың христиан дінін қабылдаулары, шоқындыру рәсімдері туралы баяндалады. Сарқанда қытай эмигранттары үшін ашылған миссионерлік мектептің жұмысы, оған бөлінген қаржы, миссионердің атқарған жұмыстары архив деректері негізінде қарастырылады. Сарқанда миссионер болып тағайындалған Диамид Чернявскийдің атқарған жұмыстары және генерал-губернаторға берген есептері, жазған хаттары, олардың мазмұны ашылады. Келесі священник Василий Покровскийдің күнделікті үгіт-насихат жұмыстары және басынан кешкен жекелеген оқиғалар туралы баяндалады. Миссионердің жұмысындағы қиындықтар мен кедергілер Қазақстанның өзге аймақтарындағы миссионерлік қызметпен салыстырмалы түрде көрсетіледі. Христиан дініне енгендерді казак әлеуметтік тобына қосу мәселесінің орын алғандығына назар аударылады. Верныйда жаңадан шоқынғандардың есімдері мен тектерін өзгерткен оқиғалар айтылады. Христиан дініне енгендерге жәрдем ақы беру, кәсіпке үйрету, жер телімдерін беру және т.б. нақты мысалдар бойынша жүйелі түрде көрсетіледі. Алтай және Қырғыз епархияларының Том миссиясының жыл сайын атқарған жұмыстары туралы есеп тарихи дерек ретінде талданады. Қазақтарды христиан дініне тартуда уағыздардың жүргізілуі және оған жергілікті тұрғындарды көбірек тарту мақсатындағы құйтырқы әрекеттері сөз етіледі.

Кілт сөздер: қалмақтар, Жетісу, Сарқан, миссионер, қызмет, православие, мектеп, казак, насихат, шоқындыру.

Мақала ҚР БЖҒМ АР08855385 «Қазақстандағы мұсылман және православие миссионерлері: қызметі және нәтижелері (ХІХ ғ. екінші жартысы-ХХ ғ.басы)» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

МРНТИ 03.20

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРАВОСЛАВНЫХ МИССИОНЕРОВ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ ВЕКА

Мухатова Оразгуль^{1*}

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы

*Автор корреспондент
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Аннотация. В статье анализируется деятельность Русской Православной Церкви в казахской степи во второй половине ХІХ века на основе документов фонда 64 и 44 Центрального государственного архива Республики Казахстан. Излагается об обращении в христианство и крещении калмыков, переселившихся из Китая в 60-х годах ХІХ века в населенных пунктах Сарқан, Капал, Коксу, Верный, Турген в Жетысуйской области. Рассматривается работа миссионерской школы, открытой для китайских эмигрантов в Сарканде, выделенные на нее средства, деятельность миссионера на основе архивных источников. Раскрываются выполненные работы Диамида Чернявского который был назначен миссионером местности Сарканд, содержание его отчетов, писем направленные генерал-губернатору. Излагается ежедневные агитационные работы и события, пережитые священником Василием Покровским. Трудности и препятствия в работе миссионера показываются в сравнении с миссионерской деятельностью в других регионах Казахстана. Анализируется вопрос включение христиан в социальную группу казаков, который своевременно

обращалось огромное внимание. Рассматриваются события, связанные с изменением имен и фамилий новокрещённых в Верном. На конкретных фактах системно показывается выплата пособий, обучение ремеслу, отрезки земельных наделов и др. Годовой отчет об ежегодной проделанной работе Томской миссии Алтайской и Киргизской епархий анализируется как исторический материал. Излагается агитационные работы миссионеров по вовлечению казахов к христианской религии и их различные действия в деле привлечения местных жителей к православной религии.

Ключевые слова: переселенцы, Жетысу, Саркан, миссионер, деятельность, православие, школа, казак, проповедь, крещение.

IRSTI 03.20

ORTHODOX MISSIONARY ACTIVITIES IN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Orazgul Mukhatova^{1*}

¹Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Abstract. The article analyzes the activities of the Russian Orthodox Church in the Kazakh steppe in the second half of the XIX century on the basis of documents from fund 64 and 44 of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. The article describes the conversion to Christianity and baptism of Kalmyks who migrated from China in the 60s of the XIX century in the settlements of Sarkan, Kapal, Koksu, Verny, Turgen in the Zhetysu region. The work of the missionary school, open for Chinese emigrants in Sarkand, the funds allocated for it, the activities of the missionary based on archival sources are considered. The work reveals the work performed by Diamid Chernyavsky, who was appointed a missionary of the Sarkand area, the content of his reports, letters sent to the Governor-General. Describes the daily campaign work and events experienced by the priest Vasily Pokrovsky. Difficulties and obstacles in the work of a missionary are shown in comparison with missionary activities in other regions of Kazakhstan. The question of the inclusion of Christians in the social group of the Cossacks is analyzed, which in a timely manner received great attention. The events related to the change of the names and surnames of the newly baptized in Verny are considered. On specific facts, the payment of benefits, training in crafts, pieces of land, etc. are systematically shown. The annual report on the annual work done by the Tomsk mission of the Altai and Kyrgyz dioceses is analyzed as historical material. The campaigning work of missionaries to involve Kazakhs in the Christian religion and their various actions in attracting local residents to the Orthodox religion are outlined.

Key words: Immigrants, Zhetysu, Sarkan, missionary, activity, Orthodoxy, school, «Cossack, sermon, baptism.

Кіріспе. Қазақ жүздерінің Ресей бодандығын қабылдағаннан кейінгі уақыттарда империяның Қазақ елінің барлық салаларын, соның ішінде күнделікті тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін терең зерттеп, рухани отарлаудың бағыт-бағдарын анықтағаны белгілі. Рухани отарлауда жергілікті халық өкілдеріне орыс тілінде білім берумен қатар оларды христиан дініне тарту да келелі міндеттердің бірінен саналып, күн тәртібіне шығарылды. Бұл міндетті жүзеге асыруда барлық мемлекеттік құрылымдар, соның ішінде халыққа білім беру министрлігі және рухани істер департаменті жұмылдырылды. Православие шіркеуі аталғандардың қызметіне қолдау жасаса, мемлекеттік қазна атқарылатын шараларға дер кезінде қомақты қаржы бөліп отырды. Осыған орай қазақ халқын орыстандыру, христиан дініне, яғни православиеге енгізіп, шоқындыру мақсатында миссионерлік қызмет стандарт мен мектептер ашылды. Үкіметтің өзі православиені шіркеулерінің жұмысына қолдау көрсетіп, оларды ынталандырып отырды. Ал жоғарғы діни басшылар жекелеген аймақтарда христиан дінін уағыздау мақсатында кішкентай болса да шіркеулер салуды қолға алды. Байырғы тұрғындардың әлеуметтік-қоғамдық құрылымын бұзуға негізделген реформалар да орыстандыру саясатын байыппен жүргізуге дем берді. XIX ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап қазақ даласына өз еріктерімен қоныс аударған орыс үкіметінің әлеуметтік тірегіне айналуға тиіс орыс шаруалары да діни біртұтастыққа көлеңке түсіруге септігін тигізді. Оған себеп 1868 жылы құрылған «Қоныс аудару комитетіне» миссионерлік сипат беріліп, осы бағыттағы қызметті жандандыру тапсырылды. Сол уақыттан бастап православиелік, астарында орыстандыру, шоқындыру саясаты бүркемеленіп жатқан миссионерлік қызмет қазақ халқының ұлттық біртұтастығы мен бірегейлігінен ажыратуға, дәстүрлі дінінен алшақтатуға бағытталды. Осы мақсатта 1869 жылы

ұлы жүз аумағы жаулап алынып, Ресейдің құрамына енгізілгеннен кейін Түркістан епархиясы құрылды. Қазақтар арасында миссионерлік жұмыстар, православие дінінің негіздерін уағыздау бір мақсатта, жүйелі түрде жүргізіле бастады. Осы жылдың 21 қарашасында Орынбор православиелік миссионерлік қоғамының епархиялық комитетінің негізі қаланды. 1875 және 1881 жылдары құрылған Орынбор және Омбы епархиялары өзінің қызметінің аясына Дала генерал-губернаторлығына тиесілі Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарының тұрғындарын қамтыды. 1882 жылы Том епархиясында Семей облысы үшін Қырғыз миссиясы ашылып, 1894 жылы 30 сәуірдегі Синод жарлығымен бекітілді. 1895 жылы Том және Тобыл епархиясының Қырғыз миссиялары бір басқармаға біріктіріліп, дербес Омбы епархиясына бағындырылды. Оның резиденциясы болып Семей белгіленді (Нұрбаев, 2020). Осылайша миссионерлік қызмет Қазақ елінің барлық аймақтарын қамтыды. Жетісуда мұндай жұмыстар XIX ғасырдың алпысыншы жылдарының соңынан басталды. Патшалық Ресейдің Қазақ елін рухани отарлаудағы миссионерлік қызметті пайдаланып, көдеге асыруға ұмтылу үдерісін зерделеу төл тарихымызды шынайы, тарихи тұрғыда зерттеуде маңызды оқиға болып табылады. Мәселені зерттеу бір жағынан тарихтың ашылмаған қырларын айқындауға септесе, екінші жағынан қазіргі кезеңдегі діни экстремизмнің мәнін түсінуге жол ашады. Сол себепті тақырыптың өзектілігі дау тудырмайды.

Зерттеу әдістері. Мәселені кешенді зерделеу үшін тарих ғылымдарында кеңінен пайдаланылатын тарихилық, шынайылық және әлеуметтік тәрізді жалпы методологиялық қағидалары қолданылды. Жалпыметодологиялық қағидалар және кешенді, әмбебап зерттеу бағыттары XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақ Еліндегі орыс үкіметінің миссионерлік қызметінің бағыт-бағдарын, мақсатын және сипатын архив құжаттары негізінде терең әрі салыстырмалы түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде арнайы деректанулық және архивтанулық әдістер талдау, синтездеу, фактілік, сыни, тұжырымдамалық, контент талдау, мазмұндық талдау, жүйелеу кеңінен пайдаланылды.

Қазақ даласындағы православиелік миссионерлік қызметтің мазмұнын ашуға тікелей септесетін архив құжаттарының дерек ретіндегі апаратының шынайылық дәрежесін анықтау әдісі қолданылды. Сондай-ақ автор миссионерлер қызметінің бағыты мен мазмұнын сипаттауда деректанудың өкілеттілік, яғни репрезентативтілік әдістеріне сүйенді. Сонымен қатар арнайы тарихи және тарихнамалық әдістер нақты талдау, логикалық талдау, салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, өзектілік, қорыту, баяндау кеңінен пайдаланылды. Зерттеу тарих ғылымдарының тұжырымдалары мен теорияларына сүйенді, өйткені олар белгілі бір мәселені мерзімдемелік тұрғыда архив деректері бойынша талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақтаулы 64 және 44-қор құжаттары құрайды. Өз кезегінде елінің ертеңіне жат елде жүріп алаңдаған, талай еңбектерді дүниеге әкелген Мұстафа Шоқай орыс миссионерлігі тарихына қалам тартты. Алаш азаматының сүбелі еңбегі православиелік миссионерлердің қызметін зерттеуде дереккөзі болып саналады (Шоқай, 2007). Қазан діни академиясы жанындағы мұсылмандарға қарсы миссионерлік бөлімі студенттерінің еңбектері топтастырылып, XIX ғасырдың тоқсаныншы жылдары үзбей шығып тұрған жинақтың да мәселені зерттеудегі маңызы зор (Казань, 1894).

Қазақстандағы XIX ғасырдың екінші жартысындағы православиелік миссионерлік қызмет тарихы – отандық тарих ғылымында негізінен зерттелген тақырыптардың бірі. Мәселе бойынша іргелі зерттеулер орын алмаса да бірқатар еңбектер, ішінара диссертациялар да дайындалған. Осы орайда Ғ.К. Батырхановтың (Батырханов, 1997), А.С. Тасмағамбетовтың (Тасмағамбетов, 2009), Ю.А. Лысенконың (Лысенко, 2010) диссертацияларын айтуға болады. Бұлардан өзге патша үкіметінің миссионерлік қызметін әр қырынан зерделеген біраз мақалалар жарық көрді. Солардың қатарына Ж. Нұрбаевтың (Нұрбаев, 2020), А. Раздықованың (Раздықова, 2011), С. Абжаловтың (Абжалов, 2005), А.К. Хамитованың (Хамитова, 2008), Орамах Жанжігіттің (Орамах, 2017), Т.Ю. Красовицкаяның (Красовицкая, 2014) еңбектерін жатқызуға болады. Зерттеушілердің барлығы дерлік орыс православие шіркеуінің қазақ даласындағы миссионерлік қызметін қарастырды. Мәселен, С. Абжалов христиан миссионерлігінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін айқындаса, Ж. Нұрбаев Солтүстік Қазақстан, Торғай жерлеріндегі, ал Орамах Жанжігіт Бөкей ордасындағы жұмыстарын архив құжаттары бойынша зерттеді. А. Раздықова болса миссионерлікті топонимика ауқымында қарастырды. А.К. Хамитова шіркеудің миссионерлік әрекеттерін, Т.Ю. Красовицкая Қазан мен Түркістандағы православие миссионерлерінің ислам зияткерлеріне берген бағасын зерттеу нысанына айналдырды. Дегенмен XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ жерлеріне қоныс аударылған қытай эмигранттарын шоқындыру арнайы зерттеу нысанына айнала қоймады. Айта кетерлік жайт, орыс миссионерлігі тарихы негізінен зерттелгенімен архив құжаттары толығымен ғылыми айналымға түсіріле бермеді. Осы жағынан келгенде біз дайындаған ғылыми зерттеу өз жаңалығымен ерекшеленеді.

Нәтижелер. XIX ғасырдың 60-жылдары Қытайдағы мұсылман көтерілістерін басудың зардаптарынан көтерілісшілер Ресей империясының аумағына қоныс аударуға мәжбүр болды.

Маньчжурлар, қалмақтар тәрізді этникалық топтар Жетісуға келіп, облыстың Қапал, Көксу, Верный және тағы басқа жерлеріне орналасты. Қапал уезінің Сарқан, Көксу елді мекендерінде 1008 тұрақтады. Қапал уезі бастығының пікірінше, әлеуметтік жағдайлары мүшкіл қалмақтарды жері шұрайлы, егіншілік пен мал шаруашылығына қолайлы Сарқан елді мекеніне орналастыру тиімді делінді. Қытай эмигранттарын орналастыру барысында оларды жермен, үй-жаймен қамтып, мәртебелерін анықтау қажет болды. Осы бағытта эмигранттардың Ресей бодандығын және праславие дінін қабылдаулары тиіс мәселе стратегиялық жоспардың бірі тармағы болып саналды. Маңызды міндетті іске асыруда 1868 жылы 10 қазанда Сарқанда қытай эмигранттары үшін миссионерлік мектеп ашу қолға алынды. Ол үшін Батыс Сібір әскери округы мемлекеттік кеңес пен мемлекеттік экономика департаментінен 1867 жылы 15 сәуірде Ресей бодандығына кірген және православие діні қабылдағысы келген қытайлық эмигранттарға арналған мектепке діни қызметкерді (бұдан әрі – священник), шіркеу қызметкерін (церковный причт) және мұғалімін ұстау үшін жыл сайын қазнадан 920 рубль қаржы бөлуді өтінген ұсыныс жасалды (ҚР ОМА, 29261:1). Ұсыныс қабылданып, бөлінген қаржы 1868 жылдың 29 қаңтарында мемлекеттің Бас Интенданттық басқармасының шығыс сметасына жыл сайын 920 рубль түрінде енгізіліп, бекітілді (ЦГА РК, 29261:2). Осы шешім Жетісу облысының әскери губернаторы Копаковскийге хат түрінде жеткізілді. 1868 жылдың қаңтарынан бастап мектепке 920 руб., соның ішінде приход священнигіне 300 руб., шіркеу қызметкеріне 120 руб., мұғалімге 400 руб., оқу құралдарын сатып алуға 50 руб., жалдамалы жұмысшылар мен күзетшіге 50 рубль бөлінетін болып шешілді. Бұл жөнінде Түркістан әскери округының интенданттық басқармасы қаржы бөлімінің 1868 жылдың 24 қаңтардағы әскери губернатордың атына жазылған хатта 920 рубльді Түркістанның 11-ші линиялық батальонының поручигі Оманның губернатордың кеңсесіне апарып беретіндігі турасында баяндалды. Интенданттықтың шығындар бөліміне қаржыны алғандығы хабарлама жіберілуі керектігі ескертілді. Оған қоса проручик Оманға белгіленген түбіртекте беру қажеттілігі тапсырылды (ҚР ОМА, 29261:31). Қаражат мәселесі шешіліп, миссионерлік мектептің діни қызметкері болып Диамид Чернявский тағайындалды. Д. Чернявский өзінің қызметін адал атқарып, істеген істері туралы есеп беріп отыруға міндеттелді. Осыған орай Д. Чернявскийдің 1868 жылы 23 қарашада Жетісу облысының әскери губернаторы Колпаковскийге жазған хатында өзі тұратын үйді жалға алғаны, миссионерлік қызметті бастап, қалмақ балаларын орыс тілінде оқытып жақтандығы жөнінде айта келе, одан шіркеуге қажетті икона тақтасының (иконостас) қайсысына тапсырыс бергендігін сұрағаны жайлы айтылды. Бұған қоса уақытша шіркеу тұғызылуы туралы жазылды. Миссионерлік мектептің ашылғандығын және онда 24 ер баланың оқып жатқандығы қуанышпен жеткізілді. Бастапқы сәтте бұл көрсеткіш жеткілікті делінді. Дегенмен де балалардың мектепке үнемі келіп жүрулеріне алаңдайтындығын жасырмады. Священник әскери губернатордан өзінің миссионерлік ісі бойынша келіп түсетін қаржыны тіркеп отыратын дәптер жіберуін өтінді. Мұндай дәптерді сұрауының өзіндік себебін былаша түсіндірді: «Жақында болған бір оқиға мені осы ойға жетеледі. Көпес Маслов қалмақтарға деп 3 рубль ақша берді және ақшаны кітапқа жазып қоюға ниет білдірді. Масловтан басқа қайырымды жандардың миссионерлік істің дамуына қосқан үлестеріне арналған кітаптың болуы зиян тигізбейді» (ҚР ОМА, 29261:20). Священник әрбір басқан қадамын, жасаған әрекеттерін әскери губернаторға баяндап отырды. Мәселен, 1868 жылдың 23 қарашасында жазған рапортында «Мен өзімнің ақшамды біздің іс жүргізуші мен аудармашыға жұмсадым. Жоғары мәртебелі мырза, православие сенімін қабылдаған қалмақтардың іс жүргізуші мен аудармашыға жұмсалған қаржыны маған қайтару туралы бұйрық шығаруыңызды өтінемін. Сол кезде менің ақшам өзіме қайтарылар еді» (ҚР ОМА, 29261:31), – деп жазды. Мұның өзі миссионердің өзіне тапсырылған міндеттерін жауапкершілікпен атқаруға ұмтылысын көрсетеді. Осыған священниктің мына бір рапорты дәлел бола алады, дегенмен қаржы жағынан ол үнемі әскери губернатордың көмегіне зәру болып отырған. Рапорт 1868 жылдың 17 қаңтарында жазылған. Онда былай делінген: «Сарқан елді мекеніне жақын жерде тұратын жаңадан шоқынған қалмақтар үшін жиналмалы шіркеу салуға менде қаражат жоқ: а) менен ақша сұраған мердігер ағаш шеберіне деп 100 руб. талап етеді; б) үш пұт қажетті заттарды тасу үшін жергілікті бағамен 15 рубль қажет болды; г) шыныларымен қоса терезе жақтауларына 50 рубльден кем емес ақша төлеу қажет; д) киізді қабырғаларға қағуға бір пұттай шеге қажет. Жалпы айтқанда, тордан шіркеу тұрғызуға кететін шығын 200 рубльден кем болмайды. Қаражат түскен бойда жиналмалы ғибадатхананы салуды бастауға дайынмын» (ҚР ОМА, 29261:32). 1869 жылы 31 наурызда Жетісу әскери губернаторының атына жазылған хатта Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі Петербордың губерниялық қазнашысының мың рубль (күміс ақшамен) қаржыны салынып жатқан эмигранттардың ғибадатханасына қажетті заттарды, киім-кешек пен кітаптарды сатып алуға жоғары мәртебелінің бұйрығымен бөлінгендігін хабарлады. Генерал-губернаторға бұл қаржының жұмсалағандығы турасында уақытылы есеп беруді өтінді (ҚР ОМА, 29261:44).

Мектеп ашылып, эмигранттардың балалары оқи бастағанымен, жиналмалы ғибадатхана салуға қаржы бөлінгенімен миссионердің жұмысы қарқын алуы былай тұрсын, ол бір орнынан

жылжымады. Ақыры Д. Чернявскийдің өзі қызметтен кетуге мәжбүр болды. Ол науқасына байланысты өзін қызметтен босатуды өтініп, әскери губернатордың атына арыз жазған. Архив қорында осындай мазмұндағы бірнеше өтініш тіркелген. Нәтижесінде оның өтініші қанағаттандырылып, оның орнына священник болып Василий Покровский тағайындалды. Бұл діни қызметкер де жұмысында біраз қиындықтарды бастан кешірді. Бастапқыда оның үгіт-насихатына қоныс аударушылар құлақ аса қоймады. Қызметіндегі қиындықтарын 1869 жылдың 17 қаңтардағы генерал-губернатор Колпаковскийге жазған хатында жасырмай жеткізді. «3 сәуірде жазылған бірінші хатымда мен сізге шоқыну рәсімінен өткен Сарқан қалмақтарының өздерінің құлшыныстары мен бейімділіктерін шіркеуге білдірмейтіндігін, сондай-ақ олардың ескі әдет-ғұрыптарымен, ұлттық киімдерімен, шаш бұрымдарымен және т.б. қоштасқылары келмейтіндігін хабарлау құрметіне ие болдым. Олардың сыртқы келбеттерінен шоқынған адамдарға ұқсағандары дұрыс болар еді» (ҚР ОМА, 29261:139), – деген хаттың мазмұнынан В. Покровский жұмысының өрге баспай жатқандығы анық байқалады. Орын алған жағдайда өзін ақтау үшін қолынан келгенін бәрін жасап жатқандығын да бүкпесіз жеткізді. Оған дәлел оның мына сөздері: «Менің миссионер ретіндегі ұзақ мәлімдемем және ол олармен қатардағы қарапайым адам ретінде сөйлесуім әзірше еш нәтиже бермеді. Мен олардың өздерінің бодандықты қабылдағанын және шоқыну рәсімінен өткендерін, ақырында өздерінің жеке қалауы бойынша казактардың қоғамына еруге ниет білдіргендерін айттым. Бұлардан кейін бұрынғы қалмақша өмір сүру, жаңа қалмақ киімдерін тігу, шаш қою шіркеуге деген мейірімділікті білдірмейді, бұл Құдайды және Ресей үкіметін алдауды білдіреді» (ҚР ОМА, 29261:139)

Осындай үгіт-насихат істерімен күнделікті айналысып отырғандығын басынан кешкен жекелеген оқиғалар арқылы хабарлап отырды. Мәселен, неке қиюға келген ерлі-зайыптылардың әрекетін сол күйінше жеткізді. «Кеше маған екі қара қалмақ жұбы неке қиюға келді. Менің ескертуіме қарамастан, күйеу жігіт шаш бұрымымен, ал қалыңдық өздерінің ұлттық көйлегімен, бас киімімен келді. Тіпті шоқынуды қаперлеріне де алмайды. Мен олардың санасына шіркеуге бару керектігін, шоқынуды үйреніп, оны дәстүрге айналдыру және құдайға сенудің қажет екенін қайталаудан жалықпадым. Содан кейін қалыңдық пен күйеу жігіттің әкелерін мектепке шақырып алып, олармен сөйлесіп, сендіруге тырыстым. Мен олардың ұлттық киімдерін кесе де шаштарын кесіп, бас киімдерін шешуді талап еттім. Дегенмен қалмақ киімдерін орыс шаруасының киіміне ауыстыруларын қадап айттым» (ҚР ОМА, 29261:200), – дегені осының айғағы. Миссионер ретінде жаңадан шоқынғандарды өзінің айтқандарына көндіру және діттеген жеріне жету үшін өлке басшысына қалмақтарға шіркеу талаптарын орындатуда ауызша сендірудің аздық ететіндігін, заң талаптарын енгізу қажеттілігі турасында өз ойын батыл білдірді. Осыған баса назар аударуды өтінді. Орын алған жағдайдан Жетісу казак әскері І-атты полкінің командирі әскери старшина Половцевті де құлақдар етті. Шоқынған эмигранттардың В. Покровскийді тыңдамайтындығын старшинаның 1870 жылы 3 наурызда әскери губернатордың атына жазылған рапорттан көруге болады. Рапортта жаңадан шоқынғандардың миссионер В. Покровскийдің үгіт-насихатына құлақ аспайтындығы туралы Сарқан елді мекенінің әскери басшысына хабарлағандығын жазды. Жаңадан шоқынғандар миссионердің кеңесіне назар аудармай, әдеттегіше қалмақ киімін киіп, шаштарын өріп қоятын болса, оларға қарсы шара қолдану керектігін алдыға тартты. Рапорттың көшірмесін Сарқан елді мекенінің уряднигі Копейкинге жібергендігін жеткізді. Урядниктен жағдайға көңіл аударып, қарастыруды тапсырды (ҚР ОМА, 29261:201). Урядник Копейкин де бірден Жетісу казак әскері І-атты полкінің командирінің атына рапорт дайындады. Рапортта миссионерді тыңдамай ұлттық киімін киіп, бұрымдарын кесуден бас тартқан, Ресей бодандығын қабылдаған қалмақтарды жинап, В. Покровскиймен бірлесіп, тағы да насихат жүргізгендерін баяндады. Қалмақтарға өздерінің дәстүрлерін ұстанып жүруге болмайтындығы туралы нұсқаулықты хабарлағанын жазды. Алайда миссионер В. Покровскийдің көзінше қалмақтардың оның зорлығына тайсалмай жауап беріп, «бұрымымызды кестіруге қарсымыз, одан да басымызды алыңыздар» дегендерін жеткізіп, «мен олардың бұрымдарын күшпен кестіре алмаймын» (ҚР ОМА, 29261:201), – деп заңға қайшы әрекет ете алмайтындығын баяндаған. Шындығында да патша үкіметі орыс емес халық өкілдерін шоқындыруда зорлық, күштеу тәсілдерін қолданбай, материалдық қызығушылық әрекеттері арқылы оларды православие дініне енгізіп отырды. Сондай-ақ өзге халық өкілдеріне түрлі кәсіп үйрету арқылы христиан дініне тартты. Мәселен, біз әңгімелеп отырған Сарқандағы миссионерлік мектептің жанынан етікші және ағаш шеберлігіне үйрететін орындар ашылды. Сол үшін Түркістанның 12-батальнынан кәсіпке үйрететін шеберлер арнайы алдырылды. Бұл жайында В. Покровский миссионердің Г.А. Колпаковскийге 1870 жылы 4 қазанда жазған хатында айтылды. Мұның өзі Ресей үкіметінің байырғы тұрғындар өкілдерімен бірге өзгелерді православие дініне тартуда құйтұрқы шараларды ұтымды пайдаланғандығын дәйектейді. Миссионер жаңа шоқынғандардың арасында орыс тіліне үйрету ісінің алға басып жатқандығын, 29 адамға, солон және қарашақыр қалмақтарынан тағы 10 баланың қосылғандығын айта келе, егістік жұмыстарын аяқтаған эмигранттардың кейбіреулерінің етікші және ағаш шебері кәсіптерін меңгеруге құлық

танытып отырғандары туралы баяндаған. Алайда кәсіпке үйрететін екі бөлмеден кем емес ғимараттың Сарқан елді мекенінен табылмай отырғандығын және ондай ғимаратты жалдау үшін қаражаттың жоқтығына қиналатындығын қынжыла жазған (ҚР ОМА, 29261:243).

Миссионерлік қызметтің бір бағыты христиан дініне енгендерді казак әлеуметтік тобына қосу болды. Бұл да әуел баста терең ойластырылған саясат екендігін аңғартады. Осы бағытты жүзеге асыруда жаңадан шоқындырылғандар казак станицаларына орналастырылды. Сарқандағы миссионерлік мектептің діни қызметкері де Қытайдан қоныс аударылып келген қалмақтардың балаларына қатысты мәселеде бастапқыда түсінбестік танытқанымен соңында эмигранттардың балаларын казак балаларымен бірге оқытуды қолға алды. В. Покровскийдің Г.А. Колпаковскийге кезекті хатында Сарқан елді мекенінің өзінің казактарға арналған мектебінің бар екендігі, онда мұғалім казак Назаровтың сабақ беретіндігі жөнінде жазылған. Сондықтан да казак балалары мен миссионерлік мектептің балаларын қосып оқытуға қарсы екендігін ашық білдірген. Миссионерлік мектепте орыс тілін, құдай заңдарын және арифметиканың оқытатындығы, өзінің көмекшісі бар екендігін алдыға тарта келе, балаларды оқытуды ортақ түрде жүргізген жағдайда көмекшісінің немесе мұғалім Назаровтың жұмыссыз қалатындығына алаңдаған. Казак балалары миссионерлік мектепке қосылған кезде мұғалім қызметінің тоқтатылатындығын хабарлаған (ҚР ОМА, 29261:300). Алайда мәселе миссионер ойлағандай болмай шықты. Әскери губернатор Г.А. Колпаковский 1870 жылы 19 қарашада Василий Покровскийге жауап хат жазды. Хатта былай делінді: «Қытай эмигранттары казак сословиесіне енгізілді және Сарқан елді мекені қоғамының құрамына кіргізілді, сондықтан да олар басқа тұрғындар тәрізді ақысыз қоғамдық мектептің ғимаратын пайдалана алады. Ал мұғалім Назаровқа келетін болсақ, оны оқушыларымен бірге балаларды сауат ашуға оқыту міндетімен миссионер-священник Покровскийдің қарамағына беру тиімді болады. Осыны сіздің құзырыңызға мәлімет ретінде және көрсетілген өкімді орындау үшін хабарлап отырмын. Өкімді тезірек орындау және уақытты үнемдеу мақсатында оны Сарқан елді мекенінің атаманына жіберіп отырмын» (ҚР ОМА, 29261:309).

Бұдан кейінгі уақыттарда Сарқандағы миссионердің қоныс аударушылармен тіл табысып, олардың арасында қарқынды жұмыс жүргізгені байқалады. Ол миссионер Василий Покровскийдің 1871 жылы 18 мамырда Жетісу облысының әскери губернаторына жазған хатынан көрініс тапқан. Оның айтуынша, сол жылдың қаңтар-мамыр айларында Сарқан шіркеуінде 77 қытай эмигранты шоқындырылды. Олардың 36-сы ер адам, 41-і әйелдер болған (ҚР ОМА, 29261:307).

Жаңадан шоқынғандардың балалары мен казак балаларын бірге оқыту Қазақ елінің өзге де өңірлеріндегі миссионерлік мектептерде орын алды. Мәселен Бөкендегі миссионерлік училищеде жаңадан шоқынған балалар мен казак балалары бірге білім алған. Училищеде жалпы 40 бала білім алған. Мектеп жанынан шіркеу міндетті түрде қоса салынған. Шіркеуді казактер өз күштерімен тұрғызған.

Генерал-губернатор Колпаковский Бөкендегі миссионерлік мектепке арнайы ат басын тіреген. Мектепке кіре берісте балалар: «Аспан патшасына» деп ән шырқады. Мұның өзі діни сабақтардың оқытылу деңгейінен хабар береді. Қазақ Елінің әр аймағындағы миссионерлік мектептердің өзгешеліктерінен гөрі ортақ белгілері көп болған. Сарқандағы миссионер православие дінін қабылдағандарды арнайы кәсіпке үйретуді қолға алса, Бөкен миссионері жоғары лауазымды билеушіден училище ғимаратының тар болуы себепті қыздарға арналған мектеп салып беруді өтінген. Генерал-губернатор болса ұсынысты толығымен қолдап, өзінің адютантына өтінішті жазып қоюды тапсырды. Бөкенге мұғалिमаны алдырып, оған да, мектепке де қаржы жеке қарамағынан бөлетіндігін жеткізген (ҚР ОМА, 312:4). Мұның өзі православиелік миссионерлік қызметке мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, қыруар қаржы бөлінгендігін дәйектейді.

Генерал-губернатор Колпаковский Сарқандағы миссионердің қызметін үнемі бақылауда ұстап отырса, Бөкенге арнайы сапарында осы жердің священнигінің үйіне онымен әңгімелесіп, қызметінің қыр-сырын білмек ниетпен әдейі барған. Бұл үйдегі таңғы ас үстінде генерал-губернатор миссионермен шүйіркелесіп, оның қандай да бір көмекке мұқтаж екенін сұраған. Священник қырғыз миссиясына көрсетіліп жатқан қолдауларға дән ризашылығын білдірген. Сол кезде генерал-губернатор миссионерлік іс-әрекетке кедергілер бар ма деген сауал қойған. Миссионер ешқандай күрделі кедергілердің орын алмағандығын айта келе, өкінішке орай қазақтардың жаңадан шоқынғандарды ұрлап әкеткен бірнеше оқиғалардың болғандығын атап айтқан. Шындығында қазақтар өздерінің руластарының «кәпірлердің» дінін қабылдауға үзілді-кесілді қарсы шыққан. Шоқынуға шарасыздықтан барғандардың өздерін ұрлап әкетіп отырған. Миссионердің айтуы бойынша, жазасыздықтан, қазақтар шоқынған адамды ұрлау қылмыс емес деп ойлайды, сондықтан мұндай жайт қайталана береді. Солардың бірі, жақында Бөкен казактары ұрылардың қолынан екі қазақты күтқарып қалған. Қазақтар шоқынған руластарының қол-аяғын байлап, алдын-ала дайындалған жылқыларға өңгеріп, алып кетпекші болған. Алайда шоқынғандардың айғайынан казактар ұры қазақтарды ұстап алып, билік қолына тапсырған. Осындай оқиғалар қайталанбас үшін миссионер христиан дінін қабылдаған қазақтарды казак сословиесіне қосуды ұсынған.

Казактарға қосылу міндетті емес, әркімнің өз еркінде. Дегенмен казак ортасына түскендердің әскери міндеткерліктен босатылатындығы, жаңадан шоқынғандарға арналған жер қорынан ғана емес әскери жер қорынан немесе бос жақтан қазақ жерлерінен қосымша үлес берілетіндігі айтылды. Казак сословиесіне қосылғысы келмейтіндер жаңадан шоқынғандардың қоғамы құрылғанға дейін бұрынғы мекен жайларында қала береді, бірақ олардың өтініштері қазақ басқармаларына емес, жергілікті атаманға, қажет жағдайда станица атаманына берілуге тиіс болды (ҚР ОМА, 416:9). Мұның өзі патша үкіметінің жаңадан шоқынғандарға қатысты жоспарының түбегейлі ойластырылғандығын, стратегиялық мақсаты Қазақ елінің байырғы тұрғындарын біртіндеп кіріптарлықпен орыстандыру болғандығын дәйектейді.

Сарқаннан өзге Жетісу өлкесінде қытайлық эмигранттарды шоқындыру үрдісі Верныйда, Қапалда, Көксуда, Түргенде орын алды, өйткені олар осы өңірлерге де орналастырылды. Мәселен, Көксудағы жаңадан шоқындырылғандарға жәрдем ақы беру ісі арнайы қаралған. Артиллерия комитетінің әскери губернаторға 1869 жылы 16 қаңтарда берген рапортында Көксуда тұрып жатқан, Ресей бодандығын, православие дінін қабылдаған қоныс аударушыларға жәрдем ақы беруде туындаған қиындықтар айтылды. Комитет эмигранттарға арнап 275 рубль қаржыны есептеген, 1869 жылы қолдарында тек 110 руб. 16 тиын болған. Бұл қаржы Қапал мен Түргенді қоса есептегендегі жаңадан шоқынғандарға жетпейтін болғандықтан қазнадан қайта өкім шығаруын өтініп, қажетті қаражат сұраған (ҚР ОМА, 29302:4). Осыған орай Түркістан қазна палатасы 1869 жылғы 7 қарашадағы хабарламасында мемлекеттік қазна департаменті 13 қыркүйекте Ташкент облыстық қазнасына Верный уезі бойынша бас интенданттық басқарманың ерекше нұсқауымен Жетісу облысындағы қытай эмигранттарына жәрдем ақы төлеуде 16250 рубль несие бөлінгендігін жеткізген (ҚР ОМА, 312:24).

Верныйда 1869 жылы қалмақтың 19 отбасы христиан дінін қабылдап, жәрдем ақы өтінген. Оларға 5 рубльден ақша берілген (ҚР ОМА, 436:24). Бұл қаражат жаңадан шоқынғандарға өздері тұрғызып жер төлелердің (жартылай жерден қазылып, салынған баспана) төбесін жабуға арналған материал сатып алу үшін берілді. Айта кетерлік жайт, Қазақ Елінің барлық миссионерлік мектебі бар аймақтардағы жаңадан шоқынғандарға 5 рубльден беріп отырған. Ал жәрдем ақының жалпы мөлшері турасында деректер архив қорларында кездесе бермейді. Верныйдың маңындағы қоныс аударушыларға 5 рубльден өзге астық қоймасынан күзде қайтарылуға тиіс несие ретінде бидай тұқымын берді. Осылардың қарымтасы ретінде жаңадан шоқынғандардың есімдері мен тектерін өзгертіп, оларды орысшалаған. Мәселен, Верный қаласында тұрақтаған барлығы 37 қалмақтың 25 ер адамның алтауы Яков, жетеуі Стефан, жетеуі Николай, бесеуі Иван болып өзгертілген. Ал 11 әйелдер мен қыздардың бесеуіне Екатерина, бесеуіне Варвара, біреуіне Иоанна есімдері таңылған. Тектері жағынан үшеуі Семенов, алтауы Константинов, тоғызы Михайлов, төртеуі Иванов, екеуі Петров, төртеуі Дмитриев, тағы төртеуі Александров, екеуі Васильев, біреуі Ксенофонтова болып жазылды (ҚР ОМА, 29302:9).

Дегенмен қалмақтарды шоқындыру ісі үнемі өз уақытында, сәтті жүргізіле бермеген. Біріншіден, қоныс аударушылардың қаладан алыс әр жерде орналасуына байланысты, барлығын жинап, шоқындыру рәсімін өткізу қиынға түскен. Екіншіден, іске олардың барлығының көктемнен бастап, күз айларына дейін егістік басында жұмыста болуы іске кедергі келтірген (ҚР ОМА, 29302:60). Ал қыс айларында қалың қар жауған кезде де шоқындырудың рәсімін өткізу мүмкін болмаған. Мұндай жағдайларда жергілікті патша шенеуніктері байырғы тұрғындар арасынан эмигранттар ортасында насихат жұмыстарын жүргізетін, ықпалды адамдарды іздеп тауып, солардың көмегіне сүйенген. Мәселен, 1869 жылдың 19 желтоқсанында Жетісу облысы Оңтүстік Тарбағатай отрядының бастығы есаул Шмаковтың әскери губернаторға жіберген рапортында эмигранттар ортасында орыс бодандығы мен православие дінін қабылдау жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын ашық түрде жүргізудің тиімсіздігі көрсетіліп, бұл істі атқаруға эмигранттарға етене таныс, қалмақтар арасында құрметті адам – Отыншы бидің баласы Нұрсапаның ниет білдіргені айтылды. Нұрсапаға есаул Шмаковтың көзқарасынша, орыс мүддесіне берілген, сенімге кірген, бірнеше тапсырмаларды уақытында, күш-жігерін де аямай, сәтті орындаған адам ретінде мінездеме берілген (ҚР ОМА, 29302:128). Нұрсапа кезекті тапсырманы да табысты аяқтап, қытай эмигранттарын Ресей бодандығын қабылдап, христиан дініне енуге көндірген. Осындай міндетті атқарғаны үшін ол 1870 жылдың 13 наурызында әскери губернатордың мақтау қағазымен марапатталған. Марапатты есаул Шмаков өз қолымен тапсырған (ҚР ОМА, 29261:211).

Миссионерлер қоныс аударушыларды христиан дініне енгізгендерін жоғары биліктегілерге, дін басыларына хабарлап қана қоймай, жұмсалған қаражат туралы да есеп беріп отырды. Священник Григорий Студитскийдің 1871 жылы 28 қаңтарда Жетісу әскери губернаторына жолдаған хатында Бақты бекінісіне жақын маңда орналастырылған қытай эмигранттарын шоқындыру рәсімі бүгешігесіне дейін баяндалған. 1871 жылы 17 қаңтар күні шоқынудың 34 қоныс аударушы және 1 казак әйелі жиналған. Рәсімді тамашалауға отряд қолбасшысы штаб капитан Гурдов, дәрігер Колежский, кеңесші поручик Алексей Яковлев, есаул Степан Новоселов, поручик Николай Попов, екі урядник,

бір унтер офицер, екі казак, екі қатардағы сарбаз, екі қайырымды әйел, бір казак жұбайы, бір әйел сарбаз қатысқан. Бұдан орыс емес халық өкілдерін шоқындырудың әскерилер үшін маңызды оқиға болғандығын аңғаруға болады. Алдымен шоқынатындардың тізімі жасалып, содан соң православие туралы сөз айтылып, жиналған казактер мен сарбаздардың алдында шоқындыру басталған. Эмигранттар рәсімге ықылас танытып, өздерінің дайын екендіктерін білдірді. Жасы ұлғайғаны, орта жастағылары, жастары және қолдарында нәрестелері бар аналар қасиетті суға шомылды. Құдай әкелер мен аналар шомылудан шыққан әрбір адамға шоқыну кезінде киетін көйлек тігу үшін ақ мата кесіндісін үлестірді (ҚР ОМА, 29302:209). Священник Григорий Студитскийдің Сергиополь уездік бастығына жазған хатында ақ матаның 137 құлашын сатып алуға, әр құлашына 25 тиыннан барлығы 38 рубль 50 тиын жұмсағаны айтылған. Жалпы миссионер 1871 жылы 31 қаңтарда Сергиополь уездік бастығының атына жазған хатында жаңадан шоқынатындарға арналған ақ мата сатып алу үшін 104 рубль 50 тиын қаржыны өз есебінен бергендігін жазды. Сондықтан да ол әскери губернаторға хат жазып, өзіне осы қаражаттың, Тарбағатайға сапарының жол шығындарының және күнделікті жәрдемақының қайтаралуын өтінген (ҚР ОМА, 29302:215).

Бұдан кейінгі келесі рәсім қасиетті Троица бейнесінің алдына келіп, шоқыну еді. Қалмақатар бұл рәсімді қуана бастады. Священник Григорий Студенскийдің айтуы бойынша эмигранттардың жүздері бал-бұл жанды. Ұзақ уақытқа созылған шоқындыру аяқталғаннан кейін поручик Бабинов оларға шай берді. Ертеңіне 18 қаңтар күні жаңадан шоқынғандар Ресей бодандығын қабылдап, үкіметке адал болуға ант етті. Ант қабылдап болғаннан кейін әрқайсысына келесіде берілетін жәрдем ақының есебінен әрқайсысына 2 рубльден (күміс ақшамен) ақша берілді. Түстен кейін олар штаб капитан Гурдовтың үйіндегі қасиетті дұға ету рәсімін орындауға қатысты және жаңадан шоқынғандар крестпен қорғанып, құлшыныспен және жағымды түрде дұға етті. Тропарий әні кезінде «Құдай, өз халқыңды құтқар» деп шырқады. Офицерлерден кейін дұға ету рәсімі аяқталғаннан кейін жаңадан шоқындыру рәсімінен өткен адамдар да қасиетті су себілген крестке жақындады. Осыдан кейін олар барлығымен қоштасып, жүректеріне терең енген сеніммен, барлығына қанағатпен қарап, шығып кетті. 19 қаңтарда тағы 6 адам келіп, бодандық пен православие дінін қабылдағылары келетіндіктерін білдірді. Алайда оларға жәрдемақы түрінде берілетін қаржының жоқтығынан бұл іс кейінге қалдырылды (ҚР ОМА, 29302:209). Айта кетерлік жайт, миссионерлер өздерінің қызметін және оның нәтижесін көрсетуге келгенде ерекше ықылас танытып, оқиғаны барынша толық көрсетуге ұмтылған. Өздеріне міндеттелген істі адал атқарып жатқандықтарына биліктегілердің көзін жеткізуге барын салған. Егер Бақты бекінісіне жақын маңда қытай эмигранттарын шоқындырудағы рәсімді миссионер Григорий Студитскийдің өзі баяндаса, Бөкен елді мекеніндегі филарет Синьковскийдің қызметін дала генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийдің жанындағы шенеунік сипаттап берген. Бөкенде шоқынған қазақтар да казак елді мекенінде бірге тұрған. Егер Сарқандағы жаңа шоқынғандарға жер үлесі беріліп, егін шаруашылығымен айналысуға жағдай жасалса, Бөкенде жер учаскесін бөлуге Г.А. Колпаковскийдің өзі араласып, христиан діні қабылдаған қазақтардың әрқайсысына пайдалануға 15 десятинадан, барлығы 600 десятина егістікке жарамды жерлерді берген. Жер үлесін беріп қана қоймай, христиан дінінің талаптарын берік ұстанып, егіншілікпен ыждағаттылықпен айналысуға кеңес берді. Оның үстіне жер өңдеуге қажетті жетілдірілген еңбек құралдарын Мәскеуден алдырып беруге уәде еткен. Сондай құралдармен алқаптарды өңдеу тек қазақтарға ғана емес жергілікті казак тұрғындарына үлгі болады деп санады. Уәдеге жаңадан шоқынғандар мен казактар қатты қуанды. Генерал-губернатор уәде беріп қана қоймай, жаңа ғана христиан дінін қабылдағандарға 5 рубльден ақша үлестірді. Кентте мұндайлардың саны 12 болғандықтан, барлығы 60 рубль берілді. Ал олар болса «Құдай генерал-губернаторға ұзақ өмір берсін» (ҚР ОМА, 312:12), – деп тілек айтып, шоқынып отырған.

Қазақтарды православие дініне өткізу, шоқындыру XIX ғасырдың 80-90-жылдары біршама қарқынды жүрген. Осы жылдары Алтай және Қырғыз епархияларының Том миссиясы жыл сайын атқарған жұмыстары туралы есеп беріп отырған. Мәселен, Том миссиясының 1892 жылғы есебінде христиан дініне тағы да 25 қазақ мұсылмандарының қосылғандығы көрсетілген. Есепте «Әрине, жиырма бес адам үлкен көрсеткіш емес, дегенмен цифрлық мәліметтер Құдай сөзін насихаттаудағы жетістіктердің көрсеткіші ретінде қызмет атқарады. Бірақ христиан дінінің басты жауы болған мұсылмандардың христиан дініне бет бұрып жатқанын ескеру қажет» (Из отчета, 1893), – деп аз да болса мұсылмандардың бөтен дінді қабылдауларын мақтанышпен, қанағаттанарлық сезіммен жазған. Есепте қырғыз миссиясының көзқарасынша, қазақтардың көпшілігі таза мұсылмандар емес, исламды нашар біледі, бірақ шарифатты жақсы біледі. Олар үшін христиан дінінің өкілін өлтіріп тастау күнә емес, керісінше Алла жолындағы сауапты іс, сол үшін Құдай оған марапат береді. Қазақтар христиандарды орыстармен теңестіреді және барлық христиандарды орыс деп есептейді. Сондықтан да қазақ мұсылманына көршілес пұтқа табынушы алтайлыққа қарағанда христиан дініне өту өте қиын, сондықтан да бір қазақты болса да шоқындыру миссионерге зор қуаныш сыйлайды». Бұдан отарлаушылардың көшпелі казак халқының рухани әлемін жетік білгендігін айқын көруге

болады. Дегенмен бір қазақты болса да христиан дініне енгізу орыстандыру саясатын іске асырудың жетістігі деп түсінген. Дей тұрғанмен миссионерлік қызметтің ауыр екендігін қазақтардың рухани ұстанымен байланыстырып, қазақтар үшін көпірлердің дініне ену өліммен теңескендігін жасырмаған. Соған қарамастан жыл сайын бірлі-жарым болса да қазақтар христиан дініне өткен. Далада миссионерлер кеңінен танымал адамдарға айналған. Қазақтар оларды қабылдап қана қоймай, әңгімелерін тыңдаған. Миссия құрылғаннан бергі он жыл ішінде 200 қазақ шоқындырылған. XIX ғасырдың алпысыншы жылдары 1000 адамнан тек бір қазақ қана шоқынса, сексенінші жылдары олардың қатары көбейген. Алғашқы сегіз жылда Алтайдан Жайыққа дейінгі аралықта бір ғана миссионер болса, соңғы екі жылда олардың саны үшке жеткен.

Есепте көрсетілген мәліметті еселеу православиеге өтуге ниет білдірген барлық қазақтарды шоқындырған жағдайда ғана мүмкін болғандығы жоққа шығарылмаған. Алайда, бір жағынан жаңадан шоқынғандардың ауылдарға қашып кетуі христиан болғысы келетіндердің ниетіне кереғар әсер еткен. Қазақ ауылдарына миссионерлерді шоқындыру рәсімін өткізуді тездетуді өтініп, адасуға итермелеген ең сорақы адамдар қашқан. Ауылға қашқандар – исламды емес, еркін көшпелі өмірді аңсағандар. Қазақ даласында мұсылмандар толығымен қоныстанған және ислам дініне адал болып қалу үшін далаға қашу – өз өміріңізді қатерге тігу деген сөз. Екінші жағынан, мұсылманның санасында кейде адасушылық орын алады, миссионерге осы бір сәтті пайдалану және қазақтың христиан дініне енгізу үшін көп уақыт және күш-қайрат жұмсау керек. Ұзақ уақыт пен күш-жігерін жұмсап, шоқындыруға дайындықты бастаған кезде одан бас тартатын кездер орын алған. Мәселен, 1891 жылдың қысында Буков деген миссионерлік елді мекенге екі қазақ келген. Екі апта бойы православиe дінінің негіздерін оқып-үйреніп, кенеттен ары қарай оқығылары келмей, шоқынудан бас тартты. Ақырында олар аман-есен ауылдарына жіберілді. Осыған орай есеп беріліп отырған жылы шоқынуды ниет білдіргендердің барлығы христиан дінін қабылдамады. Ал шоқындыру рәсімінен өтуге дайын болғандары өз қолдарымен қол хат жазып, ниеттерін ресми түрде куәландырды. Осындайлар бір Бөкеннің өзінде 18 адам болған. Екі қазақты шоқынуды итермелеген себептердің бірі олардың түсінігінше, орыстар күн туатын, әлемге жарық, өмір, жылу жіберетін жаққа - шығысқа сыйынады, ал қырғыздар батысқа қараңғылық пен суық пайда болатын батысқа қарап сыйынады (Из отчета, 1893).

Есепте Құдай сөзін ең жақын тыңдаушылар әдетте жатақтар болған, миссионерлерге олармен байланысу қиындық тудырмаған. Священниктің көмекшісі – псаломщиктерді, тәлмаштарды есептемегенде жатақтар қожайындары, яғни қазақтар миссионерлерге көмекші ретінде қызмет кеткен. Ең бастысы миссия ғасырлар бойы тек ислам дінін уағыздаушылар ғана кезіп жүрген дархан далаға назар аударды. Миссионерлерге көшпелі халықтың өмір тіршілігін ескеруді тапсырған. Көктемде көктеуден мал қамы үшін көшпелілердің алыс жайлауларға, одан күзеуге, содан соң қыстауға көшетіндігін ескеру қажеттілігі айтылған. Миссионердің көктеу, әсіресе жайлауды ұтымды пайдалануды ұсынған. 1892 жылы миссионерлер 12,000 вёрст жол жүріп, уағыз жұмыстарын жүргізген. Ауылдар мен болыстар өздеріне жақын жерде орналасқан миссионерлер қонысына бойлары үйренген. Бірақ миссионерлерге күдікпен қарайтын қазақтар да кездескен. Сол себепті православиe діні туралы әңгіме барлық жерде және бірден басталып кетпеген. Әдетте қазақтардың өздері миссионерлерді әңгімеге тартатын болған. Осы сәтті пайдаланып қалуға тырысқан миссионер христиан діні турасынданы әңгімесін мұқият сақтықпен бастайтын. Мәселен, миссионер киіз үйге кіріп, сәлемдесіп алғаннан кейін «қандай жақсы ауа райы, аспан қандай ашық» деп әңгімеге шақырып отырған. «Иә, деп жауап берген қазақ Құдайдың жаратқан ісінің барлығы жақсы ғой» деп жауап береді. «Таңқаларлық емес, деп миссионер сөзін жалғастырады. Содан соң «Жаратушы Иеміз бірінші күні көкті жаратқан» деп қояды. Сұхбаттасушылар немесе жиналғандардың бәрі қызығушылық танытады, «Тәңірі алдымен көкті жаратқан ба? Біз мұны білмедік» деп жауап берді. Кейде алғашқы сөзден-ақ миссионерлік әңгіме басталып кететін. Мұндай әңгімелерге қазақтардың көзқарасы қызық. Кейде олар үйінде молда, мұғалім немесе басқа сауатты адам болмағандығын, уақыттары, әңгімені тыңдауға құлықтары жоқ екендігін сылтау етіп, миссионерге қарсылық білдірген. Егер үйде сауатты адам болса, әңгіме жеңіл басталып, жалғасып кетеді. Мұндайда қазақтар әңгімені мұқият тыңдап, миссионердің сөзін құптап, оның айтқандарына риза болғанда арқасынан қағып қояды, бірақ ұлттық мінездерінің қызу қандылығына байланысты оған қарсы шығады. Миссионер мұндай ілтипатты көргеніне қуанады, бірақ қазақтар оған «барлық айтқандарыңыз Құраннан алынған» деп жиі айтады. Долонский деген миссионер 23 ақпандағы әңгімесін былайша сипаттаған: «Сол күні маған екі қазақ келді. Қысқа сәлемдесуден кейін олардың біреуі менен «Сенде біздің тіліміздегі кітаптар бар деген рас па? Оларды оқуға болады ма?» (Из отчета, 1893), – деп сұрады. Мен оң жауап беріп, оған алдымен шоқындыру рәсіміне дайындалатындарға арналған кітапты ұсындым. Ол орыс жазуын білмейтіндіктен кітаптан бас тартты. Мен оған кітапты оқи бастадым. Сәл тыңдағаннан кейін ол тағы да кітап сұрады. Мен оған Інжілдің татар тіліндегі нұсқасын ұсындым. Ол Матфейдің бірінші тарауын оқи бастады, баяндаудың түсінікті екеніне танданып, оқығанын сол жерде отырған жаңадан шоқынған шіркеу

ақсақалына түсіндірді. Ол бір сағаттай ғана оқыды. Інжілдің әр сөзін мақтап, «Алайда, бұл кітап біздің Құраннан көшірілген!..», – деп түйді. Дәл осындай жағдай туралы Үлкен Нарынның миссионері жазды. 17 сәуірде ол бір қазақтың үйіне қонаққа барып, оның ұлы Мұхамеджанмен сұхбаттасып, оған православиелік миссионерлік қоғам мен Қазан қаласындағы Әулие Гурия бауырластық басылымдарын оқыдым. Мұхамеджанға айтылғандар мен оқылғандар ұнады. Ол қуанғанынан «Бұл Құраннан көшірілген!» деп айғай салды. Ол ілімнің христиандық екеніне сенгісі келмеді. Діни уағыздаушы үшін өз сұхбаттарының нәтижелерін, айтқандарының қырғыздың жан дүниесіне әсер етіп, із қалдырғанын білгісі келеті түсінікті әрі маңызды. Алайда қазақ айтылғандарға бірден сенбейді, естігендерін өз нанымдарымен салыстырады. Содан кейін барып, «Құдай біледі. Біз қайдан білеміз, ғалым емеспіз ғой» деп жалтарып, жауап береді (Из отчета, 1893).

Есепте өте сирек жағдайларда миссионердің айтқандарын тыңдаған қазақтар тағы да кітап оқып беруді өтінетіндігі туралы жазылған. Миссионердің баяндауынша, Құдай сөзін тыңдау үшін қазақтар өздерімен қоса басқа адамдарды ертіп келеді. Осындай оқиға миссионер С.А. Петровтың басынан өткен. Жаздың бір күні Қалба тауларында таңертең «Алғашқы мәлімет» оқу үшін ұсынылды, оқудың ұнағаны соншалықты түстен кейін қазақтар тағы бір топ адамды ертіп келді. С.А. Петров Моисей заңындағы он, Құдайға және жақынына деген сүйіспеншілік өсиеттері туралы оқып берді. Қазақтар келісіп, ықыласпен тындап, алғыс білдіріп, кетіп қалды. Киіз үйден шыға бере олар өзара алған әсерлерімен бөлісті. Қазақтардың айтқандарын киіз үйдің жанында жуынып жатқан Петровтың ат айдаушысы Бөкен қазағы кездейсоқ естіп қалды. «Сайтан алғыр, кім біледі, кітапты жақсы оқитын тәрізді! Мүмкін, орыстар өз кітаптарын біздікіне сәйкестендіріп, өздерінің сенімдеріне тарту үшін әдейі қолдан жасап алған шығар. Пікірлеріне қарағанда бұлар қазақтар емес, тыңдаушылар болған татарлар» (Из отчета, 1893). Қазақтарды мұсылман еткен татарлардың көпшілігін уағыздарын қабылдамайды және басқалардың да қабылдағанын қаламайды». Соған қарамастан миссияның есептерінде «қазақтар өтпелі рухани-діни жағдайды бастан кешіруде, жаппай исламға да бұрылып жатқан жоқ, рулық тұрмыс шатқаяқтай бастады, қазақтар өздерінің рухани тірегіне және жан тыныштығын қалыпқа түсіретін басқа сенім іздеуге дайын» деп жазылған. Уағыздарының далаға кетпегендігін, кейбір қазақтардың санасында шатасудың орын алғандығын миссионер осылайша мақтанып жазған. Шындығында қазақтың діни рухани әлемі миссионер ойлағандай емес еді. Қазақтар жаппай бөгде дінге өтпеген. Тұрмыс мұқтажын тартқандардың немесе адасқандардың бірнеше сараны ғана христиан дінін амалсыздан қабылдауға дайын екендіктерін көрсеткен.

Миссионерлер уағыздарын далаға жасаған сапарларынан өзге әрбір ыңғайлы жағдайларда, пошта бекеттеріндегі аялдамаларда, елді мекендер арқылы өткенде, ат айдаушы қазақтармен жол үстінде жүргізе берген. Казак станицалары мен орыс деревняларына жақын орналасқан қазақ қоныстарында болып, дін туралы әңгімелерін сабақтай берген. Мысалы, Көкшетау, Ақмола, Баянауыл округтерінде миссионерлер қазақтардың казак шептеріне жақын орналасуларын, орыстармен қарым-қатынастарын, орыс халқының тұрмысымен танысуларын христиан дінін қабылдаудың алғашқы қадамдары ұтымды пайдаланған (ҚР ОМА, 436:29). Қазақтардың көшпелі шаруашылығын ескерген үкімет миссионерге ауданның шеңберінде ғана қызмет етпеуге кеңес берген. Миссионерлер бір ауылдан екінші ауылға емші немесе саяхатшы саудагер ретінде өтіп, өзін танытпай, әулиелі іске зардабын тигізбей қызмет етуі тиіс болды. Тауарларын сатуда, тұрғындармен әңгімелесуде, көмек көрсетуде Евангелия ілімін, яғни інжілді уағыздауға ыңғайлы сәтті пайдалануы қажеттілігі мұқият тапсырылды (ҚР ОМА, Д. 436:30).

Миссионерлер жазбаларының арасында Бөкен священнигі Ефрем Елисеевтің Өскемен арқылы сапары кезінде айтқан әңгімесі назар аудартады. Ефремнің сұхбаттастары молда, мұсылман мұғалімі және бірнеше татар болған. Есіктің сыртында тындап тұрған қазақтардың арқасында ертеңіне бүкіл мұсылман тұрғындар осы әңгімені оқиға ретінде айтқан. Әсерлі қырғыздар миссионерге оның молданы жеңгені үшін қолдау көрсеткендіктерін білдірген. Олар миссионерден «Айтыңызшы, сіз біздің нанымызды және өзіңіздің дініңізді жақсы білесіз бе, сіздің сеніміңіз біздікінен жақсы ма?» (Из отчета, 1893), – деп сұраған. Бұл әңгіме миссионердің осы есептің қосымшаларында басылған жазбаларында баяндалған.

Епархияның есептерінде миссионерлердің тікелей міндеттерімен қатар Құдай сөзін уағыздаумен қатар жаңадан шоқындыру рәсімінен өткен адамдардың өмірін ұсақ-түйегіне дейін ұйымдастырушысы болуларына тура келгендігі көрініс тапқан. Осы орайда миссионерлер арнайы дайындықтан өткізіліп, таңдау жасалған. Миссионерге құдайтанулық білімімен қатар жоғары адамгершілік қасиеттерімен танылуға, қазақ, араб және парсы тілдерін жетік білуге, Құран негіздерін және оның барлық түсіндірмелерін, сонымен қатар мұсылмандық құдайға құлшылық ету кітаптарын оқып-үйренуге, науқастарға алғашқы дәрігерлік көмек көрсетуге, тамақтануда, киім киюде, ұстанымдарында қарапайым қазақтармен бірдей болуға тиіс деген талаптар қойылды (ҚР ОМА, 436:21-31).

Күн сайын таңертеңнен бастап жаңадан христиан дінін қабылдаған адамдар миссионерге

өздерінің әртүрлі мұқтаждарын айтып, шағымдарымен келген. Біреулері жеуге ештеңе жоқ десе, екіншілері көйлек, аяқ киім сұраған. Өзара немесе орыстармен жанжалдасқандарға миссионер төрелік етіп, татуластыруға тиіс болады. Біресе пәтерлерінен қуып жіберген орыстарға шағым жасаған тұтас бір отбасы келген. Оларды орыстармен мәмлеге келтіру керек немесе басқа баспана тауып беру қажет. Жаңа пәтер табылмаған жағдайда миссионер өз үйінің бір бұрышынан орналастыруға мәжбүр болған. Енді біреулері жылқысын немесе сиырын ұрлап әкетті деген шағыммен келген. Мұндайда миссионер ұрлыққа шара қолдануға қажет болған. Осыған ұқсас жайттар өте көп болған. Қысқасы, барлық ірілі-ұсақты жағдайларда жаңадан шоқынғандар миссионерге келіп көмек сұраған. Миссионер оларға дұға етуді, дін ережелерін және христиан шарттарын үйретуге тиіс әрі міндетті болған. Мұндай шаралар олардың барлығын бір жерге жинауды немесе әрқайсысының үйіне баруды талап еткен. Ондайда оған тілмаш пен аудармашы мен көмекшісі зор көмегін тигізген. Құдайға құлшылық ету кезінде кейбір әндер, дұғалар қазақ тілінде айтылып, оқылған. Ораза кезінде Үлкен Нарымның миссионері құдайға құлшылық етуді апта бойы қазақ тілінде жүргізді. Дәл осындай әрекетін ол өзі қызмет еткен Бөкен тұрағында да қайталады.

Қырғыз миссиясы өздеріне жүктелген міндеттерді жүзеге асыруда бірқатар кедергілерге тап болып, біраз мәселенің түйінін шешуге мұқтаждық етті. Сондай кедергілердің бірі ретінде архив деректерінде байырғы халық өкілдерінің ислам дінін берік ұстануы және Мекеге қажылыққа баратындардың санының көбеюі, сапардан келгендердің тұрғындар арасында беделдерінің артуы атап көрсетіледі. Қазақтанның оңтүстік аймақтарында діни нанымның беріктігі, мұсылмандардың медреселер мен мектептерде, молладан білім алулары, олардың көзі ашық адамдар ретінде айналасындарға ықпалы кедергілер ретінде саналған. Жаңадан шоқынғандарға жер үлестерінің уақытында үлестірілмеуі, материалдық ынталандырудың да үнемі әрі тұрақты берілмеуінің салдары миссионер қызметіне көлеңке түсірген. «Христиан дінін уағыздау бұратаналар арасында толқулар тудырады» деген үрей де орын алған. Сондықтан миссионерлер уағыздарын аса сақтықпен жүргізуге мәжбүр болған. Биліктегілер мен дін басшылары ашық уағыздың жағымсыз нәтижелерге әкеп соғатындығын ескерткен. Сондай келеңсіз жағдай архипастырдың Ақмола облысына келген сапарында болыс билеушілерімен, билермен және басқа да құрметті қазақтармен әңгімесінен кейін орын алған. Діни басшының әңгімесінен кейін қазақтар өзара келісіп, Петербурға жоғары мәртебелі патша ағзамға діни сенімдерге қол сұғудан қорғайтын арнайы муфтий тағайындау туралы өтініш жазған. Осы мақсатта бірнеше рет заңсыз жиналыстар, алдымен болыстарда, кейін Арықбалық станицасында билердің кезектен тыс съезі өткізілді. Бұл жиналыстарда дін басшысының іс-әрекеттері қолдау тауып, қазақтарды христиан дініне мәжбүрлеп кіргіземіз деп қорқытқан (ҚР ОМА, 436:32). Мұның өзі орыс миссионерлерінің қызметтерін бір жағынан заң және ережелер шеңберінде жүргізуге тырысқанын, екінші жағынан христиан дініне жергілікті тұрғындарды көбірек тарту мақсатында олардан аттап кетіп отырғандықтарын көрсетеді.

Қорытынды. Осылайша қазақ даласындағы православиелік миссионерлердің Жетісу, Шығыс Қазақстан, Ақмола өңірлерінде жергілікті халық және қытай эмигранттары арасында XIX ғасырдың екінші жартысында атқарған қызметі архив деректері бойынша қарастырылды. Миссионер қызметінің бағыты, мазмұны, тәсілдері барлық аймақтарда бірдей болғандығына, оларға орыс үкіметінің, шіркеуінің, генерал-губернатордың тікелей басшылық жасап, қолдау көрсетіп отырғандығына көз жеткізілді. Қазақ даласының байырғы тұрғындары мен қытайлық қоныс аударушыларды христиан дініне енгізіп, шоқындыруда миссионерлер барлық айла-амалдарын, құйтырқы әрекеттерін қолданып отырған. Бір жағынан ынталандыру, екінші жағынан алдап, арбау уағыздарын жүргізген. Осыларға әрекеттердің қазіргі діни экстремизм өкілдерінің пайдаланатындығын орын алған оқиғалар дәлелдеп отыр. Сондықтан да қазақтар арасындағы орыс миссионерлерінің қызметін бүге-шігесіне дейін зерттеп, зерделеудің маңызы зор екендігі анық байқалады. Мұның өзі өткеннен сабақ алу қазақстандық қоғамның болашақ дамуы үшін қажет екендігін патшалық Ресейдің рухани отарлауының тарихын терең тану арқылы ескерген абзал деген ойға жетелейді.

Әдебиеттер тізімі

Абжалов С. Христиан миссионерлігінің қалыптасуы және даму ерекшеліктері // Саясат. 2005. №4. 40-50 бб.

Батырханов Ф.К. Патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізген миссионерлік саясаты (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 1997. 186 б.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (өрі қарай – ҚР ОМА). 44-қ., 1-т., 29261-іс, 1-309 пп.

ҚРОМА. 44 -қ. 1-т. 29302-іс.

ҚРОМА. 44 -қ. 1-т. 312-іс.

ҚРОМА. 44 -қ. 1-т. 436-іс.

Красовицкая Т.Ю. Исламские интеллектуалы в оценках православных миссионеров Казани и Туркестана // Вестник Кызылординского гос. ун-та им. Қорқыт Ата. 2014. №1. С. 124-130.

Из отчета Тобольского епархиального комитета православного миссионерского общества за 1892 год // Православный Благовестник. 1893. №11. (старниці не указаны).

Леопольдев А. Миссионерский противомусульманский сборник. Труды студентов миссионерского противомусульманского отделения при Казанской Духовной Академии. Казань, 1894. 315с.

Лысенко Ю.А. Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в). Докторская диссертация. Барнаул, 2010 // [Электронды ресурс] 2020. missionerskaya-deyatelnost-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-v-kazakhstane (қаралған күні: 29.01.2021).

Нурбаев Ж. Солтүстік Қазақстанды шокындыру саясаты // [Электронды ресурс] [https://e-\(history.kz/kz/news/show/3238/\)](https://e-(history.kz/kz/news/show/3238/). 2020. (қаралған күні: 19.05.2021).

Орамах Жангігіт. Бөкей ордасындағы мұсылмандық оқу жүйесі және миссионерлік саясат // Қазақ тарихы. 2017. 15-17 бб.

Раздыкова А. Миссионерство царизма через призму топонимики // Қазақстан жоғары мектебі. 2011. №1. С. 160-163.

Тасмагамбетов А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII – начале XX в.: распространение, организационное развитие и миссионерство. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Уралск, 2009. 46 с.

Хамитова А.К. Қазақ даласындағы орыс православие шіркеуінің миссионерлік әрекеттері//Семей мемлекеттік педагогикалық институтының хабаршысы. 2008. №1. - 122-127 бб.

Шоқай М. Тандамалы шығармалары. Үш томдық. 2-т. Алматы: Қайнар, 2007. 352 б.

References

Abjalov S. Hristian missionerliginin qalyptasuy jane damu erekshelikteri (Formation and features of development of Christian missionary work) // Saiasat. 2005. №4. 40-50 bb. [in Kazakh].

Batyrhanov G.K. Patshalyq Reseydin Qazaqstanda jyrgizgen missionerlik sayasaty XIX g. ekinshi jartysy – XX g. basy). Tarih gylymdarynyn kandidaty gylymy darejesin alu yshin daiyndalghan dissertaciya (Missionary policy of tsarist Russia in Kazakhstan (second half of the 19th – early 20th centuries). Almaty, 1997. 186 p. [in Kazakh].

Hamitova A.K. Kazak dalasyndagy orys pravoslavie shirkeuinin missionerlik areketteri (Missionary actions of the Russian Orthodox Church in the Kazakh steppe) // Vestnik Semipalatinskogo gos. ped. instituta. 2008. №1. P. 122-127. [in Kazakh].

Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan. F.44. Op.1. D. 29261. L.1-309.

CGA RK. F.44. Op.1. D. 29302.

CGA RK. F.64. Op.1. D.312.

CGA RK. F.64. Op.1. D. 436.

Krasovickaya T.YU. Islamskie intellektualy v ocenkah pravoslavnyh missionerov Kazani i Turkestana (Islamic intellectuals in the assessments of the Orthodox missionaries of Kazan and Turkestan) // Vestnik Kyzylordinskogo gos. un-ta im. Qorqyt Ata. - 2014. - №1. - S. 124-130. [in Russian].

Iz otcheta o missiyah Tomskoj Eparhii Altajskoj i Kirgizskoj za 1892 god (From the report of the Tobolsk Diocesan Committee of the Orthodox Missionary Society for 1892) // Pravoslavnyj Blagovestnik. 1893. №11 (pages not specified). [in Russian].

Leopoldov A. Missionerskij protivomusul'manskij sbornik. Trudy studentov missionerskogo protivomusul'manskogo otdeleniya pri Kazanskoj Duhovnoj Akademii. (Missionary anti-Muslim collection. Proceedings of students of the anti-Muslim missionary department at the Kazan Theological Academy). Kazan. 315 p. [in Russian].

Lysenko YU. A. Missionerstvo Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Kazahstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XXv). Doktorskaya dissertaciya. Barnaul. (Missionary work of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (second half of the 19th – early 20th centuries). Barnaul, 2010) // [Elektronny resurs] 2020. <https://www.dissercat.com/content/missionerskaya-deyatelnost-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-v-kazakhstane> (Data obrashcheniya 29.01.2021). [in Russian].

Nyrbaev ZH. Soltystik Kazakstandy shokyndyru sayasaty (Baptism policy in Northern Kazakhstan) // [Elektronny resurs] 2020. [https://e-\(history.kz/kz/news/show/3238/\)](https://e-(history.kz/kz/news/show/3238/). (Data obrashcheniya 19.05.2021). [in Kazakh].

Oramah Janjigit. Bokey ordasyndagy mysylmandyq oqu jyjesi jane missionerlik sayasat (Muslim educational system and missionary policy in the Bukeev Horde) // Qazaq tarihy. 2017. 15-17 bb. [in Kazakh].

Razdykova A. Missionerstvo carizma cherez prizmu toponimiki (Tsarism missionary through the prism of toponymy) // Qazaqstan jogary mektebi. 2011. №1. S.160-163. [in Russian].

Shoqaj M. Tandamaly shygarmalary. Ysh tomdyq. 2-t. (Shokay M. Selected Works. In 3 volumes. T.II). Almaty, Kajnar, 2007. 352 p. [in Kazakh].

Tasmagambetov A.S. Istoriya konfessii Kazahstana v konce XVIII – nachale XX v.: rasprostranenie, organizacionnoe razvitie i missionerstvo (The history of the confession of Kazakhstan at the end of the 18th – beginning of the 20th century: distribution, organizational development and missionary work). Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk. Uralsk. 46 p. [in Russian].

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОСЛАВНОГО МИССИОНЕРСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Абдулина Аксункар Турсуновна^{1*}ID

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент
E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается вопрос об историографии проблемы христианизации населения Казахского края, включая Туркестан, в составе Российской империи, которая видела в Русской православной церкви один из оплотов в проведении колониальной политики в Туркестане. Христианизация включала в себя целый ряд мероприятий по миссионерской деятельности, главным предназначением которой было распространение православия, крещение иноверцев, изменение их социокультурной среды путем русификации, перехода к оседлому образу жизни и пр. Отметим, что российские историки в оценках этого явления подчеркивают экзистенциальную необходимость действий имперских властей в религиозной сфере. Казахские ученые однозначно доказывают, что миссионерская деятельность вела к преследованию ислама в степи, к размыванию этнической и конфессиональной идентификации казахов, поскольку смена религии вела к отлучению от казахского социума, кочевого образа жизни и языка, т.е. к обрусению.

Ключевые слова: епархия, инородцы, казахи, крещение, культура, православие, служитель, миссионер, священник, церковь.

GTAMP 03.20.00

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПРАВОСЛАВИЕ МИССИОНЕР МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫНАНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Абдулина Аксункар Тұрсынқызы^{1*}ID

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент
E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Мақалада Орыс православие шіркеуі Түркістандағы отаршылдық саясатты жүргізудегі бекіністердің бірі ретінде қарастырған Ресей империясының құрамындағы Қазақ өлкесі, оның ішінде Түркістан тұрғындарын христиандандыру проблемасының тарихнамасы мәселесі талқыланады. Христиандыққа бірқатар миссионерлік іс-шаралар кірді, олардың басты мақсаты православиенің таралуы, басқа ұлттардың шомылдыру рәсімінен өтуі, олардың орыстандыру арқылы әлеуметтік-мәдени ортасын өзгерту, отырықшы өмір салтына көшуі және т.б. діни саладағы билік. Қазақстандық ғалымдар миссионерлік қызмет далада исламды қудалауға, қазақтардың этникалық және конфессиялық сәйкестендірілуінің эрозиясына алып келгенін біржақты дәлелдейді, өйткені діннің өзгеруі қазақ қоғамынан, көшпелі өмір салты мен тілінен, яғни т. орыстандыруға.

Кілт сөздер: епархия, шетелдіктер, қазақтар, шоқыну, мәдениет, православие, министр, миссионер, діни қызметкер, шіркеу.

IRSTI 03.20.00

SOME ASPECTS OF HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM OF ORTHODOX MISSIONARY IN KAZAKHSTAN

Aksunkar Abdulina ^{1*}ID

¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author
E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Abstract. The article discusses the issue of historiography of the problem of Christianization of the population of the Kazakh Territory, including Turkestan, within the Russian Empire, which saw the Russian Orthodox Church as one of the strongholds in the conduct of colonial policy in Turkestan. Christianization included a number of missionary activities, the main purpose of which was the spread of Orthodoxy, the baptism of the Gentiles, changing their socio-cultural environment through Russification, the transition to a sedentary lifestyle, etc. authorities in the religious sphere. Kazakh scientists unequivocally prove that missionary activity led to the persecution of Islam in the steppe, to the erosion of the ethnic and confessional identification of the Kazakhs, since the change of religion led to excommunication from the Kazakh society, nomadic lifestyle and language, that is, led to russification.

Key words: diocese, foreigners, Kazakhs, baptism, culture, Orthodoxy, minister, missionary, priest, church.

Введение. 5 января 2021 г. вышла в свет новая концептуальная программная статья Президента РК К.К. Токаева «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (газ. «Егемен Қазақстан»), в которой были обозначены новые задачи, стоящие перед исторической наукой Казахстана. Глава государства призвал отечественных историков дать достойный ответ на экзистенциальные вызовы современности, обосновав исторические корни казахской государственности, ее территориальных границ, культурный код казахов и их идентичность. Как известно, транзитное положение территории Казахстана в центре Евразийского континента, на пути из Китая, через Азию, в Европу, привело к проникновению сюда различных религий – зароастризма, буддизма, манихейства, христианства (несторианства, яковитства) и ислама. Мусульманство, вобрав в себя некоторые элементы язычества, местных культов, постепенно утвердилось среди кочевников, стремящихся к консолидации общества. Закреплению ислама в среде тюркских кочевников способствовало не только его насаждение правителями, но и близость многих постулатов религии к духовным ценностям степняков, в особенности к их представлениям о чести и бесчестии, родовой взаимопомощи (Орынбеков, 2005: 193, 212) и пр. Ислам стал значимым элементом этнокультурной идентификации казахов, для которых сам факт рождения казахом означал автоматически принадлежность к мусульманской умме. Однако после присоединения казахских жузов к Российской империи ее колонизаторская политика была направлена на христианизацию нерусского населения, прежде всего казахов-мусульман, чтобы изменить ментальность народа и сделать его лояльным по отношению к имперским колониальным властям.

Материалы и методы. Материалами для написания статьи послужили преимущественно архивные документы Центрального государственного архива РК. Большой пласт информации содержится в фонде (далее – Ф.) 234-м «Совет Семиреченского православного братства», где имеется переписка между членами сообщества, чиновниками местной администрации, священниками и старшиной Братства по вопросам пожертвований, обращений в христианство иноверцев и пр. В Ф. 294 «Военный священник, состоящий при управлении воинского начальника Туркестанской епархии» в основном были просмотрены документы, освещающие работу с арестантами-туземцами, переписка по принятию казахами христианства и др. Подспорьем также послужили и другие фонды ЦГА РК: № 589 «Указы крепостной Петропавловской церкви», № 707 «Александро-Невский собор Оренбургской епархии», где содержатся императорские указы по деятельности духовных консисторий, по которым можно узнать о принципах и методах православного миссионерства в Казахском крае.

В ходе исследования проблемы использовались принципы историзма и культурно-цивилизационного подхода, общенаучные и специально-исторические методы. Указанные принципы вскрывают исторические корни процесса христианизации населения окраин Российской империи и возникновение конфликта между местной кочевой и языческо-исламской цивилизацией, с одной стороны, и навязываемой сверху русско-православной цивилизацией, с другой стороны, что вынудило имперские власти отступить от идеи массивного расширения «русского мира» и обратиться к идее параллельного сосуществования двух миров – русско-православного и инородческо-исламского¹ в Казахском крае, при сохранении умеренной практики миссионерства. Так, по данным российского исследователя проблемы миссионерства в 1905 г. в Российской империи было признано право личности на относительную свободу вероисповедания (Исхаков, 2008: 5), что было напрямую связано с Первой русской революцией и стремлением властей удержать массы от участия в ней.

Среди общенаучных методов необходимо выделить такие, как методы логического анализа и синтеза, системно-функциональный и диалектический. При осуществлении научного исследования нашли применение сравнительно-исторический, историко-типологический, историко-системный, институциональный методы изучения обозначенной проблемы миссионерства, которые помогли провести параллели с деятельностью Русской православной церкви в других регионах империи,

¹По нашему мнению, вполне уместно употребить термин «инородческо-исламский мир», поскольку в Российской империи для обозначения нерусских народов бытовал термин «инородцы».

выделить методы по христианизации местного населения и др. Объективный критерий изучения этой проблемы заложен в исторических источниках, которые подверглись археографическому анализу путем использования таких методов зарубежной историографии, как герменевтическое толкование смысла текстов.

Результаты и обсуждение. Территория Южного Казахстана и значительная часть Семиречья вошли в состав Российской империи во второй половине XIX в. в результате войны с Кокандским ханством. В 1865 г. по указу императора Александра II Сырдарьинская и Новококандская линии были объединены путем образования Туркестанской области. Однако Россия стремительно наступала на юг, продолжив территориальную экспансию вглубь кокандских владений. Уже в 1867 г. Туркестанская область объединяется с вновь завоеванными землями и учреждается Туркестанское генерал-губернаторство в составе Сыр-Дарьинской и Семиреченской областей из пяти уездов: Верненского, Копальского, Сергиопольского, Иссык-Кульского и Токмакского. В 1883 г. из ранее присоединённых земель (западная часть Илийского края) и частей Копальского и Верненского уездов был образован Джаркентский уезд (Алексеев, 1993: 12).

Вхождение в имперское пространство означало распространение здесь имперского военно-административного порядка, правового поля и духовного управления. В Туркестанском крае вместе с казачьими и военными регулярными войсками появились военные священники, подчиненные Главному священнику Армии и Флота, а с вселением гражданского православного населения – епархиальные священнослужители, которые относились от Семиреченской области к Томской епархии и от Сырдарьинской – к Оренбургской епархии (Волков, 2010: 149).

Что касается, переселенческого движения и изменения этнического состава Семиреченской области, то согласно переписи 1897 г. число пришлого населения здесь составило 76,3 тыс. человек. Если в 30-е годы XIX в. удельный вес казахов в Семиречье был на уровне 100 %, в 50-е годы 83,46 %, то в 1897 г. 80,46 % (Бекмаханова, 1980: 92, 95). Семиреченская область по темпам заселения находилась на втором месте (после Акмолинской) в Казахстане, приняла 27,1 % всех мигрантов. В 1868–1895 гг. в области возникло 68 крестьянских селений. Тогда же в 1883–1886 гг., по русско-казахскому договору 1881 г., в область прибыли из Северного Синьцзяна тысячи дунган и уйгуров (4682 дунган, из них 2439 мужчин и 2243 женщины; 45373 уйгура, из них 24628 мужчин и 20746 женщин). Одновременно с дунганами и уйгурами из-за рубежа переселилось 25 тыс. казахов (Бекмаханова, 1980: 104–107). Появление значительной массы уйгурского населения на территории Казахстана связано с происходившими в Синьцзяне народными антифеодальными восстаниями.

Как мы видим, несмотря на активный миграционный прирост преимущественно православных славян в Семиречье, тем не менее, мусульмане – казахи, уйгуры, дунгане, узбеки и пр., преобладали в составе населения и ислам в регионе ввиду близости Южного Казахстана и такого духовного центра как Туркестан имел глубокие исторические корни. Исходя из этого, РПЦ особое внимание уделяла миссионерской работе в Туркестанском крае, направив свои усилия как в отношении иноверцев, так и переселенцев, многие из которых обасурманились, даже переходя в магометанство.

Довольно большая географическая удаленность новых областей от Оренбурга и Томска приведет к учреждению Туркестанской и Ташкентской епархий в мае 1871 г., начавших функционировать через год (Тимофеева, 2007: 13). Причем, по настоянию туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана, который изначально относился достаточно прохладно к распространению православия среди кочевников, архиерейская кафедра первого епископа Туркестанского и Ташкентского Софония (Сокольского) была определена не в многолюдном на мусульманское население Ташкенте – центре генерал-губернаторства, а в административном городе Семиреченской области – г. Верном, основанном русскими в Заилийском крае в 1854 г. на месте древнего городища.

После создания институциональных центров православия началась систематическая работа по христианизации местного населения путем православного миссионерства и борьбы с исламом. Русская православная церковь (далее – РПЦ) как один из столпов самодержавия, имеющая инфраструктурную сеть в виде епархий, развернула широкую миссионерскую деятельность по пропаганде христианской конфессии православия среди иноверцев, борьбе с язычеством, раскольниками, староверами и т.д.

Темой данной статьи является анализ историографии проблемы деятельности православных миссионеров на территории Казахстана, в том числе в Семиречье и Южном Казахстане. Крупным специалистом по изучению духовной экспансии царизма в Казахстане является д.и.н. З.Т. Садвокасова, в трудах которой был дан наиболее развернутый обзор истории исследования темы (2006, 2007). В частности, она детально рассмотрела дореволюционные труды, отдельные публикации русских ученых, путешественников, миссионеров, в которых затрагивались вопросы христианизации инородческого населения в русле общего процесса колонизации Средней Азии. Были сделаны выводы о книгах И.Л. Яворского «Средняя Азия: культурные успехи и задачи в ней России» (Одесса, 1893), М.А. Миропиева «О положении русских инородцев» (СПб., 1901), где красной нитью проходила мысль о цивилизаторской роли Российской империи, о необходимости

ассимиляции инородцев в среде русских, инструментами которой могли стать русские школы и переход из ислама в христианство. Однако, по мнению З.Т. Садвокасовой, тема православного миссионерства не стала объектом специального исследования, как и темы религиозного состава населения окраин, веротерпимости и межконфессиональных отношений (Садвокасова, 2007: 32, 34).

Отдельно необходимо выделить труд видного русского миссионера Н.П. Остроумова «Китайские эмигранты в Семиреченской области Туркестанского края и распространение среди них православного христианства», вышедший в свет в Казани в 1879 г. Заслугой Остроумова является то, что он не только остановился на миссионерской работе в отношении эмигрантов из Китая в Семиреченской области, запросивших убежища после бегства из Синьцзяна в связи с восстанием дунган и уйгуров и начавших переходить в православие с 1868 г., но и представил достаточно объемный исторический и этнографический очерк о народах монгольского происхождения – даур-солонгах, сибиряках, калмыках, прибывших в край (Остроумов, 1879).

В советский период проблема православного миссионерства трактовалась через призму господствующей марксистско-ленинской идеологии, воинствующего атеизма, принципа партийности истории и осуждения буржуазного национализма, т.е. критически оценивались деятельность православных священников, которые способствовали проведению колонизаторской политики, но, в особенности, исламских мулл, проводников зачастую костного мусульманского образования и пр. В публикациях также нашел проявление унаследованный имперский принцип, трансформировавшийся в концепцию «старшего брата», когда «всё русское», в том числе и приобщение к русской культуре через православие, в духе патернализма рассматривалось как цивилизующее остальные народы, выводящее их, так сказать, «из вековой спячки на путь общественного прогресса». Между тем в советское время появляются первые работы ученых-казахов – историка Е.Б. Бекмаханова (1992), педагога-психолога Т.Т. Тажибаева (1962), этнолога Э.А. Масанова (1966), где затрагиваются отдельные аспекты проблемы русско-православной духовной экспансии в степи в рамках советских идеологических подходов, но с некоторым акцентом на роль мусульманского духовенства для консолидации казахского социума на противодействие колониализму и христианизации (Садвокасова, 2007: 40).

Существенный прорыв в исследовании миссионерской деятельности Русской православной церкви в национальных окраинах Российской империи произошел после распада Советского Союза, когда историки новых суверенных государств освободились от идеологических шор и могли с позиций объективности, на основе анализа документов архивов дать оценку государственной политики империи в прошлом на этой территории. З.Т. Садвокасова отмечает самый разнообразный спектр оценок колониальной политики русского самодержавия, от полного отрицания факта колонизаторства, сопровождавшегося преследованием культуры и религии инородцев, вытеснения их с земель в сочетании с дискурсом о добровольном и ненасильственном процессе вхождения народов в состав России, до осуждения действий русских священников в религиозной сфере, которые были послушными инструментами в деле закабаления и освоения нового пространства империи (Садвокасова, 2007: 42–55).

С точки зрения методологии проблемы представляет интерес исследование татарского историка Р.Р. Исхакова, который дал определение термину «миссионерская деятельность», включив в нее не только распространение христианства, но и национальную и культурно-языковую унификацию, проводившуюся под эгидой государства. Он также разграничил понятия «крещение» и «христианизация», под которым понимает «длительный процесс приобщения к христианской традиции», подчеркивая при этом провал «тотальной политики христианизации татар» (Исхаков, 2008: 3–4). Автор использует также понятие «неофициальные мусульмане» для обозначения лиц, официально отказавшихся от христианства и исполняющих предписания ислама, а также неофитов, принявших формально христианство, но оставшихся в духовной и обрядовой практике мусульманами.

В 2000-е гг. в Российской Федерации был защищен целый ряд кандидатских и докторских диссертаций по проблеме миссионерской деятельности Русской православной церкви в различных регионах империи, в том числе на территории епархий, часть прежней территории которых теперь относится к Республике Казахстан. Так, В.Ю. Софронов, исследовавший миссионерскую деятельность РЦП в Западной Сибири среди языческого, мусульманского и старообрядческого населения в конце XVII – начале XX вв., выделяет принцип добровольности в ее проведении, по его мнению, миссионерство способствовало взаимообмену культурными ценностями (Софронов, 2008: 7, 9). Между тем, надо отдать должное этому серьезному исследователю, который далее, в противовес своему тезису о добровольности, пишет и о том, что в XVIII в. на смену политике веротерпимости был взят курс на «полную христианизацию всей нехристианской части населения» (Софронов, 2007: 33). В.Ю. Софронов подчеркивает двойственность религиозной политики империи: в отношении язычников – массивная христианизация, которая сопровождалась сжиганием языческих идолов, а в отношении монотеистов-мусульман – более умеренные меры, дабы не вызвать восстания. Автор уделяет значительное внимание борьбе миссионеров с расколом и старообрядцами, этот аспект

проблемы также раскрывается в специальном исследовании А.Д. Камзиной по Оренбургской епархии (Камзина, 2004).

Е.М. Есикова в своей кандидатской диссертации «Миссионерская деятельность Русской православной церкви среди нехристианского населения Оренбургской епархии: 1859–1917 гг.», в отличие от Р.Р. Исхакова, ограничивает термин «миссионерская деятельность» лишь христианизацией инородческого населения, хотя далее и указывает, что деятельность по распространению христианства сопровождалась и русификацией для создания «культурного единства на территории многонациональной империи» (Есикова, 2010: 14). Автор продвигает в своей работе термин «внешнее миссионерство», которое, в отличие от внутренней миссионерской работы с еретиками внутри Русской православной церкви, было направлено на иноверцев. Обращает на себя внимание явная тенденциозность Е.М. Есиковой, которая стремится показать процесс миссионерства как сугубо положительный для местного населения, а среди методов в автореферате выделяет только гуманные, связанные с «уважением к религиозным воззрениям и культуре другого народа, дружелюбность и тактичность» (Есикова, 2010: 19).

В 2011 г. исследователь из Барнаула Юлия Александровна Лысенко защитила докторскую диссертацию о православном прозелитизме в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв., определив православное миссионерство как составную часть политики русификации этнорегионов Российской империи, которая имеет целью интеграции местного населения в социокультурное пространство империи путем распространения системы образования и делопроизводства на русском языке, вовлечения местной элиты в колониальный аппарат управления, сужения сферы влияния ислама и других конфессий в результате православного миссионерства (Лысенко, 2011: 6, 24). Конечной целью, по мнению автора, является расширение границ православного мира за счёт включения новых территорий (Лысенко, 2011: 18). Эта особенность русификации как религиозно-государственной идеи нашла отражение в вопроснике первой Всероссийской переписи населения 1897 г., куда был включен только вопрос о конфессиональной принадлежности, а вопроса об этнической принадлежности не было, хотя в переписи имелся вопрос о родном языке респондентов, который косвенно отражает этничность. В иерархии опорных идей империи православие являлось стрелковым, перед ним отступала этническая идентификация: достаточно было быть православным, а значит уже принадлежать к русскому миру вне зависимости от этнического происхождения.

Между тем Ю.А. Лысенко в более ранней статье указала и на такую важную задачу миссионерской работы в степи, как укрепление религиозности русских крестьян-переселенцев, которые нанимались батраками в байские хозяйства и подвергались казахской аккультурации, перенимая язык, особенности быта и забывая православные устои (Лысенко, 2009: 127). В другой своей работе автор выделяет 3 этапа миссионерской деятельности в Казахстане: 1) 1881–1895 гг. – начало работы антиисламской Киргизской миссии среди казахского населения Горного Алтая; 2) 90-е гг. XIX – начало XX вв. – функционирование антиисламских, антистарообрядческих и антисектантских миссий Омской и Оренбургской епархий; 3) 1907–1917 гг. – сокращение финансирования миссий, закрытие станом и школ при них, сужение миссионерской деятельности после указа о свободе вероисповедания 1905 г. (Лысенко, 2017: 360). Вряд ли можно согласиться с этой периодизацией, автор игнорирует время с XVIII в., поскольку процесс христианизации с использованием миссионерства начался с момента включения казахских жузов в Российскую империю. Видимо, при выделении указанных этапов Ю.А. Лысенко ограничилась институциональным методом, взяв за основу деятельность миссий.

Выпускник Омской духовной семинарии О.В. Филиппов в своей статье «Миссионерская деятельность Русской православной церкви в Северо-Казахстанской области Республики Казахстан» остановился на анализе современной религиозной ситуации, задачах и перспективах миссионерской деятельности РПЦ в Северном Казахстане, затронув некоторые моменты истории миссионерства в крае. В отличие от Ю.А. Лысенко, он считает, что именно после Первой русской революции миссионерство приобретало системный характер, проявлением чего является развитие Миссионерского общества, увеличение выпуска просветительской литературы, проведение миссионерских съездов, открытие миссионерских курсов, появление штатных миссионеров (Филиппов, 2016: 168).

Проблема православного прозелитизма в Российской империи стала объектом исследования ученых постсоветских государств. В частности, исследователь из Кыргызстана И.В. Волков показал особенности миссионерства в Туркестане во второй половины XIX – начала XX вв., выделив три направления деятельности: против 1) язычников; 2) мусульман и 3) старообрядцев (Волков, 2010: 147). Причем, опираясь на источники, автор доказывает, что туркестанский генерал-губернатор К.П. фон Кауфман и его преемники были противниками православного миссионерства в крае, опасаясь национально-освободительных волнений (Волков, 2010: 147). Однако открытие Туркестанской епархии в генерал-губернаторстве свидетельствуют о том, что руководство края было скорее не противниками миссионерства, а пассивными участниками этой политики колонизации

окраины империи. Волков резюмирует, что православное миссионерство не имело успехов в Туркестанском крае, называя одной из причин этого приверженность исламу не только традиционно религиозных этносов – узбеков, таджиков, уйгуров и дунган, но и кочевников-казахов, которые во второй половине XIX в. уже имели прочную идентификацию с исламом и «только казались слабыми в вере мусульманами» (Волков, 2010: 152).

Среди казахстанских исследователей тема православного миссионерства в Семиречье не была широко востребованной. Однако за годы независимости появились публикации по колониальной политике Российской империи в Казахстане, русификации, о попытках христианизации казахов, их ассимиляции и аккультурации. Помимо упомянутой З.Т. Садвокасовой, занимались этой проблематикой М. Мырзахметов (1990), Ж. Шалгынбаева (1998), С.К. Рустемов (2004), Г.К. Батырханов (2007), А.Ж. Абдиханова (2010) и др.

В 2007 г. Л.В. Тимофеева представила к защите кандидатскую диссертацию «История Русской Православной церкви на территории Семиречья (вторая половина XIX века – XX век)». В отличие от вышеперечисленных исследователей, в работе Тимофеевой ретушируется русификаторский характер деятельности РПЦ в Семиречье с целью колониального подчинения, а делается акцент на бесконфликтности этого процесса. Так, она замечает: «Местное население относилось к православному духовенству с уважением, а к православным обрядам – с благожелательным интересом» (Тимофеева, 2007: 12). В этом исследовании мы видим подтверждение тезису бишкекского ученого Волкова о сдержанном отношении руководства Туркестанского генерал-губернаторства к миссионерству и необходимости уважения к нуждам и интересам мусульман (Тимофеева, 2007: 14).

Заключение. Таким образом, историографический обзор российских, казахстанских и др. исследований 2000-х годов выявил высокую актуальность проблемы миссионерской православной деятельности как важного инструмента колониальной политики царизма на окраинах Российской империи. Отметим, что российские историки и русские по происхождению ученые постсоветских государств в оценках этого явления подчеркивают экзистенциальную необходимость действий имперских властей в религиозной сфере. Они также стремятся выделить положительные аспекты христианизации в виде повышения уровня образования среди неопитов, восприятие новых форм жизнедеятельности, переход к оседлости, т.е., в какой-то степени, идет воссоздание дореволюционного и советского концепта о цивилизаторской роли русской культуры среди более отсталых народов. Многие исследователи, тем не менее, констатировали, что миссионерство среди казахов не имело сколько-нибудь существенных успехов. «Духовноморальное же воспитание туземца, перевоспитание его души, было просмотрено нами» (Мироппиев, 1901: 492). Это свидетельствует о стойкой не только этнической, но и конфессиональной их идентификации с мусульманством в начале XX в., которое консолидировало казахов перед иными, внешними, привнесенными извне культурно-цивилизационными параметрами. Однако ниша православия была заложена в Туркестане, созданная институциональная сеть, пострадавшая в годы советской власти, была восстановлена после распада Союза и религиозного возрождения.

Казахские ученые однозначно доказывают, что миссионерская деятельность вела к преследованию ислама в степи, к размыванию этнической и конфессиональной идентификации казахов, в особенности имеющих кочевья на линии фронта, где они напрямую соприкасались с переселенцами, поскольку смена религии вела к отлучению от казахского социума, кочевому образу жизни и языка, т.е. к обрусению. Резюмируя отметим, что в основе любой политики лежат интересы, с этой точки зрения конечной целью политики христианизации Российской империи было утверждение колониального господства путем географического расширения «русского мира».

Список литературы

- Абдиханова А.Ж. Конфессии Южного Казахстана в конце XIX – 80-х годах XX века: исторический анализ: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Уральск, 2010. 29 с.
- Алексеев А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.
- Батырханов Г.К. Ресейдің Қазақстандағы жүргізген миссионерлік саясаты (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы): тар. ғыл. канд. диссер. Алматы, 2007. 26 с.
- Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40 годы XIX века. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 400 с.
- Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVII – 60-е годы XIX века. М.: Наука, 1980. 280 с.
- Волков И.В. (2010). Миссионерская деятельность православной церкви на национальных окраинах Российской империи (на примере Туркестана второй половины XIX – начала XX в.) // Вестник РУДН, сер. История России. № 1. С. 146–154.
- Есикова Е.М. Миссионерская деятельность Русской православной церкви среди нехристианского населения Оренбургской епархии: 1859–1917 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Челябинск, 2010. 24 с.
- Исхаков Р.Р. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в отношении мусульман

Среднего Поволжья в XIX – начале XX вв. (1800–1917 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Казань, 2008. 32 с.

Камзина А.Д. Старообрядчество как объект миссионерской деятельности Русской православной церкви в Оренбургской епархии: 1859–1917 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Оренбург, 2004. 36 с.

Лысенко Ю.А. Оренбургский епархиальный комитет православного миссионерского общества: попытка организации миссионерства в крае (1875–1917 гг.) // Известия Алтайского государственного университета. Сер.: История, политология. 2009. № 4/2. С. 126–135.

Лысенко Ю.А. Миссионерская деятельность Русской Православной Церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Барнаул, 2011. 50 с.

Лысенко Ю.А. Этапы и особенности институционального развития Русской православной церкви в религиозном пространстве Степного края (XVIII – начало XX в.) // Мир Большого Алтая. 2017. № 3(3). С. 350–362.

Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР / АН Каз. ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. Алма-Ата: Наука, 1966. 322 с.

Мироппев М.А. О положении русских инородцев. СПб.: Синодальная типография, 1901. 515 с.

Мырзахметов М. Патшалық Россияның ұлт аймақтағы саясаты // Қазақ әдебиеті. 1990. № 4. Б. 11.

Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 240 с.

Остроумов Н.П. Китайские эмигранты в Семиреченской области Туркестанского края и распространение среди них православного христианства. Казань: Типография Императорского Университета, 1879. 117 с.

Рүстемов С.К. Бүкілресейлік мұсылмандар кенесінің құрылуы мен қызметі // Қ.А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. 2004. № 3. 126–139 б.

Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (вторая половина XIX – начало XX веков): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Алматы, 2006. – 47 с.

Садвокасова З.Т. Религиозная экспансия царизма в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX веков): Учебное пособие для магистрантов. Алматы: Қазақ университеті. 2007. 162 с.

Софронов В.Ю. Миссионерская деятельность Русской Православной Церкви в Западной Сибири в конце XVII – начале XX веков): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Барнаул, 2007. 52 с.

Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во II пол. XIX в. Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1962. 507 с.

Тимофеева Л.В. История Русской Православной церкви на территории Семиречья (вторая половина XIX века – XX век): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2007. 36 с.

Филиппов О.В. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в Северо-Казахстанской области Республики Казахстан // Вестник Омской православной духовной семинарии. 2016. № 1. С. 166–173.

Шалгынбаева Ж. Миссионерская политика царизма в Казахстане // Абай. 1998. № 1.

References

Abdihanova A.ZH. Konfessii Yuzhnogo Kazakhstana v konce KHIKH – 80-kh godakh KHKH veka: istoricheskij analiz (Confessions of South Kazakhstan at the End of the 19th - 80s of the 20th Century: Historical Analysis): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Ural'sk, 2010. 29 p. [in Russian].

Alekseenko A.N. Naselenie Kazakhstana (Population of Kazakhstan). 1920–1990 gg. Almaty: Fylym, 1993. 126 p. [in Russian].

Batyrkhanov G.K. Resejdin Qazaqstandagy zhyrgizgen misionerlik sayasaty (XIX g. ekinshi zhartsy – XX g. basy) (Missionary policy of Russia in Kazakhstan (second half of XIX – early XX century)): tar. ğil. kand. dısser. Almaty, 2007. 26 p. [in Kazakh].

Bekmakhanov E.B. Kazakhstan v 20–40 gody XIX veka (Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century). Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 400 p. [in Russian].

Bekmakhanova N.E. Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazakhstana i Severnoj Kirgizii. Poslednyaya chetvert' XVII – 60-e gody XIX veka (Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan. Last quarter of the XVII – 60s of the XIX century). M.: Nauka, 1980. 280 p. [in Russian].

Volkov I.V. Missionerskaya deyatel'nost' pravoslavnoj cerkvi na nacional'nykh okrainakh Rossijskoj imperii (na primere Turkestana vtoroj poloviny XIX – nachala XX v.) (Missionary activity of the Orthodox Church on the national outskirts of the Russian Empire (on the example of Turkestan in the second half of the 19th - early 20th centuries)) // Vestnik RUDN, ser. Istoriya Rossii. 2010. № 1. P. 146–154. [in Russian].

Esikova E.M. Missionerskaya deyatel'nost' Russkoj pravoslavnoj cerkvi sredi nekhristianskogo naseleniya Orenburgskoj eparkhii: 1859–1917 gg. (Missionary activity of the Russian Orthodox Church among the non-Christian population of the Orenburg diocese: 1859–1917.): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Chelyabinsk, 2010. 24 p. [in Russian].

Iskhakov R.R. Missionerskaya deyatel'nost' Russkoj pravoslavnoj cerkvi v otnoshenii musul'man

Srednego Povolzh'ya v XIX – nachale KHKH vv. (1800–1917 gg.) (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in relation to Muslims of the Middle Volga region in the XIX - early XX centuries. (1800–1917)): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Kazan', 2008. 32 p. [in Russian].

Kamzina A.D. Staroobryadchestvo kak ob'ekt missionerskoj deyatelnosti Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Orenburgskoj eparkhii: 1859–1917 gg. (Old Believers as an object of missionary activity of the Russian Orthodox Church in the Orenburg diocese: 1859–1917.): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Orenburg, 2004. 36 p. [in Russian].

Lysenko YU.A. Orenburgskij eparkhial'nyj komitet pravoslavnogo missionerskogo obshchestva: popytka organizacii missionerstva v krae (1875–1917 gg.) (Orenburg diocesan committee of the Orthodox missionary society: an attempt to organize missionary work in the region (1875-1917)) // Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser.: Istoriya, politologiya. 2009. № 4/2. S. 126–135. [in Russian].

Lysenko YU.A. Missionerskaya deyatelnost' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v Kazakhstane (vtoraya polovina XIX – nachalo KHKH v.) (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (second half of the 19th – early 20th century)): Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Barnaul, 2011. 50 p. [in Russian].

Lysenko YU.A. Ehtapy i osobennosti institucional'nogo razvitiya Russkoj pravoslavnoj cerkvi v religioznom prostranstve Stepnogo kraja (XVIII – nachalo KHKH v.) (Stages and features of the institutional development of the Russian Orthodox Church in the religious space of the Steppe region (XVIII – early XX century)) // Mir Bol'shogo Altaya. 2017. № 3(3). P. 350–362. [in Russian].

Masanov E.A. Oчерк istorii ehtnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR (Essay on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR) / AN Kaz. SSR. In-t istorii, arkhologii i ehtnografii im. CH. CH. Valikhanova. Alma-Ata: Nauka, 1966. 322 p. [in Russian].

Miropiev M.A. O polozhenii russkikh inorodcev (On the situation of Russian foreigners). SPb.: Sinodal'naya tipografiya, 1901. 515 p. [in Russian].

Myrzakhmetov M. Patshalıq Rossnyanic ult aymaqtığı sayasatı // Qazaq dеbneti. 1990. № 4. B. 11. [in Kazakh].

Orynbekov M.S. Genesis religioznosti v Kazakhstane (The genesis of religiosity in Kazakhstan). Almaty: Dajk-Press, 2005. 240 p. [in Russian].

Ostromov N.P. Kitajskie ehmigranty v Semirechenskoj oblasti Turkestanskogo kraja i rasprostranenie sredi nikh pravoslavnogo khristianstva. Kazan' (Chinese emigrants in the Semirechensk region of the Turkestan region and the spread of Orthodox Christianity among them): Tipografiya Imperatorskogo Universiteta, 1879. 117 p. [in Russian].

Rystemov S.K. Bykilresejlik musulmandar kenesinin quryluy men qyzmeti (Creation and activity of the All-Russian Council of Muslims) // Q.A. Yassauı atyndağı khalyqaralyq qazaq-tyrik universitetinin khabarshysy. 2004. № 3. 126–139 p. [in Kazakh].

Sadvokasova Z.T. Dukhovnaya ehkspansiya carizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vekov) (Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (second half of the XIX – early XX centuries)): Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 2006. – 47 p. [in Russian].

Sadvokasova Z.T. Religioznaya ehkspansiya carizma v Kazakhstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vekov) (Religious expansion of tsarism in Kazakhstan (second half of the 19th – early 20th centuries)): Uchebnoe posobie dlya magistrantov. Almaty: Qazaq universiteti, 2007. 162 p. [in Russian].

Sofronov V.YU. Missionerskaya deyatelnost' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v Zapadnoj Sibiri v konce XVII – nachale XX vekov) (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in Western Siberia in the late 17th – early 20th centuries)): Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Barnaul, 2007. 52 s. [in Russian].

Tazhibaev T.T. Prosveshchenie i shkoly Kazakhstana vo II pol. XIX v. (Education and schools of Kazakhstan in the II half of the XIX century.). Alma-Ata: Kazgospolitizdat, 1962. 507 p. [in Russian].

Timofeeva L.V. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj cerkvi na territorii Semirech'ya (vtoraya polovina XIX veka – KHKH vek) (History of the Russian Orthodox Church on the territory of Semirechye (second half of the XIX century – XX century)): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2007. 36 p. [in Russian].

Filippov O.V. Missionerskaya deyatelnost' Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Severo-Kazakhstanskoj oblasti Respubliki Kazakhstan (Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the North Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan) // Vestnik Omskoj pravoslavnoj dukhovnoj seminarii. 2016. № 1. P. 166–173. [in Russian].

Shalgynbaeva ZH. Missionerskaya politika carizma v Kazakhstane (Missionary policy of tsarism in Kazakhstan) // Abaj. 1998. №. 1. [in Russian].

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САРЖАНА КАСЫМУЛЫ
В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ВОССТАНИЯХ
КАЗАХСКОГО НАРОДА В 1825–1836 ГГ.**

ОЛЖАС ҚУАНБАЙ БЕКЕНҰЛЫ^{1*}ID

¹Анкарский Университет. Турецкая Республика, г. Анкара

*Автор-корреспондент

E-mail: olkub89@gmail.com

Аннотация. Данная статья описывает жизнь и политическую деятельность султана Саржана Касымұлы в национально-освободительных восстаниях казахского народа в 1825–1836 гг. Изучены события данного периода, которые подробно раскрываются архивными данными. Также в данной статье проводятся научный анализ по политическим и социальным отношениям Саржана Касымұлы с пророссийскими казахскими султанами и феодалами на основе исторических архивных документов. Актуальность проблемы исследования заключается в том, что изучение политической жизни султана Саржана Касымұлы по архивным данным РФ и РК является очень важным направлением в исследовании массового национального восстания казахского народа во главе султанов и батыров, а также о неизвестных страницах жизни и деятельности казахских воинов. В социально-политической жизни казахского народа сущность таких батыров как Саржан Касымұлы сыграло немаловажную роль в судьбоносных решениях военно-кочевого народа. Структурное формирование института батырства показывает точную картину жизни и деятельности казахского народа в период бесконечных войн и начала колонизации Российской империи. Казахская земля богата батырами-героями как Саржан Касымұлы, который несмотря на слабое военно-техническое снаряжение своих подопечных, сумел бороться против царской колониальной системы, и хотел восстановить ханскую власть знаменитого правителя казахского народа и своего легендарного деда хана Аблая. Несомненно, что научная работа, основанная на этих и других исторических архивных данных, внесет значительный вклад в детальном изучении истории героев казахского народа.

Ключевые слова: Саржан Касымұлы, институт батырства, Каркаралинский приказ, Кокчетавский приказ, национальное восстание, ханская власть, колониальная политика

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР08052271 «Новые рассекреченные российские архивы о неизвестных страницах жизни и деятельности казахских ханов, султанов, батыров (XVIII- первая половина XIX вв.)»

ҒТАМР 03.20

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІНДЕГІ
САРЖАН ҚАСЫМУЛЫНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ (1825–1836).**

ОЛЖАС ҚУАНБАЙ БЕКЕНҰЛЫ^{1*}ID

¹Анкара Университеті. Түркия Республикасы, Анкара қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: olkub89@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада қазақ халқының ұлт азаттық көтерілістеріндегі Саржан Қасымұлының саяси қызметі (1825–1836) мұрағаттық ғылыми дерек көздері негізінде зерттеледі. Қазақ даласының отарлану кезеңінде патша үкіметі тарапынан тағайындалған шен-шекпенділермен болған сұлтан Саржан Қасымұлының (XVIII ғ.) саяси-әлеуметтік байланыстары тарихи мұрағаттық құжаттар негізінде талданып, ғылыми сараптама жасалады. Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының мұрағаттық деректері бойынша Саржан Қасымұлының саяси өмірін ғылыми сараптамалық зерттеу – жаппай ұлт азаттық көтерілістерге мұқият әрі тереңірек үңілуде, әрі қазақ жауынгерлерінің өмірі мен саяси қызметінің белгісіз беттерін ашуда өте маңызды ғылыми тақырып болып табылады. Қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінде сұлтан Саржан Қасымұлындай батырлардың бітім-болмысы әскери көшпелі халықтың тағдырында аса маңызды рөл атқарды. Қазақ халқының басынан кешкен толассыз соғыстар мен Ресей империясының түпкілікті отарлау

саясатының басталу кезеңіндегі қазақ халқының еркіндік жолындағы көтерілістері батырлар институтының өмірі мен қызметінің нақты бейнесін көрсетеді. Қазақтың даңқты билеушісі әрі тікелей аталары Абылай ханның хандық билігін қалпына келтіру мен тәуелсіздік жолында болған күресте, ержүрек сұлтан Саржан Қасымұлы басшылығындағы батырлар өздерінің әлсіз әскери-техникалық жабдықталуына қарамастан патша үкіметінің отарлау саясатына қасқайып қарсы күресе білді. Осы және басқа да тарихи мұрағаттық деректерге сүйене отырып жазылған ғылыми еңбек қазақ халқының батырлар институтын егжей тегжейлі зерттеуде зор орасан үлесі бар екені даусыз.

Кілт сөздер: Саржан Қасымұлы, батырлар институты, Қарқаралы приказы, Көкшетау приказы, ұлт азаттық көтеріліс, хандық билік, отарлау саясаты

IRSTI: 03.20

POLITICAL ACTIVITIES OF SARZHAN KASYMULY IN THE NATIONAL LIBERATION UPRISINGS OF THE KAZAKH PEOPLE IN 1825-1836.

OLZHAS KUANBAY^{1*}ID

¹Ankara University, Republic of Turkey, Ankara

*Corresponding author

E-mail: olkub89@gmail.com

Abstract. This article describes the life and political activities of Sarzhan Kasymuly in the national liberation uprisings of the Kazakh people in 1825-1836. The full event of that century is studied which is disclosed in detail by archival data. Also in this article, are held a scientific analysis on the political and social relations of sultan Sarzhan Kasymuly with the Pro-Russian Kazakh sultans and feudal based on historical archival documents. The relevance of the research problem lies in the fact that the study of the political life of Sarzhan Kasymuly according to the archival data of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan is a very important scientific topic for a thorough study of the impetus of a massive national uprising of the Kazakh people at the head of the sultans and batyrs, as well as about the unknown pages of the life and activities of Kazakh soldiers. In the socio-political life of the Kazakh people, the essence of such *batyrs* (knight, heroes) as Sarzhan Kasymuly played an important role in the fateful decisions of the military nomadic people. The structural formation of the heroes' institution shows an accurate picture of the life and activities of the Kazakh people during the period of endless wars and the beginning of full colonization by the Russian Empire. The Kazakh land is rich in heroes (batyrs) like sultan Sarzhan Kasymuly who, despite the weak technical equipment of his wards, managed to fight against the tsarist colonial system, and wanted to restore the khan's power of the famous ruler of the Kazakh people and his grandfather Khan Ablai. Undoubtedly, scientific work based on these and other historical archival data will make a significant contribution to the detailed study of the institution of the heroes of the Kazakh people.

Key words: Sarzhan Kasymuly, Institute of Batyrism, Karkaraly command, Kokshetau command, national uprising, khan's power, colonial policy

Введение. Середина XIX в. ознаменовалось в истории казахского народа многочисленными военно-политическими действиями и решалась дальнейшая судьба воинственного казахского народа. Одним из таких немаловажных исторических событий является восстание под руководством храброго руководителя и батыра султана Саржана Касымұлы. Кем был батыр Саржан Касымұлы описывается вкратце в сборнике документов «Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII – начале XX веков» следующим образом: «Саржан Касымұлы внук Абылай хана, руководитель национально-освободительного восстания в 1825–1836 гг., Был управляющим Карпыкской волостью Каркаралинского уезда. Вместе со своим отцом Касым султаном и братьями выступал против отмены ханской власти в Среднем жузе, требовал ликвидации созданных округов и восстановления прежней ханской власти. Его поддержали казахи хожанского, таминского, айдабульского, байдаулетовского родов, чуть позже отделения каракесековского, уйсунского, жагалбайлинского родов» (Сборник документов, 2019: 540). Дальше Ахмет Кенесарин младший сын Кенесары Касымова, потомок своих воинственных прадедов, в своем труде «Султаны Кенесары и Сыздык. Биографический очерк» достоверно описывает семейно-родственный корень и происхождение знаменитого батыра Саржана Касымұлы: «Младшим из тридцати сыновей Аблай хана был султан Касым, имевший двух жен. От старшей жены родилось шесть сыновей: Сарыджан (в современной транскрипции Саржан. - Прим. ред.), Исснгельды, Агатай, Бопы, Бучак и Кенесары, а от младшей родился только один сын. Наурызбай. Султан Агатай умер в то время, когда Наурызбай был еще малолетен» (Кенесарин, 1992:15).

Для чего боролся султан Саржан Касымұлы, в двух словах великолепно отметил д.и.н., профессор З.Е. Кабульдинов следующим образом: «Казахское ханство является прямой правопреемницей Золотой Орды. Верно и то, что значительная часть территории Золотой Орды позднее вошла в состав именно Казахского ханства, берущего начало с 1465 года. С нашей же территории начался распад Монгольской империи. Старший сын великого Чингисхана Джучи хан погребен на территории современного Казахстана. Дольше, чем в других тюркоязычных государствах, власть потомков Чингисхана сохранилась именно на территории современного Казахстана, когда только в 1845 году практически прекратила существование официально признанная царизмом Внутренняя Орда и в 1847 году было подавлено восстание под руководством хана Кенесары Касымұлы» (Сборник документов, 2020:4). Как описано выше на казахской земле существовало множество могущественных государств (Империя Дешт-Кипчак, Улус Джуши, Золотая Орда и т.д.) с сильным военно-правовым институтом. Именно по этим же истокам, в крови у султана Саржана Касымұлы текла кровь легендарных предков правителей Евразийского пространства. Так же Ермухан Бекмаханов в своем величайшем труде «Казахстан 20-40 годы XIX века» четко и ясно описал политическую миссию султана Саржана Касымұлы: «Борьба за землю, за потерянные пастбища составила основное содержание движения Саржана Касымұлы в Среднем жузе, хотя в движении Саржана были сильны и другие мотивы... а именно – политические мотивы, стремление возрождению Казахского ханства, под главенством султанов, потомков хана Аблая» (Бекмаханов, 1992: 201)

Из главного архива МИД Санкт-Петербурга 1841 г. (Гл. арх. МИД. Аз. деп. 1841 г. №2., 1-6) упоминается султан Саржан Касымұлы как потомок Аблай хана, и акцентирует свой царско-колониальный деспот словами «вводимого нами устройства». Именно этим же причинам взбунтовал целая степь, которая испокон веков жила своим доблестным законом номадов: «При дружеских отношениях наших к Китаю, с которым с давних времен производит Россия столь выгодную торговлю, не возможно было удовлетворить подобной просьбы и даже принять посольство, которого цель не могла укрыться от подозрительного правительства китайского. К тому же в самое время пребывания посольства султан Саржан Касымұлы, потомок хана Аблая, бунтовавший в степи против вводимого нами устройства, бежал в Ташкению с подвластными ему Киргизами (казахами-авт.) и был принят там благосклонно наместником кокандского хана» (Сборник материалов, 1912: 90).

Политическая деятельность Саржана Касымұлы в национально-освободительных восстаниях казахского народа в 1825–1836 гг. тесно переплетались с верноподданными российской империи султанами и старшинами и волостями казахского народа которые верно служили царской колониальной машине. Именно они в передовой линии препятствовали во многих походах против царского гнета. По этой же причине вся его жизнь и политическая борьба тесно связано с этими историческими личностями. И это научная работа раскрывает отношения султана Саржана с местными подвластными органами: «В 1825-1826 годах под знамя Саржана Касымұлы встали восставшие казахи Хожанского, Таминского, Айдабульского и Байдавлетовского родов. К этому времени число повстанцев достигло значительной величины. В донесении Каркаралинского окружного приказа от 14 июля 1826 года говорилось: «Сии последние, имея в скопище своем до 1000 человек, разъезжают вблизи волостей и присылая в оные своих фискалов, устраивают нападения, грабежи на тех, кои остаются непреклонными». Ряды восставших с каждым днем росли. В середине 1826 года Саржан перенес свою ставку на урочища Бугалы и Тагалы. Здесь к нему присоединились казахи Каракесековской, Уйсунувской, Джагалбайлинской, и Чоровской волостей. Саржан со своим братом Исенгельды разъезжал по аулам и призывал к борьбе с властями и ага султанами. Особо острую ненависть он питал султанам Букеевского рода, в частности к старшему султану Каркаралинского приказа Турсуну Чингисову» (Бекмаханов, 1992: 203).

Для того чтобы изнутри понять духовное состояние народа нельзя не отметить устную народную поэзию, которая точь-в-точь передает атмосферу той эпохи. Это очень важный аспект в изучении национально-освободительных восстаний на примере деятельности Саржана Касымұлы: «Поражение ряда крупнейших крестьянских и национально-освободительных движений середины XIX в., окружение казахов сетью укреплений царской России, продажность собственной знати, хищническая эксплуатация трудового населения байством (богатые феодалы-авт.) – все это вместе взятое породило в казахской поэзии новое пессимистическое направление... так называемой «эпохи скорби» (Вяткин, 1941:338).

Материалы и методы. Данная статья научно основана только на достоверных архивных документах и на сборниках исторических материалов. Основными методами исследования данной научной статьи являются синтез и диахронный анализ исторических архивных материалов. По каждым архивным данным произведен научный анализ и объектом изучения стал политическая и общественная жизнь султана Саржана Касымұлы. Как показано в документах Исторического архива Омской области Российской Федерации (ИАОО) и Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГАРК), и в архиве внешней политики России (АВПР) тема исследований по мере возможности раскрыт и анализируется. В основу исследования положены письма, заявления,

отчеты, донесение, архивные документы. Статья основана на общенаучный анализ и статистические методы. Каждый историко-теоретический вывод в статье представлен с определенной архивно-документальной достоверностью.

Обсуждение. По исследований данной научной статьи использованы архивы из Цент. Гос. Архива Республики Казахстан (ЦГА РК) Ф. И-338. Д. 284., Ф. И-338. Д. 284., Ф. И-806. Оп. 1. Д. 74., а так же из исторического архива Омской Области (ИАОО) использованы архивы Ф. 6. Оп. 1. Д. 21., Ф. 1. Оп. 1. Д. 35., из архива внешней Политики России (АВПР) использован Ф. Глав. Арх.1-9. А так же для дальнейшего раскрытия темы использованы: «Сборник материалов для Туркестанского края 1841 год.», Том III. / Сост. полковник Серебренников А.Г., Ташкент: Тип. штаба Туркест-о воен. окр., 1912 г., сборник документов, «Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII –начале XX веков», Сборник документов/Сост., Сатенова М.Р., Оразов Р.Е., Жетписбай Н.Ы., Жылысбаева М.Г., Алматы: ТОО «Литера-М», 2019. 640 с., «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв.» / Составители К.Ш.Хафизова, В.А. Моисеев / Второе издание (исправлено и дополнено). Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Ответ. редактор Хафизова К.Ш. Нур-Султан, 2020. 344 с., Сборник документов «Из истории казахско-российских отношений. XVIII век», МОН РК, Комитет Науки, Институт Истории и Этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Министерство Культуры Омской области РФ, Исторический Архив Омской Области ИАОО РФ / Сост.: Сирик В.А. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с., Сборник документов, «Цинская империя и казахские ханства» Вторая половина XVIII-первая треть XIX в./Отв.ред.член-кор. Академии наук Казахской ССР Р.Б. Сулейменов Часть 2. Алма-Ата: Наука, 1989. 227с., «Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.). Сборник документов / Под ред. З.Е. Кабульдинова. Составитель: В.А. Сирик. Алматы: «Литера-М», 2020. 544 с. В ходе исследований данной темы о султанах Саржан Касымұлы нами использованы труды великих научных деятелей истории Казахстана, которые занимались изучением народно освободительных восстаний казахского народа как Ахмета Кенесарина биограф.очерка о «Султаны Кенесары и Сыздық» Обраб. и примеч. Е.Т. Смирнова. Алма-Ата: Жалын, 1992. 144 с., и использованы труды выдающегося историка казахского народа Ермухана Бекмаханова «Казахстан 20-40 годы XIX века»: Ответств. Ред. Н.Б. Жиенгалиев . Алма-Ата: Қазақ Университеті, 1992. 400 с., и труды историка М.П., Вяткина «Очерки по истории Казахской ССР с древнейших времен по 1870 г.» Том Первый, Академия наук СССР, Институт истории и Казахстанский филиал, Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 368 с.

Результаты. XIX в. полностью определил будущее коренного народа Великой Степи с неисчислимым восстанием на пути к независимости. И на этом же пути лилось кровь доблестных султанов и батыров, которые до последней капли крови и всей семьей боролись за свободу некогда вольного и воинственного народа. Роль султана Саржана Касымұлы в национально-освободительных восстаниях казахского народа в 1825–1836 гг. в исторической науке будет занимать особое место, так как исследование этой темы всегда вовлекал бурные интересы отечественных и зарубежных исследователей. Всякое восстание берет свое начало от разногласий на какую либо идею и принципа. И восстание султана Саржана Касымұлы не было исключением. Во все времена во благо национального интереса, на великие исторические события препятствовали враги из своих же рядов, на этот же случай явным примером служил Вали хан, который раскрыл все дальнейшие планы восстания султана Саржана, Исенгельды, Кенесары. Об этом говорится следующее: «По поводу уступки русским уроч. Кокчетав султан Кенесары сказал своему отцу и четырем братьям: «Нам наносит большой ущерб нарушение письменного договора, Заключенного с Россией при Аблай хане. Если бог поможет, то соединим всех киргизов и будем опять тем, чем были при Аблай хане. Иначе да будет над нами его святая воля!». Это мнение Кенесары было одобрено султаном Касымом и его сыновьями, и все они сговорились действовать против России, причем к ним присоединилось и большинство киргизов. Об этом предприятии султанов Сарыджана, Исенгельды, Кенесары и прочих детей Касыма довел до сведения русского начальства Вали хан» (Кенесарин, 1992:15-16). Но царская Россия, как и ожидалось, не был особо благосклонен хану Вали. Царская Россия принимал должным чистосердечную искренность своих «верноподданных». Из письма И. Вейдемейра к Г.И. Глазенапу мы видим следующее: «Прошедшего октября о желаний Хана Валия средней Киргизкайсацкой орды прислать к Высочайшему двору депутатов для всеподданнейшего поздравления Государя Императора...имею честь сообщить чтобы вы старались под разными благовидными причинами отклонить намерения того Хана от присылки сюда их депутатов... Февраль 4 го дня 1815 года» (Архив ИАОО РФ, 21:21). Как указано в архивном документе к большому огорчению уже под словом «того Хана» мы видим какое у царской власти были отношения правителям «туземного» народа.

Не всегда исторические личности допускали политические ошибки, но и по всей возможности старались защищать интересы своего народа. Например, про тот же Вали Хане говорится следующее: «Есть данные о его участии в военных походах против Джунгарского и среднеазиатских ханств и в составе казахских дипломатических миссий в Цинскую империю. Уали султан, начиная

с 1770-х гг., часто фигурировал в официальной переписке с представителями Российской империи, что свидетельствует о том, что Абылай доверял своему сыну самостоятельное ведение дипломатических переговоров. Султан Уали выступал как защитник интересов своего народа, указывая российской администрации на факты угона скота и грабежа имущества казахов» (Сборник документов, 2019:7) Например один из таких архивных документов 1782 г. 22 января гласит, что султан Вали, как и его легендарный отец Хан Аблай продолжил мудрую политику протектората в пользу своего народа: «Вали-салтан с китайским посланником виделся, и китайский посланник амбо привес для Вали-салтана креслы, покрытыялензою и в знак признания ево, Вали-салтана, от китайского двора в ханском достоинстве посажен он и был в кресла и возвышен на оных... (АВПР. Ф. ККД. Оп. 122/1. Д.3.Л 15об.)» (Сборник документов, 1989:106).

Казахские султаны и местные феодалы оказали содействие в колонизации Казахской степи, и от имени народа которые были категорически против дали согласие на открытие приказов. И этот основной и серьезный фактор стал движком массовой борьбы против колонизации во главе Саржана Касымова: «Толчком к движению Саржана послужила введение в жизнь «Устава о сибирских киргизах» 1822 года. К проведению в жизнь этого «Устава» царское правительство преступило не сразу. Сначала оно решило провести соответствующую подготовительную работу. С этой целью в степь, в отдельные казахские роды были посланы царские агенты – казахские султаны, которые доказывали необходимость основания приказов... В 1824 году для открытия первых приказов в Казахской степи были снаряжены две экспедиции, одна под командованием Омской областью полковника Броневского Каркаралинск, другая – подполковника Григоровского в Кокчетав. Достаточно было появление экспедиции Броневского в Каркаралинском районе, как казахские массы поднялись на борьбу. Убедившись о невозможности уговорить казахов полковник Броневский обратился к местным султанам, крупным феодалам-баям с просьбой оказать ему содействие в проведении Устава. Как и следовало ожидать, султаны и крупные бии действительно помогли Броневскому... Знатнейшие султаны и старшины не замедлили изъявить свое согласие на принятие нового устройства и, таким образом, 8 февраля 1824 года открыли Каркаралинский округ, в составе которого вошло, по примерному исчислению, до 20 тысяч кибиток... Во главе которого стал старший султан, подполковник Турсун Чингизов. В этом же году был основан полковником Григоровским Кокчетавский приказ. Во главе стихийных восставших масс Каркаралинского и Кокчетавского приказов стал брат Кенесары Касымова – султан Саржан, который с 1824 по 1836 год вел неутомимую борьбу с царскими колонизаторами и ага султанами. Саржан требовал уничтожения приказов, увода войск из Казахской степи и возвращение казахам былой вольности» (Бекмаханов, 1992: 202-203).

Так же и о других противомысленников султана Саржана Касымулы выплывает наружу исторические документы. Как утверждает исторический факт, что родные Саржана Касымулы Султан Суюк был пророссийским и подвластным царской России, и это тоже мешало «мятежникам» добиться политических успехов на пути к независимости: «Султан Суюк Аблайханов, удостоверяя в верноподданстве своем и подведомственных ему волостей, состоящих из 50 тысяч мужеска пола душ, возобновил домогательство об откомандировании в Большую орду отряда для украшения несогласий, об открытии там округа и построении дома и мечети» (Архив АВПР, 4:1).

Борьбу за независимость казахского народа и про их предводителя Саржана Касымова описал в письме управляющий Омской областью полковник Броневский как «разбойничество» и «легкомыслие» тогда как сам султан Саржан вовеки остается в памяти своего народа как отважный султан и батыр: «К Саржану стекаются все разбойники. Они нарушают общее спокойствие в Орде, возмущают легкомысленных киргизов и вредят вводимому Российским правительствам порядку... Султан Саржан к 1825 году, питая ненависть к султанам Каркаралинского округа за покорность их России, отважился собрать многочисленную толпу вооруженных и напасть на округ. В августе 1826 года Саржан со своим отрядом предпринял поход на Каркаралинский приказ. Весть о появлении Саржана в окрестностях Каркаралы произвела огромное впечатление на царские власти и ага султанов. Турсун Чингизов тот час же обратился за помощью к Омскому областному начальнику полковнику Броневскому, который немедленно откомандировал к нему отряд под командой сотника Карбышева» (Бекмаханов, 1992: 203).

Имперская позиция она всегда такова, что в веки веков из года в год не взирая смены поколений внушительно внедрить в подсознания местных древних народов показать ихние героические действие какой либо борьбы как легкомысленные и «ничтожные» попытки. В последствие того чтобы поколениям донести неправильную и ложную информацию своих предков. Если окупиться в глубь историческим уликам то не смотря на прошедших 72 года с 1754 г. из донесении гренадера В. Башкова командующему войсками на Сибирских линиях бригадиру И. Крофту мы видим то же самое обзывание казахских батырах как воров и хулиганов: «...в фарпостах и станциях, к афицерам о предосторожности о приступе к Коряковскому форпосту неприятельски военною рукою воров-киргисцов (казахов-авт.) ста сорока человек (140-авт.), с коими и оружейная пальба происходила,

которыми неприятельми посланной с тою ведомостью к команде Луцкого полку один драгун взят, коей от них исвободился отпущен их старшиною.. Декабря 7 дня 1754 году» (Архив ИАОО РФ, 35:225).

На III Томе в сборнике материалов для Туркестанского края 1841 года мы видим несколько факторов царской политики, во-первых, указывая политическую значимость царской грамоты умело и хитро вовлекая добрый кочевой народ «обязательством» перед царским гнётом, мы это видим из контекстов «...он предоставлял России полное право располагать первыми». Никакой правитель не даст располагать своим же собственностям чужеземным оккупантам. Во-вторых, под словом «он просил» российская империя сама заинтересована о присылке горных инженеров для добывания дорогих металлов во благо царской империй. В-третьих, Кокандским правителям особо «возложена» миссия сдерживать казахский институт батырства от всяких «набегов» и «бунтарств» не обращая внимания на то, почему народ так взбунтовал. Это и есть колониальный гнет царской России. Еще одна черта колониальной политики, это считать борьбу за свою свободу как «недовольство» и «разбойничество». В-пятых, султан Саржан Касымов не просто скакал по степям созывая соплеменников, он по борьбе с оккупантами построил опорную военно-техническую базу. Об этом и о других исторических фактах гласит следующий весьма ценный документ: «Грамота эта замечательна тем, что хан предлагает в ней российскому правительству укрощать Киргизов (казахов-авт.), кочующих по северную сторону Голодной степи, между тем как он станет обуздывать кочующих по южную, следовательно он предоставлял России полное право располагать первыми. Кроме того он просил о присылке к нему двух горных инженеров для осмотра рудных приисков и указания средств добывать дорогие металлы. Обстоятельство это произвело видимое изменение в отношениях наших к Кокании. Кушпекташкентский, на которого исключительно возложено было заведывание делами киргизской (казахской-авт.) степи, поспешил привлечь к себе недовольных, в особенности султана Саржана Касымова, имевшего много сообщников. На северной стороне Голодной степи при реке Сары-Су были построены им два укрепления, первое на урочище Караджар, другое в 120 верстах от первого вниз по течению реки при урочище Дюрт-Кулак» (Сборник материалов, 1912: 90-91).

В архивах в 1826 г. о возмущении, и учиненном казахами Каркаралинского округа приводятся донесения асессора Путинцева об опасности и серьезной угрозы со стороны Саржана Касымова: «Каркаралинский приказ поставлен был в совершенную необходимость командировать отряд против Саржана Касымова, замышлявшего сделать возмущение между киргизами Каркаралинского округа, угрожавшего неизбежным разорением киргизов, в ведомстве одного состоящих и даже нападением самый приказ». Царская власть деятельно преследовал руководителей восстания. В течение 1825-1826 годов, в частности во время нападения повстанцев на Каркаралинский приказ, был захвачен ряд боевых соратников Саржана Касымова.... К началу 1832 года Саржан вновь перешел активному наступлению. Из урочища Сулу-Коль он 1 марта 1832 года вместе с двумя братьями и отрядом в 400 человек напал на аулы верноподданных России биев Каркаралинского округа и отобрал 1600 лошадей, не считая многого другого. Об этом нападении немедленно было донесено в Омск. Для преследования Саржана был направлен отряд сотника Потанина. Неподалеку от урочища Сулу-Коль завязался горячий бой. Не выдержав натиска отряда Потанина, на вооружение которого находилась артиллерия, отряд Саржана с наступлением темноты отступил. Сотник Потанин захватил в плен султана Касыма Джаксыбекова, родственника Саржана, и еще четырех казахов. (Бекмаханов, 1992: 204-205). После таких поражений Саржан принял решение о союзе с ташкентскими правителями в совместной борьбе с колонизаторами. К большому сожалению как следовало бы ожидать как таковой поддержки от ташкентских беков не было, и в итоге казахи самих себя поддержали в борьбе за независимость. Но очередное восстание было подавлено Западно-Сибирским генерал-губернаторством: «Появление Саржана и ташкентского кушбеки в 1832 году в Среднем жузе встревожило царские власти. Западно-Сибирский генерал-губернатор Вельяминов срочно сформировал несколько отрядов и двинул их против повстанцев. И на этот раз восставшие понесли от царских отрядов значительные потери. Повстанцы активно поддержаны только казахами Каркаралинского и Кокчетавского округов. Однако не смотря на неудачи, Саржан не прекращал борьбы. Началось усиленное преследование. Так генерал-губернатор Вельяминов приказал Омскому областному начальнику изловить Саржана Касымова, как опасного врага... для придания в суд по всей строгости закона» (Бекмаханов, 1992: 205).

Середина XIX в. в разгаре национально-освободительных движений и с усилением колониальной политики Российской империи, Цинский Китай как сто лет назад тоже хотел внести свою лепту в «освоении» кочевых народов упорно делает ставку на торговлю. В 1826 году Цинская империя «затеял» идею торговли с казахскими родами как раз в период смуты и восстания, используя политику мягкой силы втягивания среднеазиатских народов с уста царской империи. В шестом году правления Даогуана дал указ военному совету о торговле с казахами: «Дэйна представил доклад о тканях, необходимых для обмена на казахский скот. Он предлагал временно из 60 тысяч кусков ткани, закупленных в провинции Ганьсу, 10 тысяч кусков выделять непосредственно Тарбагатаю,

а оставшиеся 50 тысяч кусков переправить в Или для торгового обмена с казахами» (Сборник документов, 1989:152).

Начальник штаба генерал майор Жемчужников из отчета о походе Кушпека описывает султана Саржана Касымова как по заслугам повешенного предателя и изменника пред своим «покровителем», тогда как свой народ считает его героем сразившегося с царским деспотизмом и колониальным гнетом. Поражения Кушпека обуславливает тем, что они воровали богатый многочисленный волость который еще не вступившую в подданство России. Тем самым признавая тот факт, что в те времена все еще существовали волостей, которые были сравнительно вольными. К тому же Кушбек никогда не был от чистой души благосклонен к казахскому народу, это доказывает тот факт что он обложил тягостным ясаком казахов Акмолинского, Каркаралинского, Баянаульского и Кокчетавского округов которые удалились за реку Чу и перешли в пределы Ташкента: «Оттуда Кушпек разсылал возмутительныя письма к начальникам подведомственных нам волостей, а иногда и отряды для наказания неповинующихся ему. Это побудило сибирское начальство в 1832 году командировать на реку Сары-Су отряд казаков с двумя артиллерийскими орудиями под начальством войскового старшины Симонова, которым оба укрепления после упорного сопротивления были взяты и разрушены до основания. Не смотря на эту потерю Кушпек не отчаявался в успехе. Весною 1834 года он собрал до 6000 ташкентцев, присоединил к себе скопища недовольных Киргизов и в сопровождении Саржана-Касымова двинулся в Киргизскую (казахскую-авт.) степь, предшествуемый молвою об ужасных силах, с которыми он шел разрушить наши округа. Достигнув гор Улу-Тау, он устроил там укрепление, прочнейшее двух первых, разослал пригласительныя письма ко всем значительнейшим людям в средней Орде и смело продолжал путь свой к реке Ишиму, возбуждая присягнувших нам Киргизов (казахов-авт.) к общему возстанию за веру мусульманскую и за свою независимость. Но он имел неосторожность подкрепить увещания свои силою оружия и, разграбив богатую и многочисленную Тараклинскую волость (тогда еще не вступившую в подданство России), отвратил от себя большую часть Киргизов (казахов-авт.). Генерал Броневский, с значительным отрядом выступивший с линии, не нашел уже Кушпека на северной стороне Голодной степи, но укрепление, построенное ташкентцами в горах Улу-Тау, было им взято и разрушено. Видя невозможность действовать против России силою оружия, Кушпек в 1836 году решился сблизиться с нашим пограничным начальством и для того чрез посланного своего Таксабу Султанбека прислал два письма на имя генерал-губернатора и омскаго областного начальника, в которых оправдывал прежния свои действия, уверял в желании своем сохранить мир и доброе согласие и просил прислать довереннаго чиновника для разбора претензий торговцев и Киргизов (казахов-авт.). Между тем отношения Кушпека к семейству Касымовых изменились. Саржан, оказавшийся изменником пред своим покровителем, был повешен в Ташкенте с братом и сыном; другие братья его удалились на северную сторону Голодной степи, где один из них Кенисара в конце 1839 года собрал значительную шайку хищников и произвел с ними многие беспорядки в устроенных нами округах. Внушениями своими, а отчасти и силою он принудил часть волостей Акмолинскаго, Каркаралинскаго, Баян-аульскаго и Кокчетавскаго округов отложиться от приказов и откочевать к рубежу Голодной степи. Во время этих беспорядков большая часть удалившихся волостей, не желая находиться в зависимости хищника, от котораго не могли они ожидать ничего кроме насильств, удалились за реку Чу и перешли в пределы Ташкентии. Кушпек, довольный тем, что из беспорядков в степи мог извлечь для себя выгоду, немедленно обложили тягостным ясаком и совершенно подчинил своей власти. Подпись: Нач. шт. ген.м. Жемчужников» (Сборник материалов, 1912: 92-93).

Как доказывает исторические архивы султан Саржан Касымулы был зверски убит ташкентским правителем Беглер-бегом, предполагая, что султаны Саржан и Исенгельды (каз. Есенгелді-авт.) никогда не будут преданными ему людьми: «Из Акмолинска вышел русский отряд и три раза разгромил аулы султанов и подчинившихся им киргизов, после чего дети Касыма откочевали от Кокчетава. Вместе с ними ушли подвластные им роды Средней орды: алтай, тока, керей, уак и части других родов, всего в количестве 40.000 кибиток. Они заняли р. Чу и другие местности, подвластные Коканду и Туркестану. Султан Кенесары поселился в кишлаке Карнак, предаваясь созерцательной жизни под руководством ишана Рах-ман-Излера. Отсюда, желая завязать сношения с Ташкентом, он отправил к ташкентскому правителю Беглербеги своих братьев Сарыджана и Исенгельды. Беглер-беги, предполагая, что султаны Сарыджан и Исенгельды никогда не будут преданными ему людьми, а, напротив, только возмутят и перетянут на свою сторону местных киргизов, которые не преминут принять их сторону как потомков Аблай хана, злодейски убил их в гор. Аулие-Ате. В то же время был схвачен и убит Касым хан, приехавший на богомолье в Хазрети-Туркстан. Он похоронен в мечети Хазрет-султана рядом с Аблай ханом.» (Кенесарин, 1992:16)

После этой страшной трагедий султан Касым Аблайханов решил отомстить Ташкентским правителям за кровь, безвинно пролитого сына и внука. По архивным данным 23 декабря 1836 г.

свидетельствует совершенно секретное донесение заседателя Акмолинского окружного приказа омскому областному начальнику об убийстве султаном Касымом Аблайхановым 400 вооруженных казахами посланцев правителя Ташкента, всех за исключением только 3-х человек, в том числе и Исмамбета: «Акмолинской внешней окружной приказ получил на сих днях сведение, что настоящий правитель Ташкении с воли коканского хана, в исходе прошедшей осени по освобождению из-под стражи содержавшегося в г. Ташкенте брата изменника султана Саржана (казненного там в числе трех человек) Кенесару, послал со своим чиновником к отцу Саржана султану Касыму Аблайханову на Торгай для приглашения с подведомственными киргизами, отложившимися после того происшествия, на перекочёвку в ташкентские владения с уверением об удовлетворении вполне за смерть сыновей его и внука. Султан Касым, будучи, по-видимому, обрадован таковым известием, изъявляя вполне согласие прибывшему ташкентскому чиновнику на вышеизложенное предложение, просил случай сей доложить правителю Ташкении, чтобы он для успокоения киргизского народа, возмущившегося смертью уважаемого им султана Саржана, сделал приличную встречу с подарками для почтенных киргиз в знак искреннего примирения и в скором времени покочевал с киргизами по направлению к Ташкении» (ЦГА РК, 284: 1).

Организуя ласковый прием и особые кибитки и сделав приличное угощение для гостей из Ташкента, султан Касым Аблаев добьется официальной встречи высокопоставленных лиц, которые были замешаны в убийстве Саржана Касымова: «Достигши с таковою обманчивою целью урочища Улутау, отправил ташкентского чиновника вперед для извещения о том наместника, а с р. Чу - сына своего Кенесару в подтверждение истины данного им обещания. Но правитель Ташкении за всем тем не доверял Касыму, и задержавши Кенесару, послал из Ташкента двух приближенных своих чиновников удостовериться о перекочевке его с подведомственными киргизами, которые возвратясь подтвердили в своем объявлении как своего чиновника, отправленного Касымом из Улутау, так и султана Кенесары. Тогда по распоряжению ташкентского правительства учинено было немедленно распоряжение о встрече Касыма откомандированием до 40 человек ташкентцев под начальством созакского бека Исмамбета, которые на р. Чу вместе с отпущенным Кенесарою, действительно встречали аулы султана Касыма с небольшою, однако же, частью киргиз и на вопрос о местонахождении остальных объяснено было посланному Исмамбету, не в дальнейшем расстоянии имеющихся на завтра вероятно соединиться... Выставлены были для гостей особые кибитки и сделано приличное угощение, оставив все переговоры до завтрашнего дня. Ташкентцы, видя ласковый прием султана Касыма Аблаева и не ожидая ничего для себя неблагоприятного, предались по наступлении ночи в полной беспечности глубокому сну. В каковое время шайка из 400 вооруженных киргиз, предварительно изготовленная и скрытая Аблаевым не в дальнем от помещения ташкентцев, и поданному знаку сделав неожиданное нападение на своих гостей, умертвила всех за исключением только 3-х человек, в том числе и Исмамбета, взятых в плен. Напоследок по окончании сей трагической сцены неотлагательно обратился в бегство и спустя несколько дней, из захваченных в плен двум ташкентцам отрезав носы и уши, отпустил с дороги в Ташкению, свидетельствуя иронически правителю оной свое высокопочтение, присовокупив, что их соотчичи успели обмануть сына Касыма, но он, будучи происхождения хана Аблая, никогда не думает подвергнуться подобному обману от ташкентцев и что мщение его к ним за кровь, безвинно пролитую сына и внука, останется не только по кончину его жизни, но даже вечно от всего поколения Касымова. О чем к сведению и имеет честь донести вашему высокоблагородию. Заседатель бий Косубай Бабыков. В должности секретаря Сердюков» (ЦГА РК, 284: 2-3)

Жестокая смерть братьев Саржана и Исенгельды сильно повлиял на последнего казахского хана Кенесары Касымулы и всему казахскому народу что Кенесары отомстил за смерть своих братьев убив 100 человек сартов. Этот поступок Кенесары Касымулы доказывает, на сколько султан Саржан был влиятельной и важной фигуры в закате казахского ханства для казахского народа: «Султан Кенесары возблагодарил Бога за то, что он дал ему случай убить сто (100 человек-авт.) человек сартов ввозмездие за убиение им и троих его близких родственников. После этого, взяв с собою оружие и лошадей перебитой им кокандской сотни и семейства своих братьев, он отправился вслед за народом, откочевавшим на уроч. Улытау. Достигши берега р. Тургая, он справил поминки по своему отцу султану Касыму и братьям Сарыджану и Исенгельды» (Кенесарин, 1992:18-19).

Вместе с султаном Саржаном Касымулы были и акыны которые воодушевляли свой народ на борьбу с царизмом и вселили воинственный дух своими поэмами казахского народа на великие военные походы на пути к независимости. Из поэмы видного деятеля и сподвижника Кенесары Касымулы, ярого противника колониального гнета поэта Нысанбай жырау Жаманкүлүлы (1822-1883) мы отчетливо видим душевное состояние казахского народа той столетий: «Целый ряд песен связан с движением Кенесары. Некоторые из них принадлежат акынам, имена которых сохранились. Таковы песни Нысанбая, участника движения Кенесары. Поэма Нысанбая «Кенесары-Наурызбай», направлена против колониального гнета царизма. Нысанбай, горячий поклонник

Кенесары, выход из бесправного положения видит в восстановлении в Казахстане прежнего ханского строя:

Лишь ушел от нас Кене
 День наш горестный наступил,
 Без хозяев-ханов народ
 В одиночестве загрустил...
 При велико хане Кене
 Были мы сильны и грозны.
 Наши доблестные сыны,
 Словно горный снежный буран
 Окружали кольцом стальным
 Под воинственный наш уран» (Вяткин, 1941:336).

После смерти Саржана Касымова, спустя два года по секретным донесением министру финансов 20 марта 1838 г. о нападении на торговые караваны, можно заметить, как начальник Сибирского таможенного округа обзывает казахского батыра и лидера восстаний на пути свободы Саржана Касымулы, как «отчаянного грабителя». Таким образом он откровенно демонстрирует свое радушное мнение. Это яркий пример того что оккупанты всегда плохо обзывались про национальных героев местного народа: «Вашему сиятельству имею честь представить при сем ведомости о ходе торговли по Семипалатинской таможне привозными и отвозными товарами с 21 февраля по 1 сего марта и доложить, что в течение сего времени в Петропавловской таможне как привозных, так и отвозных товаров объявляемо не было. При сем долгом поставляю почтеннейше доложить вашему сиятельству следующие сведения, полученные здесь по возврате моем из С.-Петербурга. Около октября месяца прошлого года султан Касым Аблайханов, отец известного отчаянного грабителя султана Саржана, пойманного, наконец, и зарезанного в запрошедшем году ташкентским кушбеком, перешел с своей шайкой к р. Сыр-Дарье и соединившись с кочующими там народами, возбуждал их к грабежу купеческих караванов, проходящих из Оренбурга и Троицка прямо в Бухарию, отчего некоторые бухарские караваны обратились на Петропавловск в полной надежде на вновь учрежденное укрепление Актау. Верно: В должности секретаря Барцов» (ЦГА РК, 74: 187).

В истории Казахстана XVIII- XIX вв. очень знаменателен с точки зрения пути дальнейшего существования как народ и государственность усиливая активность национально освободительных движений на пути независимости. До падения царской империи, во главе батыров казахский народ неустанно боролся за свободу: «С конца XVIII в. начинается серия национально-освободительных восстаний казахского народа против колониальной экспансии царского правительства. В их числе – выступление казахов против царизма на стороне русского народа в период крупнейшей Крестьянской войны во главе с Емельяном Пугачевым, освободительная борьба казахов в Западном Казахстане, восстание под руководством Кенесары Касымова 1837–1847 гг. и национально-освободительное движение 1916 г. Против колониальной политики выступили выдающиеся сыны казахского народа: Сырым Датұлы, Тленши Бокенбайұлы, Жоламан Тленшиұлы, Есет Котибарұлы, Кенесары Касымұлы и многие другие герои, чьи имена были преданы забвению. Восставшие не хотели мириться с земельными захватами, установлением налогов и строительством линии военных укреплений, хозяйственным и торговым проникновением империи во внутреннюю часть Великой Степи» (Сборник документов, 2019: 6-7).

Заключение. Середина XIX в. золотая эпоха восстаний против царского гнета степного народа. На пути независимости погибло неисчислимый ряд легендарных батыров и полководцев, включая знатных султанов. Научная работа с архивными данными раскрыл суть жизни и политической деятельности султана Саржана Касымулы в национально-освободительных восстаниях казахского народа в 1825–1836 гг. Из древнейших страниц истории на казахской земле гордо существовало множество могущественных государств (Скифы, Гунны, Империя Дешт-Кипчак, Улус Джуши, Золотая Орда и т.д.) с сильным военно-правовым институтом. Именно по этим же воинственным истокам, у султана Саржана Касымулы текла кровь легендарных предков правителей Евразийского пространства. Именно по этим же мотивам произошло восстание Саржана Касымулы – восстановить былую ханскую власть. Борьбу за независимость казахского народа породил «вводимого ими устройства» на благородной земле батыров и славных султанов.

Во все времена во благо национального интереса, на великие исторические события препятствовали враги из своих же рядов, которые раскрыли все дальнейшие планы восстания султана Саржана, Исенгельды, Кенесары. Политическая деятельность Саржана Касымулы в национально-освободительных восстаниях казахского народа в 1825–1836 гг. тесно переплетались с верноподданными российской империей султанами и старшинами и волостями казахского народа которые настолько верно служили царской колониальной машине, что казахская земля быстрым темпом превратился в часть Российской империи. Именно они в передовой линии препятствовали во многих походах казахских султанов и батыров против царского гнета. По этой же причине

вся жизнь и политическая борьба Саржана Касымулы тесно связано с этими историческими «личностями», которые боролись на стороне Российской империи. К большому огорчению, царская Россия не был особо благосклонен своим «верноподданным» принимая должным искренность своих «слуг». Но и сторонников у султана Саржана было немало. Например, число повстанцев Хожанского, Таминского, Айдабульского и Байдаuletовского родов увеличивалось с каждым разом. Это и доказывает, что султан Саржан Касымулы не зря боролся за независимость своего вольного и храброго народа.

Учитывая политическую значимость царской грамоты умело и хитро вовлекая добрый кочевой народ «обязательством» перед царской России, мы это видим из контекстов «...он предоставлял России полное право располагать первыми». Если анализировать архивные данные, то, во-вторых, под словом «он просил» российская империя сама заинтересована о присылке горных инженеров для добывания дорогих металлов во благо колонизации царской империи. В-третьих, Кокандским правителям особо «возложена миссия» сдерживать военную силу института батырства казахского народа от всяких «набегов» и «бунтарств», не обращая внимания на то, почему народ так взбунтовал. Это и есть колониальный гнет царской России. Еще одна черта гнилой политики царизма, это считать борьбу за свою свободу султана Саржана Касымулы как «недовольство» и «разбойничество». В-пятых, султан Саржан Касымулы не просто скакал по степям, созывая соплеменников и родовых объединений, он для борьбы с оккупантами построил опорную военно-техническую базу. В данной научной статье об этом и о других исторических фактах, на основе достоверных архивных данных научно анализированы события середины XIX в.

Середина XIX в. в разгаре национально освободительных движений и с усилением колониальной политики Российской империи, Цинский Китай как сто лет назад тоже хотел внести свою лепту в «освоении» кочевых народов упорно делает ставку на торговлю. В 1826 году Цинская империя «затеял» идею торговли с казахскими родами как раз в период смуты и восстании используя политику мягкой силы втягивания среднеазиатских народов с уста царской империй. Начальник штаба генерал майор Жемчужников из отчета о походе Кушпека описывает султана Саржана Касымова как по заслугам повешенного предателя и изменника пред своим «покровителем», тогда как свой народ считает его героем сразившегося с царским деспотизмом и колониальным гнетом. К тому же у султана Саржана Касымулы никогда не было каких либо покровителей.

Как доказывает исторические архивы султан Саржан Касымулы был зверски убит ташкентским правителем Беглер-бегом. После этой страшной трагедий султан Касым Аблайханов решил отомстить Ташкентским правителям за кровь, безвинно пролитую сына и внука. Организуя ласковый прием и особые кибитки и сделав приличное угощение для гостей из Ташкента, султан Касым Аблаев добьется официальной встречи высокопоставленных лиц, которые были замешаны в убийстве Саржана Касымова. Жестокая смерть братьев Сажана и Исенгельды сильно повлиял на на последнего казахского хана Кенесары Касымулы и всему казахскому народу что Кенесары отомстил за смерть братьев Саржана и Исенгельды убив 100 человек сартов. Этот поступком хан Кенесары Касымулы доказывает, на сколько султан Саржан был влиятельной и важной фигуры на закате казахского ханства. Из всех вышеуказанных архивных данных мы извлекаем все самое важное о институте батыров казахского народа не смотря на обзывания казахских героев всякими полковниками колониальной машины. Например, о борьбе за независимость казахского народа и о их предводителях, Саржана Касымова описывал в письме полковник Броневский как «разбойничество» и «легкомыслие», тогда как сам султан Саржан вовеки остается в сердцах и в памяти своего народа как отважный и храбрый султан и батыр шедший как последний самурай против системы колонизации. Изучение жизни и политической деятельности султанов и батыров дает нам возможность еще глубже исследовать социально-политического строя казахского ханства.

Список литературы

- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. И-338. Д. 284. Л. 1.
ЦГА РК. Ф. И-338. Д. 284. Л.2-3
ЦГА РК. Ф. И-806. Оп. 1. Д. 74. Л. 187
Исторический Архив Омской Области (ИАОО). Ф. 6. Оп. 1. Д. 21. Л.21
ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 225
Архив Внешней Политики России (АВПР). Ф. Глав. Арх. 1-9. Д. 4. Л.1
Ахмет КЕНЕСАРИН, «Султаны Кенесары и Сыздык»: Биограф. очерки. / Обраб. и примеч. Е.Т. Смирнова. Алма-Ата: Жалын, 1992. 144 с.
Ермухан Бекмаханов, «Казахстан 20-40 годы XIX века»: Ответств. Ред. Н.Б. Жиенгалиев. Алма-Ата: Қазақ Университеті, 1992. 400 с.
Сборник документов, «Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII – начале XX веков», Сборник документов/Сост., Сатенова М.Р., Оразов Р.Е., Жетписбай Н.Ы., Жылысбаева М.Г. Алматы: ТОО «Литера-М», 2019. 640 с.

Сборник материалов, «Сборник материалов для Туркестанского края 1841 год.», Том III. / Сост. полковник Серебренников А.Г., Ташкент: Тип. штаба Туркест-о воен. окр., 1912 г.

Сборник документов, «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв.» / Составители К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев / Второе издание (исправлено и дополнено). Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Ответ. редактор Хафизова К.Ш. Нур-Султан, 2020. 344 с.

Вяткин М.П., «Очерки по истории Казахской ССР с древнейших времен по 1870 г.». Том Первый, Академия наук СССР, Институт истории и Казахстанский филиал, Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 368 с.

Сборник документов «Из истории казахско-российских отношений. XVIII век», МОН РК, Комитет Науки, Институт Истории и Этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Министерство Культуры Омской области РФ, Исторический Архив Омской Области ИАОО РФ / Сост.: Сирик В.А. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с.

Сборник документов, Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII-первая треть XIX в. / Отв.ред.член-кор. Академии наук Казахской ССР Р.Б. Сулейменов. Часть 2. Алма-Ата: Наука, 1989. 227с.

Сборник документов, Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.). Сборник документов / Под ред. З.Е. Кабульдинова. Составитель: В.А. Сирик. Алматы: «Литера-М», 2020. 544 с.

References

Bekmahanov E.B. Kazakhstan 20-40 gody XIX veka: Otvetstv. Red. N.B. Zhiengaliev [Kazakhstan 20-40 years of the XIX century]. Alma-Ata: Qazaq Universiteti, 1992. 201-205 pp. [in Russian].

Vjatkin M.P. Oчерки по istorii Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen po 1870 g. Tom Pervyj, Akademija nauk SSSR, [Essays on the history of the Kazakh SSR from ancient times to 1870]. Moskva: OGIЗ Gospolitizdat, 1941. 336, 338 pp.[in Russian].

Kenesarin A.K. Sultany Kenesary i Syzdyk: Biograf. oчерki. / Obrab. i primech. E.T. Smirnova. [Sultans Kenesary and Syzdyk]. Alma-Ata: Zhalyн, 1992. 15-16 pp. [in Russian].

Sbornik dokumentov. Cinskaja imperija i kazahskie hanstva. Vtoraja polovina XVIII-pervaja tret' XIX v./Otv.red.chlen-kor. Akademii nauk Kazahskoj SSR R.B. Sulejmenov. Chast' 2. [Qing Empire and Kazakh Khanates. Second half of the XVIIIth - first third of the XIXth centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 106, 152 pp. [in Russian].

Sbornik dokumentov. Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie kazahskogo naroda v konce XVIII – nachale XX vekov // Sost., Satenova M.R., Orazov R.E., Zhetpisbaj N.Y., Zhylysbayeva M.G. [National liberation movement of the Kazakh people in the late XVIII - early XX centuries]. Almaty: Litera-M, 2019. 6-7, 540 pp. [in Russian].

Sbornik dokumentov. Iz istorii kazahsko-rossijskih otnoshenij. XVIII vek. / Sost.: Sirik V.A. [From the history of Kazakh-Russian relations. XVIII century]. Almaty: Litera-M, 2019.7 p. [in Russian].

Sbornik dokumentov. Cinskaja imperija i kazahskie hanstva. Vtoraja polovina XVIII – pervaja tret' XIX vv. / Sostaviteli K.Sh. Hafizova, V.A. Moiseev / Vtoroe izdanie (ispravleno i dopolneno). Institut istorii i jetnologii im. Ch.Ch. Valihanova, [Qing Empire and Kazakh Khanates. Second half of the XVIIIth – first third of the XIXth centuries]. Nur-Sultan, 2020. 4 p. [in Russian].

Sbornik dokumentov. Iz istorii Velikoj stepi (poslednjaja chetvert' XVIII v.) / Pod red. Z.E. Kabul'dinova. Sostavitel': V.A. Sirik. [From the history of the Great Steppe (The last quarter of the XVIIIth century).]. Almaty: Litera-M, 2020. 7 p. [in Russian].

Sbornik materialov. Sbornik materialov dlja Turkestanskogo kraja 1841 god., Tom III. / Sost. polk-k. Serebrennikov A.G. [Collection of materials for the Turkestan region 1841].Tashkent: Tip. shtaba Turkest. voen. okр. 1912. 90-93 pp. [in Russian].

Archive of the Foreign Policy of Russia (AFPR). F. Gl. Arh. 1-9. C. 4. P.1

Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F. 6. In. 1. C. 21. P.21

Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F. 1. In. 1. C. 35. P. 225

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. I-338. In. 284. P. 1

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK).F. I-338. In. 284. P.2-3

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK).F. I-806. In. 1. C. 74. P. 187.

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_120

**ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВ В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ:
СТИЛЬ ЖУМАБАЯ ШАЯХМЕТОВА****Капаева Айжан Тоқановна¹, Касымова Дидар Бейсенғалиевна^{1*}**¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: kapayeva.59@mail.ru (Капаева), didarkassymova87@gmail.com (Касымова)

Аннотация. Кадровая политика в советском Казахстане была неотъемлемой частью процесса строительства государства и народа. Следует выделить несколько периодов или этапов формирования государственного аппарата. Первый этап связан с включением и выдвижением в советские структуры представителей сторонников большевиков из казахских низов, привлечением бывших алашординцев и присоединившихся к советской власти представителей верхов казахского традиционного общества, которые были вычищены в ходе голощекинского «Малого Октября» к началу 1930х гг. Ко второму этапу, начавшемуся в 1938 г. в ходе последующих чисток и *Большого Террора* большая часть государственного аппарата и партийных рядов была репрессирована. Третий этап формирования состава государственно-административных и партийных рядов приходится на конец 1930х и 1940е годы. Этот период в большей мере связан с деятельностью Жумабая Шаяхметова последовательно на постах третьего, второго и первого секретаря ЦК КП (б) Казахской ССР. Жумабай Шаяхметов – первый казах, возглавивший республику после многочисленных легионеров Москвы: Голощекин, Мирзоян, Скворцов, Борков. Шаяхметов Ж. открыл дорогу для национальных кадров во все эшелоны власти в Казахстане, а также руководителей разного уровня в науке, культуре, народном хозяйстве. Шаяхметов выделялся своим авторитетом, деловыми качествами, был требователен к себе и окружающим. Нельзя рассматривать любую личность вне времени, в которой он жил и работал. Ж. Шаяхметов является сыном своего времени.

Ключевые слова: Жумабай Шаяхметов, Казахская ССР, кадровая политика, социальная мобильность, рекрутирование элиты, номенклатура

Статья выполнена в рамках реализации проекта «Неизвестные страницы жизни и деятельности видного государственного деятеля Жумабая Шаяхметова»

ҒТАМР 03.20

**КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДА КАДРЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ:
ЖҰМАБАЙ ШАЯХМЕТОВ СТИЛІ****Қапаева Айжан Тоқанқызы¹, Касымова Дидар Бейсенғалиқызы^{1*}**¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: kapayeva.59@mail.ru (Капаева), didarkassymova87@gmail.com (Касымова)

Түйіндемe. Кеңестік Қазақстанның кадрлар жөніндегі саясаты мемлекет пен халықтың қалыптасу үрдісімен тығыз байланысты болды. Мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасуы бірнеше кезеңдерден тұрады. Алғашқы кезеңде кеңестік билік құрылымына қазақ халқының төменгі тобынан шыққан большевиктердің жақтастары мен 1930 жылдардағы голощекиндік «Кіші Қазан» науқанынан аман қалған қазақ қоғамы элитасының көрнекті өкілдері, бұрынғы алашорда мүшелері тартылды. 1938 жылдан басталған екінші кезеңдегі Үлкен Террорда партия мен мемлекеттік аппараттың құрамындағы ұлттық кадрлардың үлкен бөлігі қуғынға ұшырап, жойылды. Партия қатары мен мемлекеттік-әкімшілік жүйе кадрлары қалыптасуының үшінші кезеңі 1930 жылдардың соңы мен 1940 жылдардың бас кезіне сәйкес келеді. Бұл кезең Қазақ КСР КП(б)-ның үшінші, екінші, бірінші хатшысы қызметін атқарған Жумабай Шаяхметовтың есімімен тығыз байланысты

екендігі анық. Жұмабай Шаяхметов – Мәскеуден жіберілген өзге ұлт өкілдері Голощекин, Мирзоян, Скворцов, Борковтардан кейінгі қазақ халқынан шыққан алғашқы хатшы. Жұмабай Шаяхметов Қазақ КСР-і билік жүйесінің барлық құрылымына және халық шаруашылығы мен ғылым, білім, мәдениетті басқару саласына жергілікті ұлттық кадрларды кеңінен тартты. Ол білікті басшы, іскерлігімен және өзі мен төңірегіндегілерге қатаң талап қоюшылығымен ерекше көзге түсті. Әдетте, тарихи тұлға жайлы айтқанда оны өз дәуіріндегі оқиғалар шындығымен терең ұштастыра қарастыру қажет. Осы тұрғыда Ж. Шаяхметов өз кезеңінің айтулы тұлғасы саналады.

Кілт сөздер: Жұмабай Шаяхметов, Қазақ КСР-і, кадрлар саясаты, әлеуметтік жинақылық, элита өкілдерін тағайындау, номенклатура.

IRSTI 03.20

FORMATION OF PERSONNEL IN SOVIET KAZAKHSTAN: STYLE OF ZHUMABAI SHAYAKHMETOV

Kapayeva Aizhan Tokanovna¹, Kasymova Didar Beisengaliyevna^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: kapayeva.59@mail.ru (Kapayeva), didarkasymova87@gmail.com (Kasymova)

Abstract. Personnel policy in Soviet Kazakhstan was an integral part of the process of building the state and people. Several periods or stages of the formation of the state apparatus should be distinguished.

The first stage is associated with the inclusion and promotion of representatives of the Bolsheviks' supporters from the Kazakh lower classes into the Soviet structures, the involvement of former Alashorda residents and representatives of the upper circles of the Kazakh traditional society who joined the Soviet power, who were cleaned up during the Goloshchekino "Small October" by the early 1930s.

By the second stage, which began in 1938 during the subsequent purges and the Great Terror, most of the state apparatus and party ranks were repressed. The third stage in the formation of the composition of the state-administrative and party ranks falls on the late 1930s and 1940s. This period is largely associated with the activities of Zhumabay Shayakhmetov consistently at the posts of the third, second and first secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of the Kazakh SSR.

Zhumabay Shayakhmetov is the first Kazakh to lead the republic after numerous legionnaires of Moscow: Goloshchekin, Mirzoyan, Skvortsov, Borkov. Shayakhmetov Zh. Opened the way for national cadres to all echelons of power in Kazakhstan, as well as leaders of different levels in science, culture, and the national economy. Shayakhmetov stood out for his authority, business qualities, was demanding of himself and those around him.

You can not consider any person outside the time in which he lived and worked. Zh. Shayakhmetov is the son of his time.

Key words: Zhumabay Shayakhmetov, Kazakh SSR, personnel policy, social mobility, recruiting the elite, nomenclature.

Введение. Ж. Шаяхметов (1902-1966) прошел классический путь в ходе первого этапа рекрутирования работников для государственной работы в советских органах. Он был сыном батрака, который начал свою трудовую деятельность с пастуха и благодаря советской системе наделения низов казахского общества правами, ресурсами и каналами для продвижения – образование, мобильности – и активность в советских органах через учительский опыт прошел через все структуры формирования работников сферы советских правоохранительных органов – канцелярская работа, милиция, союз «Кошчи», ОПГУ/НКВД, руководящие структуры ЦК КП (б) Казахской ССР и получил назначение на пост первого секретаря Казахской ССР. Выход Ж. Шаяхметова на орбиту государственной и партийной деятельности республиканского уровня стал возможным во многом благодаря покровительству Н. Скворцова, который также начинал свою деятельность в большевистских структурах власти с должности канцеляриста и долгое время был в кадровой службе, перебирая возможных кандидатов на ту или иную позицию, обращал внимание на качества потенциальных кандидатов по жестко заданной схеме – социальное происхождение, партийность, участие или связь с антипартийными группировками, то или иное сопротивление советской власти, преданность делу партии, наличие социально чуждых родственников.

Материалы и методы. С началом независимости Республики Казахстан начался процесс возвращения народу имен, преданных забвению по разным причинам: идеологическим или политическим. Любой исторический период, который прошел казахский народ, имеет как

негативные, так и позитивные моменты, так же как и деятели, жившие в эти периоды. Необходим объективный анализ всех аспектов, без чего не может быть полной исторической картины. Нельзя сводить процесс переосмысления к примитивной процедуре смены бывших «плюсов» на «минусы», «черного» на «белое» и наоборот. Создание объективной картины прошлого в сегодняшних реалиях становится одним из главных факторов формирования общенационального единства, становления государственной идентичности Республики Казахстан, укрепления ее суверенитета, воспитания гражданственности и патриотизма.

Авторы статьи опирались на архивные документы АП РК, некоторые из которых впервые вводятся в научный оборот.

Обсуждение. Долгое время имя Ж. Шаяхметова было предано забвению. О необходимости вернуть в историю имя Ж. Шаяхметова писал в своих статьях академик М.К. Козыбаев. К 100-летию Шаяхметова Ж. в 2002 г. впервые прошла научно-практическая конференция, на которой поднимались вопросы его жизни и деятельности и его вкладе в историю страны. В 2008 г. вышла первая документальная повесть Аккозина М.А. «Вернуть из забвения», в которой впервые показаны различные стороны деятельности Шаяхметова, его окружения, дан анализ вклада, который внес Шаяхметов в развитие республики в трудное послевоенное время. В печати появлялись отдельные статьи о жизни и деятельности Шаяхметова. После трех десятилетий суверенного развития началось восстановление его имени как одного из руководителей высшего эшелона власти в Казахстане советской эпохи. В Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова разрабатывается научно-исследовательский проект ««Неизвестные страницы из жизни и деятельности видного государственного деятеля Жумабая Шаяхметова», целью которого является реконструкция политического портрета Жумабая Шаяхметова на фоне исторической обстановки периода его активной деятельности на государственных постах. В рамках проекта опубликованы статьи, раскрывающие разные аспекты деятельности Ж. Шаяхметова. На страницах «Вечерней Алматы» вышла статья Кабульдинова З.Е. и Шаяхметова Р. «Первый национальный секретарь» и др.

Результат. С конца 1930х гг. советский госаппарат после зачисток испытывал нехватку грамотных, ответственных и преданных делу партии людей. Каналами продвижения для социально активных и амбициозных людей в то время были линии - партийная, комсомольская, структуры безопасности - НКВД, научная, литература, большую роль играли личные связи. Родовые связи не приветствовались, но тем не менее определенная близость по происхождению, географической местности также были существенным фактором для отбора и последующего продвижения. Шаяхметов продолжил политику коренизации госаппарата, которая была свернута в 1925 г. Ф. Голощекиным. На него писали анонимки и жалобы, что он придерживается националистических взглядов в кадровой политике. Но Шаяхметов в советском понимании считал себя интернационалистом, оставаясь при этом достойным сыном своего народа. В кадровой политике был непреклонен. Приоритет давал сильным кадрам, в первую очередь, из представителей своего народа. В другой республике казахи не могли себя хорошо проявить. В этом видны шаяхметовский стиль и характер. Но сказались и годы работы в Омской губернии, когда он не смог состояться как руководитель и вынужден был уехать в соседний Казахстан, поскольку понимал, что казах может с лучшей стороны проявить себя только в национальной республике.

Контроль за состоянием качественных параметров партийных рядов в 1930-1940 годы, помимо регулярных чисток на предмет политической неблагонадежности, включал и социальные девиации. Чистки и смены руководства проходили в атмосфере страха и подозрительности, сопровождались жалобами, доносами и процессами по разоблачению *вредителей и врагов народа* по разным критериям, а руководителей обвиняли в потакании неблагонадежным работникам и *засоренности кадров*.

В годы пребывания на должности третьего и второго секретаря ЦК КП (б) Ж. Шаяхметов мог влиять на отношения руководителей республики Н. Скворцова и Г. Боркова в подборе кадров. Они не знали местных особенностей, казахского языка и были осторожными, передоверяя многие вопросы Шаяхметову. Первый секретарь КП (б) К.Н. Скворцов прислушивался к его мнению, особенно в отношении местных кадров. Из письма Ж. Шаяхметова Н. Скворцову от 3 июня 1943 г.: «Сейчас имею в виду поставить перед Вами некоторые вопросы, касающиеся перемещения руководящих партийных работников республики. Мои предложения: «В Алматинскую область надо перевести т. Кунаева... В Акмолинскую область направить т. Нечаева... В Южно-Казахстанскую область направить т. Боголюбова... Первым секретарем Павлодарского ОК направить т. Койшыгулова...» [АП РК, 97: 6, 6 об.]. Самое интересное, карьера Д.А. Кунаева началась при поддержке Ж.Шаяхметова, который выдвинул его на высокие государственные должности и партийные посты. В представлении на имя Н.Скворцова сказано: «Третьим секретарем ЦК рекомендую т.Кунаева...». Шаяхметов предложил и альтернативный вариант по кандидатуре Д.А. Кунаева: «Если с кандидатурой т.Бабкина (он должен был быть назначен на должность первого секретаря Павлодарской области-авт.) не согласны, то рекомендую второй вариант: «...секретарем ЦК по оборонной промышленности т. Бабкина или Кунаева» [АП РК, 97: 6,6 об.].

Г.А. Борков видел, что Шаяхметов – уже сложившийся руководитель, за плечами у него было семь лет работы секретарем ЦК партии, понимание практически всех отраслей народного хозяйства Казахстана, кадровых вопросов, его хорошо знали в республике и за ее пределами, ему доверяло руководство СССР, поэтому Борков, проработав год на этой должности, парировал Москве: «Что мне там делать? Все вопросы решает Шаяхметов» (Шаяхметов, 2002).

Но сталинский стиль администрирования предполагал и директивный тон, окрики, что частично оправдывалось военными условиями и необходимостью держать всех в строгом подчинении порядку и дисциплине. В одном из документов ЦК КП(б) Казахстана отдельному рассмотрению подвергся стиль «голового администрирования» Ж. Шаяхметова. Так, в ответ на докладную записку уполномоченного КПК при ЦК ВКП (б) по Казахстану Кузнецова ЦК КП(б) Казахстана 3 ноября 1942 г. он отметил следующее: «В отношении фактов, приведенных в докладной записке т. Кузнецова ЦК КП (б) К считает необходимым: а) отметить, что т. Шаяхметов в своих переговорах по прямому проводу с секретарем Актюбинского обкома КП (б) К т. Иночкиным по вопросу серьезного отставания области в деле подготовки кормов для животноводства допустил неправильную и ненужную угрозу по адресу т. Иночкина, однако ЦК КП (б) К считает, что этот неправильный поступок не может характеризовать стиль руководства т. Шаяхметова и, следовательно, служить подтверждением вывода, сделанного т. Кузнецовым в его докладной записке о том, что: «часть руководящих партийных работников Казахстана вместо оказания серьезной помощи людям в работе и упорной работы над воспитанием их стала на путь голового администрирования, угроз, грубого окрика, сопровождающихся нередко оскорблением людей»; обратить внимание секретаря Актюбинского обкома КП (б) К т. Иночкина на то, что он поступил неправильно, разослав текст прямых переговоров с т. Шаяхметовым всем секретарям райкомов, и этим самым автоматически повторил им от себя неправильную и недопустимую угрозу, адресованную лично т. Иночкину со стороны т. Шаяхметова; поручить т. Ундасынову, командированному в Северо-Казахстанскую обл., более подробно ознакомиться с практикой руководства секретаря обкома т. Николаева, проверить факты, указанные в докладной записке т. Кузнецова о непартийном и нетактичном обращении и отношении т. Николаева к секретарям райкома. Результаты проверки и свои предложения по этому вопросу представить на рассмотрение бюро ЦК КП (б) Казахстана» [Рассекреченная война, 2020:382].

В докладной записке Кузнецов отмечал, что со стороны Шаяхметова в адрес секретаря Актюбинского обкома и председателя исполкома звучали не угрозы, а разъяснения, что действиями руководства области нанесен большой урон животноводству, и поэтому оно (руководство), «должно искупить эту вину только хорошей работой», иначе «могут снять с работы и посадить в тюрьму», но это не угроза. Иночкин переслал письмо Шаяхметова руководителям 6 районов области, что вызвало их нервозность и беспокойство, и ожидание новых порций оскорблений [Рассекреченная война, 2020:382].

Другой пример реагирования вышестоящих партийных органов на «извращения социалистической законности в работе органов прокуратуры» представлен в постановлении бюро ЦК КП (б) Казахстана от 29 мая 1943 г., принятом по результатам проверки работы органов прокуратуры Южно-Казахстанской области и анализа объяснительных облпрокурора (т. Кушнарера), прокурора республики (т. Баранова), секретаря Южно-Казахстанского обкома партии (т. Нечаева) [Рассекреченная война, 2020:427.]. Руководство области не обращало внимания «грубейший произвол и нетерпимое отношение администрирования в отношении к населению, выразившееся в незаконных арестах граждан, в т. ч. членов семей военнослужащих, в проведении незаконных обысков и содержании заключенных под стражей с явным нарушением процессуальных норм» [Рассекреченная война, 2020:427]. Дело в том, что в конце 1942 г. с санкции органов прокуратуры области были арестованы 16 работников Шаульдерского каракулеводческого совхоза по обвинениям в дезертирстве. Людей сажали под стражу за «хищение колхозной собственности» в виде трех мешков гнилой соломы (которая оказалась ненужной колхозу). Помимо этого были указаны случаи волокитства при рассмотрении дел, необоснованных обысков, коррупции, и т.д. В условиях военного времени власти вынуждены были снизить напряженность в обществе путем создания представления о социальной справедливости и что государство стоит на страже интересов народа. Шаяхметов от имени руководства республики придавал «важное политическое значение коренному улучшению работы органов прокуратуры в условиях военного времени» и предлагал созвать «в июле 1943 г. при ЦК КП (б) К республиканское совещание прокурорских работников с участием на этом совещании секретарей обкомов партии по кадрам» [Рассекреченная война, 2020: 429].

Следующий эпизод показывает, насколько напряженной была работа у Шаяхметова - выдержка из его многочисленных телефонных переговоров по прямому проводу с руководством Карагандинского угольного бассейна от 13 мая 1942 г. Управляющий трестом объяснял причины отставания, ссылаясь на нехватку кадров, которых забирали в армию, остановку мощной турбины центральной электростанции, остановки ряда шахт, авариями и т.д. Но он услышал жесткий ответ второго секретаря: «Речь идет о невыполнении плана не за последнее время, а о систематическом

невыполнении в течении 4-месяцев. Неужели у вас в течении 120 дней все время брали людей в армию и каждый день аварии и т.д.? Все что Вы говорите - это общеизвестно уже давно, известные избитые причины. Неужели Вы не хотите понять этого и продолжаете по-прежнему очень легко, без большевистской тревоги рассуждать об авариях, о нехватке рабочей силы...Вы-руководитель и большевик, и поставлены для того, чтобы не было этих причин, стране не нужны Ваши рассуждения, и надо давать уголь. Поэтому ЦК требует от вас рассказать в состоянии ли вы давать уголь в объеме плана и что для этого делается, говорите?» [АП РК,128:79]. Второй секретарь сделал следующие предложения, которые характеризуют его как крупного организатора и сильного менеджера: «Разработать подробные мероприятия по каждой шахте в отдельности, предусмотрев в этих мероприятиях вплоть до мелочей и деталей...Утвердить ответственных работников партийного, советского, комсомольского и хозяйственного аппарата, ответственных за выполнение намеченных мероприятий...2. По шахтам провести специальные собрания шахтеров и рассказать... действительное положение в бассейне, не скрывая ничего, не боясь критики, и поставить задачу перед шахтерами о систематическом перевыполнении... 3.Усилить партийно-политическую работу среди шахтеров...4.Чтобы в течении 2 и 3 кв. ликвидировать образовавшуюся задолженность и тем самым смыть это позорное пятно, а для этого среднесуточная добыча должна быть увеличена почти в полтора-два раза...5. Мы.. вышли с ходатайством перед союзным правительством... категорически запрещаем отправку людей, еще раз запрещаем отправку людей и сегодня поставим перед союзным правительством...» [АП РК,128:79] Дискурс и содержание этих телефонных переговоров однозначно свидетельствуют о том, что Ж. Шаяхметов, во-первых, проявил себя как уже сформировавшийся опытный управленец; во-вторых, он не побоялся пойти против решения центра об отправке людей на фронт; в-третьих, он напрямую с центром решал проблемы заработной платы.

27 января 1944 г. в Постановлении бюро ЦК КП (б) Казахстана за подписью секретаря ЦК КП (б) Казахстана Ж. Шаяхметова обращалось внимание на ряд проблем, связанных с «крайне слабой постановкой партийно-политической работы, недостаточностью мер, принимаемых со стороны администрации»: «За последнее время на заводе понизилась трудовая производственная дисциплина, увеличилось количество дезертиров с производства, наблюдаются массовые случаи работы рабочих и ИТР на стороне, изготовления в цехах завода некоторых предметов для личного пользования и продажи (зажигалки, спирали, замки и т.д.), хищение металлов, лесоматериалов, топлива и других ценностей. Администрация и партийные организации цехов, а также партийный комитет завода не ведут решительной борьбы с лодырями и расхитителями социалистической собственности. Дирекция, партком и завком совершенно неудовлетворительно занимаются вопросами материально-бытового положения рабочих; в общежитиях завода грязь, рабочие остались на зиму без топлива, в подсобном хозяйстве завода допущена гибель 13,5 га картофеля» [Рассекреченная война. 2020:478].

Кадровый состав руководства Казахской ССР после войны качественно изменился плане образования: «К 1946 г. даже на уровне секретарей ЦК Компартии Казахстана: в 1948 г. из 5 секретарей двое имели высшее, 2 среднее, 1 – начальное образование. В 1952 г. из 4 секретарей один имел высшее, двое среднее, 1 – начальное образование. В 1953 г. – только 1 секретарь (Шаяхметов) имел среднее образование, а в 1955 г. все 4 секретаря имели высшее образование» [Первые лица государства, 1998: 271].

Д. Кунаев, чья карьера началась при Ж. Шаяхметове, характеризовал его как очень дисциплинированного руководителя, чего он требовал от своих подчиненных: «И слабость у него была: любил распекал своих помощников, руководителей отделов даже за мелкие оплошности, за недостаточное прилежание. Он часто собирал подчиненных и устраивал производственные совещания. Шаяхметов строго контролировал ход выполнения своих указаний отделами ЦК и руководителями министерств и ведомств. Под его руководством еще более высокие темпы стали набирать экономика Казахстана в послевоенные годы. Под началом Шаяхметова я работал продолжительное время, за этот период прошло четыре съезда коммунистов Казахстана» [Кунаев,1992: 75].

Вопросы кадровых назначений в ведении руководства республики зависели от позиции Центра, который курировал назначение секретарей ЦК, работников отделов пропаганда, агитации и идеологии. Решение о назначении на некоторые позиции принимало руководство республики, однако Москва контролировала этот процесс через регулярные комиссии и реагирование на докладные и письма - сигналы рядовых членов партии. С 1948 г. кадровой работой – подбором и назначением партийных работников - занимались отраслевые отделы партийных органов. Кандидатура назначаемого на ту или иную должность в партийном аппарате проходила тщательную проверку не только по деловым качествам, но и на социальную и политическую лояльность.

Рассмотрим как на XVII пленуме ЦК КП (б) К 1947 г. решались кадровые вопросы, вынесенные после переговоров и согласований с Москвой на обсуждение руководства республики. Работник отдела кадров ЦК ВКП (б) Аронов написал записку в центральные органы о состоянии дел в аппарате

ЦК Казахской ССР. По заданию А. Жданова была проведена проверка информации и результаты были вынесены на обсуждение. До 1946 г. Аронов был организатором Управления кадров в ЦК КП (б) К, потом стал инспектором Управления кадров ЦК ВКП (б) и курировал Казахстан. В докладной записке Аронов утверждал, что «ЦК КП (б) Казахстана не всегда во-время реагирует на поступающие сигналы на отдельных работников, причем на руководящих работников» [Стенограмма XVII пленума Центрального Комитета КП (б) Казахстана. Л. 2]. Аронов сообщал о необходимости проверить персональные дела двух руководящих работников, членов бюро ЦК КП (б) К Казакпаева и Койшигулова. В отношении Казакпаева ставился вопрос о его отстранении с занимаемой должности (председатель президиума Верховного Совета КазССР), поскольку он скрыл свое социальное происхождение (сын бая), хотя в руководство Казахстана сигналы шли еще с 1939. Данные были подтверждены Шахшиным, членом бюро ЦК. Отец Казакпаева имел 300-400 овец, 40-50 лошадей, 25-30 верблюдов и крупного рогатого скота. Казакпаев был единственным сыном у отца и потому отец, поэтому ему помогали наемные рабочие, сыновья брата – Ашен и Башен. Казакпаева освободили от работы председателя президиума Верховного Совета и объявили ему выговор за сокрытие соцпроисхождение от партийной организации. Однако решение о снятии Абдисамета Казакпаева было коллективным, поскольку после ряда серьезных жалоб в аппарат ЦК ВКП (б) комиссия установила его социальное происхождение, несовместимое с занятием столь высокой должности. [Первые лица государства: политические портреты]. Койшигулова (третий секретарь ЦК КП (б) К сняли за «мысли националистического порядка». В разговоре с Заговельевым, он сказал: «Ты не можешь быть председателем Совета Министров, а я могу». На одном из совещаний, когда разрабатывался график окончания строительства Алма-Атинского вагоно-ремонтного завода, он, в присутствии большой группы товарищей, заявил директору завода: «Если ты это не сделаешь, не выполнишь графика, то я тебя сниму с работы и одним русским дураком будет меньше» [АП РК, 6:4].

Интересен эпизод с рассмотрением на пленуме вопроса о Бабкине, заместителе председателя Совета Министров, которого обвиняли в волокитстве (не решал вопросы семей военнослужащих и демобилизованных). Но позиции Бабкина были непоколебимы, несмотря на негативные отзывы о нем всех выступавших, поскольку за него вступился Ундасынов [Стенограмма XVII пленума Центрального Комитета КП (б) Казахстана. Л. 22]. Однако Шаяхметов и Ундасынов смогли отстоять Бутина (министр пищевой промышленности), несмотря на обвинения в социальном происхождении. Нургалиев говорил, что брат Бутина - враг народа, жена Бутина - дочь репрессированного врага народа Токтабаева. Однако Шаяхметов высказался о необходимости сохранить Бутина²: «...данные, о которых здесь говорили товарищи, нам были известны еще при выдвижении т. Бутина заместителем министра, а именно то, что он женат на дочери Токтабаева Карима и то, что семья жены Бутина жила у него, с ним дети Токтабаева. Но нам также известно и то, что он этим детям Токтабаева рекомендовал пойти в армию, искупить вину своего отца защитой Родины. Оба они пошли в армию, один и сейчас служит, а другой вернулся калекой и учится в КазГУ. Так обстоит дело с женитьбой на дочери Токтабаева. Что касается брата, то действительно, двоюродный брат арестован в 1941 году, первый раз арестовывался в 1937 году, был выпущен и затем опять арестован в 1941 году, о чем т. Бутин своевременно сообщил. В работе есть, правда, недостатки, но эти недостатки мы рассматривали, проверяли ряд сообщенных нам фактов. Многие из них не подтвердились» [Стенограмма XVII пленума Центрального Комитета КП (б) Казахстана. Л. 24-25].

В статье о кадровой политике в Казахской ССР, напечатанной в партийном журнале [Шаяхметов Ж., 1947: 30-36], Ж. Шаяхметов доложил об успехах в выдвижении и выращивании национальных кадров, отметив, что к 1947 г. из 729 секретарей горкомов, райкомов партии казахи составляют 395 или 54%, из 70 секретарей обкомов партии и колхозов - 36 или 51,4 %. В составе председателей облизполкомов колхозов казахов 87,5 %, председателей исполкомов горсоветов и райсоветов - 57% [Шаяхметов Ж., 1947: 30]. В партийных учебных заведениях подготовлено и переподготовлено 1135 партийных, советских и комсомольских работников, в том числе казахов - 672, или 59% [Шаяхметов Ж., 1947: 30]. Однако Шаяхметову пришлось признать и недостатки в кадровой работе ЦК КП (б) К националистического характера, допущенные историками и литературоведами при освещении ряда вопросов истории и искусства [Шаяхметов Ж., 1947: 31]. Однако он не призывает наказывать виновных, но дать им возможность исправить упущения, поскольку это вполне объяснимые *патриархальные пережитки* [Шаяхметов Ж., 1947: 32]. Пока что Шаяхметов ссылается на дискурс *патриархальных пережитков*, и даже указывает на отдел пропаганды и агитации, которые проглядели их по вполне понятной причине - казахское общество все еще рассматривается как традиционное. Отсутствие критики и самокритики, недостаток смелости в

²Бутин М. (1910-1974) занимал пост наркома, а затем министра пищевой промышленности КазССР. Он внес большой вклад в становление и развитие индустрии Казахстана — под его руководством была создана мощная материально-техническая база пищевой промышленности. М. Бутин известен как организатор бухгалтерского дела в КазССР.

оценке допущенных ошибок и извращений были указаны Шаяхметовым как своего рода оправдание и признание своих упущений. Далее первый секретарь все же отметил серьезные проблемы в кадровой работе, поскольку на руководящие должности принимали прежде всего по анкетным данным, что не давало верного представления о кандидатах, их деловых качествах [Шаяхметов Ж., 1947: 34]. Как следствие, многие руководящие работники не справлялись со своими обязанностями, что приводило к текучке: «... на протяжении двух лет сменилось из 5730 основных руководящих работников 3681 человек или 67,30% из-за нарушений директив вышестоящих органов или не справившихся с работой – 29%. Из них 34,5% занимали свои должности менее одного года» [Шаяхметов Ж., 1947: 34]. Высокая сменяемость была характерна для Алма-Атинской, Джамбулской, Кызыл-Ординской, Талды-Курганской и Южно-Казахстанской областей. Шаяхметов отмечает, что мало казахов работает на руководящих должностях в республике: в бывшем Министерстве земледелия они составляют 8%, в Министерстве местной промышленности – из 494 работников всего один казах [Шаяхметов Ж., 1947: 35]. Мало казахов в республиканских профорганах, в областных советских и хозяйственных организациях. Первый секретарь компартии Казахской ССР считает, что надо «выдвигать на руководящие должности молодых, растущих казахских работников, находя их не только в номенклатуре ЦК, обкомов и министерств, но и вне этой номенклатуры» [Шаяхметов Ж., 1947: 35]. Но при этом Шаяхметов предупреждает, что нужно «руководствоваться сталинским принципом подбора и выдвижения кадров, тщательно взвешивать политические и деловые качества выдвигаемых товарищей» [Шаяхметов Ж., 1947: 35]. Шаяхметов приводит негативные примеры руководства в Казахской ССР: «Первый секретарь Нарынкольского райкома партии Алма-Атинской области, Бейсембаев³ ставит на руководящую работу близких ему людей, происходящих из одного с ним рода Албан, без учета их политических и деловых качеств. В аппарат райкома партии было подобрано 9 работников из рода Албан. Об этом безусловно знают секретари обкома указанной области, в частности, секретарь обкома партии по кадрам, но не принимают достаточных мер для ликвидации этих серьезных недостатков» [Шаяхметов Ж., 1947: 36].

В качестве одной из причин слабой обеспеченности кадрами в Казахстане Шаяхметов отмечает недостаток образованных специалистов, особенно инженеров-казахов, что вызвано прежде всего отсутствием базы для их подготовки в республике. «В школах ФЗО и ремесленных училищах в 1945-1946 гг. обучалось 35 тыс., из них казахов – только 4300. За последние 1-2 года высшие учебные заведения республики выпустили 1687 специалистов, в том числе казахов – только 142. За последние 3 года техникумами подготовлено 2 тысячи специалистов средней квалификации, из них казахов – лишь несколько десятков человек. Таким образом, в этой области имеются серьезные недостатки» [Шаяхметов Ж., 1947: 36]. Вопрос: «Что делать?» у Шаяхметова решается просто: Готовить специалистов, а для это открывать новые вузы и техникумы в республике и выделять квоты для студентов из Казахстана в центральных вузах.

С.Н. Танекеев, заслуженный деятель РК, член Союза писателей Казахстана, проработавший долгое время секретарем нескольких райкомов, Алматинского и Кызылординского обкомов партии, вспоминает об оперативности, требовательности к кадрам Ж. Шаяхметова, который поддерживал инициативных членов комсомола и партии, отслеживал рост молодых кадров, не делил их ни по каким признакам, ровно относился ко всем номенклатурным работникам производства, образования и культуры [Күрделі заманның қайсар қайраткері: 181].

Ж. Шаяхметов способствовал формированию административных кадров Казахской ССР. В годы войны Ж. Шаяхметов искал за пределами Казахстана, в том числе по всей России, образованных казахов, привлечь к работе на своей исторической родине. Приведем пример М.Е. Бутина, его дочь Роза Мажекеновна рассказывает, что он работал деканом Челябинского металлургического института, а затем начальником особого отдела строительства Куйбышевского авиационного завода: «В 1933 году мама встретила нашего папу Мажекена Есеновича – молодого аспиранта Московского института народного хозяйства и связала свою судьбу с ним. Так образовалась наша дружная семья Бутиных. В 1943 году, наш папа был приглашен Жумабаем Шаяхметовым на работу в Актюбринген, а затем в Алма-Ату – первым заместителем министра, министром пищевой промышленности Казахстана. На этой должности он проработал до 1954 года. Он внес неоценимый вклад в становление и развитие пищевой индустрии. Были созданы новые заводы, фабрики, комбинаты. Впервые в Казахстане организуются винодельческие и табаководческие совхозы» [Кос-Маке]. Как пишет М. Аккозин, «Шаяхметов заметил и способствовал карьерному росту Мухаметкали Сужикова [Аккозин, 2008:11]⁴. Но и в Москве среди способных студентов из Казахстана искал новое поколение управленцев: «Оказывается, Шаяхметов, бывая в Москве, посещал

³Бейсембаев Н. (1905-1966). Участник ВОВ. Был 1-м секретарем райкома партии в с. Нарынкол, заместителем Председателя Райисполкома в с. Узун-Агаш, директором Баканасского овцесовхоза. В последние годы жизни работал директором Таучиликского лесспромхоза в с. Жаланаш Кегенского района.

⁴Сужиков М. (1910-1999) - советский партийный и государственный деятель, секретарь ЦК КП(б) - КП Казахстана (1951-1954 гг.).

Высшую партийную школу, чтобы ознакомиться с успеваемостью слушателей из Казахстана и вообще казахов. Тоже окончивший ВПШ и рекомендуемый вторым секретарем Павлодарского обкома партии Идоят Сержанов был принят для беседы Шаяхметовым. Не начиная беседу, вытащил из ящика стола толстую тетрадь, раскрыл одну из страниц и сказал: «Молодец, все экзамены сдал на отлично!» И только после этого начал деловой разговор, затрагивая и бытовые темы жизни. Так всесторонне интересовался Шаяхметов будущими кадрами. Для него кадры решали все, когда они были подготовлены решать, а не просто занять место» [Аккозин, 2008: 11].

По рекомендации Ж. Шаяхметова Каныш Сатпаев в 1941 г. был переведен на работу в Алма-Ату с должности главного геолога геолого-разведочного отдела Карсакапайского медеплавильного комбината на должность директора Института геологических наук, а с 1943 г. - одновременно был председателем Казахского филиала Академии наук СССР⁵.

Шаяхметов также способствовал карьерному росту Д. Кунаева, который в 1942 г. из-за производственных сложностей лишился должности генерального директора завода в Лениногорске/Риддере и мог попасть на фронт. Шаяхметов в несколько кадровых перемещений назначил его в состав правительства Казахской ССР [Асан Ата, 2004: 326].

На вопросах кадровой работы Ж. Шаяхметов остановился подробно в Отчетном докладе VI съезду компартии Казахстана (сентябрь 1952 г.), выделив два ключевых момента - критика и самокритика, подбор и расстановка кадров. В ряду первых пунктов он остановился на Кзыл-Ординском обкоме партии (секретарь тов. Бектелеев), когда первый секретарь обкома не сумел своевременно и адекватно принять меры в отношении первых секретарей Сыр-Дарьинского и Казалинского обкомов партии (Джакупов и Иманкулов), которые «покровительствовали врагам колхозного строя, преследовали коммунистов, пытавшихся поднять свой голос против недостатков...» и вместо этого руководители «... оберегали этих людей (руководителей), давно утративших облик партийных руководителей и коммунистов» [Шаяхметов, 1952: 22]. Шаяхметов в докладе также разбирает дело руководителей Каскеленского района Алма-Атинской области, которые игнорировали нарушения Устава сельхозартелей в сельхозартели им. Джамбула [Шаяхметов, 1952:23]. Он подчеркивает, что «затяжка, волокита в рассмотрении писем и заявлений трудящихся, особенно вскрывающих антигосударственную, антиколхозную практику, - тяжкое преступление перед партией» [Шаяхметов, 1952: 23]. Судя по серьезности тона, для Шаяхметова было очень важно работать честно для народа. И каждое нарушение партийной дисциплины он принимал близко. В отчетном докладе VI съезду ЦК КП Казахстана Шаяхметов Ж. отмечал: «Необходимо, чтобы руководящие работники до конца усвоили, что они обязаны быть образцом соблюдения партийной и государственной дисциплины, памятуя, что в партии не может быть двух дисциплин – одна для руководителей, другая для рядовых. Партия имеет одну дисциплину, один закон для всех коммунистов, независимо от заслуг и занимаемых ими постов» [АП РК,11:71].

Но агентура Москвы снабжала Центр необходимой информацией о состоянии кадров в Казахстане. В информационной сводке Отдела партийной информации Управления партийных органов ЦК ВКП (б) «О фактах нарушения большевистских принципов подбора и расстановки кадров в некоторых районах Казахской ССР» от 19 августа 1947 г. отмечалось: «В отдельных районах Казахской ССР до сего времени не изжиты факты подбора кадров по родовому принципу. В Бурлю-Тобинском районе Талды-Курганской области председатель колхоза им. Сталина т. Ембергенов при согласии и помощи секретаря райкома партии по кадрам т. Имашевой подбирал на все руководящие должности в колхозе людей из своего рода туленгут. В колхозе им. Фрунзе все руководящие должности были укомплектованы сородичами председателя колхоза т. Ельчибекова. Тов. Имашева подбирала председателей сельхозартелей только среди казахов рода аргын, из которого она сама происходит. Установлены факты, когда коммунисты отказывались от руководящей работы, если их направляли в колхозы и сельсоветы с населением других родов. Так, член партии т. Танекенов, выходец из рода жалаир, отказался работать председателем колхоза «8-е марта» только потому, что колхозники этого колхоза принадлежат к роду туленгут. Райком партии признал мотив отказа т. Танекенова основательным и направил его председателем колхоза Жана Ундрус», где большинство колхозников из рода жалаир. По таким же причинам секретарь Карачагинского сельсовета т. Нургалева был переведен в Лепсинский сельсовет. В Бурлю-Тобинском районе распределение колхозов по сельским советам произведено со строгим соблюдением родового признака. Три колхоза, расположенные около Кзыл-Балыкского сельсовета, подчинены отдаленному Балхашскому сельсовету только потому, что колхозники этих сельхозартелей принадлежат к роду жалаир, а колхозы, находящиеся вблизи Балхашского сельсовета, вопреки территориальной целесообразности, отнесены к Кзыл-Балыкскому сельсовету. Такие же факты имеют место в некоторых районах Карагандинской области. Председатель Атасуйского поселкового совета, Жана-Аркинского района т. Дауренбеков фабриковал клеветнические материалы на отдельных

⁵Ему была выделена трехкомнатная квартира в центре города в новом жилкомбинате №7 на улице Калинина (ныне Кабанбай батыра).

руководителей района, добиваясь того, чтобы в райкоме партии и райисполкоме оказались люди из своего рода – калыбек. Заместитель председателя сельхозартели «Жеткиншек» этого же района Жумуков разделил колхозников на роды: нияз и иткара, и открыто покровительствует лодырям и симулянтам из рода нияз. Факты возрождения родовых связей привели в ряде случаев к дезорганизации работ в колхозах, превратили их в арену скрытой межродовой борьбы, подсиживания, клеветы и грязных склок. Зав. отделом партинформации Управления по проверке парторганов ЦК ВКП(б) Поздняк» [Советская национальная политика, 1987:532].

Ж. Шаяхметов особо беспокоился о создании именно казахской административной номенклатуры и повышении образовательного уровня казахов. Как человек, выросший в наиболее колонизированной части Казахстана, он понимал, что формирование этнической бюрократии является одним из необходимых условий мобилизации народа на постепенное решение казахских проблем. Казахстан к концу 1940х г. стал своеобразной лабораторией советского интернационализма – депортации, спецпоселения, ГУЛАГ, эвакуация, военные гарнизоны, новостройки, демографические кризисы (голод, эпидемии и миграции) выкосили почти половину казахского этноса. На исходе войны остро выявилась нехватка трудовых ресурсов. Слишком много людей забирал фронт. И в 1944 г. во время одной из командировок Ж. Шаяхметов добился согласия И.В. Сталина на то, чтобы часть мобилизуемых в армию призывников использовать не для пополнения фронта, так как освобожденные от фашистов районы могли дать эти пополнения. Казахстану же молодежь нужна для наращивания темпов строительства металлургического завода в Караганде, других предприятий индустрии.

Как руководитель республики Шаяхметов долгое время курировал кадровую политику и знал многое о работниках, которых назначали на те или иные ответственные должности. Он часто критиковал недостатки в деятельности партийных организаций. Выступая на VI пленуме ЦК Компартии Казахстана 5–6 октября 1953 г. Ж. Шаяхметов заявил: «Руководители Министерства (сельского хозяйства. – Б.С.) не знают и не изучают свои кадры на местах. Вот факт. Заместитель министра т. Власенко приказом от 11 августа сего года объявил выговор заведующему Конюховским районным отделом сельского хозяйства т. Ташеву, в то время как т. Ташев с февраля сего года, то есть в течение уже шести месяцев работает заместителем председателя Соколовского райисполкома» [АП РК, 29:47].

Интересна история работы первого секретаря Кустанайского и Кызылординского обкомов партии Жанбаева Сагалбая. Он был первым и единственным казахом-руководителем Кустанайской партийной организации с 1937 по 1991 годы [Козыбаев, 2014:230]. Жанбаев С. - человек из народа, был колоритным руководителем, оставил свой след в истории области. 19 июля 1953 г. на имя Шаяхметова поступает письмо с указанием «фактов подбора кадров по принципу землячества и приятельства» от Е. Егербекова со следующим текстом: «Держите в качестве первого секретаря Кустанайского обкома КПК т. Жанбаева – отсталого, безграмотного человека, не умеющего правильно излагать свою мысль. Разве это не есть подбор по принципу землячества» [АП РК, 411:47.]. Порядочность и честность, присущие Жанбаеву, особенно проявились во время съезда, когда была решалась судьба первого секретаря ЦК КП Казахстана Ж. Шаяхметова, на него обрушились обвинения во всех недостатках республики со стороны бывших соратников. В своем выступлении работавший тогда первым секретарем Кызыл-Ординского обкома С. Жанбаев отметил, что в выступлениях некоторых членов ЦК, успехи, достигнутые в республике преподносятся как результат общих усилий, а недостатки связываются с деятельностью только Шаяхметова. «Так не пойдет, надо быть объективными. Как за успехи, так и недостатки мы все должны быть в ответе» - сказал он с присущей ему категоричностью [Абдразаков, 2002:3]. Какое надо иметь мужество, чтобы высказать свое мнение и не поддаться «стадному инстинкту»? Тем более, если учитывать, что это было время апогея партийной диктатуры. Жанбаев мог лишиться не только должности, но и понести административное наказание. До конца жизни, где бы не работал Сагалбай Жанбаев, он не изменял принципам чести и морали. Такие кадры выдвигал и поддерживал на протяжении всей своей работы в партийных органах Шаяхметов Ж. и с которыми выполнял задачи, поставленные перед Казахстаном в послевоенный период.

Заключение. Жумабай Шаяхметов в исторической памяти партийной и советской номенклатуры остался как руководитель, которому был присущи дисциплинированность, требовательность, преданность партии, исполнительность, ответственность. Он выдвигал и поддерживал национальные кадры.

Список литературы

- Абдразаков Т. Что мы знаем о руководителях Казахстана доперестроечного периода // Правда Казахстана. № 16 (40). 28 мая-3 июня 2002 г.
Аккозин М. Вернуть из забвения. А., 2008.
АП РК. Ф.708. Оп. 6/2. Д.128. Л.79-82.
АП РК. Ф.708. Оп.8. Д.97. Л.6, 6 об.

АП РК. Ф. 708. Оп.8. Д.97. Л.6 и об.

АП РК. Ф.708. Оп.16/1. Д.11. Л.71.

АП РК. Ф. 708. Оп. 26. Д. 29. Л. 47.

АП РК. Ф.708. Оп.27. Д.411. Л.47.

Асан Ата К. Шынжырда өткен жолбарыс. Сказ о закованном тигре. Алматы: «Үш қиян», 2004. – 408 с.

Козыбаев И. Тот самый Жанбаев: историко-биографический очерк о Сагалбае Жанбаеве. Алматы: Атамұра. 2014. 230 с. Жанбаева отличали порядочность, честность, социальная ответственность. В послевоенные годы многие жители области, как и всей страны нуждались в помощи, ощущалась нехватка продовольствия и товаров народного потребления. Этой стороне Жанбаев С. уделял огромное внимание. Во время работы Сагалбай Жанбаев опору делал на местные кадры, выдвигал молодых перспективных работников. В начале 1950-х гг. к руководящей работе пришли энергичные люди. Неотъемлемая черта характера Жанбаева – готовность помочь любому человеку.

Кос-Мәке. К 100-летию со дня рождения Бутиной Маргайши Каримовны // Сост. Р.М. Бутина, под ред. Д.Н. Данаевой. Алматы: Қазақ университеті. 2014. С. 45-46.

Кунаев Д. О моем времени: Воспоминания. Алма-Ата. 1992.

Күрделі заманның қайсар қайраткері.

О коммунистическом воспитании и борьбе с пережитками капитализма в сознании людей. // Советская национальная политика: идеология и практики 1945-1953. С. 532-533.

О результатах проверки завода №175 и мероприятиях по ее улучшению: Постановление бюро ЦК КП (б) Казахстана от 27 января 1944 г. // Рассекреченная война. С. 478-482.

О серьезных извращениях социалистической законности в работе органов прокуратуры Южно-Казахстанской области КазССР: Постановление бюро ЦК КП (б) Казахстана 29 мая 1943 г. // Рассекреченная война. С. 427-430.

О фактах грубого администрирования в некоторых партийных органах Казахстана: Постановление ЦК КП (б) К «Докладная записка уполномоченного КПК при ЦК ВКП (б) по Казахстану т. Кузнецова от 2 ноября 1942 г. от 3 ноября 1942 г. // Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941–1945 гг. Сборник документов. Алматы, 2020. С. 382-383.

Первые лица государства: политические портреты (с точки зрения истории и современности). Авт. колл.: Е. Абен, Е. Арын, И. Тасмагамбетов и др. Алматы: Казахстан даму институты. 1998. 368 с. с. 270.

Справка «О фактах грубого администрирования в некоторых партийных органах Казахстана». // Рассекреченная война. С. 383-384.

Стенограмма XVII пленума Центрального Комитета КП (б) Казахстана. Заседание первое. 18 Марта 1947 года. АП РК. Ф. 708. Оп. 11. Ед. хр 6.

Шаяхметов Ж. Важная задача партийной организации Казахстана. / Партийная жизнь. 1947. № 8. С. 30-36.

Шаяхметов Ж. Отчетный доклад VI съезду компартии Казахстана // Вестник Академии наук Казахской ССР. № 9 (90). 1952. С. 22.

Шаяхметов Р.Р. Он считал, что главное его богатство-дети и внуки // Казахстанская правда, 28 августа, 2002 года. С.3.

References

Abdrzakov T. Chto my znaem o rukovoditelah Kazakhstana do perestoechnogo perioda // Pravda Kazakhstana. № 16 (40). 28 maya-3 iunya 2002 g.

APRK. F. 708. Op. 6/2. D.128. L.79-82.

APRK. F. 708. Op.8. D.97. L.6, 6 ob.

APRK. F. 708. Op.8. D.97. L.6 iob.

APRK. F. 708. Op.16/1. D.11. L.71.

APRK. F. 708. Op. 26. D. 29. L. 47.

APRK. F. 708. Op.27. D.411. L.47.

Asan Ata K. Sshynzhyrda otken zholbarys. Skaz o zakovannom tigre. Almaty: «Ushkian», 2004. – 408p.

Kozybayev I. Totsamy Zhanbayev: istoriko-biografisekii ocherk o Sagalbae Zhanbayeve. Almaty: Atmura. 2014. 230 p. Zhanbayev was characterized as a decent person, honest, socially responsible. In the postwar years the oblast inhabitants, as across all the country urgently needed some aid, lacked food provision and essential goods. Zhanbayev paid much attention to those aspects. In his work Zhanbayev relied on local cadres, promoted young energetic perspective people. In early 1950s a lot of energetic people came to leading positions. Inalienable feature of Zhanbayev – readiness to help everyone.

Kos-Make. K 100-letiu sodnaya rozhdenia Butinoi Margaishe Karimovny // Sost. R.M. Butina. Podred. D.N. Danayevoi. Almaty: Kazakunversitety. 2014. P. 45-46.

Kunayev D. O moem vremeni.

Kurdelizamannynqaisarqairatkeri.

O kommunisticheskom vospitanii i borbesperezhitkami kapitalizma vsonznaniiludei. // Sovetskaya natsionalnaya politika: ideologia i praktiki 1945-1953. P. 532-533.

Orezultatah proverki zavoda №175 imeropriyatiyahpoeuluchsheniu: Postanovlenie buro TsKKP (b) Kazakhstana ot 27 yanvarya 1944 g. // Rassekrechennaya voina: «osobyepapki» TsK KP (b) Kazakhstana. 1941–1945 gg. Sbornik dokumentov. Almaty. 2020. P. 478-482.

Oserižnyhizvrashcheniyahsotsialisticheskoi zakonnostivraboteorganovprokuraturyYuzhno-Kazakhstanskoi oblasti KazSSR: Postanovlenie buro TsKKP (b) Kazakhstana ot 29 maya 1943 g. // Rassekrechennaya voina: «osobyepapki» TsKKP (b) Kazakhstana. 1941–1945 gg. Sbornikdokumentov. Almaty. 2020. P. 427-430.

O faktah grubogo admnistrirvania vnekotoryh partiinyh organah Kazakhstana: Postanovlenie TsKKP (b) «Dokladnaya zapiska upolonomochennogo KP KpriTsKVKP (b) po Kazakhstanyt. Kuznetsovaot 2 noyabrya 1942 g. // Rassekrechennaya voina: «osobyepapki» TsKKP (b) Kazakhstana. 1941–1945 gg. Sbornikdokumentov. Almaty. 2020. P. 382-383.

Pervyelitsa gosudarstva: politicheskie portrety (s tochki zrenia istorii isovremennosti). Avt. koll.: E. Aben, E. Aryn, I. Tasmagambetov i dr. Almaty: Kazakhstan damuinstituty. 1998. 368 p. P. 270.

Spravka «Ofaktah grubogo admnistrirvaniayavnekotoryh partiinyh organah Kazakhstana». // Rassekrechennaya voina. P. 383-384.

Stenogramma XVII plenuma Tesntralnogo Komitete KP (b) Kazakhstana. Zasedanie pervoe. 18 marta 1947 goda. APRK. F. 708. Op. 11. Ed. hr. 6.

Shayakhmetov Zh. Vazhnaya zadacha partiinoi organizatsii Kazakhstana // Partyiinaya zhizn. 1947. № 8. P. 30-36.

Shayakhmetov Zh. Otchetny doklad VI s'ezdukompatrii Kazakhstana // Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR. № 9 (90). 1952. P. 22.

Shayakhmetov R.R. Onschital, chtoglavnoe egobogatstvo – detiivnuki // Kazakhstanskaya Pravda. 28 avgusta. 2002 g. P. 3.

МРНТИ 03.20.

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_130

УНИВЕРСИТЕТ ТАРИХЫ: ТАСАДА ҚАЛҒАН ДЕРЕКТЕР

Ахмет Аққали Қабижанұлы^{1*}

¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан, Атырау қ.

*Автор корреспондент
E-mail: axmet_begis@mail.ru

Түйіндеме. Аталған мақалада бастауын ХХ ғасырдың 40-жылынан алатын Гурьев мұғалімдер институтының құрылу тарихы, мұғалім кадрлар мен студенттер құрамы, институттың материалдық-техникалық базасы, институттың алғашқы директоры Ә.Б. Тұрсынбаевтың өмірдеректері, сабақ үдірісінің жүргізілуі, алғашқы құрылған институттың жартыжылдық және жылдық оқу, статистикалық есептері, кітапхана, студенттер жатақханасы, студенттердің сессия кезіндегі сабақ үлгерімі, туралы Атырау облыстық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві және Қазақстан Республикасы Президенті архиві қорындағы деректер негізінде жазылды. Сонымен бірге Атырау қалалық мемлекеттік архиві қорындағы 1940-1941 жылдары облыстық «Прикаспийская коммуна» (1940 ж.) және «Социалистік құрылыс» (1941 ж.) газеттері беттерінде «Гурьев мемлекеттік оқытушылар институты 1941-42 оқу жылына қарай тарих, тіл және әдебиет (орыс, қазақ бөлімдерінің) факультеттерінің бірінші курсына оқушылар қабылдайды», «Гурьевтегі мемлекеттік оқытушылар институты 1941-1942 оқу жылына студенттер қабылдауды жариялайды» тақырыбында жарнамалар бергендігі атап өтіледі.

Мақаладағы бұл деректер архив қорындағы тарихи құжаттар арқылы алғашқы рет ғылыми айналымға енгізіліп отырғандығымен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: Гурьев мұғалімдер институты, директор, факультет, профессор, кандидат, Б.Тұрсынбаев, кадр, мұғалім, кафедра, педагогика, студент, сессия, есеп.

ГТАМР 03.20.

ИСТОРИЯ УНИВЕРСИТЕТА: НЕИЗУЧЕННЫЕФАКТЫ

Аққали Ахмет Қабижанович^{1*}

¹Атырауский университет имени Х. Досмұхамедова. Казахстан, г. Атырау

*Автор корреспондент
E-mail: axmet_begis@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассказывается об истории создания Гурьевского учительского института с 40-х годов XX века, о составе учительских кадров и студентов, о материально-технической базе института, о житиях первого директора Института Турсынбаева А.Б., о ведении делопроизводства, о полугодовых и годовых учебных, статистических отчетах первого созданного института, библиотеке, о студенческом общежитии, об успеваемости студентов в период сессии на основании данных из фондов Атырауского областного государственного архива, Центрального государственного архива Республики Казахстан и Архива Президента Республики Казахстан. Также отмечается, что в 1940-1941 годах в фонде Атырауского городского государственного архива на страницах областных газет «Прикаспийская коммуна» (1940 г.) и «Социалистическое строительство» (1941 г.) были представлены объявления на тему: «Гурьевский государственный учительский институт к 1941-42 учебному году примет учащихся на первый курс факультетов истории, языка и литературы (русского, казахского отделений)», «Гурьевский государственный преподавательский институт объявляет набор студентов на 1941-1942 учебный год».

Эти данные в статье отличаются тем, что они впервые вводятся в научный оборот через исторические документы архивного фонда.

Ключевые слова: Гурьевский учительский институт, директор, факультет, профессор, кандидат, кадр, учитель, кафедра, педагогика, студент, сессия, отчет.

IRSTI 03.20

HISTORY OF THE UNIVERSITY: UNSTUDIED FACTS

Akhmet Akkali^{1*}

¹Halel Dosmukhamedov Atyrau University. Kazakhstan, Atyrau.

*Corresponding author
E-mail: axmet_begis@mail.ru

Abstract. This article tells about the history of the creation of the Guryev Teachers' Institute since the 40s of the twentieth century, about the composition of the teaching staff and students, about the material and technical base of the Institute, about the lives of the first director of the A.B. Tursynbaev Institute about record keeping, annual academic, statistical reports of the first created institute, the library, about the student dormitory, about the progress of students during the session based on data from the funds of the Atyrau regional state Archive, The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. It is also noted that in 1940-1941, in the Fund of the Atyrau City State Archive on the pages of the regional newspapers "Caspian Commune" (1940) and "Socialist Construction" (1941), advertisements were presented on the topic: «Guryev State Teaching Institute by the 1941-42 academic year will accept students for the first year of the faculties of history, language and literature (Russian, Kazakh departments)», «Guryev State Teaching Institute announces the recruitment of students for the 1941-1942 academic year». These data in the article differ in that they are introduced into scientific circulation for the first time through historical documents of the Archival Fund.

Key words: Guryev Teachers' Institute, director, faculty, department, pedagogy, student, session, report.

Кіріспе. Гурьев (қазіргі Атырау) қаласында жоғары оқу орнын ашу туралы мәселе Ұлы Отан соғысына дейінгі кезеңнің өзінде облыс мектептері мен басқа да халық ағарту орындарына мұғалім кадрларына деген қажеттілік күннен-күнге арта түстуіне байланысты күн тәртібіне қойылған болатын. Қалада 1929 жылы ашылған бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын педагогикалық училищеден басқа бірде-бір оқу орны болған жоқ. Батыс Қазақстан өңірінде 1932 жылы ашылған Орал педагогикалық институты бүкіл өлкенің жоғары білімді мұғалім кадрларына деген қажетін қамтамасыз ете алмады. Жылма-жыл облыста жалпы білім беретін мектептердің саны өсіп отырды. Ал республика жоғары оқу орындары мен Қазақстаннан тыс жерлердегі көршілес республикалардан жіберілген жоғары білімді маман кадрлар жеткіліксіз болды.

Осыған орай 1939 жылы Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Гурьев қаласында екі жылдық мұғалімдер институтын ашу туралы қаулысы жарық көрді (За педагогические кадры, 1990). 1940 жылдың қыркүйек айының 1-нен бастап Гурьев мұғалімдер институты жұмыс істей бастады. Бұны архив деректері нақтылай түседі.

Материалдар мен әдістер. Бастауын өткен ғасырдың 40-жылдарынан алатын білім ордасының

тарихы 1950 жылдан бастау алған деген пікір қалыптасқан. Оған дәлел институттың 40 жылдығы 1990 жылы, 2000 жылы 50 жылдығы, 2005 жылы 55 жылдығы, 60 жылдығы 2010 жылы аталып өткендігі белгілі.

Оныңда өзіндік себебі бар болатын. 1990 жылы Гурьев педагогикалық институтының 40 жылдығын атап өтер тұста Қазақ КСР Орталық мемлекеттік архивіне ректорат тарапынан арнайы хат жолданып, институттың тарихына қатысты 1940 жылғы құжаттар сұрастырылған. Өкінішке орай Орталық архивте аталған жылдары институтқа қатысты ешқандай құжаттар жоқ деген жауап алынған.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Президенті архиві, Атырау облыстық мемлекеттік архиві және Атырау қалалық мемлекеттік архиві қорларындағы құжаттарда университет бастауын сонау 1940 жылдан алатындығына назар аударсақ, өткен жылы 80 жыл толғандығына нақты көз жеткіземіз.

1938 жылдың 15-қаңтар күні құрылған облыс орталығы Гурьев (қазіргі Атырау) қаласында Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің және Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссариатының бекіткен мамандықтары бойынша 1 курсқа 120 студент қабылдау туралы қаулысын басшылыққа алған Еңбекшілер депутаттары Гурьев облыстық атқару комитеті 1940 жылдың 1 қыркүйегінде 2-жылдық мұғалімдер институтын ашу туралы сол жылдың 20 мамыр айында №13 шешім шығарған. Шешімге Еңбекшілер кеңесі облыстық атқару комитетінің төрағасы Қ. Тастайбеков пен хатшының уақытша міндетін атқарушы Нестрев қол қойған. Қабылданған шешім бойынша жаңадан ашылатын мұғалімдер институтына қаладағы педагогикалық училищенің оқу ғимаратын беруге, ал аталған училищеге бұрынғы В.И. Ленин атындағы бастауыш орта мектептің ғимаратын беруді және 120 студентке арналған жатақхана ғимаратын қарастыру Гурьев облыстық атқару комитетіне жүктеледі. Сонымен бірге, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесіне 1941 жылдың жоспарына институтқа жаңа оқу корпусын және 500 орындық студенттер жатақханасын салу өтінішін білдірді. Институт тарапынан берген сұраныс бойынша «Қазақ Кітап» орталығының директоры Алексеевке институттың кітапханасын қажеті оқу құралдарымен, оқулықтар, әдебиеттермен қамтамасыз ету міндеттелді. Облыстық оқу бөлімінің бастығы Сержановқа институтты ашуға дайындық және ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу үшін, біріншіден, 1 маусымнан бастап институтқа дайындық курстарын ұйымдастыру, екіншіден, Қазақ үкіметінің бекіткен жоспары бойынша институтты толық студенттер құрамымен, яғни 120 студентпен қамтамасыз ету, үшіншіден, профессор-оқытушылар құрамын іріктеп, жасақтау, төртіншіден, оқу құралдарымен, оқулықтармен, әдебиеттер мен құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету жүктеледі. Қабылданған шешімнің негізінде облыстық оқу бөлімінің бастығына шұғыл түрде институттың директоры мен директордың оқу және ғылыми істері жөніндегі орынбасарын сайлап, Қазақ КСР Халық ағарту Комиссариаты мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі жанындағы Жоғары мектеп істері жөніндегі комитетке бекітуге ұсыну міндеті қоса жүктелген (АОМА, 855: 140-141). Облыстық, қалалық архив қорларымен жұмыс барысында институттың 1940 жылы құрылып, жұмыс жасағаны туралы құжаттар табылды. Атап айтсақ, институттың алғашқы директоры Ә.Б. Тұрсынбаевтің жеке іс қағазы және 1940 жылдардағы «Социалистік құрылыс» (бүгінгі «Атырау»), «Прикаспийская коммуна» газеттерінде институт туралы, архив қорларында соғыстың басталуына орай Гурьев мұғалімдер институтын Орал мұғалімдер институтына қосу жөніндегі үкіметтің қаулысы табылды (АОМА, 855: 40). Мысалы 1940 жылдың 26 қыркүйек күнгі «Прикаспийская коммуна» газетінде «Улучшить преподавание литературы», 1 қазан күнгі санында «Изменился облик города», ал «Социалистік құрылыс» газетінің 1941 жылғы 15 сәуір күнгі санында «Қала еңбекшілерінің демонстрациясы» атты мақалаларда институт туралы атап өтіледі. Және де 1941 жылдың 25 наурыз, 12 шілде күнгі «Социалистік құрылыс» газетінің беттерінде «Гурьев мемлекеттік оқытушылар институты 1941-42 оқу жылына қарай тарих, тіл және әдебиет (орыс, қазақ бөлімдерінің) факультеттерінің бірінші курсына оқушылар қабылдайды», «Гурьевтегі мемлекеттік оқытушылар институты 1941-1942 оқу жылына студенттер қабылдауды жариялайды» тақырыбында жарнамалар берген. 12 шілдедегі газет санындағы жарнамада «Институт орталау мектептер үшін мұғалімдер даярлайды. Оқытушылар институтында орта мектептің 9 класынан кем емес білімі бар, 17 жаспен 40 жастың арасындағы ССРС-ның барлық еркек және әйел азаматтары алынады.

Институтқа түсемін деушілер орыс тілі, әдебиет, география жыне ССРС тарихы пәндерінен емтихан тапсырады. Қазақ тілі мен әдебиет бөлімдеріне кіремдеушілер қосымша қазақ тілінен емтихан тапсырады. Орта мектептерді отлучно бітіріп шыққандар институтқа емтихансыз алынады. Арыздар 31 июльге дейін қабылданады. Барлық институтқа түсушілер 1 августыдан 20 августқа дейін сынақтан өтеді. Институтқа алынғандар оқу құралдары мен қамтамасыз етіледі. Жатақкана керек ететіндерге әдейі белгіленген төлем бойынша жатақкана беріледі. Отличниктерге стипендия беріледі. Институттың адресі: Гурьев қаласы, Москва көшесі № 1 үй. Дирекция».

Сонымен бірге 1997 жылы 23 қазан күнгі жарық көрген «Атырау» газетінің санында атыраулықтарға белгілі, Ұлттық қауіпсіздік қызметінің генералы Бисен Саппаев туралы жарияланған

мақалада: «... Оқуға деген ынталығы мектепте байқалған Бисен оны бітірісімен Гурьев оқытушылар институтының тарих факультетіне түсіп, бірінші курсты жоғары бағалармен бітіреді. Сол тұста Герман фашистерінің КСРО-ға шабуылы басталды да, Бисен оқуын жалғастыра алмай, 1941 жылғы шілде айында Қызыл Армияға шақырылды», - деп жазылған (Кенжебаев). Осындай мәлімет 13 наурыз 2020 жылғы «Прикаспийская коммуна» газетінде де жарияланды (Алиева).

Архив құжаттарында институттың мекен-жайы тайға таңба баскандай көрсетілген Жайық өзеніне жақын Москва көшесі, №1 үй (ҚР ОМА, 1692: 75-76, 83).

Сәйкестікпе, қалай айтуға болады. Бүгінгі күндері бұл көше университет аты иеленген Алаштың ардақты ұлы, қоғам және мемлекет қайраткері, ғұлама ғалым Х. Досмұхамедов есімімен аталады. Іздеп барып көрдім, өкініштісі сол, осыдан үш-төрт жыл бұрын екі қатарлы ғимарат болған екен. Қазір қиратылған, алайда жертөлесі сақталып қалған. Институт орнын фотоға түсіріліп фейсбук парақшасына жүктеген болатын.

Архивте сақталған құжаттар арқылы тарқатсақ, Гурьев 2-жылдық мұғалімдер институтының тұңғыш директоры болып 1928-1931 жылдары Алматы мал дәрігерлік техникумында, жұмысшы факультетінде, 1931-1932 жылдары Ташкенттің жоспарлау-экономика институтында оқыған, 1937 жылы Москваның Г.М. Кржижановский атындағы мемлекеттік экономика институтын бітірген, көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы (1957), профессор (1958), Қазақ КСР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, қасиетті Түркістан қаласында дүниеге келген Әбді Бошынұлы Тұрсынбаев жолдамамен келді.

Талқылау. Университетте 1959 жылдан бері ұстаздық етіп, бүгінгі таңда зейнеткер, ұзақ жылдар тарих-филология факультетінің деканы қызметін абыроймен атқарған, университет музейін тұңғыш ұйымдастырушы, әрдайым жақсылықтың жаршысы болып жүретін «Құрмет» орденінің иегері, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Жиенбай Базарбайұлы Бақи өз естелігінде, 70-шы жылдардың аяқ шенінде Жайықтың жағасындағы облыстық өлкетану музейінің ескі ғимаратына күрделі жөндеу жұмыстары жүргізіліп, кейін ашылу салтанатына қатысқанында өзі куә болған әңгімесін байырғы ұстаз былайша өрбітеді:

«Бұл шараға қатынасқан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы О. Көшекөв және жоғары да есімі аталатын, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің басшысы Б. Саппаевтың өзара әңгімесіне куә болған. Музейде жасақталған экспонаттарды аралап келе жатқан олар Гурьев педагогика институты туралы жасақталған мәліметтерге назар аударады. Б. Саппаев ағамыз бұл қалайша екен институттың бастауы сонау 1940 жылдан алуы керек еді. Ал мұндағы мәлімет 1950 жылдан басталады екен, музей қызметкерлері білмеді ме екен деген пікіріне куә болғанын айтады. Сол тұста институттың Ленин орденді ұстазы Сабыр Қазыбаев та осындай пікір білдіруші еді, өкінішке орай уақытында жазып алмаппыз», - дейді (Ахмет, 2015).

Институт директоры Ә.Б.Тұрсынбаевтың Гурьев мұғалімдер институтының ұйымдастырылуы туралы Қазақ КАСР Халық Ағарту Комиссариатына берген есебінде 1940-41 оқу жылында студенттер контингенті 120 студент болып жоспарланған. Тарих факультетіне 60-студент, тіл және әдебиет факультетіне 60-студент оқуға қабылдануға тиісті болды. Есеп бойынша институтқа түсуге 152 талапкерден арыз түскен, соның 122-сі оқуға қабылданған (ҚР ОМА, 1692: 63).

Ал кадр мәселесіне тоқталсақ. Ленинград қаласынан келген, доцент В.В. Прусс «Тарих» кафедрасының меңгерушісі, әрі КСРО тарихы пәнінен сабақ берді. Ол кезінде Ленинград мемлекеттік университетінде профессор міндетін атқарушы және Сталин атындағы өнеркәсіп академиясында дәріс оқыған. 1934 жылы Ленинград Философия, тарих және әдебиет институтының тарих факультетін бітірген Шкляр ежелгі, орта ғасыр және қазіргі заман тарихынан дәріс оқыды. Оған дейін ол Ленинград Комвузында және мұғалімдер институтында жұмыс жасаған. «Тіл және әдебиет» кафедрасында облыстық білім органдарының келісімімен қаладағы Ленин атындағы мектептің директоры, білім саласында 12 жылдық іс-тәжірибесі бар Гусева орыс тілі мен әдебиеті пәнінен, ал қазақ тілі және әдебиеті пәнінен педагогикалық училищенің оқытушысы Малаев сабақ берді. Ол да институты үздік бітірген, білім саласында 5 жылдық жұмыс өтелі бар маман болатын. Сонымен қатар аталған кафедрада сол жылы Ленинград мемлекеттік университетін бітірген Биляев тілге кіріспе пәнін жүргізген. Педагогика кафедрасы бойынша Иванова, 19 жыл еңбек өтелі бар Е. Петрова жұмыс жасады. Әскери дайындық пәнін облыстық партия комитеті ықпалымен облыстық әскери комиссариатынан бөлінген, жоғары білімді, лейтенант С.Н. Сикорский жүргізді. Марксизм-ленинизм негіздері пәнінен институт директоры Ә.Б. Тұрсынбаев сабақ берген (ҚР ОМА, 1692: 64).

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві қорындағы № 1692 Қазақ КСР Оқу ағарту министрлігі қорындағы істерде институт тарихына қатысты көптеген құжаттар табылып, қарастырылды.

Аталған қорлармен жұмыстың нәтижесінде Гурьев мұғалімдер институтының тарихына тікелей қатысты бұрын беймәлім болып келген көптеген құжаттар табылды. Осы құжаттардың негізінде Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті бастауын айтып, жазып жүргеніміздей

1950 жылы емес 1940 жылдан бастау алатындығы нақты дәлелденді. Мысалы № 1692 Қазақ КСР Оқу ағарту министрлігі қорының №353 ісінде Гурьев мұғалімдер институтының алғашқы директоры, кейін экономика ғылымдарының кандидаты, тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбді Бошанұлы Тұрсынбаевтың Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссариатына 4 қыркүйек 1940 жылы жолдаған жедел хатында (телеграмма) 2-қыркүйекте институт базасында алғашқы сабақтың басталғанын, сабаққа 122 студенттің кешікпей келгенін хабарлайды (ҚР ОМА, 1692: 54).

Архив қорында КСР Халық Ағарту Комиссариатына Гурьев мұғалімдер институтын ұйымдастыру туралы институт директорының 16 қыркүйек 1941 жылғы есебі сақталып, хатталған.

Есепте біріншіден, институтқа түлектерді қабылдау, екіншіден, кадр мамандармен қамтамасыз ету, үшіншіден, оқу ғимараттарымен қамтамасыз ету және жабдықтау, төртіншіден, оқытушылар мен студенттерді тұрғын үймен және жатақханамен қамтамасыз ету, бесіншіден, студенттерді тамақтандыру мәселелері, алтыншыдан, институтқа құрал-жабдықтар алу және қажетті әдебиеттер алу, жетіншіден, институт базасын отынмен қамтамасыз ету туралы жан-жақты мәліметтер берілген. Сонымен бірге архив қорларында сабақтардың өтуі және сапалы өтуіне ерекше мән берілгендігі туралы мәліметтер де сақталған.

Архивтегі №332 істе 1941 жылдың 8-ақпан күнгі берілген мәлімет бойынша Гурьев мұғалімдер институтында «Марксизм-ленинизм негіздері» пәнінің жүргізілуі туралы Халық Ағарту Комиссариатына қарасты жоғары оқу орындары басқармасына жолданған есебінде, аталған пәнді институт директоры Ә.Б.Тұрсынбаевтың жүргізетіндігі хабарланып, оның жоғары білімді маман екендігі, Крижановский атындағы Москва жоспар-экономика институтын бітіргендігін және «Марксизм-ленинизм негіздері» және «Диамат және тарихи материализм» пәндерінен кандидаттық минимум тапсырғандығын мәлім еткен. Берілген мәлімет бойынша дәріс сабақтарының өткізілуі, студенттердің өзіндік жұмыстары, семинар сабақтары, қысқы емтихан сессиясына дайындық, қысқы емтихан сессиясының қортындылары көрсетілген. Құжаттардан байқайтынымыз студенттер «Марксизм-ленинизм негіздері» пәнінен «өте жақсы» бағаға – 19, «жақсыға» – 22, «қанағаттанарлық» бағаға – 18, ал «қанағаттанарлықсыз» бағаға – 8 студент тапсырған. Погодаев, Харитонов, Калмыкова, Есқариева, Кабулов, Өтемісов, Малыгин, Женеменов т.б. сияқты студенттер қысқы сессия уақытында аталған пәннен «өте жақсы» деген баға алғандығын архив құжаттары нақтылайды (ҚР ОМА, 1692: 15-17).

Архив құжаттарында институт директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары Е.Петрованың Халық Ағарту Комиссариатына жолдаған 4 сәуір 1941 жылғы баяндау хатында Комиссариаттың «Педагогикалық және мұғалімдер институттарында оқитын студенттердің сауаттылығы мен сөйлеу мәдениетін көтеру» атты бұйырығын орындалу барысы туралы хабардар етеді. Баяндау хатта барлық оқу топтарына диктанттар жүргізілгендігін, студенттердің өте нашар нәтиже көрсеткендігін атап өткен. 1-курстағы 27-і студенттің 22-сі «қанағаттанарлықсыз» баға алған. Тарих факультетіндегі 14 студенттің барлығы да сондай баға алған. Фиология факультетінің орыс тобындағы 18 студенттің 3-уі «қанағаттанарлықсыз» деп бағаланған (ҚР ОМА, 1692: 36).

Халық Ағарту Комиссариатының бұл бұйырығы институт кеңесінде және оқу топтарында кеңінен талқыланған. Талқылаудың барысында бұйырықты орындау мақсатында іс-шаралар жоспары жасакталып, орындалуын қадағалау назарға берілген. Қанағаттанарлықсыз баға алған студенттерге орыс тілі пәнінен қосымша сабақтар өткізу қарастырылған. Орыс тілі пәнінен белгіленген уақытта академиялық қарыздарын жабу міндеттелген. «Тіл және әдебиет» кафедрасының меңгерушісіне жүйелі түрде орыс тілі және әдебиеті пәні сабағына қатысу, кафедра мәжілісінде талқылау және аталған пәннің берілуін жақсарту туралы ұсыныс-пікірлерін беру тапсырылған. Ең басты назар студенттер арасында көркем әдебиет оқуды ұйымдастыру мәселесіне көңіл аударылған.

Институтта тарих, тіл және әдебиет факультеті болған, яғни айтқанда екі факультет болған. «Тарих» факультеті студенттеріне оқу барысында «Марксизм-ленинизм негіздері», «Саяси экономика», «Психология», «Педагогика», «Мектеп гигиенасы», «Ежелгі дүние тарихы», «Орта ғасырлар тарихы», «КСРО тарихы», «Жаңа кезең тарихы», «КСРО Конституциясы», «Тарих пәнінің берілу әдістемесі», «Әскери дайындық» пәндерін, ал «Тіл және әдебиет» факультетінің студенттері «Психология», «Педагогика», «Марксизм-ленинизм негіздері», «Жалпы тарих», «КСРО тарихы», «Тіл біліміне кіріспе», «Қазіргі орыс тілі», «Ежелгі славян тілі», «Орыс тілінің грамматика тарихы», «Орыс әдебиеті тілінің тарихы», «Әдебиет теориясы», «Жалпы әдебиет», «Орыс әдебиеті», «Фольклор», «XVIII ғасыр әдебиеті», «Ежелгі орыс әдебиеті», «XIX ғасыр әдебиеті», «XX ғасыр әдебиеті және совет әдебиеті» және «Орыс тілі және әдебиеті әдеістемесі», «Әскери дайындық» және «Мектеп гигиенасы» пәндерін оқыған (ҚР ОМА, 1692: 52).

Институт ғимараты бұрынғы педагогикалық училищенің екі қабаты ғимаратында орналасқан. Барлығы 9 бөлме, соның 5 бөлмесі екінші қабатта, 4 бөлмесі бірінші қабатта орналасқан. Жоғары қабаттағы 2 бөлме және төмендегі 3 бөлме аудитория болып жабдықталған. Үлкен бөлмеде кітапхана орналасқан. Шағын бір бөлме директор кабинетіне, тағы бір бөлме оқытушылар бөлмесіне берілген. Төменгі қабатта оқу бөлімі меңгерушісі, хатшы, әскери кабинет жабдықталған. Оқу

ғимаратына жақын жердегі шағын үйде бухгалтерия және шаруашылық бөлімі орналасқан. Оқу залы болмаған. Дегенмен де институт әкімшілігі екінші қабаттағы коридордың түпкі бөлмесін қайта жабдықтап, жарық орнатып жинақы да жарық зал жасақтаған. Оқуға қабылданған студенттер контингентіне аталған ғимараттың толық қанағаттандыратынын алға тартады. Бөлмелерге 100 стол, 150 орындық сатып алынған. Жатақхана үшін 90 керует пен матрац алынды. Тарих, тіл және әдебиет кабинеттеріне 10 мың сомға кітаптар мен көрнекіліктер сатып алынды. Алдағы уақытта жаңадан ғимарат салу жөніндегі ұсынысын білдіреді. Студенттерді жатақханамен жабдықтау мәселесі де оң шешілген. Алғашқы да қалалық кеңестің тарапынан Жамбыл атындағы мектептің үлкен жатақханасы студенттерге беріледі. Бірақ кейін облыстық партия комитеті мен атқару комитетінің шешімімен бұл ғимарат телефон станциясына берілген. Кейін Халықшаруашылығы есебі мекемесінің ғимаратына 40 студент, партия курсы жатақханасына уақытша 40 студент орналасқан. Ал оқытушыларға жаңа салынып жатқан ғимараттан 3 бөлмелі 2 үй қарастырылған. Студенттерді тамақтандыру мақсатында облыстық сауда мекемесімен келісім шарт жасакталған. Мейрамхана күнделікті сағат 12.00–ден кешкі сағат 7-ге дейін студенттерді әртүрлі ассортимент тамақпен қамтамасыз ету қарастырылған. Бұл үшін институт 8 мың қаражат төлуге тиіс болды. Кітапхана қорын толықтыру мақсатында сметадан 10 мың сом қаражат қарастырылған. Институт ашылған уақытта 6 мың сомға кітаптар сатып алынған. Психология, тілге кіріспе, ежелгі және орта ғасырлар тарихы пәндерінен оқулықтар жетіспеушілігі де назарға берілген. Осы олқылықтардың орнынын толтыру мақсатында Москва, Ленинград кітапханаларынан, облыстық кітапханадан ВКП (б) тарихының 60 дана орысша, 40 дана қазақшасы алдырылған. Бағдарламаларымен толық қамтамасыз етілмегендіктен, Москваға сұраныс берілген. «Қазақкітап» орталығы арқылы әртүрлі әдебиеттер мен газеттерге жазылу жүргізілген. Қысқы маусымға 100 мың тонна көмір, 80 кубометров отындық ағаш сатып алынды (ҚР ОМА, 1692: 64-66).

Архив құжаттары бойынша жаңа 1941-42 оқу жылында Гурьев мұғалімдер институтына 120 студент қабылдау жоспарланған (ҚР ОМА, 1692: 116).

Жоспарды Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссары М.Әбдіхалықов бекіткен.

1941-42 оқу жылына студенттер қабылдау туралы мәлімет (ҚР ОМА, 1692: 62, 84, 85). № 1 кесте.

Оқу орындары	Студенттер қабылдау жоспары	Түскен арыздар	Қаншасы мектепті үздік бітірген	Емтиханға жіберілгені	Қай мерзімге дейін
Ақтөбе мұғалімдер институты	255	94	5	55	5/VIII
Қостанай мұғалімдер институты	180	99	3	62	5/VIII
Петропавлск мұғалімдер институты	150	110	6	91	9/VIII
Шымкент мұғалімдер институты	150	186	-	93	30/VII
Қарағанды мұғалімдер институты	180	132	9	112	30/VII
Орал мұғалімдер институты	300	93	-	93	5/VIII
Семей мұғалімдер институты	210	130	15	114	6/VIII
Гурьев мұғалімдер институты	120	44	2	25	1/VIII
Алматы шет тілдер институты	200	167	9	158	11/VIII
С.М. Киров атындағы Қазақтың мемлекеттік университеті	300	266	98	24/144 (1941 ж. орта мектеп бітіргендер емтихансыз қабылданады)	11/III

Өкінішке орай 1941 жылдың 22 маусым күні Ұлы Отан соғысының басталуына байланысты Гурьев мұғалімдер институты Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1941 жылғы 9 тамыз №672 Қаулысы негізінде Орал мұғалімдер институтына қосылды (ҚР ОМА, 1692: 76).

Бұл деректік құжат Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві және Атырау облыстық мемлекеттік архиві қорларында да сақталған. Институттың оқу ғимараттары, кітапханасы және мүліктері Гурьев педагогика училищесі балансына берілді. Аталған қаулыға Қазақ КСР Халық

Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары П. Орехов пен Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі Іс басқарамасының меңгерушісі Н. Күзембаев қол қойған.

Соғыстың басталуына орай институт жабылған соң Гурьев мұғалімдер институтының студенттері Орал мұғалімдер институтына ауысқан. Ол туралы архив деректерінде былайша хатталған. Соғыс жағдайындағы Батыс Қазақстан және Гурьев облыстарында халыққа білім беру органдары жұмыстарын қайта құру жөніндегі баяндама да Гурьев мұғалімдер институтынан студенттер келіп қабылданғаны атап көрсетіледі (ҚР ОМА, 1692:9).

Сұрапыл соғыс аяқталған соң ғана, ел соғыстан қираған халықшаруашылығын қалпына келтіру жылдары, бастауын ХХ ғасырдың 40-жылдарынан алатын институт, яғни 1950 жылы соғыс жылдары жабылып қалған Гурьев мұғалімдер институты үкімет шешімімен қайта ашылды.

Нәтижесі. Архив деректеріне сүйене отырып Атырау өлкесіндегі бүгінгі күнгі жоғары білім беру, ғылым, тәрбие саласында, қоғамдық-саяси өмірде де өзіндік ерекше орыны бар альма матер – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті тарихи бастауларын 1940 жылдан бастау алады деген толық тұжырымға келуге болады.

Тұңғыш директор Тұрсынбаев 1940 жылы құрылған Гурьев мемлекеттік мұғалімдер институтының тұңғыш директоры болып 1928-31 жылдары жұмысшы факультетінде, Алматы мал дәрігерлік техникумында, 1931-32 жылдары Ташкенттің жоспарлау-экономика институтында оқыған, 1937 жылы Москваның Г.М. Кржижановский атындағы мемлекеттік экономика институтын бітірген Әбді Бошынұлы Тұрсынбаев партия жолдамасымен келді. Алғашқы директор бұған дейін Семей педагогикалық институтында проректор қызметін атқарған болатын. Атырау, Алматы қалаларындағы архив қорларынан табылған тұңғыш директордың жеке іс қағаздарына назар аударсақ. 1940 жылдың 1-шілде күні өз қолымен толтырған автобиографиясында 1909 жылы бұрынғы Сырдария губерниясына (қазіргі Түркістан облысы) қарасты Түркістан қаласында туған. Әкесі Тұрсынбай Бошынұлы және оның әке-шешелері Тартоғай ауылында егіншілікпен айналысқан. Әкесі 18-20 жас аралығында етікші ағасы екеуі жұмыс іздеп Түркістан қаласына келеді. Әкесі Тұрсынбай әртүрлі жұмыстар атқарып, Ақмешіт (Қызылорда) қаласының помещигі Ивановтың қарамағында ұзақ жылдары жәмшік болып жұмыс жасайды. Кейін Түркістан қаласына қоныс аударады. Әкесі қаладағы мал сатушылар арасында делдал қызметін атқарып, 1917 жылы қайтыс болады. 1918 жылы анасы балаларын алып туған-туыстары тұратын Тартоғай ауылына көшіп келіп, егіншілікпен айналысады. Сол жылдардың қалыптасқан қағидасы бойынша өз жанұясының, туған-туысқандарының сайлау құқығынан айырылмағанын, ақгвардияшылар қозғалысына қатыспағанын, шетелге шықпағаны мен кетпегенін, қуғын-сүргінге ұшырамағандығын, 1940 жылдың маусым айынан Қазақстан Орталық партия комитетінің және Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссариатының шешімімен Гурьев мұғалімдер институтының директоры қызметінде екендігін жазады (АОМА, 13: 3-5). Автобиографиясында өзі жазғандай өзбек, татар, неміс, орыстілдерін білген. Сонымен бірге жанұясымен Гурьев қаласындағы Алматы көшесі №9 үйде тұратындығын назарға береді (АОМА, 13: 2).

Гурьев облысы партия комитеті кадр бөлімінің меңгерушісі берген қорытынды да «Жолдас Тұрсынбаевтың автобиографиясымен танысып, тексерістен кейін, онымен облыстық партия комитеті тарапынан нұсқаушы Атшыбаев жеке қабылдап, кездесті. Институт директорлығына лайықты», - деп баға берген.

1940 жылдың 26 маусымдағы Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссариаты тарапынан Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің кадр бөліміне Халық Ағарту Комиссарының орынбасары Жанақов қол қойған №17-3 қатынас қағазына назар аударсақ жаңадан құрылған Гурьев педагогикалық институтына Семей педагогикалық институтында оқу бөлімінің меңгерушісі болып қызмет еткен Ә. Тұрсынбаевты бекіту туралы: «Ол 1909 жылы туған, №2171206 есеп карточкасы бойынша партия мүшелігіне кандидат. 1 маусымға дейін Семей педагогикалық институтында қызмет атқарды. Жергілікті кеңестерге сайлауда округтік сайлау комиссиясының төрағасы жұмысын атқарды. Сонымен қатар институттан басқа Семей облысы партия комитеті ұйымдастыру бюросының штаттан тыс лекторы қызметін атқарды. Жолдас Тұрсынбаевты Гурьев мұғалімдер институтына директорлыққа тағайындауды сұраймыз», - деп жазды.

Гурьев облыстық партия комитетінің хатшысы Волков қол қойған мінездеме де «...Тұрсынбаев институт директоры болып тағайындалған қысқа мерзім уақытта, жаңа құрылған институт жұмысында өзінің жақсы ұйымдастырушы, жұмысқа қабілетті басшы екендігін көрсетті. Саяси сауатты, тәртіпті, бастамашыл, антипартиялық жіктерге қосылмайды, партия тарапынан сөгіс алмаған, сотты, тергеуде болмаған, саяси-қоғамдық өмірге белсене араласады. Директорлық қызметті атқара алады», - деп көрсетілген (АОМА, 1:10).

1940 жылдың 16 шілдесінде Қазақстан Орталық партия комитеті кадр бөлімінің меңгерушісі Василенко мен партия комитетінің нұсқаушысы Бошаев берген қорытынды бойынша «... Институтта жұмыс істеген тәжірибесі жеткілікті. Автобиографиясы ешқандай күмән туғызбайды. Семей педагогикалық институтында жұмыс жасаған уақытында Тұрсынбаев жолдас өзін қызмет

сатысында өсетін, бастамашы қызметкер екендігін көрсетті. Жұмысты толық игере алады. Ғылым кандидат дәрежесін алу мақсатында диссертация қорғауға дайындалып жүр. Қоғамдық жұмыстарға белсене араласады. Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссариаты Тұрсынбаев жолдасты жаңадан ұйымдастырылып жатқан Гурьев мұғалімдер институтына директор лауазымына бекітуді сұрайды», - делінеді. Ә.Б. Тұрсынбаев Қазақстан Орталық партия комитетіне шақырылып, онымен партия комитеті кадр бөлімінің меңгерушісі Василенко әңгімелескен. Білімі жоғары, басшылық қызметте тәжірбиесі бар Әбді Бошанұлы Гурьев мұғалімдер институтына директорлық қызметке тағайындалады. Институт директорының институттың құрылу туралы Халық Ағарту Комиссариатына берген есебінде біріншіден, институтқа түлектерді қабылдау, екіншіден, кадр мамандармен қамтамасыз ету, үшіншіден, оқу ғимараттарымен қамтамасыз ету және жабдықтау, төртіншіден, оқытушылар мен студенттерді тұрғын үймен және жатақханамен қамтамасыз ету, бесіншіден, студенттерді тамақтандыру мәселелері, алтыншыдан, институтқа құрал-жабдықтар алу және қажетті әдебиеттер алу, жетіншіден, институт базасын отынмен қамтамасыз ету туралы жан-жақты мәліметтер берген. Сонымен бірге архив қорларында сабақтардың өтуі және сапалы өтуіне ерекше мән берілгендігі туралы мәліметтер де сақталған. Институт директоры өз білімін көтеру жұмыстарымен жүйелі де тұрақты түрде айналысқан. Кафедра ұжымының оқытушылары дәріс сапасына ерекше көңіл бөлген.

1941 жылдың 25 наурыз және 12 шілде күндеріндегі облыстық «Социалистік құрылыс» газетінің сандарында институт дирекциясы тарапынан 1941-42 оқу жылына студенттер қабылдау жөніндегі хабарламалар жарияланды.

Қазақстан Республикасы Президенті архиві қорында сақталған Әбді Бошанұлының 1946 жылдың 5 қаңтар күнгі өз қолымен толтырған автобиографиясында «1940 жылдың жазында Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссарлар Кеңесінің шешімімен Гурьев мұғалімдер институтының директоры лауазымына тағайындалдым. Кейін институт жабылды», - деп жазды (ҚР ПА, 708:22). Соғыс басталған соң институт жабылып, ғимараты кітапханасы мен дүние-мүлкі Гурьев педагогикалық училищесі балансына берілді (ҚР ОМА, 1692:76), ал студенттер Орал педагогикалық институтына ауыстырылып, қайбірі армия қатарына шақырылды (ҚР ОМА, 1692:9).

Ә. Тұрсынбаев 1941-42 жылдары Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссарлар Кеңесі жанындағы Жоғары оқу орындары басқармасы меңгерушісінің орынбасары қызметінде болды. Соғыстың қызып тұрған шағы 1942 жылдың қараша айында Қызыл Армия қатарына шақырылып, Түркіменстанның Керки қаласындағы әскери жаяу әскер училищесінің курсанты, офицерлер батальонының резервінде есепте тұрды (ҚР ПА, 708: 64). 1944 жылдың сәуір айында денсаулығына байланысты армия қатарынан босатылды. 1944-1945 жылдары Қазақстан Орталық партия комитеті жанындағы партия курсы директорының орынбасары қызметінде болды. 1945 жылдың мамыр-қазан айлары аралығында Москвадағы ВКП(б) Орталық Комитеті жанындағы марксизм-ленинизм негіздерін оқытатын және қайта даярлайтын мұғалімдер курсына оқиды. Бұл оқу курсы бітіріп келген маманды Қазақ қыздар педагогикалық институтында «Марксизм-ленинизм» кафедрасының меңгерушілігіне тағайындайды. Бір қызығы автобиографиясында 1939 жылы ВКП (б) қатарына кандидат болып тіркелгенін, бірақ 1941 жылдың наурыз айынан мүшелік жарнаны жеткілікті төлемегені үшін және өзара сынның қысымымен шығарылғандығын назарға береді. 1943 жылы Қызыл Армия қатарында жүргенде ВКП (б) мүшелігіне кандидатқа қабылданған. 1945 жылдың сәуірінде партия қатарына қабылданады. Туған-туысқандарынан ешкім қуғын-сүргінге түспегендігін жаза отырып, майдан даласында партия мүшесі ағасының ерлікпен қаза тапқандығын жазады (ҚР ПА, 708:22-23). Соғыстан кейін «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жанқиярлық еңбегі үшін» медалымен марапатталды.

1948-54 жылдары Алматы заң институтының «Марксизм-ленинизм» кафедрасының меңгерушісі қызметінде болды. 1954 жылы үкіметтің қаулысымен аталған институт жабылады. Ал Ә.Б. Тұрсынбаев 1954 жылы докторантурға жіберілген.

1955 жылы Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің бөлім меңгерушісі орынбасары Гаврилов берген анықтамада Ә.Тұрсынбаевтың қызметтік жылдарына тоқтала келіп, 1940-41 жылдары Гурьев мұғалімдер институтының директоры қызметінде болғандығы жазылған. Сонымен бірге Қазақ мемлекеттік университетінде «Марксизм-ленинизм» кафедрасы меңгерушілігі лауазымына вакансия екендігі назарға берілген. Бұл бос орынға Орталық комитеттің ғылым және мәдениет бөлімі мен С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ректораты Ә. Тұрсынбаевтың кандидатурасын ұсынған. Ал 1955 жылдың 22 қыркүйек күні Қазақстан КП Орталық комитеті хатшысы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті «Марксизм-ленинизм» кафедрасының меңгерушісі Ә.Б. Тұрсынбаевқа берген мінездемеде «...Жоғары мектепте Ә. Тұрсынбаев жолдас 1938 жылы Семей мұғалімдер институтында директор орынбасары, кейін Гурьев мұғалімдер институтында қызмет атқарды. Тұрсынбаев жолдас дәрістерді теориялық-идеялық тұрғыдан жоғары дәрежеде оқиды, кафедра басшы ретінде де талапшыл, кафедра оқытушыларының кәсіптік білімдерін көтеруге көмектесіп отырады. Педагогикалық қызметімен бірге, ол үлкен

ғылыми-ізденіс жұмыстарын жүргізеді. Ғылыми журналдарда 12 мақаласы жарияланған және Қазақстан тарихына қатысты жұмыстары да бар. Олардың ішінде «Қазақстанға шаруалардың қоныс аударуы тарихы», «Жетісудағы ауылшаруашылығындағы ұлы өзгерістер», «Қазақстандағы социалистік өзгерістердегі орыс халқының рөлі» т.б. Ол «Қазақ ССР тарихы» еңбегі авторларының бірі. КСРО Ғылым Академиясының докторантурасында болған жыл жарым уақытында докторлық диссертациясын жазып, қорғауға ұсынды», - деген пікір бар. Ә. Тұрсынбаевтың Қазақ мемлекеттік университетіндегі кафедра меңгерушілік қызметін атқара алатындығын да көңіл бөлген. 1956 жылдың 16 тамызы күні Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитеті хатшылығының №23 қаулысымен 4-жылдық Алматы партия мектебінің «СОКП тарихы» кафедрасының қосалқы доценті болып бекітілді. Бұл берілген анықтамаға Орталық комитет хатшысы И. Яковлев қол қойып, «өте құпия» белгісі соғылған (ҚР ПА, 708:51). 1957 жылы «Қазақстанда колхоз құрылысының жеңуі» тақырыбында докторлық диссертациясын сәтті қорғады. 1958 жылдан профессор. Мемлекет тарапынан жоғары білім саласындағы ұзақ жылғы жемісті еңбегі үшін 1961 жылы «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталды. Ал тура он жылдан кейін 1971 жылы «Октябрь революциясы» орденімен ұлықталды.

1972 жылғы 14 маусымда Қазақ КСР Жоғары және орта арнаулы білім министрлігі Қазақстан КП Орталық комитетіне министр орынбасары С. Кенжебаев жіберген №Н-15-31 қатынас қағаз бойынша С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті Гуманитарлық факультетінің «СОКП тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор Ә.Б. Тұрсынбаевты Қазақ мемлекеттік университетінде тарих ғылымдары дәрежесін беретін Кеңестің төрағалығына ұсынылып, КСРО Жоғары және орта арнаулы білім министрлігі тарапынан 1971 жылдың 24 желтоқсанында бекіткені туралы мәлімдейді. 1967–1977 жылдар аралығында Қазақ КСР-і «Білім» қоғамы басқармасының төрағасы қызметтерін атқарды. Ұзақ жылдары С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде кафедра меңгерушісі қызметінде, профессор лауазымында жұмыс жасады.

Гурьев мемлекеттік мұғалімдер институтының тұңғыш директоры, Қазақ КСР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, т.ғ.д., профессор Ә. Тұрсынбаев 90 жасқа қараған шағында 1999 жылы Алматы қаласында дүние салды. Тұңғыш директор Ә.Б. Тұрсынбаевтың ісін Гурьев мұғалімдер институтының, кейінгі Гурьев мемлекеттік педагогика институтының, тәуелсіздік жылдары біртуар тұлға, мемлекет, қоғам қайраткері, ғалым-энциклопедист Халел Досмұхамедов есімін иеленген Атырау мемлекеттік университетінің профессор-оқытушылары жалғастырып әкетті.

Әдібеттер тізімі

- Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА), 855-қор, 1-тізім, 35-іс.
 АОМА, 855-қор, 1-тізім, 143 -іс, 2-байлам.
 АОМА, 13-қор, 2 л-тізім, 851-іс.
 АОМА, 1-қор, 2-тізім, 3948-іс.
 Алиева Ф. Солова о генерале // Прикаспийская коммуна, 13 марта 2020 года.
 Ахмет А. Университет тарихына ұқыпты көзқарас керек // Атырау, 11 шілде, 2015 ж.
 За педагогические кадры. Гурьев, 1990 (казан).
 Кенжебаев Ә. Қателесуге қақы болмаған Ұлттық қауіпсіздік комитетінің генералы Бисен Саппаев туралы // Атырау, 23 қазан 1997.
 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), 1692-қор, 1-тізім, 586-іс.
 ҚР ОМА, 1692-қор, 1-тізім, 353-іс.
 ҚР ОМА, 1692-қор, 1-тізім, 332-іс.
 ҚР ОМА, 1692-қор, 1-тізім, 501-іс.
 ҚР ОМА, 1692-қор, 1-тізім, 492-іс.
 ҚР ОМА, 1692-қор, 1-тізім, 502-іс.
 ҚР ОМА, 1692-қор, 1-тізім, 503-іс.
 ҚР ОМА, 1692-қор, 1-тізім, 452-іс.
 Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА), 708-қор, 131-тізім, 373-іс.

References

- Atyrau oblystyq memlekettik arkhyvy (bydanbylay АОМА), 855-kor, 1-tizim, 35-ns. 140-141 p.p. [in Russian].
 АОМА, 855-kor, 1-tizim, 143-ns, 2-bailam. 2p. [in Russian].
 АОМА, 13-kor, 2 l-tizim, 851-ns. 3-5 p.p. [in Russian].
 АОМА, 1-kor, 2-tizim, 3948-ns. 10p. [in Russian].
 Aliev F. Solovaogenerale // Rpiaspiskakommuna 13 marta 2020 goda. [in Russian].
 Ahkmet A. Universiet tarihynda uqypty kozqaras kerek // Atyrau6 11 silde 2015 j. [in Russian].
 Zapedagogiceskiekadry. Gyriev, 1990 (kazan). [in Russian].

Kenzhebaev A. Katelesyge qaqy bolmagan Ul'ty'yg gayipsizdik komitetinin generally Bisen Sappaev tyraly // Atyrau. 6 23 kazan 1997. [in Russian].

Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhivy (bydan bylay KR OMA), 1692-kor, 1-tizim, 586-ns. 75-76, 83 p.p. [in Russian].

KR OMA. 1692-kor, 1-tizim, 353-ns. 63 p. [in Russian].

KR OMA. 1692-kor, 1-tizim, 332-ns. 63 p. [in Russian].

KR OMA. 1692-kor, 1-tizim, 501-ns. 64 p. [in Russian].

KR OMA. 1692-kor, 1-tizim, 492-ns. 54 p. [in Russian].

KR OMA. 1692-kor, 1-tizim, 502-ns. 15-17 p. p. [in Russian].

KR OMA. 1692-kor, 1-tizim, 503-ns. 64-66 p. p. [in Russian].

KR OMA. 1692-kor, 1-tizim, 353-ns. 62, 84, 85 p. p. [in Russian].

Kazakstan Respublikasy Prezidenti arkhivy (bydan bylay KR PA), 1692-kor, 131-tizim, 373-ns. 22, 64, 22-23, 51 p.p. [in Russian].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_139

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ 1920-1930 ЖЖ. ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ МҮНАЙ ӨНДІРІСІНІҢ ОРНЫ

З. Мырзатаева¹, Д. Алипова¹, К. Жұмабаева², С.Ж. Сапанов³, А.С. Уалтаева^{4*}

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³«Х.Б. Табылдиев атындағы Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы» ғылыми-зерттеу институты

⁴Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

*Автор корреспондент

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru (Уалтаева), zabyra73@mail.ru (Мырзатаева), alipova.d@mail.ru (Алипова), zhumbaeva1995@list.ru (Жұмабаева), cefosh1@gmail.com (Сапанов)

Түйіндеме. Мақалада Атырау облысының мемлекеттік архивінің негізінде облыстың 1920-1930 жж. қоғамдық-саяси өмірі сарапталады. XX ғасырдың 20-30 жж. Атырау өңірінің қоғамдық-саяси өмірінде мұнай өндірісі аса маңызды роль атқарды.

1920-1930 жылдар аралығындағы ҚазАССР мен Атырау (Гурьев) облысы экономикасының дамуындағы балық шаруашылығының алатын орны, оның дамуы, қарапайым еңбек адамдарының қажырлы еңбегі, олардың әлеуметтік тұрмысын зерделеу өте маңызды. Кеңес үкіметі тұсында қазақтар да мұнай шаруашылығына араласып, басқа ұлттармен бірігіп осы саланы көтеруге күш салды.

Атырау өңіріндегі мұнай өндірісі өнеркәсібіндегі өзгерістер негізінен алғанда XIX ғасырдың ортасы мен соңғы ширегінде қарыштап дамыды. Бұл салалардағы алғашқы жұмысшы кадрларын қазақ шаруаларының кедейленген бөлігінен шыққан жалданушылар, қоныс аударған орыс шаруалары, күн көрісі төмен қала тұрғындары, төменгі әскери шен адамдары, сондай-ақ Ресейдің ішкі губернияларынан келген мамандар құрады.

Қазақстанның атын бүкіл Одаққа әйгілеген Ембі мұнай кәсіпшілігі, ҚазАССР және КСРО экономикасының дамуына зор үлес қосты. Соған қарамастан Кеңес Одағы тұсында Одақ осыншама мол байлыққа ие бола отыра, республиканың мұнай шаруашылығының дамуына үстіртін қарап, оны тек тұтынушы көзі ретінде таныды.

Кілт сөздер: өңірлік даму, өнеркәсіп, әлеуметтік құрылым, экономика, шикізат көзі, мұнай өндірісі

МРНТИ 03.20.00

РОЛЬ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ В 1920-1930 ГГ.

З. Мырзатаева¹, Д. Алипова¹, К. Жұмабаева², С.Ж. Сапанов³, А.С. Уалтаева^{4*}

¹Казахский Национальный университет им. Абая, Алматы, Казахстан

²Казахский Национальный университет им. ал-Фараби, Алматы, Казахстан

³научно-исследовательский институт «Истории, археологии и этнологии Каспийского региона им. Х.Б. Табылдиева»

⁴Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

*Автор корреспондент

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru (Уалтаева), zabyra73@mail.ru (Мырзатаева), alipova.d@mail.ru (Алипова), zhumabaeva1995@list.ru (Жумабаева), cefosh1@gmail.com (Сапанов)

Аннотация. В статье на основе Атырауского государственного областного архива рассматривается роль нефтяной промышленности в общественно-политической жизни Атырауской области в 1920-1930 гг.

20-30 гг. XX века в общественно-политической жизни Атырауской области значительную роль играла развитие нефтяной промышленности.

Исследование становления и развитие нефтяной промышленности в КазССР и Атырауской (Гурьевской) области в 1920-1930 гг., труд и быт рабочих, социальное положение трудящихся является актуальной проблемой. Советское правительство уделяло огромное значение для привлечения коренного населения страны (казахов), в эти отрасли. Казахи работая вместе с другими национальностями внесли огромный вклад в развитие как нефтяной промышленности региона. В основном, изменения в развитии нефтяной промышленности в Атырауской области произошли в конце XIX века. Основу кадрового потенциала составили обедневшие казахские шаруа, наемные рабочие, русские переселенцы, беднейшие слои городского населения, низшие военные чины, а также специалисты приглашенные из внутренних губернии России.

Для экономики СССР и КазССР имело огромное значение развитие Эмбинского месторождения. Но несмотря на большой вклад этих отраслей в экономику страны, Советское правительство не уделяло должного внимания для развития нефтяной промышленности в Атырауской области и рассматривало его в качестве сырьевого придатка центра.

Ключевые слова: региональное развитие, промышленность, социальная структура, экономика, ресурсы, нефтяная промышленность.

IRSTI 03.20.00

THE ROLE OF THE OIL INDUSTRY IN THE PUBLIC AND POLITICAL LIFE OF THE ATYRAU REGION IN 1920-1930S

Z. Myrzataeva¹, Alipova¹, K. Zhumabaeva³, S.Zh. Sapanov⁴, A.S. Ualtayeva^{5*}

¹Abai Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³H.B. Tabyldiyev Research Institute of History, Archeology and Ethnology of the Caspian region

⁴Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

*Corresponding author

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru (Ualtayeva), zabyra73@mail.ru (Myrzataeva), alipova.d@mail.ru (Alipova), zhumabaeva1995@list.ru (Zhumabaeva), cefosh1@gmail.com (Sapanov)

Abstract. In article considers the role of oil industry in the social and political life of Atyrau region in 1920-1930 based on Atyrau state regional archive. 20-30 years of XX century in social and political life of Atyrau region played a significant role in development of the oil industry. The formation and development of research of oil industry in the Kazakh Soviet Union and Atyrau (Guryev) region in 1920-1930, the labor and welfare of workers, the social status of workers was a relevant issue. The Soviet government paid great attention to the involvement of indigenous population of the country (Kazakhs) in these industries. Kazakhs had working together with other nationalities and made a huge contribution to the development of both oil industry. Mostly the changes and development of oil industry in Atyrau region occurred at the end of the XIX century. The basis of personnel potential was made by impoverished Kazakh sharua, hired workers, Russian immigrants, the poorest layers of urban population, the lowest military ranks, as well as specialists invited from the inner provinces of Russia. The development of Emba field were great importance to the economy of the Soviet Union and Kazakh Soviet Union. However, despite the great contribution of these industries to the country's economy, the Soviet government did not pay due attention to the development of oil industry in Atyrau region and considered it as a raw material appendage of the center.

Key words: regional development, industry, social structure, economy, resources, oil industry.

Кіріспе. XX ғасырдың басында Атырау (Гурьев) уезі, бүкіл Қазақстан жері сияқты патшалық Ресейдің артта қалған шет аймақтарының бірі болатын.

Бүгінде Атырау облысы Еділден Маңғыстауға дейін, Мұғалжар тауларынан кәрі Каспийге дейін созылып жатқан кең байтақ, «қара алтынның», балықшылар мен шопандар даңқының өлкесі және халық шаруашылығының барлық салаларында, мәдениет пен халыққа білім берудегі, денсаулығын көтерудегі жетістіктері жеткілікті. Қазақстан мемлекеттілігінің жаңа жағдайда дамуы мен нығаюы қоғамда, оның ішінде тарих ғылымында жаңа танымдық көзқарастардың орнығуына, халықтың тарихи даму жолын бағалауда терең де шынайы ой-пікірлерге негізделген зерттеулерге, жаңа тұжырымдарға жол ашты. Оның үстіне жүздеген жылдар бойы бодандықта өмір сүруі қазақ халқының тарихының бұрмалануына, отарлық саясаттың объектісі тұрғысынан қарастырылуына әкелді.

Патшалық Ресей тұсында Атырау өңірі артта қалған көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен өлке болатын. Атырау жиі табиғи апатқа ұшырап, қарапайым құралмен атқарылатын балық шаруашылығы, ауыр қол еңбегін талап ететін, ал ең тұрпайы әдіспен мұнай өндірілетін аймақ болатын. Кеңес дәуіріне дейінгі кезеңі Атырау облысының күйсіз көрінісі осындай болатын. Қазірде «қара алтын» арқылы бүкіл әлемге белгілі Атырау облысының экономикалық географиясы күрделі кезеңдерге толы.

Аталмыш мақалада біз Атырау өңірінің 1920-1930 жж. қоғамдық – саяси өмірін аймақтық және салалық экономикалық географиясы тұрғысынан қарастырамыз. Атырау өңірінің салалық экономикалық географиясын негізінен мұнай өнеркәсібі өндірісі құрайды.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми танымның бірегейі-тарих зердесі теориялық-методологиялық ой-толғамының өміршілдік-әкімшілдік қатаң догмаларынан арылып, әрі жаңарып, артта қалған кезеңдердің, оқиғалардың, ілгерілеу мен іркілістердің бастау көздеріне, әлемдік, аймақтық, отандық кеңістікке және өркениеттерге тигізген пайдасы мен зиянына ақиқат тұрғысынан баға беруге ұмтылыспен ден қойды.

Қазіргі кезеңде бұрынғы кеңестік республикалардың ғалымдары тарих философиясын, деректерін гуманитарлық саладағы әлемдік ақыл-ой інжу-маржандарымен шендестіре зерделеуде, өздерінің жаңа тұжырымдарын дәйектеу мен жариялауда, тиімді нұсқада насихаттауда айтарлықтай табыстарға қол жеткізіп отыр.

Ғылыми білім көкжиегінің кеңейіп, онда тарихи құндылықтардың шынайылықпен көрініс табу деңгейі арта түскен сайын ғалымдар тарапынан жаңа да ұтымды ілімге қол жеткізуге деген әдістер мен тәсілдерді талдауға және негіздеуге талпыныс қарқынын күшейте түседі. Ғылыми білімді алудың тәсілдерін зерделеуді ғылым методологиясы жүзеге асырады

Кеңестік дәуірде тарих ғылымында маркстік-лениндік ілімге негізделген ұстанымның үстемдік етіп, ғылымның басты қағидасына айналған болатын. Осыған байланысты марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектері кеңестік тарих ғылымының методологиялық базасы ретінде саналып, автордың дүниетанымы, зерттеу жұмысының идеялық бағыт-бағдарын анықтады.

Тарихтағы құбылыстарды, ірі оқиғаларды «бір қалыпқа» салған маркстік-лениндік ілімге негізделген методология зерттеушілерге тап күресі мен таптық көзқарастарға ерекше көңіл бөліп, қоғам дамуындағы эволюциялық үрдістің маңызына жете көңіл бөліп мән беруді екінші кезекке ығыстырды. Осындай көзқарасқа негізделген методологияның салдарынан тарих ғылымындағы көптеген өзекті мәселелер зерттеу аясынан тыс қалып келеді.

«Тарих ғылымының теориялық-методологиялық негіздері жоғары оқу орындарында жеке пән ретінде оқытылмай, біздер эмпирикалық деңгейде ғана ізденістер жүргізе алатын, нақтылы материалдарды хронологиялық және тақырыптық ретпен түзе алатын, бірақ олардың толық танымдық мүмкіндіктерін анықтап, концепциялық ой-тұжырымдар құру арқылы тарихи дамудың басты бағыттары мен тенденцияларын көрсетуге шарасыз кадрларды ғана дайындаймыз» - деп, атап көрсетті белгілі ғалым, профессор К.Л. Есмағамбетов (Есмағамбетов, 2008).

Методологиялық жүйедегі зерттеу әдістерінің маңызды құрылымдарының бірі - дәуірлеу. Кеңестік тарих ғылымында қолданылған дәуірлеу принциптері мен критерийлері марксизм-ленинизм ілімінің, оның таптық методологиясының негізінде анықталып, коммунистік партиялық принциптің жетегінде болды.

Таптық методология, коммунистік партиялық принцип жалпы тарихи процеске қолданылып, тарихи дәуірлеу жүйесінде де бірден-бір басшылыққа алынған қағида болды. Марксизм-ленинизм іліміне сай, дәуірлеу мәселесін әрбір тарихшы өндірістік қатынас арасындағы қайшылықтан туатын таптық қарама-қайшылықты және одан өріс алатын таптық күресті негізге алу арқылы шешуге тиіс болды (Алдамжар, 2002).

Қазақстан тарихының концепциясы, негізгі пайымдары Одақ көлемінде империялық бағыт-бағдарда жазылды. Еліміздің тарихшыларына Одақтық тарихи концепцияларды тек иллюстрациялау тиді. Әлемдік тарихшылар тарихи, ғылыми объективтік, диалектикалық принциптерді ұстанды. Ал кеңес тарихшылары маркстік экономикалық талдау тәсілдерін, салыстырмалы әдісті қосымша пайдаланды.

Сондықтан да архивтердегі құнды тарихи құжаттарды саралап және зерделеп, зерттеу арқылы тарихи процесті түсіну бүгінгі таңдағы өзекті мәселе.

Қоғамдық-саяси тарихты зерттеудегі кеңінен қолданысқа ие әдістердің бірі-ретроспективалық әдіс. Тарихи таныма себептен бұрын салдар аңғарылады. Ретроспективалық әдіске сүйеніп, кез-келген құбылыстың себебін ашып көрсетуде бір құбылысты келесі бір құбылыстың себебі ретінде қарастырылу ұсынылады. Бұл кез-келген үрдістің кезеңдерін өзара байланыста қарастырудың қажеттігін білдіреді (Ковальченко, 1995). Ретроспективалық әдіске сәйкес 20-30 жж. Қазақстанның қоғамдық – саяси өмірін орталықпен өлкелер арасындағы байланыстардың өрбуі барысындағы құбылыстар өзіне дейінгі және өзінен кейінгі құбылыстармен сабақтастықта зерделеніп, олар салдар түрінде ғана емес, әрі себеп түрінде де түсіндіріледі. Осы әдісті қолдану үрдістің диалектикалық дамуда қарастырылуын қамтамасыз етеді.

20-30 жж Қазақстанның, оның ішінде Атырау өңірінің қоғамдық-саяси өмір тарихын зерттеуде көңіл бөлінген мәселелердің бірі әртүрлі санаттағы мұрағат құжаттарын зерттеу әдісі. Бұл орайда мемлекеттік архивтер мен ведомстволық тарихи архивтердің арақатынасына ерекше көңіл аударған жөн.

КСРО және оның құрамындағы ҚазАССР1920-1930 жж. өркендеу тарихы күрделі кезеңдерді бастан кешірді. Қазақстанның, оның ішінде Атырау өңірінің осы жылдардағы қоғамдық-саяси өмірін КСРО-ның даму, өркендеу тарихынан бөле қарауға болмайды. Қазақстан тарихы жалпы тарихтың бөлінбес бөлігі.

Қазақстанның 1920-1930 жж. қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістерді зерттеген көптеген кеңестік ғалымдар қатарында (Нусупбеков, 1953), (Дахшлейгер, 1965), (Нүрпейсов, 1985), (Масанов, 1995), (Абылхожин, 1991).

Аталған ғалымдардың еңбектері сол кезеңдегі Қазақстанның ауыл шаруашылығының құрылуы және қалыптасу тарихына арнаған.

Ал, 1930 жж. Қазақстанды индустрияландыру тарихына өз еңбектерін арнаған ғалымдар ішінде (Асылбеков, 1973), (Жақупбеков, 1984), (Галиев, 1978) атап өтуге болады.

Аталған авторлар өз еңбектерінде Қазақстанның 20-30 жж. тарихына кеңінен тоқталды. Кеңестер Одағы кезеңіндегі бұл еңбектер маркстік-лениндік теория мен методологияға негізделген болатын.

1920-1930 жж. Атыраудың қоғамдық-саяси өміріне байланысты зерттеу еңбектеріндегі келелі мәселелер қатарында аймақтағы мұнай өндірісі мен балық шаруашылығының дамуы болды. Бұл бағыттағы қазақстандық тарихшылар (Дулатова, 1984), (Алдамжаров, 1983), (Төлебаев, 2002) монографияларын мұнай өндірісі бойынша дәлелдемелермен толықтыруымыз заңды құбылыс.

Д.И. Дулатова Қазақстанға капитализм енуінің тарихнамасын алғаш зерттесе, З.А. Алдамжаров капиталистік өндірістік қатынастар негізінде 1917 жылғы Қазан революциясының заңдылығын ғылыми дәлелдеді, Т.Ә. Төлебаев капиталистік өндірістегі тау-кен саласына ерекше назар аударады.

Сондықтанда отандық тарихшылар тарихи зерттеу принциптері мен әдістерінің ішкі байланыстылығы, құжаттар мен тарихнамалық ортақ арна - жалпы методологиялық жүйе арасындағы байланыстылық, тарихты дәуірлеудегі ғылыми негіздер мен принциптер, зерттеудің ақиқаттығы мен құндылық өлшемі туралы қалыптасқан ғылыми қағидалар мен болжамдарды орынды пайдалануды назардан тыс қалдырмауы тиіс.

Нәтижелері. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанда негізінен кен қазып шығару және тау-кен зауыттық, темір жол құрылысы дамыды. Өнеркәсіп пен теміржолдар, су жолы құрылысы өлкеде жұмысшы кадрлары қалыптасуының экономикалық негіздерін қалады.

Өз бастауын 1899 жылғы Қарашүңгіл мұнай бұрқатынан алатын Қазақстан мұнай өнеркәсібінің алғашқы мамандары, жергілікті халық өкілдері мұнай іздеген экспедицияларға жол бастаушы, керуен жұмысшысы, атшы, жүкші, күзетші сияқты қарапайым жұмысшылардан қалыптасты. Бұл туралы мұрағат деректері айғақтайды.

1900 жылы Қазақстанда 22 680 өнеркәсіп жұмысшысы болса, мұнай өнеркәсібінде 135 жұмысшы болды. Оның саны 1902 жылы 132, 1903 жылы 134, 1913 жылы 454, 1914 жылы 486, 1915 жылы 663, 1916 жылы 486 болған (Табылдиев, 1973: 8).

Ембі мұнайлы ауданына Ресейден, әсіресе Баку мен Астраханнан маман жұмысшылар келді, мұнайшылар арасында әлеуметтік-тұрмыстық мәселелердің пайда болуы 1911 жылғы Доссор мұнай кенішінің ашылуынан кейін пайда болды. Осы кезеңде елде қалыптасқан саяси тұрақсыздық мұнай өнеркәсібі дамуына кері әсер етті.

Мұнай кәсіпшіліктері мамандары, жұмысшылар жанұялары тыныс-тіршілігі елдегі ахуалмен біте қайнасып жатты. Өлкедегі барлық саяси оқиғалар басында мұнайшы мамандар жүрді. Жергілікті халық өз кезегінде етене танысып, үйреніскен мұнайшы жұмысшылар жағында болды.

1917 жылғы Ресейдегі шиеленіс Жайық-Ембі ауданына да өз әсерін тигізді. Қалың көпшіліктің соғысқа деген наразылығы күшейсе, ал қазақ даласында үлкен өзгерістер болып жатты. Бұл өзгерістер 1916 жылғы маусым жарлығы әсерімен туған халықтық наразылыққа байланысты еді. Мұнай өнеркәсібінде 1917 жылдың басына дейін 10-ға жуық ереуілдер, бас көтерулер болып өткен.

Осы кезеңде Қазақстан территориясында ірі өндірістерінде 25 мыңдай жұмысшы еңбек етуде еді. Соның ішінде, Ембі мұнай кәсіпшіліктерінде - 600-дей жұмысшы, Қарағанды кендерінде 800, Спасск зауытында - 700-ге жуық жұмысшы болған (Атырау облыстық мемлекеттік архиві (одан әрі АТОМА).

1918-1920 жж. азамат соғысы қазақ даласын әбден күйзелткен болатын. Мәселен, 1920 Орал губерниясында 1916 жылға қарағанда мал басы 4.306.865-тен 1.061.484-ке, егістік алаңы 424.280 десятина, яғни 60 процент, балық аулау 1913 жылмен салыстырғанда 1.600.000 пұттан 429 292 пұтқа төмендеген. Ал халық санағына келер болсақ 1916 жылы Орал губерниясында барлығы 866 946, соның ішінде Гурьев уезінде 162 125 адам тіркелген. 1920 жылғы халық санағы бойынша губерния халқы 43,3 процентке, уезд халқы 31,8 процентке кеміген. Губерниядағы өнеркәсіп орындары да құлдырау сатысында болды. Оның ішінде мұнай өнеркәсібінің жағдайы ерекше ауыр болатын. 1920 жылы 29 қаңтарда мұнай кәсіпшіліктерінде не бәрі 760 жұмысшы тіркелді. Бұл есепке Қаратон, Қарашұңғыл, Жылой кәсіпшіліктерінің еңбекшілері орталықтан ұзақтығына байланысты қосылмады. Осы 760 адамның 310-ы Доссор кәсіпшілігінде жұмыс істеді. Экономикалық құлдырау мен халық санының осынша кемуі елдегі төңкерістер мен соғыстардың әсері екені сөзсіз.

Сөйтіп, жұмысшы қызметкерлер 1917 жылмен салыстырғанда 8 есе азайған. Кәсіпшіліктерде мұнай беруші скважиналар істен шықты. Қоймаларда толтырылған мұнай казак-орыс әскерлерінің шегінуі кезінде жерге төгілді, өртелді. 1920 жылдың басында Ракушада 14 млн. пұтқа жуық мұнай сақталуда еді. Осы мұнай қорын алу арқылы Халық Комиссарлар Кеңесі елдегі мұнай дағдарысын жеңілдетпек болды. Өйткені бұл уақытта Ресей империясының бұрынғы мұнай орталықтары Баку мен Грозный әлі ақгвардияшылардың қолында болатын.

1920 жылы 15 наурызда В.И. Ленин су транспорты қызметкерлерінің Бүкілресейлік II съезі делегаттарына «Ембі» мұнайы біздің қолымызда. Онда 12-14 мың пұт мұнай бар-деген еді (Атырау облыстық мемлекеттік архиві (Ат ОМА, 146: 188).

Осы жиналған мұнайды тез арада орталыққа жеткізу керек болды. Темір жол, мұнай құбыры болмағандықтан халық комиссарлар Кеңесі 1919 жылы 27 желтоқсанда жинаған мұнайды көлікпен тасуды ойластырып, 1920 жылы 13 қаңтарда Гурьев және оның аудандарындағы мұнайды керуен көлігімен Орал, Астраханға жеткізуді ұйымдастыру атты арнайы шешім қабылдады.

Шешімге сәйкес 4-ші армия партия ұйымы мұнайды тасымалдау үшін 125 көлік пен 600 қызыл әскер бөлді. Бұл күш аз болғасын 1920 жылы 27 ақпанда В.И. Ленин 11 армия әскери Кеңесі мен Астрахань партия комитетіне, Волга - Каспий әскери теңіз флотилиясына жеделхат жөнелтіп тез арада Гурьев мұнайын Орталыққа жеткізуді тапсырды. 1,3 млн. пұт мұнайды Орталыққа тасымалдауда жергілікті халық және кәсіпшілік жұмысшылары зор ұйымшылдық көрсетті. Олар сол кезде қолда бар 140 ат, 56 бұқа, 91 түйе көлігін және 14 автомобильді тиімді пайдалана білді. Мұнай өнімдерін көлікпен тасымалдауды ұйымдастыра отырып Кеңес үкіметі мұнайлы ауданды орталықпен байланыстыратын темір жол салу құрылысына кірісті. Александров Гай-Эмба темір жолын салу ісін қорғаныс комитеті, тікелей В.И. Ленин қадағалап 1920 жылы құрылысқа 4-ші армия қызыл әскерлері, Волга бойы әскери округы, екінші еңбек армиясы құрамалары тартылды. 1920 жылы мамырда темір жол құрылысында 15 мың адам қызмет атқарса, оның 3,5 мыңы қазақтар еді (Баевский, 1957: 57).

Құрылысқа орталық аудандардан 190 км. рельс және 400 мың дана шпал жеткізілді. Бірақ жол құрылысы Орталықтағы мұнайлы аудандардың азат етілуіне сай тоқтатылды. Мұнай кәсіпшіліктерінің тез арада қалпына келіп, өндіріс жұмысының жолғақойылуында № 11 армия әскери Кеңесі комитетінің еңбегі өлшеусіз. Себебі, олар 1920 жылы қаңтарда әскер қатарындағы мұнайшыларды арнайы іріктеп, 150 адамдық топты мұнайлы ауданға жібереді. Олар кәсіпшіліктерге 26 ақпанда жетіп, бірден іске кіріседі. Тәжірибелі мұнайшы мамандар В. Политанский біріккен мұнай комитетіне, А. Бородин, И.А. Карпов Доссор және Ракуша фабрика-зауыт комитетіне, А. Кузнецов, И. Бушев басқа да басшылық қызметтерге тағайындалды (АТО МА, 1: 142).

Бұл кәсіпшіліктердегі жағдайды күрт өзгертті. 1920 жылы 24 қаңтарда сайланған фабрика-зауыт комитетінің төрағасы А.А. Соколов, орынбасары П.А. Сүлейменов жұмыстары тез арада жанданды. Сондай-ақ, бұл істе орталықтан Бас мұнай басқармасынан қаңтарда келген өкіл Генюкер жұмысы да көп көмек болды (Файн, Қожабаев, Темиргалиев, 1957: 85).

Бас мұнай комитеті Халық комиссарлар Кеңесі жанынан (ХКК) 1918 жылы құрылды. Комитет басшысы Н.И. Соловьев, орынбасары Г. И. Пылаев, алқа мүшелері И.Э. Гуковский, А. Шибинский, К.А. Махровский, С.М. Тер-Габрилян және В.И. Ленин ұсынысымен И.М. Губкин кіргізілді. Сондай-ақ, елді мұнай өнімдерімен қамтамасыз ететін мемлекеттік мекеме-мұнай синдикаты ұйымдастырылды. Оны Г. И. Ломов басқарды (Байбаков, 1984: 12). Бас мұнай комитеті мен мұнай синдикаты Ембі мұнайлы ауданына ерекше көңіл бөлді. Дегенмен, кәсіпшіліктердің әлеуметтік тұрмыс мәселесі өте ауыр болды. Қаражат жоқ, тамақ және тұрмыс заттары өте аз болды. Кәсіпшіліктердегі фабрика - зауыт комитеті тығырықтан шығу үшін карточка системасын енгізді. 1920 жылы 24 наурызда 1-категориялы карточка алатын, яғни маман жұмысшылар саны 338 адам, 2 категориялы карточка алатын қара жұмысшылар саны 122 адам болды. Осы жылдардағы мұнай скважиналарының жағдайын былайша көрсетуге болады.

- 1) Іске жарамды скважиналар (құйылып тұрғандар): 8
- 2) өндіріссіз тұрған скважиналар: -
- 3) іске жарамдысы: 94
- 4) бұрғылау аяқталмағаны: 13
- 5) жөндеуде тұрғандар: 1
- 6) салынып жатқандар: 10
- 7) қараусыз қалған скважиналар: 11

Басқарма осы скважиналарды іске қосу және жөндеу үшін жұмысшыларды көбейтуге ұмтылды. Әсіресе, мамандығы бар жұмысшыларға ерекше көңіл аударылды. Басқарма төрағасы Р. Фридман өзінің әрбір бұйрығында, үндеуінде жұмысшыларға тәртіптің қажет екендігін ескертумен болды. Қатаң тәртіп нәтижесінде 1920 жылдың аяғында 20 скважина жөнделіп, іске қосылды (Ресей Федерациясының экономикалық архиві (одан әрі РФ ЭА).

ХКК-ң Жайық-Ембі ауданына деген назарының төмендеуінен олардың Баку мен Грозныйға бағытталған мол үміті қазақ үкіметіне де әсерін тигізді. 1921 жылдан бастап Жоғарғы Халық Шаруашылығы Кеңесіне қазақ өнеркәсіптік бюросы Ембі кәсіпшіліктерін өз билігіне алу туралы мәселені көтере бастады. 5 қаңтарда болған отырыстарында осы мәселені талқылап, Қазақ өнеркәсіптік бюросы Қазақстан мұнай комитетін құрып, осы туралы Жоғарғы Халық Шаруашылығы Кеңесі мен Бас мұнай комитетіне хабарлады. Қаулы арқылы Орынбор мұнай қоймасын т.б. тікелей өзіне қаратты (Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві (одан әрі ҚР ОМА).

1921 жылдың басында Ембі кәсіпшіліктерінің жағдайы өзгерді деу қиын. Бұл жөнінде Р.Н. Фридман Еңбек және Қорғаныс Кеңесіне 1921 жылы 17 наурызда жазған баяндамасында: «Кәсіпшіліктердің қызметі мен ондағы халықтардың тұрмысы тасылатын азық-түлікке, материалдарға, суға, көлікке тәуелді. Мұнай кәсіпшіліктерінде мұнай өндіру өндірілген мұнайды тасуға, яғни алып кетуге байланысты. Барлық сақтау қоймалары толтырулы, ал өндіріп жатқан мұнайды ашық қоймаларға құю қауіпті. 8 млн. пұт мұнай алып кетуге рұқсат берілгенімен не бәрі 1,5 млн. пұт әкетілді, осыған байланысты мұнай өндіру де тежелуде. Тұрғын үймен қамтамасыз етуде қиыншылықтар көп. Бұрын өнеркәсіп иелері үймен тек қана орыстарды қамтамасыз еткен. Ал қазіргі кезде қазақтар Кеңес өкіметінен өздерін орыстармен бірдей қарауын талап етуде. Келесі үлкен мәселе - сумен жабдықтау. Кәсіпшіліктерді сумен жабдықтаудың 3 жолы бар: 1) мұзды пайдалану, ал ол жауған қарға байланысты, яғни қар көп жауса су да көп және керісінше; 2) құдық суы, олар қазір кәсіпшіліктерден 25 шақырым жерде; 3) мұнай құбыры арқылы берілетін теңіз суы - ол тек қана малға жарайды» - деп ашық жазады (ҚР ОМА, 83:116).

1921 жылы Жайық-Ембі мұнай кәсіпшіліктері үшін мұнайшыларды сырттан шақыру саясаты жалғаса берді. Ал жергілікті қазақтар өндіріске кеңінен тартылмады. Сондықтан өз республикамыздан мұнайшы мамандарын жинақтау үшін Қазақстандағы Бас Еңбек комитеті 1921 жылы 4 сәуірде соңғы 10 жыл ішінде тау-кен кәсіпшіліктерінде еңбек еткендерге мобилизация жариялады. Қаулы бойынша 7 күн ішінде тіркелген адамдар Қазақ өнеркәсіптік бюросына келуі тиіс делінді.

Дәл осы кезеңде КСРО-да үлкен өзгерістер басталды. РКП(б)-ң наурыз айында өткен X съезі жаңа экономикалық саясатты (ЖЭС) қабылдады. Жаңа экономикалық саясат бүкіл елдің экономикасына түбегейлі бетбұрыс әкелді. Бұл бетбұрыс экономиканың мемлекеттік капитализмге бағыт алуымен сипатталды. Өнеркәсіп саласында белгілі шектеулермен капиталистік формалар - концессияға, арендаға берулер енгізілді. Өнеркәсіп қорларын тиімді пайдалану үшін коммерциялық қатынастар қолданыла бастады. Бір сөзбен айтқанда өнеркәсіп саласында жұмысшылардың қабілетін, ынта-жігерін арттыруға үлкен мүмкіндік жасалды.

Қазақстан экономикасын басқару және шаруашылық қатынастарын қайта құру 1921 жылдың жазынан басталды. Қазақ республикасының Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің 1921 жылғы 26 тамыздағы қаулысы бойынша республика өнеркәсіп орындарында ЖЭС принциптері енгізілді. Қазақ өнеркәсіптік бюросына өндіріс орындарын іріктеу және топтау тапсырылды. Осы бойынша өндіріс орындары 3-ке: а) мемлекетке тікелей бағынатындар, ә) жалға берілетіндер, б) жойылатындар болып бөлінді (ҚР ОМА, 28: 24).

Жайық-Ембі мұнай кәсіпшіліктері осы қаулы бойынша тікелей мемлекетке бағынды. Өнеркәсіптік қайта құрулар нәтижесінде 1922 жылы 1 қазанда Ембі мұнай тресі құрылды. Треске Жайық-Ембі ауданының мұнай кәсіпшіліктері және 2 мұнай өңдеу зауыттары: Константиновск және «26 коммунар» атындағы Варинск кірді. Жаңа құрылған трест мақсаты мұнай өндіру және жаңа алаңдарды барлауды коммерциялық есеппен жүргізу, ал зауыттардың міндеті алынған мұнайды өңдеу болатын. Сөйтіп, трестің барлық жұмысы өндіру, өңдеу өзінде өтетін болды. Трестің таза пайдасы былайша бөлінуі тиіс еді: 1) резерв капиталы 25 процент, 2) Тресті кеңейту және жетілдіру үшін 10 процент, 3) маңызды міндеттерге 5 процент, 4) қызметкерлерді көтермелеу үшін 10 процент, 5) мемлекеттік кіріс 50 процент. Осы таза пайда Ембіні қалыпқа келтіру жоспары орындалғанға дейін тек қана өзінде қалуы тиіс деп жарияланды.

Бұл жылдары Қазақ Өнеркәсіптік бюросының мұнайлы ауданды басқаруға үмтылғаны жоғарыдан белгілі. 1920-1922 жылдары мұнай өнімі өз территориямызда өндірілсе де, бірден-бір тонна Жоғары Халық Шаруашылығы Кеңесінің рұқсатынсыз алынбаған.

1922 жылы 10-11 шілдеде осы мәселені талқылаған Жоғары Халық Шаруашылығы Кеңесінің Президиумы «Ембі» 2 жылдан бері толықтай пайдаланылмай жатыр. Мұнай сақтау орындары 1920 жылдан бері толтырулы, ал мұнай өндіру соған қарап тұр (1920 ж. - 186335 пұт, 1921 ж. - 286800 пұт өндірілді). Мұндай жағдайдан шығудың жолы - Ембіні Қазақ Өнеркәсіптік бюросы қарамағына беру. Себебі ол осы ауданға мүдделі және оны толықтай қалыпқа келтіре алады. Ембіні Қазақ республикасының қарамағына көшіру кезіндегі 1-ші міндет, мұнайды тасу үшін оны Ташкент темір жолымен байланыстыру. Ол үшін бұрынғы тоқтатылған Ембі-Саратов мұнай құбырының құрал-жабдықтары арқылы көп шығын шығармай-ақ Ембі-Жұрын мұнай құбырын салу қажет. Бұл құбыр темір мұнайлы ауданы арқылы, соның ішінде Дөңгелексор, Мәртүк арқылы өтеді. Мұндай жағдай Қазақстанның өнеркәсібі мен транспортының жұмысын дамытады - деп мәлімдеді.

Қабылданған қаулыда: 1) Қазақ Өнеркәсіптік бюросының Ембіні басқаруға қатысуын қажет деп мойындау және «Ембімұнай» тресінің басқармасына бір мүшені тағайындау құқығын беру. 2) Қазақ республикасына өндірілген және барлық мұнай қорының 5 проценті бөлінетіндігін мойындау. Бұл 5 процент Қазақ Өнеркәсіптік бюросына Орынборда балама (эквивалент) арқылы мұнай өнімдерімен тапсырылады.) Ембімұнай тресі кез келген өзінің есептерінің бір данасын Қазақ Өнеркәсіптік бюросына жіберілді. Осы есептер Бас отын басқармасында Қазақ Өнеркәсіптік бюросының қатысуымен талқыланды (РФ ЭА).

Сөйтіп Қазақ үкіметі де біртіндеп мұнайлы аудан істеріне араласып, өз құқығын анықтай бастады. Бірақ большевиктік орталық жағдайды мойындағанымен, мұнай билігін ешқашан Қазақ республикасына берген емес. 1920 жылдары елде қалыптасқан ауыртпалықты жағдай мұнайлы ауданға, Батыс Қазақстанға өз әсерін тигізді. Зерттеушілер М.Асылбеков, А. Ғалиев өз еңбектерінде Қазақстанның халық санындағы өзгерістерге азамат соғысының зардаптары және 1921 жылғы жұт, Кеңестік биліктің шаруалардан азық-түлік үшін малдарын тартып алуы ерекше әсер етті дей келіп, 1921-1922 жылы Батыс Қазақстанда (Ақтөбе, Орал губерниялары және Бөкей ордасы) 40 000 шаруашылық жойылды деп көрсетті (ҚР ОМА, 109: 25).

Зерттеуші М.Н. Сыдықовтың Батыс Қазақстан тұрғындарының демографиялық дамуы туралы еңбегінде 1920 жылдардағы өлкедегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың халық санына айтарлықтай әсер еткенін жазды. 1917 жылы санақ бойынша Батыс Қазақстанда (Ақтөбе, Орал губерниялары және Бөкей ордасы) 1 398 984 адам, 1920 жылғы санақ бойынша 1 198 540 адам, 1923 жылғы санақ бойынша 879 040 адам болған. Көрсетілген алты жыл ішінде тұрғындар саны 519 944 адамға азайған, яғни 37,1 пайыз. Зерттеушінің көрсетуінше халық саны азамат соғысы жылдарында 200-500 адамға, аштық пен жұттан 319 500 адамға қысқарған (Сыдықов, 1995).

1922 жылы 25 наурызда Жайық-Ембі ауданының Басқармасы Тау-кен Одағымен отырысында аудандағы қиын жағдайды атап өтті. Әсіресе ауданнан мамандығы бар жұмысшылардың кетуі қатты толғандырды (РФ ЭА.) Отырыс мынаны мойындады: 1) Ауданның жағдайы өте ауыр. Маманданған жұмысшыларды жібермеу үшін олардың азық-түлік жағдайын жақсарту қажеттігі туды. Егер 1-мамырға дейін жағдай түзелмесе, онда аудандағы жұмыстарды қысқартуға дейін бару. 2) Азық-түлік мәселесінде Гурьевке қарағанда Доссорға артықшылық беру.

Ауданда негізінен мамандығы бар жұмысшылардың жағдайын жақсарту қара жұмысшылардың ең төменгі разрядтағы есебінен жүзеге асатын еді. Ал осы есеппен бөлу негізінен қара жұмысшылар қатарын толықтырған жергілікті халықтың жағдайын қиындата түсетін. Оған 1921-1922 жылдардағы Батыс Қазақстандағы ашаршылық та өз ықпалын тигізді. Осы жылдары Қазақстанның 6 губерниясында егін өнімі аз жиналды. Соның ықпалымен тек Гурьев уезінде 1922 жылдың қарашасында 112.591 халықтың 11.975 адамы аштыққа ұшырады. Доссор, Ракуша, Гурьевте тұратын 9676 адамның 78-і аштыққа ұшырағандар тізіміне тіркелген (ҚР ОМА, 4). Ал шаруалар үкімет тарапынан көмек ала алмағандықтан, өз қолдарындағы бар малдарын шетінен соя бастады. Көпшілік қазақтар кәсіпшіліктер мен қалаларға қарай жылжыды. Осы кезеңді: «Қазақстанның саяси-экономикалық жағдайы қауіпті. Орал, Ақтөбе, Бөкей губернияларының кейбір жерлерінде саяси бандитизм күшеюде. Қауіп күшеюде» - деп Қазақстан республикасының төтенше комитет мүшелері ерекше бағалаған (ҚР ОМА, 109).

1922 жылы мұнай кәсіпшіліктеріндегі азық-түлік жағдайының шиеленісуіне Орталықтан бөлінген ұн мен бидайдың уақытында жеткізілмеуі де өз әсерін тигізді. Мысалы, осы жылдың сәуірінде Новороссийскіден бөлінген шетелдік 40 000 пұт ұн мен бидай маусымның орта кезеңіне дейін Ембіге жетпей жолда тұрып қалған. Осыған қатты алаңдаған Бас отын басқармасы мен Ембі басқармасы Ф.Э. Дзержинскийге хабар жіберген (РФ ЭА, 1914:23).

Гурьев уезі халықтарының, соның ішінде қазақтардың өмірі мен тұрмысының негізгі көздері: 1) мал шаруашылығы, 2) балық шаруашылығы, 3) егін шаруашылығы, 4) қазба байлығы болатын. Сондықтан айналада бос жатқан жерлерді пайдалану оған егістікті көбейтудің маңызы ерекше

еді. Осыны ескергентрест Гурьев уезі территориясынан жалға жер сұрады. 1922 жылы 18-19 желтоқсанында Орал губерниялық экономикалық Кеңесі Ембі кәсіпшіліктеріне Сағыз өзені жанынан және Базар-Соколок, Балка-Рыгье жер учаскелерін жалға пайдалануға ұрықсат етті (Ат ОМА).

Сөйтіп, трест осындай учаскелерді игеру арқылы өз еңбекшілерін көкөніс өнімдерімен қамтамасыз ету мақсатын алға қойды. Бұл тек бір ғана мәселенің шешімі еді. Мұнай басқармасы 1922 жылдың қаңтарынан бері жұмысшылардың жалақысын толықтай төлей алмады. 1922 жылы 1 тамызда Доссорда мұнайшылардың жиналысы өтті. Жиналыста қаралған мәселе - басқарма жұмысшыларға сәуір, мамыр, маусым, шілде айларының еңбек ақыларын төлемеген. Сондай-ақ, жұмыс киімімен қамтамасыз етпеген.

Жиналысқа қатысқан Р.Н. Фридман жұмысшылар үшін Мәскеуден 22 млрд. сом ақша мен 9,2 мың метр мануфактура жіберілгенін, оның таяуда келетінін мәлімдеді. Қаражат пен жұмыс киіммен тарыққан жұмысшылар 28 тамызда екінші рет жиналыс өткізген. Оған 256 адам қатысқан (Ат ОМА, 1).

Соның нәтижесінде маман жұмысшылар тағы да өз еріктерімен жұмыстан шыға бастады. 1922 жылдың сәуірінен тамызға дейін кәсіпшіліктен кеткен 674 адамның 231-і маман жұмысшы еді (Ат ОМА, 41: 14).

Трест босаған маман жұмысшылардың орнын көмекшілерімен, тіпті оқушылармен де ауыстыруға мәжбүр болды. Ембі кәсіпшіліктерінде жұмысшыларға төленетін жалақының болмауына Орталық та кінәлі еді. Себебі, Ембі өндірген мұнай пайдаланусыз жатты. Ал өндіру болса Фридманның жазғанындай оның Ембіден тасылуына байланысты еді, яғни 1921 жылы көтерілген мәселе 1922 жылы да өз шешімін таппады. Сондықтан да 1922 жылдың 21 шілдесінде мұнай өнеркәсібі Кеңесінің отырысы арнайы «Ракушадан Ембі мұнайын тасу» мәселесін тағы талқылады. Кеңес Ембі мұнайын тасу дұрыс жолға қойылмай отырғандығын және оның мұнай өндіруді көбейтуге кері әсер етіп отырғандығын атап өтіп, Бас отын басқармасынан «Ембімұнай» тресіне мұнай таситын кемелер ұстауға құқық беруін сұрады (Ат ОМА).

1923 жылдан бастап өндірілген мұнайды тасымалдау дұрыс жолға қойыла бастады. Ең алдымен бұрыннан сақталып келе жатқан өнімдер жіберілді. 1922-1923 жылдары әкетілетін 10.991.30 пұт, мұнайдың, тек 1923 жылдың кеме жүретін уақытында (навигация) 9.456.267-інің тасылуы сөзімізге дәлел болады. Тасып әкету 1921-1922 жылдарымен салыстырғанда 146,04 процентке жетті. Осы жылдың қыркүйек айында Жайық-Ембі кәсіпшіліктерінде 53 скважина жұмыс жасаған (Ат ОМА, 1).

Қазіргі кезеңде біздің еліміз үшін дүниежүзілік озық тәжірибеге негізделген индустриалды-инновациялық стратегияны қалыптастырудың маңызы өте зор. Дамыған өркениетті елдердің барлығы белгілі бір тарихи кезең бойында физикалық еңбекті қажет ететін өндірістен капиталды, технология мен ғылымға негізделген өндіріске дейінгі жолдан өтті. Қазақстанға да осындай жолдан өтуге тура келді. Шикізатқа ғана бағыт ұстаған ел болып қалмаудың амалы ғылым мен техниканың жетістігіне, жоғары технологияға сүйенген дүниежүзілік стандартқа сай сапалы өнім өндіретін өнеркәсіп орындарын дамытуға тікелей байланысты.

Қорытынды. Қазақстан мемлекеттілігінің жаңа жағдайда дамуы мен нығаюы қоғамда, оның ішінде тарих ғылымында жаңа танымдық көзқарастардың орнығуына, халықтың тарихи даму жолын бағалауда терең де шынайы ой-пікірлерге негізделген зерттеулерге, жаңа тұжырымдарға жол ашты. Оның үстіне жүздеген жылдар бойы бодандықта өмір сүруі қазақ халқының тарихының бұрмалануына, отарлық саясаттың объектісі тұрғысынан қарастырылуына әкелді.

1920-1930 жж. халқымыздың басынан өткен ашаршылық, тәркілеу және ұжымдастыру науқандары, саяси қуғын-сүргіннің шиыртына ілінген қандастарымыздың тағдыры талай дәуірден бері қапысыз қалыптасқан қазақ халқының тіршілік қалыбын өзгерткені белгілі.

Бүгінде тарихшылар мен зерттеушілерге өткен заманның аласапыран кезеңдерін, ақтаңдақ белгілері мен көлеңкелі тұстарын архив деректері арқылы жан - жақты талдап, зерделеп, жас ұрпақтың санасында шынайы да объективті көзқарас қалыптастыру үшін мүмкіндіктер ашылып отыр. Сондықтанда Атырау обылысының 1920-1930 жж. қоғамдық - саяси өміріндегі мұнай өндірісі мен балық шаруашылығының ролі мен орны зерттеу өзектілігі, өз тарапында оның ғылыми, қоғамдық-практикалық сұраныстан туындап отырғанын анықтайды.

1. 1920-1930 жылдар мұнайлы өлке дамуында ғана емес көмірсутегі өнімдерін өндіретін ұлттық кадрлардың қалыптасып, өсуінде оң өзгерістерімен сипатталады. Азамат соғысы мен шетел соғыс интервенциясы зардабынан қираған мұнай кәсіпшіліктері қалпына келтіріліп, 1925 жылы Мақат мұнай кенішінің консервациядан кейін іске қосылуы осы процестің аяқталғанын білдірді. Өлке мұнайшыларының ерен еңбегі нәтижесінде 1930 жылдары Байшонас, Ескене, Қосшағыл, Құлсары және Ақтөбе облысы мұнай кеніштері ашылып өнім бере бастады. Атыраудың қоғамдық - саяси өмірінде мұнай өнеркәсібінің дамуымен қатар Гурьев-Қандыағаш темір жолы, Каспий-Ор мұнай құбыры салынып, пайдалануға берілді. Мұнай өнеркәсібі арқасында өндірісі жоқ өңірде теміржол, құбыр жолы яғни мұнай тасымалдаушылар еңбегі дами бастады.

2. 1920 жылдары алғаш ФЗУ-лар арқылы мұнай өндірісіне жолдама алған жергілікті қазақ

ауыл жастары, 1930 жылдары жан-жақты шындалған ұлттық мұнай өндірісі жұмысшыларының негізін қалады. Оның ішінде 1930 жылы Қазақстанда алғаш болып Гурьевте орта арнаулы білімді мұнайшы-техниктерді дайындайтын тау-кен мұнай техникумы ашылып, 1933 жылдан бастап өндіріс ұлттық мұнайшы техник мамандармен толыға бастады. Орынбор, Орал, Семей, Алматы, жұмысшы факультетін бітірген ондаған қазақ жастары Мәскеу, Баку мұнай институттарын бітіріп, алғашқы қазақ мұнайшы техникалық интеллигенцияның негізін салды. Сонымен бірге 1933 жылы Республикада алғашқы техникалық жоғары оқу орны тау-кен металлургия институты ашылып, өлкемізге жоғары білімді барлаушы-геологтарды дайындай бастады. Қазақстанның мұнай-газ саласындағы геология мектебінің негізі қаланды.

3. 1930 жылдардағы мұнай өндірісінің дамып жаңа кен орындарының көптеп ашуларымен және маман кадрлар дайындауындағы жетістіктерге қарамастан 1937 жылдардағы нәубет білікті мамандарды жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыратты. «Халық жауы» айдарымен мыңдаған адамдардың тағдырын тәлкек еткен қуғын-сүргін тауқыметі мұнайлы өңірді де қатты күйзелтті. 1930 жылдың аяғында елдің қоғамдық саяси өміріндегі осындай келеңсіздік науқаны қаншама сұрапыл, ауыртпалықты болса да мұнай кәсіпшіліктері ұжымдары мен маман кадрлары қайыспай қарсы тұрып, жеңе білді.

Атырау облысының 1920-1930 жж. қоғамдық - саяси өміріндегі мұнай өндірісінің ролі мен орнын сараптай келе, Елбасы атап көрсеткендей - бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара - бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанбас рең береді. Біздің тарихымызда қасіретті сәттермен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көп қырлы өрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек.

Әдебиеттер тізімі

Абылхожин Ж. Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). Алма-Ата: Ғылым. 1991. 240 б.

Алдамжаров З. А. Тарих: пайым мен тағылым. Алматы: Арыс. 2002. 288б.

Алдамжаров З. А. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане: (Историография проблемы). Алма-Ата:Казахстан. 1983. 175 б.

Асылбеков М. Х. Формирование и развитие кадров железнодородников Казахстана (1917-1970 гг.). Алма-Ата. 1973. 300 б.

Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 146-кор. «Ембі мұнай» өндірістік трест бірлестігі. 1-тізбе. 2-іс. 23-іс.188-іс.

АтОМА 1 қор. Гурьев уездік революциялық комитеті. 3-тізбе. 3 іс. 1- тізбе. 142 іс.

АтОМА. 41- қор. Атырау облыстық табиғат қорғау прокуратурасы. 1-тізбе. 14 -іс.

Баевский Д.А. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны / Акад. наук СССР. Ин-т истории. Москва: Изд-во Акад. наук СССР. 1957. 447 б.

Байбаков Н. К. Дело его жизни. Записки нефтяника. Москва. 1984. 319 б.

Галиев А. К. К этнодемографической характеристике Казахской АССР (по материалам переписи в 1926 г.) Изв. АН КазССР. Сер. Обществ. Наук. 1978. № 4. 42-48 бб.

Дахшлегер Г. Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата.1965. 385 б.

Дулатова Д.И. Историография дореволюционного Казахстана. Алма-Ата.1984. 272 б.

Елагин А. С. Переход на мирную работу по восстановлению народного хозяйства в западном Казахстане (1921-1925 гг.). Рукопись. Алма-Ата. 1951. 306 б.

Есмағамбетов К. Тарих таңдақтары. Екінші кітап. Алматы: Арыс. 2008. 426 б.

Жакупбеков С.К. История легкой индустрии Казахстана. Алма-Ата: Наука.1984. 319 б.

Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах. Новая и новейшая история. Алматы., 1995.- №1. - 120 б.

Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана (1897-1989 гг.). Алматы. 1995. 220 б.

АтОМА. 146-кор. «Ембі мұнай» өндірістік трест бірлестігі. 1-тізбе. 2-іс. 23-іс.188-іс.

АтОМА 1 қор. Гурьев уездік революциялық комитеті. 3-тізбе. 3 іс. 1- тізбе. 142 іс.

АтОМА. 41- қор. Атырау облыстық табиғат қорғау прокуратурасы. 1-тізбе. 14 -іс.

Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві. 30-кор. Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі (совхалықком, Қазақхалықком ҚазақССР), Алматы қ. 1-тізбе, 94-іс.

ҚР ОМА. 83-кор. Қазақ АССР Халық еңбек комиссариаты (Қазақхалықком-енбегі), Алма-Ата қ., 1-тізбе, 116-іс.

ҚР ОМА. 28-кор. Қырғыз АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Еңбек және қорғаныс кеңесі (жүз ҚырғызАССР), Орынбор қ., 1-тізбе, 74-іс. 24-іс

ҚР ОМА. 109-кор. Жетісудағы Түркістан майданының Әскери-Революциялық кеңесінің уәкілі, Верный. 1-тізбе, 25-іс.

- Масанов Н.Е. Кочевая цивилизация казахов. Алма-Ата. 1995. 250 б.
- Нусупбеков А.Н. Объединение казахских земель в Казахской Социалистической Республике. Алма-Ата. 1953. 250 б.
- Нүрпеисов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. Алма-Ата. 1985. 220 б.
- Ресей Федерациясының экономикалық архиві. 1914-қор. 1-тізбе. 2-іс.3-іс. 23-іс.
- Табылдиев Х.Б. История социалистического Гурьева (1917-1937 гг.). Рукопись. Алма-Ата. 1973. 214 б.
- Төлебаев Т.Ә. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында Қазақстанға капитализм енуі тарихнамасы. Авторефераты. Алматы. 2002. 48 б.

References

- Abylkhozhin Zh. B. Traditional structure of Kazakhstan: socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-1930). Alma-Ata: Gylym. 1991.240 b.
- Aldamzharov Z.A. Tarikh: payim men takylym. Almaty: Arys. 2002.288b.
- Aldamzharov Z.A. Victory of the Great October Socialist Revolution in Kazakhstan: (Historiography of the problem). Almaty: Kazakhstan. 1983.175 b.
- Asylbekov M. Kh. Formation and development of personnel of railway workers in Kazakhstan (1917-1970). Alma-Ata. 1973.300 b.
- Atyrau oblystyq memlekettik archives. 146-box “Embi Munai” Ondiristik Trust Birlestigi. 1-tizbe. 2-ic. 23-ic. 188-ic.
- ATOM 1 Cor. Guryev uездик revolutionaries committee. 3-ssbe. 3 ic. 1- tizbe. 142 ic.
- ATOMA. 41- Cor. Atyrau oblystyq tabirat korrau prokuratura. 1-tizbe. 14 -ic.
- Baevsky D.A. Essays on the history of economic construction during the Civil War / Acad. Sciences of the USSR. Institute of History. Moscow: Publishing house Acad. Sciences of the USSR. 1957.447 b.
- Baybakov N.K. The work of his life. Oilman’s notes. Moscow. 1984.319 b.
- Galiev A.K. To the ethno-demographic characteristics of the Kazakh ASSR (based on the materials of the census in 1926) Izv. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. Societies. Science. 1978. No. 4. 42-48 bb.
- Dakhshleger G.F.Social and economic transformations in the aul and the village of Kazakhstan (1921-1929). Alma-Ata. 1965. 385 b.
- Dulatova D.I. Historiography of pre-revolutionary Kazakhstan. Alma-Ata. 1984. 272 b.
- Elagin A.S. Transition to peaceful work to restore the national economy in western Kazakhstan (1921-1925). Manuscript. Alma-Ata. 1951.306 b.
- Esmagambetov K. Tarih tandaktary. Ekinshi kitap. [The choice of the story. Second book]. Almaty: Arys. 2008. 426 p.
- Jakypbekov S.K. Istoriya legkoi indystrii Kazahstana. [History of light industry in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nayka. 1984. 319 s.
- Kovalchenko I.D. (1995). Teoretiko-metodologicheskie problemy istoricheskikh issledovaniy. Zametki i razmyshleniya o novykh podhodah // Novaya i noveishaia istoriya. №1. 120 s. [Theoretical and methodological problems of historical research. Notes and reflections on new approaches]. Novaya i no- veishaia istoriya. Alma-Ata., 1995. №1. 120 p.
- Sdykov M.N.Naselenie Zapadnogo Kazahstana (1897-1989 gg.). [Population of Western Kazakhstan (1897-1989)]. Almaty. 1995. 220p.
- AtOMA. 146-qor.Embi munai ondiristik trest birlestigi. [“Embi Oil” Industrial Trust Association]. 1-tizbe. 2 is.23 is.188is.
- AtOMA.1 qor. Guriev uездик revoliucialik komiteti. [Guriev district revolution committee].3-tizbe. 3 is. 142 is.
- AtOMA. 41- qor. Atyrau oblastik tabigat korgau prokuraturasi. [Atyrau Oblast Nature Protection Prosecutor’s Office]. 1-tizbe. 14 is.
- QR OMA. Kazakh KSR Halyk komissarlari kenesi. [Council of People’s Commissars of the Kazakh SSR (counpeoplecom KazakhSSR, CPC KazakhSSR), the city of Alma-Ata]. 30-qor. 1-tizbe. 94 is.
- QR OMA. Kazakh ASSR Halyk enbek komissariati. [People’s Commissariat of labor of the Kazakh SSR (Kazakhfolkcom-labour), the city of Alma-Ata]. 83-qor. 1-tizbe. 116 is.
- QR OMA. Kirgiz AKSR Halyk komissarlari kenesi zhanindgi enbek zhane korganis kenesi. [Labor and defense Council under the Council of People’s Commissars of the Kyrgyz ASSR (hundred KirghizASSR), the city of Orenburg]. 28-qor. 1-tizbe. 74 is. 24 is.
- QR OMA. Zhetysudagi Turkistan maidaninin askeri-revoliucialik kenesinin uakili. [Commissioner of the military revolutionary Council of the Turkestan front in Semirechye, Vernyi]. 109-qor. 1-tizbe. 25 is.
- Masanov N.E. (1995). Kochevaia tsivilizatsiia kazahov.Alma-Ata. S 250. [Nomadic civilization of the Kazakhs]. Alma-Ata. 1995. 250p.
- Nysypbekov A.N. (1953) Obedinenie kazahskikh zemel v Kazahskoi Sotsialisticheskoi Respyblike. [Unification of Kazakh lands in the Kazakh Socialist Republic]. Alma-Ata. 250 p.

Nurpeisov K. N (1985). Istorija krestianstva Sovetskogo Kazahstana. [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata. 220 p.

Resei Federatsiiasynyn ekonomikalyq arhivi. KSRO VSHX bas tau otin zhane geologialik-geodezialyk baskarmasinin munai onerkasibi direktorinin maskeu baskarmasi. [Economic archive of the Russian Federation. Moscow Department of the Directorate-the oil industry's Main mining and fuel and geological-geophysical control of VSNKh of the USSR]. 1914 qor. 1 tizbe. 2 is.3 is.23 is.

Tabyldiev H.B. Istorija sotsialisticheskogo Gyreva (1917-1937 gg.). [History of the socialist Guryev (1917-1937)]. Rukopis... kand. istorich. nauk. Alma-Ata. 1973. 214p.

Tolebaev T.A. XIX g. ekinshi jartysy men XX g. basynda Kazakstanga kapitalizm enyi tarihnamasy. t.g.d. avtoreferaty. [Historiography of the entry of capitalism into Kazakhstan in the second half of the XIX and early XX years.]. Avtoreferaty. Almaty. 2002. 48p.

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_149

СӘУЛЕТШІЛЕР МЕН СУРЕТШІЛЕР ОДАҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (1946-1970 жж.)

Сәтбай Тастанбек Яхьяұлы^{1id}, Жолдасұлы Талғат^{1*id},
Ахметбек Бақытжан Мұқарамұлы^{1id}

¹Қорқыт Ата ат. Қызылорда мемлекеттік университеті. Қазақстан, Қызылорда қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: dastan.satbai@mail.ru (Сәтбай), zholdassuly2018@gmail.com (Жолдасұлы), ahmetbek_74@mail.ru (Ахметбек)

Түйіндеме. Мақалада соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан Сәулетшілері мен Суретшілер Одағының отандық мәдениеттің дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Қазақстан сәулетшілері өздерінің жоспарларында үйлер мен ғимараттардың утилитарлық-функционарлық қызметін, көркемдік-эстетикалық міндеттерді шешумен ұштастыруға тырысты. Алайда 1950-ші жылдардың ортасынан бастап Сәулетшілер Одағының жұмысы әміршілдік-әкімшілдік жүйенің әлеуметтік-экономикалық саясатының күнделікті практикалық мұқтаждарына түгелдей бағындырылды. Сондай-ақ мақалада Қазақстан суретшілерінің 1946-1970 жылдардағы Кенестік тоталитарлық жүйеде жұмыс істегендігіне қарамастан жалпы отандық мәдениеттің, көркем өнердің дамуына қосқан үлесі аталып өтіледі. Алайда көркем сурет туындыларының эмоционалдық ықпалын төмендеткен бірінғайлығы, идеяларының ортақтығы және идеологиялық сарыны тағы басқалары баяндалады.

Кілт сөздер: Қазақстан Сәулетшілері, Суретшілер Одағы, утилитарлық-функционарлық қызметі, көркемдік-эстетикалық міндеті, көркем сурет, өнер туындылары.

МРНТИ 03.20

ВКЛАД ТВОРЧЕСКИХ СОЮЗОВ АРХИТЕКТОРОВ И ХУДОЖНИКОВ В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА (1946-1970 гг.)

Сәтбай Тастанбек Яхьяұлы^{1id}, Жолдасұлы Талғат^{1*id},
Ахметбек Бақытжан Мұқарамұлы^{1id}

¹ Кызылординский университет им. Коркыт Ата. Казахстан, г. Кызылорда

* Автор-корреспондент

E-mail: dastan.satbai@mail.ru (Сәтбай), zholdassuly2018@gmail.com (Жолдасұлы), ahmetbek_74@mail.ru (Ахметбек)

Аннотация. В статье дается анализ деятельности Союза архитекторов и художников Казахстана и его вклад в развитии отечественной культуры в послевоенный период. В своей практической деятельности архитекторы Казахстана стремились совместить функциональные и художественные требования при сооружении административных и жилых зданий и выполнению норм, которые способствовали бы решению профессиональных художественно-эстетических задач. Однако с середины 1950-х годов деятельность Союза архитекторов Казахстана была полностью подчинена

выполнению требованиям, практическим потребностям социально-экономической политики командно- административной системы. В статье освещается также вклад казахстанских художников в развитие национальной культуры и искусства в целом, несмотря на их творческую работу в условиях жесткого контроля в рамках советской тоталитарной системы 1946-1970 годов. Однако в виду указанных причин снижалось качество создаваемых произведений и их творческую оригинальность, что в свою очередь привело к снижению эмоционального эффекта картин.

Ключевые слова: архитекторы Казахстана, Союз художников, утилитарно-функциональная сторона, художественные и эстетические цели, живопись и произведения искусства.

IRSTI 03.20

CONTRIBUTION OF CREATIVE UNIONS OF ARCHITECTS AND ARTISTS TO CULTURE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN (1946-1970 y.)

Tastanbek Satbay^{1id}, Talgat Zholdassuly^{1*id}, Bakytzhan Akhmetbek^{1id}

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

*Corresponding author

E-mail: dastan.satbai@mail.ru (Сәтбай), zholdassuly2018@gmail.com (Жолдасұлы), ahmetbek_74@mail.ru (Ахметбек)

Abstract. The article analyzes the activities of the Union of architects and artists of Kazakhstan and its contribution to the development of national culture in the post-war period. In their practical work, the architects of Kazakhstan tried to combine functional and artistic requirements for the construction of administrative and residential buildings and the implementation of standards that would contribute to the solution of professional artistic and aesthetic problems. However, since the mid-1950s, the activity of the Union of architects of Kazakhstan was completely subordinated to the requirements and practical needs of the socio-economic policy of the command and administrative system. The article also highlights the contribution of Kazakh artists to the development of national culture and art in General, despite their creative work under strict control within the Soviet totalitarian system of 1946-1970 so the quality of works decreased.

Key words: architects of Kazakhstan, Union of artists, utilitarian and functional side, artistic and aesthetic goals, painting and works of art.

Кіріспе. Өткен ғасырдың 1940 жылдарының аяғы мен 1960 жылдарының соңындағы Қазақстан сәулетшілер мен суретшілер шығармашылық Одақтарының жұмысы Кеңестік қоғамдық-саяси жүйенің эволюциясымен тығыз байланысты болды. Сәулетшілер мен суретшілердің кәсіби қызметі мен тәжірибесіне басқа шығармашылық одақтар сияқты партия мен кеңес орындарының баса-көктеп араласуы жалғасын тауып жатты. Хрущевтік «жылымық» жылдарының жемісі сәулетшілер мен суретшілердің күнделікті өмірі мен қызметінен де көрініс тауып жатты. Әсіресе, 1960–жылдардың басында Қазақстанның кәсіби сәулетшілері мен суретшілерінің саны арта түсті. Сәулетшілер мен суретшілердің талантты шоғырларының қазақ мәдениетіндегі орны ерекше болды. Соған қарамастан, 1960-жылдардың ортасынан бастап сәулетшілер мен суретшілердің шығармашылық Одақтарының жұмысын басқарудың әміршілдік-әкімшілік әдістері қатая түсті. Басқа шығармашылық Одақтарға қарағанда саясаттан алыстау шығармашылық өкілдерінің қызмет еркіндігіне шектеу жүргізу парадоксальды құбылыс. Әдебиет пен өнердегі партиялық, таптық көзқарас, социалистік реализмнің қатаң шарттары, оның өкімдерін сұрқайландырғаны сияқты, сәулетшілер мен суретшілердің туындылары да «идеологиялық саяси өнімдерге» айналды. Сәулетшілер мен суретшілердің өнімдері де идеялық-саяси мазмұнымен ғана бағаланып, өлшенді. Бұл бағыттағы ілгері басушылық сапалық көрсеткіштермен емес, сандық көрсеткіштермен өлшеніп, суретшілер мен сәулетшілердің сан жағынан өсуі үнемі алға тартылып отырды. Осылайша, шығармашылық өнімнің көркемдік құндылығы екінші кезекке ығыстырылды. Мұның барлығы, өз кезегінде көркемдік құндылығы төмен қоғамдық ғимараттар мен үйлер, суреттер, мүсіндер және сәулет ескерткіштерін тудырды. Аталмыш шығармашылық одақтардың жұмысына бюрократизм, бейімделушілік тән келіп, конформистік элементтерге орын берілді. Нәтижесінде 1950-1960 жылдардың аяғына қарай салынған тұрғын үйлер халықтың арасында «хрущевкалар» деп аталып, сурет өнерінде де саясатқа қызмет еткен туындылар еселей түсті. Мұның барлығы дағдарыстық көріністерді туғызып, сәулет өнеріндегі олқылықтардан көрінді. Атап айтқанда, сәулет өнеріндегі көркемдік функциялар түмшаланып, оның есесіне техникалық функцияларға басым бағыт беруден көрінді.

Қазіргі уақытта егемен Қазақстан Республикасы, нағыз демократиялық-құқықтық мемлекет құруды, ұлттық мәдениетті өркендетуді және дүниежүзілік қоғамдастық пен интеграциялануды қолға алып жатқан тарихи тұста-сәулетшілер мен суретшілер шығармашылық одақтардың қоғам мен адамдардың күнделікті өміріндегі орнын айқындаудың маңызы зор. Бұл сәулетшілер мен суретшілердің шығармашылық одақтарының, тоталитаризм жылдары жүріп өткен соқпақты жылдарына объективті түрде ғылыми талдау жұмыстарын жүргізгенде ғана мүмкін болады. Оның тәжірибелерін ой елегінен өткізу қазіргі таңда сәулет пен сурет өнеріндегі күні өткен стереотиптерден, тұжырымдамалардан және нобайлардан тезірек арылуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының барысында тарих ғылымының сыннан өткен негізгі ұстанымдары – объективтілік, жүйелілік, детерменизм мен тарихилық принциптеріне арқа сүйедік. Объективтілік Қазақстан суретшілері мен сәулетшілерінің Кеңестік кезеңдегі еңбектерін жаппай қаралаудан алшақ болуға мүмкіндік берді. Зерттеу объектісі мен пәніне қатысты жаңа дәйектерді ғылыми айналымға түсіру қазіргі кездегі Қазақстан тарихшыларының әр түрлі тұжырымдамалары мен көзқарастарын ескеру арқылы жүзеге асырылды. Хронологиялық принципке сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар уақыт ішіндегі реттілікпен берілді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің эволюциясына сәйкес келетін сәулетшілер мен суретшілердің шығармашылық Одақтарының қызметі сатылық кезеңдерге бөлініп қаралды. Детерменизм мен кешенділік принципін ұстана отырып сәулет пен сурет өнеріне қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі әлеуметтік, экономикалық, мәдени бағыттарын анықтауға мүмкіндік алынды. Сондай-ақ зерттеу жұмысының барысында заманауи тарих, сәулет және сурет өнері, мәдениеттану ғылымдарының жетістіктері пайдаланылды.

Талқылау мен нәтижелер. Отандық тарих ғылымында біз зерттеп отырған тақырып бойынша өткен ғасырдың 1950-1960 жылдары ғылыми білімдер мен зерттеу жұмыстарының толығып отыруы, жинақталуы тұрақты жүріп отырды. Осы жылдары сан жағынан аз да болса Қазақстан сәулет бейнелеу өнерлеріне арналған Т.К. Басеновтың, М.М. Меңдікүловтың, Е.Б. Вандровская мен Г.А. Сарықұлованың еңбектері пайда болды (Басенов Т.К. Прикладное искусство Казахстана. Алма-Ата, 1958; Меңдікүлов М.М. Архитектура города. Алма-Ата, 1953; Вандровская Е.Б., Сарықұлова Г.А. Женщины художницы Казахстана. Алматы, 1954). Т.К. Басеновтың еңбегінде Қазақстандағы қолданбалы өнердің жағдайы талқыланса, М.М. Меңдікүлов еңбегінде Қазақстан қалаларының архитектурасына шолу жасалды. 1960-жылдары, Кеңес өкіметі жылдарындағы Қазақстан халқының қолөнері мен бейнелеу өнері жайында С. Қасиманов, И.Рыбакова, Л.М. Хлопова, Г.А. Сарықұлова, Р. Көпбосыновалардың еңбектері пайда болды. Сәулет өнері хақында Т.К. Басенов, А. Татыгулов, Т. Басенов, Б. Глаудиновтардың Кеңестік Қазақстанның сәулет өнеріне қатысты еңбектері жарыққа шықты. Алайда, бұл еңбектерде Қазақстан сәулетшілері мен суретшілері шығармашылық одақтарының қызметі арнайы қарастырылмайды. Тақырыптың зерттелуі тарихшы ғалымдармен шектелмей, сәйкес мамандық иелері тарапынан да зерттелгенін айта кеткеніміз жөн. Бұл орайда 2003 жылы сәулет докторы ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған А.Ж. Абиловтың «Қазақстанның XX ғасырдағы қала құрылысы дамуының генезисі мен тұжырымдамалық негіздері», сондай-ақ, А.С. Әділбаеваның 2010 жылы тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін қорғаған «Шығыс Қазақстан қалаларының XIX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы» тақырыбында қорғалған диссертацияларын айта кеткен жөн. А.С. Әділбаева диссертациясында негізінен тақырыбымызға қатысты өткен ғасырдың 1950-1960 жылдардағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі қала салу тәжірибесі сипатталады, ал А.Ж. Абиловтың жұмысында XX ғасырдың өн бойындағы Қазақстандық қала салу тәжірибесі сарапталады. Авторлар Кеңестік қала салу тәжірибесінің тұжырымдамалық бағыттары мен практикасын талдайды. Бірақ бұл еңбектерде көрнекті Қазақстан сәулетшілері мен суретшілері, олардың шығармашылықтары туралы айтылғаныменен, шығармашылық одақтардың қызметі туралы ештеңе айтылмайды. Тақырыбымызға қатысты бұдан басқа нысаналы зерттеу жұмыстарын көре алмадық.

Соғыстан кейінгі 1946-1950 жылдары Қазақстан сәулетшілері Одағының алдында, ең бірінші кезекте Одақтың ұйымдық жұмыстарын нығайту міндеті тұрды. Қазақстан сәулетшілерінің I съезі соғыстың қарсаңында 1940 жылы өткен болатын. Алайда, соғыс шығармашылық Одақтың жұмысын жолға қоюға кедергі жасады. 1946 жылдың 21 маусымында шақырылған Қазақстан кеңес сәулетшілерінің жалпы жиналысында Одақ басқармасының жұмысы «қанағаттанғысыз» деп бағаланды. Жиналыстың қаулысымен осы айдың 26-да сәулетшілердің жалпы жиналысы қайтадан шақырылып ұйымдық мәселелер қаралды. Сәулетшілер Одағы басқармасымен тексеру комиссиясының мүшелері қайтадан сайланды. Басқарма мүшелігі құрамына А.И. Беднягин, А.А. Леппик, П. Кривошеев, Г.Г. Дейчев, В. Бычков кірді (ҚР ОМА, 34:14, 20). Дегенмен, соғыстан кейінгі жылдары сәулетшілер Одағының ұйымдық жұмыстарын жандандыру оңайға соққан жоқ. Мұны Одақ басқармасы құрамының жиі өзгеріп отыруы да көрсетті.

1948 жылдың 29-шілдесіндегі басқарма мәжілісінде, басқарма мүшелерінің көпшілігі жанартылды. Басқарманың төрағалығына М. Меңдікүлов сайланды, В. Бычков, В. Бирюков, Г. Бабович

және А. Леппик оның мүшелері болды. 1946-1949 жылдары Одақтың бухгалтері 4 рет ауыстырылды. Оның негізгі себебі жалақының аздығы болды. Бұл жылдары Одақтың атқарған жұмыстарының ішіндегі ауқымдыларының қатарында «Алматы қаласының Бас жоспарының жағдайы туралы» сәулетші И. Белоцерковскийдің, «Қазақстанның табиғи қаптама тастары» жайлы В.Д. Милютиннің, «Кеңес сәулетшілерінің шығармашылық мәселелері және Қазақстан сәулетшілерінің міндеттері» жайлы А. Беднягиннің, «ВКП/б/ Орталық Комитетінің композиторы Мураделидің «Ұлы Достық» операсы туралы қаулысына сәйкес, сәулеттегі формализм туралы» В. Бычковтың дайындаған баяндамалары жатты. Баяндамалар сәулетшілердің жалпы жиналыстарында талқыланды. Мұнымен қатар, сәулеттік-қоғамдық байқаулар ұйымдастырылды. Байқауда Н.А. Простаков, М.П. Кудрявцев, В.Н. Крошиннің «Жазушылар үйінің», «Қазақстан» кинотеатрының, Б. Бычковтың Алматы қаласы «Көпшілік кітапханасының», «Қазақстанның оңтүстік қалаларының», И. Шумаковтың «Алматы қаласындағы Үкімет үйінің» болашақ жобалары көрсетіліп талқыланды. Ұлы Қазан революциясының 30-жылдығына орай үш сәулеттік көрме өткізіліп, мүшелтойлық альбом шығаруға материалдар жинастырылды (ҚР ОМА, 50:5-6).

1948 жылы Сәулетшілер Одағының үш шығармашылық: тілшілер (жетекшісі Борисов), шығармашылық сын (жет. М. Левинсов), жылжымалы көрмелерге материал жинау (жет. И. Перевалов) топтары құрылды. Құрылған топтардың өз міндеттері белгіленді. 1948 жылы нәтижелі жұмыс істеген тілшілер тобы болды. Осы жылы шығармашылық топтың мүшелері республикалық баспасөзге 7 мақала дайындап шығарды. Одақ басқармасы сәулетшілердің идеялық-саяси тәрбиесіне де ерекше көңіл бөлді. Бұл бағыттағы жұмыстың негізгі формасы сәулетшілерді кешкі марксизм-ленинизм университеттеріне тарту және Одақ ішінде жекеленген баяндамалар мен лекциялар ұйымдастыру болды.

1949 жылы сәулетшілердің Алматы облыстық бөлімшесі мүшелерінің 70 проценті саяси оқу жүйесіне тартылды. Осы жылы басқарма мәжілісінде сәулетші А. Леппиктің шығармашылық есебі, сәулетші Н.А. Григорьевтің «КСРО-дағы қалалар салу» атты баяндамасы тыңдалды. Бұған қоса ВКП/б/ Орталық комитетінің идеологиялық мәселелерге арналған қаулы-қарарлары қызу талқыланып жатты. Алайда, кеңестік саяси жүйе жағдайында сәулетшілер Одағы өзінің мүмкіндіктерін толығымен жүзеге асыра алмады. ВКП/б/ - ның әрбір қаулы-қарарларынан кейін оның шешімдеріне қатысты міндетті түрде Одақта талқылаулар ұйымдастыру сәулетшілердің негізгі кәсіби жұмысына кедергі келтірді. Көп жағдайларда оның пайдасынан гөрі зияны көп болды. Одақтың материалдық мүмкіндігінің шектеулілігі, арнайы мекен-жайының болмауы, саяси өктемдік – сәулетшілердің жұмысын барынша күрделендірді.

Одақтың төрағасы М. Меңдікүлов 1949 жылғы атқарылған жұмыстарға берген есебінде: «біздің жұмысымыздың үлкен тежеуіші-көрмелер өткізетін, үйірме жұмыстарын жүргізетін мекен-жайымыздың жоқтығы болып отыр» (ҚР ОМА, 62:7) деп атап көрсетті. Шығармашылық Одақтың жұмысын жетілдірудің тек саяси құралдары таңдалып алынды. Оның негізгі әдісі кеңестік жүйеде «Сын мен өзара сынды» өрістету болып табылды. 1950 жылдың 28-қазанында КСРО Кеңес сәулетшілерінің XIII пленумының қаулысындағы сәулетші қызметіндегі кенже қалушылықтың себептері «дамудың, алға басудың күдіретті құралы ретінде шығармашылық сынды кеңес сәулетшілері ұйымдары, ең бірінші кезекте оның жетекші органдары дұрыс пайдалана алмағандығынан» (ҚР ОМА, 82:29) деп көрсетілді. Сәулетшілердің құрамы да баяу толығып жатты. Мысалы, 1947 жылы Одақтың мүшелігіне 4-ақ адам қабылданды (ҚР ОМА, 50:2).

Сәулетшілер Одағының 1952 жылдың жұмысын қорытындылаған есебінде де Одақ мүшелерінің мейлінше баяу өсіп отырғандығы аталып өтілді. Оның негізгі себебі: туысқан республикалардан келіп жатқан сәулетші мамандарына қажетті материалдық-тұрмыстық жағдайлардың жасалмауы, жергілікті жерлерде сәулетші мамандықтары даярлайтын оқу орындарының болмауы еді.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан сәулетшілері өздерінің жоспарларында, үйлер мен ғимараттардың утилитарлық-функционалдық қызметін, көркемдік-эстетикалық міндеттерді шешумен ұштастыруға тырысты. Алайда, 1950-жылдардың ортасынан бастап сәулетшілер Одағының жұмысы әміршілдік-әкімшілдік жүйенің әлеуметтік-экономикалық саясатының практикалық күнделікті мұқтаждарына түгелдей бағындырылды. Кеңес жүйесі өзінің ең өткір «қарғыс атқан» әлеуметтік проблемасы – тұрғын үй мәселесін қайткен күнде де шешуге ұмтылды.

КОКП-ның 1950-жылдардың ортасындағы құжаттарында сәулетшілердің көркемдік міндеттерді шешуге ұмтылуының «басы артық нысапсыздық», «безендірушілік» ретінде сыналуы, шын мәнісінде кеңес сәулет өнеріндегі бетбұрыстық кезең еді. Іс жүзінде кеңестік жүйе әлеуметтік мәселелерге басым бағыт бере отырып, сәулеттік жобалардан көркемдік міндеттердің шешілуін күн тәртібінен ығыстырып тастады. Кеңес сәулеті үйлер мен ғимараттарды салудың – утилитарлық-функционалдық, конструкциялық бағытына бір жола көшті. Сәулетшілер тарапынан мұндай бағыт бір жақты қабылданған жоқ. Сәулетшілер Одағында жасалған баяндамалар, КСРО сәулетшілер Одағы Пленумдарының шешімдерінде типтік жобалаудың кемшіліктері аталып көрсетіліп жатты. 1954-жылдың 15-сәуірінде Алматы қаласында өткен Орта Азия мен Қазақстан сәулетшілерінің

шығармашылық кеңесінде КСРО сәулетшілер Одағы басқармасының жауапты хатшысы И.Е. Маркелов «біздің еліміздегі құрылыстың 80 пайызы типтік жобамен салынып жатқанын, оның үлкен кемшіліктерінің бар екендігін атап көрсетті» (ҚР ОМА, 94:17). Шын мәнінде, типтік жобалар бірі-біріне конструкциялық шешімдерімен өзгешеленеді. Оның үстіне, белгілі бір қаланы салу үшін екі-үш жоба ғана қолданылды, ал үй салатын кәсіпорындар көбіне-көп бір типтегі үйлерді шығарумен шектелінді (Градостроительство Казахстана, 1973:62).

1950-жылдары қарқын алған «социалистік индустрияландыру», «тың және тыңайған жерлерді игеру» науқанындары сан жағынан онсыз да аз Қазақстан сәулетшілерінің жұмыс жүктемелерін айрықша молайта түсті. 1951-1955 жылдардағы Одақ мүшелерінің жалпы жиналыстарында, басқарма отырыстарында Қазақстан сәулетшілерінің жұмысбастылығы, тапсырыстардың көптігі, жүктеменің шектен шығушылығы айрықша әңгіме арқауы болып отырды. Қазақстан сәулетшілерінің бұл кезеңдегі жүктемесінің көбейе түсуінің, шығармашылық Одақ жұмысына да әсері тиді. 1955 жылдың 14-шілдесінде өткен Қазақстан сәулетшілерінің II съезінде Одақтың тексеру комиссиясының төрағасы И. Перевалов, 1951-1955 жылдары шығармашылық Одақта бар болғаны үш баяндаманың тыңдалғанын, сәулет мәселелерін насихаттауда көрмелердің, экскурсиялардың ұйымдастырылмағандығын, 1953 жылдан бастап Одақтағы сурет үйірмесінің жұмыс істеуін мүлде қойғанын ашына айтты. Істің насырға шапқаны сондай Қазақстан сәулетшілерінің кезекті II-съезін шақырудың өзі 1951-1955 жылдары Одақ басқармасында жылына үш-төрт рет талқыланып, оның мерзімі үнемі өзгертіліп отырды (ҚР ОМА, 104:44-46). Қазақстан сәулетшілері ұйымындағы мұндай «дағдарысқа» басқарушы жүйенің құрылымдары да кінәлі еді. Мысалы, 1951-1955 жылдары Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті мен Алматы қалалық партия комитеті сәулет мәселелеріне қатысты бірде-бір кеңес өткізген жоқ.

Бұдан – көрсетілген аралықта, Сәулетшілер Одағы жұмысын мүлде тоқырады деген тұжырым жасауға болмайды. 1950-жылдардың бірінші жартысында Одақтың басқармасы сәулеттік жобалардың байқауларын өткізіп отырды. Байқауларда «Үкімет үйінің», ВАСХНИЛ-дің Қазақстандағы филиалы ғимаратының, «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің тұрғын үйі мен Жоғарғы партия мектебі жатаханасының» «Алматы қаласының орталық бөлігінің» сәулеттік жобалары көрсетіліп, талданды. Алматыда Абай атындағы опера мен балет театры (сәулетшісі К.А. Простаков), Гурьевтегі (Атырау) мұнайшылардың мәдени сарайы (сәулетшісі С.В. Васильковский), Қазақстан тұтынушылар Одағының әкімшілік ғимараты (сәулетшісі Б.Н. Стесин) және осы кезде салынып жатқан Қазақстан Ғылым Академиясының үйі (сәулетшілер А. Шугеев пен Н. Простаков), Қазақ ССР-і Үкімет үйі (сәулетшілер Б. Рубаненко, Г. Симонов және басқалар) Қазақстан сәулетшілері Одағы мүшелерінің айтулы еңбектері болды. Сәулетшілер А. Леппик, А. Бирюков, Б. Стесин, Р. Сейдалиев, И. Бреннер, А. Қапанов және басқалардың жобалары бойынша сәулеттік оң шешімі тапқан ғимараттар салынды. Одақ мүшелерінің бірқатары ғылыми кандидаттық диссертациялар қорғады. 1951 жылдың қарашасында және 1953 жылдың ақпанында шығармашылық Одақта жасалған, қазақтың тұңғыш сәулетшілерінің бірі М. Мендікұловтың «Қазақстандық сәулеттік-ансамблдік қалалар салудың практикасы», «Қазақстандағы кеңестік сәулеттің ұлттық формасының мәселелері» атты баяндамалары – Қазақстандағы сәулет өнері саласындағы құнды ғылыми еңбектердің қатарынан орын алды.

Шығармашылық Одақтардың жұмысы 1950-жылдардың екінші жартысында баяу да болса ілгеріледі. 1956 жылдың 1 сәуірінде Сәулетшілер Одағы «КОКП Орталық Комитеті мен Министрлер Кеңесінің 1955 жылғы қараша Пленумының қаулыларына және Қазақстан сәулетшілерінің II-съезінің шешімдеріне сәйкес, Алматы қаласы жобалау ұйымдарының сәулетшілері мен құрылысшыларының міндеттерін» талқылаған жиналыс өткізді. Жиналыста құрылыс ісін индустрияландырудың жолдары белгіленді. 1957 жылдың 20-тамызында Сәулетшілер Одағы басқармасының ұйымдастыруымен Қазақстан мен Орта Азия сәулетшілерінің ауыл шаруашылығы құрылысы мәселелеріне арналған кезекті кеңесі өткізілді. Кеңесте колхоздардағы, машина трактор станцияларындағы (МТС) және тың және тыңайған жерлердің совхоздарындағы тұрғын үй құрылысының типтік жобалануы мен практикасының мәселелері талқыланды.

Қазан революциясының 40 жылдығына орай сәулеттік жобалар конкурстары мен байқаулары бұрынғы жылдарға қарағанда жиі ұйымдастырылды. Шығармашылық секцияларда Қазақстан кеңес сәулетінің тарихына орай материалдар дайындалып республикалық басылымдарда жарық көрді. 1957-1958 жылдары сәулетшілер Одағының активінде Алматы қаласының Бас жоспары, Шымкент, Өскемен, Ақмола, Петропавл, Қарағанды және басқа қалалардың бас жоспарларының нобайлары талқыланып, тиісті шешімдер қабылданды. 1959 жылғы Одақтың ұйымдастырған ірі іс-шараларының бірі КСРО Сәулетшілер Одағымен бірігіп өткізілген Қарағанды қаласындағы кеңес болды. Кеңесте Қарағанды өнеркәсіпті ауданының жобалануы мен салуының мәселелері талқыланды. Осыған орай Қазақстан сәулетшілері шығармашылық жұмыстарының көрмелері ұйымдастырылды.

Алматыдағы кеңес өкіметін орнату жолында қаза тапқан күрескерлерге және Шоқан Уәлихановтың монументтік кешеніне арналып өткізілген екі конкурстық жобалау байқауының

маңызы зор еді. Жобалардағы талқылауға қоғамдық өкілдер де қатысты. Алайда 1950-жылдардың аяғына қарай кеңестік жүйенің сәулетшілер Одағының қызметіне баса көктеп араласа беруінің өлшеусіз зияны да тиіп жатты. Типтік жобадағы үйлерді салудың дәстүрі бір жолата орнықты. Қазақстан сәулетшілерінің ескертпелеріне қарамастан, құрылыс ісінің практикалық-шаруашылық шарттарының (құрылыс материалдарының зәрулігі, қаражат тапшылығы, құрылыс объектісін тапсыруға асығыстық) өктемдігі, қалалар мен елді мекендерді бірегейлендіріп, көркемдік-сәулеттік міндеттерді шешуді күрделендірді.

Сәулеттік жобалау практикасындағы қалаларды функционалдық зоналарға қатаң бөлудің де кері әсері болмай қойған жоқ. Қалалар әдетте негізгі тұрғын үйлер мен қоғамдық орталықтар аймағына (өкімшілік, оқу орындары, медициналық тұрмыстық қызмет, спорт т.б.), өнеркәсіптік аймаққа, коммуналдық қоймалар аймағына (қоймалар, базалар, гараж, автобус паркі т.б), сыртқы транспорт аймағына бөлінді (Курбатов, 1988:110). Әсіресе, өнеркәсіптік-шаруашылық аймақтарына айрықша көңіл бөлінді, әлеуметтік инфрақұрылым көп жағдайларда шаруашылық мүдделеріне икемделді. Қалаларды міндетті түрде зоналарға бөліп салудың дәстүрге енуі, кеңестік экономикалық жүйе жағдайларында әлеуметтік мүдделердің шаруашылық мүдделеріне бағындырылуымен түсіндірілсе, екіншіден, кеңес кәсіпорындарының экологиялық таза өнімдер шығаруға деген дәрменсіздігімен де түсіндіріледі.

Қалалардың арнайы зоналарға бөлінуінің абсолюттендірілуі жаңа проблемаларды туғызды. Атап айтқанда, уақыттың өтуімен қала зоналарының аралықтарындағы «ашық жерлерде» стихиялы түрде жаппай жеке секторлық үйлер пайда бола бастады. Әміршілдік-өкімшілік жүйе чиновниктері ондай «өзіндік» құрылыстарға жол бермеуге тырысып баққанымен, тұрғын үй мәселесінің өткір болғаны сондай «халықтық құрылыстың» тегеурініне тосқауыл құра алмады. Осылайша, халықтың аузында «Шанхай», «Нахаловка», «Самостройка», «Копай», «Қырық кепе» деп аталынып кеткен қала аудандары дүниеге келді (басқада атаулары болуы мүмкін). 1950 жылдардың аяғы 1960 жылдардың басында мұндай құрылыстардың қарқыны жоғары болғаны сондай, 1959 жылы Қазақстан сәулетшілерінің III-съезінде Қазақ ССР-і мемлекеттік құрылыс мекемесі бас мамандарының бірі Т.Иванова қалыптасқан жағдайы «стихиялық апатқа» балады. «Самостройка» мен «Шанхай», «Нахаловка» және оған ұқсас өз бетінше салынған үйлердің маңайы көркейтілмеген, мәдени – тұрмыстық қызмет көрсету мекемелерімен қамтамасыз етілмеген. Қала салудағы стихиялық апаттың мөлшерін мынадан – ақ көруге болады; Алматыда соңғы екі-үш жылдың көлемінде өз бетінше 1170, Өскеменде, Зайсан, Лениногорскі, Зыряновскі қалаларында 1955-1959 жылдары 1053, Павлодарда 547, Қарағандыда 693, Шымкент 257, Жамбылда 221 үй салынды (ҚР ОМА, 149:22-23).

1960 жылдардың басында Қазақстан Сәулетшілері Одағының басқармасы қалыптасқан сәулеттік-құрылыстық практикадағы кеселді тенденцияларды жоюдың жолдарын талқылап, ұсыныстар жасады. 1962 жылдың 29-29 маусым күндері өткен сәулетшілердің IV – съезінде Басқарма төрағасы Е. Дятлов «өнеркәсіп құрылысына сәулеттік бақылау» (ҚР ОМА, 210:19) орнатудың қажеттігіне назар аударды. Алайда, тұрғын үй проблемасының тегеурінімен әміршілдік-өкімшілік жүйе сәулеттік бақылау жүйесін жасауға дәрменсіздік көрсетті.

1960 жылдардың бірінші жарытысында да Сәулетшілер Одағы қызметінің негізгі формалары: сәулеттік жобаларды талқылау, конкурстар, көрме ұйымдастырулар жалғасын тапты. Алматы қаласындағы 1600 орындық панорамалық кинотеатр ғимаратының жобасын, Абай ескерткішінің орнын сәулеттік талқылау ұйымдастырылды.

1961 жылы Сәулетшілер Одағында мемлекеттік Бас «Казгорстрой-проект» жобалау институтының шығармашылық есебі тыңдалып, 1962 жылдың 11-14 қаңтарында Целиноград қаласында сәулетшілердің кеңейтілген кеңесі өткізілді. Кеңес тың өлкесіндегі совхоздарды жобалау мен салудың және индустриалы құрылыстың материалдық-техникалық базасын дамытудың мәселелеріне арналды. Целиноградтағы (Нұр-Сұлтандағы) «Тың игерушілердің сарайы», Өскемендегі «Мәдениет сарайы», Қарағандыдағы «облыстық драма театры», Алматы қаласындағы «Панорамалық кинотеатр» ғимараттары Қазақстан сәулетшілерінің ірі табыстары болды. Қазақстан сәулетшілері бұл жылдары салынып жатқан қалалар мен селолардың жобаларын, сәулеттік бейнесін жақсарту ісіне сүбелі үлес қосты.

1964 жылы Қазақстан сәулетшілерінің V-съезі шақырылды. Съезде сәулеттік жобалау ісін жақсартудың көкейтесті проблемалары жан-жақты қаралды. Басты кемшілік ретінде сәулетші мамандарының жетіспейтіндігі атап көрсетілді. Съезд делегаты сәулетші Н. Рипинский айтқандай, бұл кезде бүкіл Қазақстандағы сәулетшілердің саны Ресейдің бір ғана Новосибирскі қаласының сәулетшілері санына тең келеді. Құрылыстың қарқыны Қазақстанда ерекше қарқын алғанымен олардың санының үлес салмағы Кеңес Одағындағы сәулетшілердің 1,5 процентін ғана құрады (ҚР ОМА, 257:38). Съезд сәулетшілер мамандарын даярлайтын республикада жоғарғы оқу орнын ашудың қажеттігін атап көрсетті.

1966 жылы Қазақстан коммунистік партиясының XII съезінде, Сәулетшілер Одағының төрағасы Р.Сейдалинов бұл мәселені жоғары партия орындарының алдына да қойды. 1966 жылдың

21-22 қазан күндері өткен сәулетшілердің VI – съезінде де бұл мәселе жоғары орындардың алдына талқылауға ұсынылған-ды. Алайда, бұл мәселе 1960-жылдардың соңына дейін шешімін таппады. Әміршілдік жүйенің сәулетшілердің талаптарына немқұрайлылығы құрылыс ісіндегі техникалық-функционалдық бағыттың біржолата үстемдік құрғандығын көрсетті. Құрылыс ісінің тағдыры сәулетшілерге қарағанда, құрылысшыларға байланысты болды. Сәулетшілердің IV съезінде де Одақ мүшелері республикалық мемлекеттік жоспарлау комитетінің тарапынан да қалалардың Бас жоспарларының үнемі өзгертіліп отыратындығын, оның сәулетшілердің жұмысына кері әсерін тигізіп отырғандығы да аталып көрсетілген еді.

Типтік жобалармен салынған құрылыстардың нәтижесінде, республика елді мекендері сәулеттік бейнесінің шымқай бірыңғайланғандығы талданып, оны жоюдың шаралары белгіленді. Оны жоюдың шаралары ретінде театр, кітапхана, ірі спорттық кешендер мен қалалардың келбетін айқындайтын тағы басқа ірі объектілер үшін, тек жеке жобалар салудың қажеттігі айтылды. Бірақ күнделікті практикада оның жүзеге асуы мүмкін болмады.

1969 жылдың сәуір айында болып өткен сәулетшілердің VII-съезінде Қазақстан сәулетшілерінің табыстарымен қатар кемшіліктері ретінде, құрылыстағы көркемдік шешімдерге қарағанда функционалдық-техникалық міндеттерге, оның конструкциясына, технологиясына және экономикасына, яғни үнемшілдікке көп көңіл бөлетіндігі көрсетілді. Қазақстан сәулет өнерінде, сәулеттің басқа өнер салаларымен байланысына, синтезіне көңіл бөлінген жоқ. Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында Одақта жаңадан интерьер және синтез шығармашылық комиссиялары құрылды.

1946-1970 жылдары Қазақстан Сәулетшілер Одағы кеңестік жүйенің айрықша күрделі жағдайларында жұмыс істегендігіне қарамастан республика мәдениетінің дамуында өзіндік орын алды. Қазақстан сәулетшілері бұл кезеңде қоғамдық сәулеттік ескерткіштер жасады. Бұл ретте ескі Үкімет үйінің (ҚазМу-дың ескі ғимараты сәулетшісі М. Гинзбург), Абай атындағы опера мен балет театрының, Қазақ ССР-і Ғылым академиясының, Қазақ ССР-і Үкімет үйінің (сәулетшілері Б. Рубаненко, Л.Г. Голубовский, А. Карабельников), Гурьевтегі мұнайшылар үйінің, Алматы қаласындағы орталық стадионның (сәулетшілері А. Қапанов, А. Коссов), Орталық әмбебап дүкеннің (сәулетшісі М. Гура), Партиялық саяси ағарту үйінің (сәулетшісі А. Леппик), Халық шаруашылығы жетістері көрмесінің (ұжымды авторлар), Спорт сарайының (сәулетшілер В. Кацев, О. Наумов, М. Кашарский), Целиноградтағы тың игерушілер сарайының (ұжымдық авторлар) ғимараттарын айтуға болады. Алайда, Кеңестік сәулет тәжірибесіндегі бюрократиялық кедергілердің орасан зор болғанын да айтып өту қажет. Алматы архитектурасында Владимир Зеликович Кацевтің қайталанбас қолтаңбасы бар. Медеу мұз айдыны, Динамо жазу бассейні, Цирк үйі ғимараттары осы архитектор ізденісінің жемісі. Әсіресе, Алматыдағы қазақ циркі құрылысының жобасын Мәскеуден бекітудің өзі детективті шырғалаңға толы болды. Медеу мұз айдынын жобалау да осыған ұқсады. Мәселе Д.А. Қонаевтың Л.И. Брежневке телефон соққанынан кейін ғана шешіледі (Труспекова, 2018:39).

Қалалардың көптеп салынуының республика үшін объективті түрде оң мәдени өзгерістер алып келгені даусыз. Қазақстанның мыңдаған елді мекендерінде әлеуметтік-тұрмыстық мекемелер салынып халыққа мәдени қызмет көрсетудің деңгейі жетілдірілді. Қалалардың көбеюімен «орасан зор әлеуметтік мәдени және этникалық байланыстар аймағы» (История Казахстана, 1993:359) жасалып, мәдениеттердің тілдесуін тереңдетуге қолайлы жағдайлар туғызды. Қазақстан халқын тұрғын үймен қамтамасыз етуде ілгері жылжулар болды. Алайда, сұрғылт сәулеттік типтік жобалармен салынған үйлердің басымдығы, оның үстіне үздіксіз кемшіліктермен пайдалануға берілуі, сәулеттің қоғамдық санаға деген эмоционалдық ықпалын төмендетті. Өркениетті елдерде «баспана адамға тұрмыстың барлық аса маңызды қуаныштарын сыйлай алса» (Корбюзье, 1977:125), Қазақстанның тұрғындары үшін кемшіліктермен пайдалануға берілген үйлердің тұрмыстық тауқыметтері көп болды. Көптеген үйсіз Қазақстандықтар көбіне көп баспаналы болғанын қанағат тұтты.

1946-1970 жылдардағы Қазақстан сәулеттік практикасының басты кемшілігі, сәулеттің басқа өнер салаларымен синтезі байқалмады. Әміршілдік жүйе жағдайында сәулетшілердің қызметі объективті және субъективті қиыншылықтармен жүрді. Біріншіден, бұл кезеңде объективті түрде Қазақстан сәулетшілері, суретшілері және мүсіншілері өз салалары бойынша кәсіптік шеберліктің кемеліне жеткен жоқ. Бұл салалардың дамуы өркениетті елдерде кезең-кезеңімен жүріп отырса, Кеңестік Қазақстанда мұндай тенденция байқалмады. Екіншіден, сәулетшілермен онымен іргелес сәулетшілер Одағының материалдық-техникалық базасы, маман-кадрлық потенциялы аса шектеулі болды. Үшіншіден, әміршілдік жүйе жағдайында сәулет пен бейнелеу өнерінің үйлесімді, ырғақты жұмысын қамтамасыз ету мүмкін болмады.

«Социалистік құрылыстардың» кеңестік әлеуметтік экспериментердің қарқынына Сәулетшілер Одағының мүшелері ілесіп отыра алған жоқ. Ал адамзат өркениеттерінің тарихы – сәулет, мүсін, бейнелеу өнерінің әрқайсысына өз салалары бойынша кемеліне келіп шарықтағанда ғана, соны табыстарға қол жетіп, олардың синтезі, ұштасуы мәдени құндылықтарды, асыл қазыналарды тудыратындығын көрсеткен еді.

Соғыстан кейінгі жылдары Суретшілер Одағының басқарма мүшелері М. Белов, Ә. Қастеев, Л. Леонтьев, З. Назыров, Б. Симкин, Н. Тимофеев, Э. Черномский, А. Черкасский, Б. Чекалин және басқалардың ұйымдастыруымен шығармашылық жұмыстарды жақсарту қолға алынды. Соғысқа дейін шақырылған Қазақстан суретшілерінің І-съезінде, Одақтың 4 шығармашылық секциялардың негізгі жұмыс формасы суретшілердің шығармашылық есебін тыңдау, Одақ мүшелерінің дербес және топтық көрмелерін өткізу, насихаттық бағытта көпшілік-лекциялар оқу, студияларда сабақтар ұйымдастыру, қоғамдық орындарды безендіру және тағы басқалар болды. Мұнымен қатар суретшілер қызметінің маңызды құрамдас бөлімін, «қоғамдық шефтік жұмыстар» дейтін құрады. Ол бойынша Одақтың әрбір мүшесі белгілі бір ірі мекемелерге бекітіліп беріліп, олардың безендіру жұмыстарына жәрдемдесті.

1946 жылдың басында Суретшілер Одағы, басқа да шығармашылық Одақтар тәрізді өздерінің жалпы жиналыстарында 1946-1950 жылдарға арналған бес жылдық жоспарын бекітті. Жоспарда «халық шаруашылығын қалпына келтіру», «сталиндік 4-бесжылдық» жылдардағы суретшілердің қызметі мен міндеттері бейнеленді. Қабылданған жоспарға сәйкес, 1946 жылдың сәуір-мамыр айларында суретшілер М. Белов, Б. Чекалин, А. Черкасскийлердің дербес шығармашылық көрмелері ұйымдастырылды. Көрмелер аталмыш суретшілердің «25 жылдық шығармашылық қызметіне» арналды. 1946 жылы Қазақстан суретшілерінің айтулы іс-шараларының бірі, халық ақыны Ж. Жабаевтың туғанына 100 жыл толуына орай өткізілген көрмесурет көрмелері болды. Көрмелер Алматы қаласында және ақының туған жері Жамбыл облысында ұйымдастырылып, оған Қазақстан суретшілерінің басым көпшілігі қатысты. Көрмелерде ақының өмірі мен қызметі бейнеленген туындылар көрсетіледі. Әсіресе, Ә. Қастеев, А. Черкасскийдің туындыларын көрермен жылы қабылдады.

1946-1947 жылдары майдангер-суретшілердің де топтық көрмелері ұйымдастырылып жатты. Олардың туындыларында соғыс тақырыбы әсерлі де нанымды бейнеленді. 1947 жыл Қазақстан суретшілерінің қызметі Қазан революциясының 30 жылдығын «лайықты қарсы алу» бағытында жүрді. Шығармашылық секцияларда көрмелер ұйымдастырудың жай-жапсарлары талқыланды. Бұл жылдардың ерекшелігі сонда әрбір шығармашылық секциялар: живопись, кескіндеме, мүсін өз жанрлары бойынша осы тақырыпта көрмелер ұйымдастырылды.

1946-1950 жылдары суретшілер қызметінің ауқымдыларының бірі қоғамдық-шефтік жұмыстары болды. Ол негізінен кеңестік-идеологиялық талаптарға сәйкес, қоғамдық ғимараттарды, көшелерді безендіру жұмыстарынан тұрды. Әрбір кеңестік қоғамдық іс-шараларды, мерекелер мен мүшел тойларды атап өту, оны көркемдік безендіруде суретшілер орасан зор еңбек етті. 1946-1970 жылдары суретшілердің қоғамдық шефтік жұмыстарынсыз бірде бір кеңестік іс-шара өткен емес. 1949-1950 жылдардан бастап республикалық сурет көрмелеріне облыстық суретшілердің қатыса бастауы да оң қадам еді.

1951 жылдың 20-21 маусым күндері Қазақстан суретшілерінің ІІ-съезі шақырылды. Басқарма мүшесі К. Барановтың есепті баяндамасында суретшілер Ә. Қастеев, Л. Леонтьев, А. Бортниковтың шығармашылық табыстары аталып көрсетілді. Қазақстан суретшілерінің соғыстан кейінгі жылдардағы жұмыстары қорытындыланды. Алайда, қатаң сталинизм жағдайларында көптеген суретшілер «формалистік», «натуралистік» қателіктері үшін орынсыз сыналды. Съезде шығармашылық жұмыстарды жандандырудың шаралары ретінде сын секциясын және жастар комиссиясын құруға шешім қабылданды. Сын секциясының міндеті – Одақтағы жұмысты жандандырудың бірден бір әдісі ретінде «сын мен өзарасынды» күшейту болып табылса, жастар комиссиясының міндеті – Одаққа мүшелікке қабылданып жатқан жас суретшілермен жұмыс жүргізу болды.

Съезде сөйлеген суретшілер М. Лизогуб, С. Котляр және басқалар ұйымдастырушылық жұмыстарға қарағанда, Одақтың жиналыстарында болашақта шығармашылық мәселелерді көп талқылауды ұсынды. Шыныда да 1949-1951 жылы Одақ басқармасы 37 мәжіліс өткізіп, онда 157 мәселені талқыласа, оның 40 ғана шығармашылық, ал 117 – сі ұйымдастырушылық мәселелерге арналған еді (ҚР ОМА, 362:10-11). Одақ басқармасы «халыққа жақындау» деген мақсатта елді мекендерге үгіт машиналарымен шығу, колхоз-совхоздарда көрмелер өткізу шараларын белгіледі. Бірақ материалдық қиыншылықтардың салдарынан съезден кейінгі жылдары бұл шаралар жүзеге аспай қалды.

1950 жылдардың басында Қазақстан суретшілерінің қызметі баяуда болса ілгеріледі. Мысалы, 1951 жылы 4, 1952 жылы 6, 1953 жылы 10 республикалық көрме ұйымдастырылды (ҚР ОМА, 460:21). Көрмелер негізінен Қазақстандағы кеңес өкіметінің орнауы тарихи революциялық тақырыптарға арналды. Ә. Қастеевтің «Жайлаудағы кілем тоқушы әйелдер», «Социалистік мал шаруашылығы», «Қырманда», И. Крутильниковтің «Мыс балқытудың шебері», «Д. Мақаевтың портреті» - соғыстан кейінгі ең бір сәтті шығармалардың бірі болды. Бұл жылдары суретшілер Одағының мүшелері Ә. Қастеев, Л. Леонтьев, В. Тканко және басқалар Ж. Жабаевтың мемориалдық музейін безендіруге,

«КОКП-ның XIX - съезіне» және Сталиннің өмірі мен қызметіне арналған көрмелер ұйымдастыруға белсене қатысты. Суретшілер Орталық өлкетану музейін, техникалық және ауыл шаруашылық көрмелерін безендіруге де ат салысты.

1950 жылдардың екінші жартысында Суретшілер Одағының жұмысында алдыңғы жылдарға қарағанда ілгері жылжушылықтар жүрді. Алайда, 1953 ж. Сталин қайтыс болғанымен қатаң саяси жүйе әлі күшінде тұрды. Айталық, 1954 жылы Қазақстан КП ОК мен Министрлер кеңесі мәдениет бөлімдері басшылары қатысқан Қазақстан суретшілерінің III-ші съезінде басқарма мүшелігіне ұсынылған суретші Қанафия Телжанов әріптестері тарапынан «халық жауының баласы» ретінде шеттетіледі. «Зал толы адамның алдында», - дейді Қ. Телжанов – «Қазақстан КП ОК өкілінің гүрілдеген даусы: жауап беріңіз, сіз Ленинградқа жер аударылдыңыз ба?» - деді, артқы қатардан «Ленинградқа жер аударылмайды, ол қала революцияның бесігі» - деген дауыстар естілді. Иә, мектепте, интернатта, институтта менің «Жас дарындар» мектебінен бері өмірбаянымды білетін жекелеген ұстаздар тарапынан жасырын жиренішті сезінетінмін, бірақ өз бауырларым, қазақтар осылай тұрпайы түрде айыптайды деп ойламаппын. Жандүнием алай дүлей болды. Мен съезден кетіп қалдым» деп еске алады Қ. Телжанов (Телжанов, 2014:55). Өкінішке орай мұндай ахуал бұдан кейінгі съездерде де байқалды.

1954 жылдың ақпанында, 1956 жылдың 27-29 наурызда, 1959 жылдың 15-16 сәуірінде өткен Қазақстан суретшілері Одағының III, IV, V – съездерінде республика суретшілерінің табыстары аталып көрсетілді. Әсіресе, кескіндеме, мүсін шығармашылық секциялардағы ілгері басушылықтар бейнелеу өнеріне келген жас толқының өкілдері қызметімен байланысты болды. Р. Сахи, К. Рахимов, А. Дячкин, И. Гаев, Ю. Мингазитинов, Т. Говорова, Х. Наурызбаев сияқты суретшілердің алғашқы шығармалары сәтті шықты. 1956 жылы сатиралық «Шмель» журналының шығуы сатиралық жанрдың өркендеуіне жол ашты.

Жас суретшілер кітаптарды көркемдеп шығару ісіне белсене араласты. Р. Сахи халық ертегісі «Қырық өтірікке», Ю. Мингазитинов Г. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романына, Е. Сидоркин «Қазақ эпосына» иллюстрациялар салды. Мүсін секциясының мүшесі Х. Наурызбаев «Жамбылдың жас шағы», «Жас Абай» атты сәтті шыққан туындыларын дүниеге келтірді. Е. Сидоркин «Қазақ эпосына» иллюстрациялары үшін 1958 жылы Лейпцигте өткен халықаралық кітап көрмесінде қола медальға ие болды (Қазақ ССР-і тарихы, 1984:371). Қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі Х. Наурызбаев бастаған бір топ мүсіншілердің қалыптаса бастауы кәсіптік қазақ өнеріндегі үлкен жетістіктер еді. Монументті мүсіннің алғашқыларының бірі Х. Наурызбаевтың Абайға орнатылған ескеркіші болды.

1957 жылы Қазан революциясының 40 жылдығына арналған республикалық және бүкілодақтық көрмелердің өтуі оған Қазақстан бейнелеу шеберлерінің белсене қатысуы, Одақ өміріндегі үлкен шығармашылық оқиға болды. 1958 жылы Қазақстан суретшілері республика мәдениетінің Мәскеудегі он күндігіне қатысып, шығармашылық көрмелері зор табыспен өтті. 1950 – жылдардың аяғына қарай Суретшілер Одағы ұйымдық жағынан нығая түсті. Жаңадан плакат, қолданбалы өнер, өнер тану секциялары құрылды. Жаңадан құрылған секциялардың міндеті осы салалар бойынша шығармашылық Одақ көлемінде оқылықтарды жою болды. Плакат секциясы алғашқы күндерден бастап жұмысын сәтті қолға алса, қолданбалы өнер секциясының жұмысы қиындықтармен жүрді. Оның бірден бір себебі кеңес жылдарындағы қазақтың дәстүрлі қолданбалы өнеріні қағажу қалғандығынан еді. Бұл жылдары М. Әуезов атындағы қазақ драма театры мен М. Лермонтов атындағы орыс драма театрының сахналық көріністерін безендіруде – театрды безендіру секциясының жұмыстары айтарлықтай болды.

Қазақстан суретшілерінің кәсіптік жағынан шеберліктерінің шыңдалғанын, тақырыптық көрмелердің жиі өткізілуі де көрсетті. Суретшілердің республиканың өнеркәсіпті, ауыл шаруашылықты аудандарға шығармашылық іс-сапарлармен баруының нәтижесінде «Индустриялы пейзаж», «Тыңда» атты тақырыптық көрмелер ұйымдастырылды. М. Кенбаевтың «Шопан әні» (1957), Ғ. Әйтиевтің «Шаңқай түс», С. Мәмбеевтің «Киіз үйдің жанында», Ә. Қастеевтің «Менің Отаным», Қазақтың тұңғыш суретші әйел А. Ғалымбаеваның «Тоқымашы», «Трикотажшылар», «Халық дарындары», «Тыңнан келген қонақ» (1957), А. Черкасскийдің «Тың» (1958), Н. Кружильниковтың «Металлург Ербұғановтың портреті» (1956), «Қоңырат руднигінің машинисі К. Оспановтың портреті» (1957) және тағы басқа картиналар бірегей, әрі тың әсерлілігімен, живописітік құралдарының ерекшелігімен көзге түсті. М. Кенбаевтың «Шопан әні», «Жылқы ұстау» картиналары, К. Шаяхметовтың «Туған ауылда» деген таңдаулы полотнолары Мәскеудегі Третьяков сурет галереясының экспозициясына енді.

Кәсіптік қазақ бейнелеу өнерінің шыңдала түсуі республиканың мәдени өмірі үшін көркемдік прогресс еді. Алайда, Қазақстан суретшілерінің III, IV, V – съездерінде Одақ мүшелері, әлі күнге дейін шешімін таппай келе жатқан проблемаларға да тоқталды. Одақтың материалдық техникалық базасының нашарлығы, Одақ мүшелері санының баяу өсуі, суретшілердің баспа органдарының болмауы, шығармашылық секциялар белсенділігінің төмендігі – бұл ретте үлкен әңгіме арқауы

болды. Бірақ, 1950 – жылдардың соңына дейін бұл проблемалардың шешілуі өте баяу жүрді. Суретшілер Одағының үлкен кемшілігін бұрынғысынша облыстық суретшілермен байланыстың баяу жолға қойылуы құрады. Мысалы, 1955 жылы бір ғана суретші, Одақтың іс-сапарымен Шымкент облысында болып қайтты (ҚР ОМА, 514:49).

Кеңестік өркениет типі Суретшілер Одағының шығармашылығына кері әсерін тигізбей қойған жоқ. Қазақстан суретшілері туындыларының басым көпшілігі кеңестік тақырыптарға «Кеңестік Қазақстан», «Социалистік құрылыстар», «Халықтар достығы», «Социалистік еңбек» тағы басқаларына арналды.

Живопись, кесіндеме, мүсін шығармашылық секцияларында Социалистік еңбек ерлері мен еңбек одақтарының, өнер шеберлерінің портреттері, мүсіндері, кескіндері талқыланды. Бейнелеу құралдары арқылы кеңестік өмір салтының дәріптелуі объективті түрде тоталитарлық қоғамдық санының нығаюына қызмет етті. «Кеңес суретшілері өнер шығармаларында партия мен үкіметтің кеңес адамдарына деген қамқорлығын бейнеледі» (Осипов, 1960:12). 1960-жылдардың басында Қазақстан суретшілері Одағының жұмысында бұрынғы жылдармен салыстырғанда оң өзгерістер байқалды. Одақтарда шығармашылық секциялардың отырыстары жиі өткізіліп, оның тиімділігі артып отырды. Әсіресе, живопись, кесіндеме, мүсін секцияларының жұмысы нәтижелі болды. Қазақстан сурет көрмелерінде негізінен осы секциялар мүшелерінің туындылары көрсетіледі. 1960-жылдары кеңестік бейнелеу өнерінде «қатаң стиль» дейтін бағыт үрдіс алып (Искусство народов СССР, 1977:211), шығармашылық секцияларда бұл бағытты талқылау ұйымдастырылды. «Қатаң стильге» кеңес адамдарының өмірін, еңбектегі ерлік романтикасын қатаң да суық етіп бейнелеуге үмтылыс байқалды.

Қазақстан суретшілері К. Телжановтың «Бейбіт оттар» (1961) картинасында, Н. Гаевтың «Иін тіресіп», «Жорық», «Нан мен тұз» линогравюларында өмірді, еңбек пен қуанышты, тұрмыстың қарапайымдылығы мен қаталдығы көрсетілді. «Бейбіт оттар» картинасы қоғамдық үлкен ойларға толы болды. 1961 жылы бүкіл Одақтық көрмеде картина жоғары бағаланып, мемлекеттік Третьков галереясына қойылды. Суретші Н. Гаев «Тың» сериясын 1962 жылы аяқтады.

1961-1962 жылдары шығармашылық секцияларда Қарағанды суретшісі В.И. Крыловтың, Н. Нурмухамедовтың, К. Шаяхметовтың, мүсінші А. Исаевтың, Н. Гаевтың және басқаларының жаңа туындыларын талқылау ұйымдастырылды. В. Крыловтың «Индустрияльды Қарағанды таңы» (1960) – Қарағанды шахтерлерінің өміріне, Н. Нурмухамедовтың «Қазақстан магниткасында» шығармасы – құрылыс тақырыбына арналды. К. Шаяхметовтың «Бригадир Сәуле» атты балықшы қыз портреті (1962) аса тартымды болды. Бұл жылдары мүсінші Х. Наурызбаев социалистік еңбек ері атағын алған шопандар: А. Нұрмағанбетовтің, Б. Шаяндиннің, Е. Шайкеновтың, Д. Серіковтың портреттерін салды.

1962 жылдың 19-20 ақпанында Қазақстан суретшілерінің VI-съезі шақырылды. Одақтың төрағасы С. Мәмбеевтің есепті баяндамасында, шығармашылық секциялардың жұмысына тоқтала келіп, әсіресе сын секциясының қанағаттанғысыз жұмысы аталып көрсетілді. Съезд делегаттары әсіресе, баспа органын құруды, бейнелеу өнеріндегі жаңа әдістерді игеруді, суретшілердің еңбек ақысын төлеудегі келеңсіздіктерді жоюды күн тәртібіне қойды. С. Мәмбеевтің баяндамасында «Кеңес бейнелеу өнерін дамытудағы белсенділікті көтеру үшін бүкіл одақтық және республикалық масштабта суретшілердің туындыларының көрмесін мезгіл-мезгілімен ұйымдастырып отырудың қажеттілігі» (ҚР ОМА, 701:26) айтылды. Съезд Қазақстан суретшілерінің туындыларын насихаттауға көп көңіл бөлді. Ол үшін колхоздар мен совхоздар, мектептерде картина галереяларын ашуға ұсыныс жасалды.

Съезден кейінгі жылдары Қазақстан суретшілерінің ұйымдастыруымен сурет көрмелерінің ұйымдастырылуында ілгері жылжушылықтар болды. 1962-1963 жылдары шығармашылық секциялар Бүкіл одақтық «Колхоз жері гүлдей бер» көрмесін өткізуге қызу дайындық жұмыстарын жүргізді. 1964 жылы Алматы қаласында «Тың игерудің 10 жылдығына» арналған бүкіл одақтық көрме ұйымдастырылып Қазақстан суретшілері айрықша белсенділік көрсетті. 1965 жылы өткен Қазақстан суретшілерінің VII-съезінде баяндама жасаған И.Гаев 1962-1965 жылдар аралығында 200 көрменің ұйымдастырылғанын атап көрсетті (ҚР ОМА, 816:164).

1960-жылдардың орта шенінде Алматы мен облыс орталықтарында Кеңес халқының Ұлы Отан соғысында жеңісінің 20 жылдығына, Қазан төңкерісінің 50 жылдығына орай сурет көрмелері жиі өткізілді. Кеңестік мүшелтойлардың жиілеген тұсында, әсіресе монументтік өнерге айрықша орын берілді. Осыған орай 1966-1967 жылдары Қазақстан Суретшілері Одағының монументтік өнер секциясы ұйымдастырылды. Оның құрамына Мәскеу мен Ленинград жоғарғы көркем сурет училищелерін бітірген жас суретшілердің үлкен тобы кірді (Қазақстан монументтік өнері, 1989:5-6). Бұл жылдары Қазақстан суретшілер Одағында мүсін, өнертану, театр, плакат, живопись, қолданбалы өнер, монументтік өнер, жас суретшілер секциясы және қазақ көркем өнерін насихаттау комиссиялары жұмыс істеді.

1968 жылы 24 қаңтарда өткен суретшілердің VIII-съезіне республика суретшілері үлкен

дайындықпен келді. Бұл кезде Одақ мүшелерінің саны мейлінше қомақты болып, шығармашылық секциялар мен комиссиялардың саны 10-ға жетті. Қазақтың ұлттық кәсіпқой суретшілерінің қалыптасуы біржолата аяқталды. Съезд делегаттары қазақтың қолданбалы өнеріне, қазақ көрме өнерін насихаттау ісіне айрықша көңіл бөлді. Осы орайда Қазақстан суретшілерінің баспа органының жоқтығы, сурет галереяларының сын көтермейтін жағдайы, жоғары арнайы оқу орнын құрудың қажеттігі туралы ойлар көкейтесті шығып жатты. Съезд жұмысына қатысқан Мәдениет министрі И. Омаров: «Одақ басқармасының үлкен кінәсі, мен тіпті айтар едім, қателігі бұл – қолданбалы өнердің ұмытылуы» (ҚР ОМА, 900:51) деді.

1968-1970 жылдары Қазақстан суретшілері Кеңес қарулы күштерінің 50 жылдығына, В.И. Лениннің туғанына 100 толуына орай республиканың жер жерлерінде сурет көрмелерін ұйымдастырды. Бұл жылдары көрнекті қазақ суретшісі Ә. Қастеев өзінің атақты «Түрксіб» (1969), «Аманкелді сарбаздары» (1970) атты туындыларын өмірге әкелді. Ал, мүсінші Х. Наурызбаевтың «Ш. Уәлихановтың ескеркіші» (1969) – монументтік өнердің жетістігі болды.

Қорытынды. Сонымен, 1946-1970 жылдары Қазақстан суретшілер Одағы кеңестік тоталитарлық шеңберде жұмыс істегендігіне қарамастан мәдениеттің, көркем өнердің дамуына өзіндік үлес қосты. Республикада бейнелеу өнерінің туындыларын халықтың тұтынуы үшін көптеген сурет көрмелері ұйымдастырылды. Әсіресе, кеңестік мерекелер мен мүшел тойларда сурет көрмелерін ұйымдастыру дәстүрге енді. Мұның барлығы Қазақстан суретшілері Одағының игі жұмыстарының тізбегін құрар еді. Алайда, көркем сурет туындыларының эмоционалдық ықпалын төмендеткен мазмұндарының бірыңғайлығы, идеяларының ортақтығы, идеологиялық сарыны және тағы басқалары болды. Бұл тенденция саясаттан алыс сәулет өнерінен де байқалды. Кеңестік Қазақстанда кәсіби сәулетшілердің талантты шоғыры қалыптасты. Бірақ кеңестіккезінде сәулетшілердің жобаларының талаптарын қатаң сақтау мүмкін болмады. Бұл салынған үйлердің көркемдік функцияларының сақталмай, техникалық компоненттерге пәрмен беруден көрінді. Шын мәнісінде кеңестік Қазақстанның ғимараттар мен үйлер салу практикасында «сәулеттік бақылау» орнату барынша күрделендірілді.

Әдебиеттер тізімі

- Градостроительство Казахстана. Алма-Ата: Казахстан, 1973. 180 с.
 Искусство народов СССР. Ленинград: Аврора, 1977. 422 с.
 История Казахстана. Очерк. Алматы: Дәуір, 1993. 416 с.
 Курбатов В.В. Советская архитектура. Москва: Просвещение, 1988. 280 с.
 Корбюзье Л. Архитектура XX века. Москва: Прогресс, 1977. 307 с.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА). 1773-қ., 1-т., 34-іс, 14, 20-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 50-іс, 5-6-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 62-іс, 7-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 82-іс, 29-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 94-іс, 17-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 104-іс, 44-46-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 149-іс, 22-23-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 210-іс, 19-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 257-іс, 38-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 362-іс, 10-11-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 460-іс, 21-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 514-іс, 49-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 701-іс, 26-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 816-іс, 164-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 900-іс, 51-п.
 Қазақ ССР-і тарихы. 5 том. Алматы: Ғылым, 1984. 728 б.
 Қазақстан монументтік өнері. Алматы: Өнер, 1989. 208 б.
 Осипов Д. М. О партийности Советской живописи. Москва: Советский художник, 1960. 130 с.
 Телжанов Қ. Өмір жолында. На жизненном пути. On Life Journey. Алматы: Асыл сөз, 2014. 296 б.
 Труспекова Х. Жаңа заман сәулеті. Алматы: Аспантау, 2018. 200 б.

References

- Gradostroitel'stvo Kazahstana [Urban planning of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1973. 180 s. [In Russian].
 Iskusstvo narodov SSSR [Art of the peoples of the USSR]. Leningrad: Avrora, 1977. 422 s. [In Russian].
 Istorija Kazahstana [History of Kazakhstan]. Oчерk. Almaty: Dәuir, 1993. 416 s. [In Russian].
 Kurbatov V.V. Sovetskaja arhitektura [Soviet architecture.]. Moskva: Prosveshhenie, 1988. 280 s. [In Russian].
 Korbjuz'e L. Arhitektura XX veka [20th century architecture]. Moskva: Progress, 1977. 307 s. [In Russian].

- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). 1773-q., 1-t., 34-is, 14, 20-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 50-is, 5-6-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 62-is, 7-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 82-is, 29-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 94-is, 17-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 104-is, 44-46-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 149-is, 22-23-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 210-is, 19-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 257-is, 38-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 362-is, 10-11-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 460-is, 21-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 514-is, 49-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 701-is, 26-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 816-is, 164-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 900-is, 51-p.
Kazak SSR-i tarihiy. [History of the Kazakh SSR].5 tom. Almaty: Gylym, 1984. 728 b. [In Kazakh].
Kazakstan monumenttik oneri. [Monumental art of Kazakhstan].Almaty: Òner, 1989. 208 b. [In Kazakh].
Osipov D.M. O partijnosti Sovetskoj zhivopisi. [On the partianship of Soviet painting]. Moskva: Sovetskij hudozhnik, 1960. 130 s. [In Russian].
Telzhanov K. Omir zholynda. Na zhiznennom puti. On Life Journey. Almaty: Asyl soz, 2014. 296 b. [Written in three languages: Kazakh, Russian, and English].
Truspekova H. Zhana zaman sauleti. Almaty: Aspantau, 2018. 200 b. [In Kazakh].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_160

М. ШОҚАЙ - МҰСЫЛМАН ЭМИГРАНТТАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ

Ә.Қ. Бәкір^{1*}, С.Т. Тайман¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қазақстан, Қызылорда

*Автор-корреспондент

E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru (Бәкір), st-1968@mail.ru (Тайман)

Түйіндеме. Түркістанұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі Мұстафа Шоқай өмірінің соңғы 20-жылдан астамын Еуропаның ортасында, Францияда аса күрделі эмиграциялық жағдайда өткізді. Жарқын саясаткер, жалынды публицист және тамаша шешен Стамбул, Париж, Берлин және Лондон т.б қалаларда тиісті мінбелерде жасаған баяндамаларымен, өзінің түрлі тілдердегі басылымдарында Кеңес Одағындағы большевиктік ұлттық саясатты әшкереледі. Сондай-ақ алдымен 1924 жылы құрылған «Түркістан Ұлттық Бірлігі» Орталық комитетінің мүшесі, кейін жетекшісі ретінде Мұстафа Шоқай ұйымның Түркістан халықтарының тұтастығын сақтаумен, олардың бір орталыққа бағынған ынтымақтастығын нығайта түсумен байланысты ең маңызды міндеттерін нақты тұжырымдай білді. Түркістанның жауларытым күшті екеніне, сол себепті олардың отарлық саясатымен тиімді күресу үшін ұлттық ұйымдардың бір-біріне тілектес болуына, ынтымақтас және тиімді қарым-қатынас жасау мәселелеріне ерекше назар аударды. Ол эмиграциядағы азаттық қозғалыстың стратегиясы мен тактикасын қалыптастырды, қазақ тарихындағы ұлттық күрестің жаңа түрін бастан кешірді. Осылай Мұстафа Шоқай Еуропада мұсылман эмигранттарының сөзсіз көшбасшысы бола алды.

Кілт сөздер: азаттық, эмиграция, көшбасшы, демократия, тәуелсіздік, большевиктік саясат. ұлттық ынтымақ, стратегия мен тактика, тәуелсіздік.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР09259892 «Мұстафа Шоқай мұрасындағы қолжазбалардың тарихи-деректік құндылығы» атты жоба аясында дайындалды

МРНТИ 03.20.00

М. ШОКАЙ – ЛИДЕР МУСУЛЬМАНСКИХ ЭМИГРАНТОВ**А.К. Бакир^{1*}, С.Т. Тайман¹**¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата. Казахстан, Кызылорда

*Автор-корреспондент

E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru(Бакир), st-1968@mail.ru (Тайман)

Аннотация. Лидер Туркестанского национально-освободительного движения Мустафа Шокай последние 20 лет своей жизни провел в сложной эмиграционной ситуации в Центральной Европе, во Франции. Блестящий политик, ярый публицист и блестящий оратор, он разоблачал большевистскую национальную политику Советского Союза в своих многоязычных изданиях с выступлениями на соответствующих трибунах в Стамбуле, Париже, Берлине, Лондоне. Мустафа Шокай, член ЦК Туркестанского национального единства, созданного в 1924 году, а впоследствии и его руководитель, сумел четко определить важнейшие задачи организации, связанные с сохранением целостности туркестанских народов и укреплением их централизованного сотрудничества. Вместе с этим он подчеркивал, что враги Туркестана слишком сильны, чтобы эффективно бороться с его колониальной политикой национальным организациям необходимо особое внимание уделить вопросам дружбы, сотрудничества и взаимовыгодных отношений. Таким образом он сформировал стратегию и тактику освободительного движения в условиях эмиграции, новую форму национальной борьбы в истории казахского народа. Так Мустафа Шокай стал бесспорным лидером мусульманских эмигрантов в Европе.

Ключевые слова: свобода, эмиграция, лидер, демократия, большевистская политика, национально-солидарность, стратегия и тактика, независимость.

IRSTI 03.20.00

M. SHOKAY – LEADER OF THE MUSLIM EMIGRANTS**Bakir A.K^{1*}, S. Taiman¹**¹Korkyt ata Kyzylorda University. Kazakhstan. Kyzylorda

*Corresponding author

E-mail: E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru(Bakir), st-1968@mail.ru (Taiman)

Abstract. The leader of the Turkestan national liberation movement, Mustafa Shokay, spent the last 20 years of his life in a difficult emigration situation in Central Europe, in France. A brilliant politician, an ardent publicist and a brilliant orator, he exposed the Bolshevik national policy of the Soviet Union in his multilingual publications with speeches at the respective stands in Istanbul, Paris, Berlin, London. Mustafa Shokay, a member of the Central Committee of the Turkestan National Unity, established in 1924, and later its leader, was able to clearly define the most important tasks of the organization related to maintaining the integrity of the Turkestan peoples and strengthening their centralized cooperation. At the same time, he emphasized that the enemies of Turkestan are too strong to effectively deal with its colonial policy, national organizations need to pay special attention to issues of friendship, cooperation and mutually beneficial relations. Thus, he formed the strategy and tactics of the liberation movement in the conditions of emigration, a new form of national struggle in the history of the Kazakh people. So Mustafa Shokay became the undisputed leader of Muslim emigrants in Europe.

Key words: freedom, emigration, leader, democracy, Bolshevik policy, national solidarity, strategy and tactics, independence.

Кіріспе. Мұстафа Шокайдің әлемдік деңгейдегі саяси тұлға болып қалыптасуында аса күрделі жағдайдағы эмиграциялық кезең шешуші орын алады. Ол еркін пікірлерге кеңістік берген Еуропаның ортасында орналасқан Франциядағы демократиялық һәм саяси-әлеуметтік жағдайда қайраткерлік және шығармашылық жұмысты ерекше күш-жігермен атқарып, артына мол тағлым, мол мұра қалдырды. Мұнсыз бар ақыл-ой, пайым-парасатын, күш-жігерін берісі Түркістан, арысы бүкіл түркі халқының азаттығына арнаған ұлы тұлғаның рухани әлемін толыққанды ұғына алмаймыз. Оның 1936 жылы Берлин радиосынан Түркістан жастары алдында сөйлеген сөзіндегі: «Біздің құбыламыз-өзіміздің атажұртымыз, өлкеміз Түркістан болмақ! Түркістан үшін өлу, Түркістан

үшін жан беру - бәрімізге бір мақсат, бір мұхаббат уәзифа болмақ. Мұны ұмытпау керек! Түрік халқы- батыр халық, түрік халқы-арыстан, ер халық» деген өсиеті мен түсінігі өзінің эмиграциялық өмірінің де тұрақты һәм берік танымы болатын (Шоқай, 2014: 48).

Материалдар мен әдістер. Тақырыпты ашу түрлі мазмұндағы материалдарды сұрыптауды, салыстыруды, жүйелі зерттеуді қажет етті. Бұл үшін Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы өзгеше саяси қызметін, түрлі тілдегі шығармашылық жұмысын пайдалану жеткіліксіз болып, оның аса бай эпистолярлық мұрасына да жүгінуге тура келді. Бұл мәселені Мұстафа Шоқайдың ізбасарлары А. Оқтайдың, Т. Шағатайдың естеліктерінде, белгілі алаштанушы М. Қойгелдиев, шетелдік мұстафатанушы Ә. Қара, отандық мұстафатанушылар - К. Есмағанбетов, Б. Садыкова, Г. Көкебаева, Г. Кыдыралинаның және т.б зерттеулерде де қарастырылады. Мұстафаның өрелі саяси қайраткер, майталман публицист, дүниетанымы жоғары мәмілегер ретінде терең түсінуде, оның өзге эмигранттық ұлт өкілдерімен шынайы қарым-қатынасын көрсету үшін түрлі саяси деңгейдегі, әртүрлі мінез-құлықты кісілермен жазысқан хаттарын оқи отырып, сол кездегі дәуір тынысын да, әрбір қайраткердің өре өрісін де, әлеуметтік әлеуетін де жақсы байқауға болады. Сондай-ақ Мұстафа Шоқайдың ерекше сергек ұстанымы, қарым-қатынастағы айрықша мәдениеттілігі, замана ұсынған және ортақ әңгімедегі саяси оқиғаларды терең білетіндігі, қиын мәселелерді түсінудегі пайым-парасаттылығы, әділеттілікті ту еткен адами болмысы да ашыла түсті. Бұлар ұсынылып отырған еңбектің өзіндік ерекшеліктерін айқындады деуге болады. Сондықтан қарастырылып отырған мәселе бойынша салыстырмалы, типологиялық әдістер мақаланың өзегі болғанын атап өткен жөн.

Талқылаулар. Мұстафа Шоқайдың саяси қызметін жемісті жүргізу мен орыс отаршылдығына қарсы күрестің жаңа стратегиясы мен тактикасын айқындау, Батыс елдерінің кеңестік кезеңдегі Түркістан мәселесін қандай дәрежеде білетіндігі мен түсінігін тану үшін эмиграциядағы қызметін екібағытта қарастырамыз. Біріншісі, ежелден өзіндік мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі мол, алып территорияны алып жатқан Түркістанды берісі Еуропаға, одан кейін әлемге таныстыру болды. Екіншісі, Еуропада Кеңес үкіметінің Түркістандағы отаршыл саясаты туралы әділ, шындық көзқарас қалыптастыру еді. Осы мақсатпен саясаткер, қаламы жүйрік публицист Стамбул, Париж, Берлин және т.б қалаларда тиісті мінбелерде сөз сөйлеп, Кеңес Одағындағы түркі халықтары көріп жатқан большевиктік саясатты өшкерелеген баяндамалар жасады, мақалалар жариялады.

Еуропаның дамыған мемлекеттерінің ішінде Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына қатысты Мұстафа Шоқай Ұлыбританияға ерекше мән беріп, оның Үндістандағы үстемдігінің жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізген ықпалын зерделеді. Англияны өз көзімен көру мақсатында ағылшын тілін меңгеріп, тіпті осы тілде бірнеше мақалалар да жазды. 1924 жылдан 1934 жыл аралығында М. Шоқай Лондонда алты рет болды. Осындай сапарларының бірінде Корольдің Халықаралық қатынастар институтында «КСРО және Шығыс Түркістан» деген тақырыпта жасаған баяндамасында Түркістанда атқарылып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің түп-төркінін, саяси астарын барынша дәлдікпен, нақты мысалдармен айшықтап берді. Институт кеңесінің төрағасы Н. Малькольм былайша алғыс білдіреді: «Құрметті Шоқаев мырза! Сіздің «КСРО және Қытай Түркістаны» атты тақырыпта жасаған баяндамаңыз үшін Корольдік Халықаралық қатынастар институты Кеңесінің атынан алғысымды білдіремін. Институтқа көрсеткен қызметіңіз Сіздің тарапыңыздан үлкен ізгілікті іс болды. Сөйлеген сөзіңізге тыңдағандар шын ықылас қойып, риза болды» (Шоқай, 2012: 457).

Осылай түрлі орталарда бола жүріп, мынандай жағдай анықталады: Еуропаның Ресей үстемдік жасап отырған елдердегі саяси-әлеуметтік жағдайдан хабарсыздығы, тәуелсіздік үшін күресте Батыс елдерінің моральдық көмегінен басқа сүйенер күштің жоқтығы. Сондықтан алдымен халықтың тұтастығын сақтау және бір орталыққа бағынған ынтымақтастығын нығайту, азаттық үшін күрес ең алдымен түркістандықтардың өз ісі деп есептелді. Қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және т.б. барлығы біркісідей жұмылмай, түркістандық ұран астындағы бірлікті нығайта түсуге ұмтылмай, Түркістанның болашағын қамтамасыз етумүмкін еместігіне көзі жете түсті. Сол себепті «түркістандықтардың бірлігін - ұлттық өмірдің болашағы мен мемлекеттік құрылыстың негізі» санаған Мұстафа Шоқай іс-қимылдың, ой-пікірдің бірлігіне жетудің жолдары мен тетіктері, күрестің қозғаушы күштері мәселелеріне өз еңбектерінде қайта-қайта оралып отырды. Егер 1930 жылы «Көтерілістен-ұйымшылдыққа атты мақаласында: «Әртарапта бытырап жүрген жас түркістандықтарды Түркістанның тәуелсіздік мұраттар жолындағы қасиетті күрес майданына топтастыру - Түркістан ұлттық ұйымының ең маңызды және мандайалды міндеті» - деп атап көрсетсе (Шоқай, 2007: 88), 1937 жылы жазылған «Ұлттық еркіндік және азаттық жолы» деген еңбегінде: «Біздің азаттыққа және тәуелсіздікке бастайтын ең төте және ең қысқа жол – Түркістан ұлттық майданының ішкі бірлігін барынша нығайту және оны ұлт азаттық орталықтармен тығыз үйлестіру. Бұлай болмаған жағдайда азаттық пен бостандық туралы сөз болуы мүмкін емес» - деп кесіп жазды (Шоқай, 2007: 236).

Еуропада эмиграцияда жүріп азаттық қозғалыстың стратегиясы мен тактикасын қалыптастыруда

Мұстафа Шоқай саяси қызметтің жаңаша һәм тамаша үлгісін көрсетті. Осы сәтте белгілі алаштанушы Мәмбет Қойгелдиевтің мынандай пікіріне жүгіне кетсек: «Біз бүгінгі күн биігінен Мұстафа Шоқайұлының азаттық үшін күрестің қазақ тарихындағы мүлдем жаңа түрін бастап бергенін, оның «Жаңа Түркістан», «Жас Түркістан» журналдарындағы «Түркістан Кеңестер билігі астында» сияқты белгілі еңбегі соның айғағы екенін мойындауымыз керек» (Қойгелдиев, 1993: 72). Мұндай пікірмен келіспеу мүмкін емес. Мұны ұлы тұлға болмысын азын-аулақ таныған көзі қарақты кісі сөзсіз мойындайды. Бұған біздің де толық көзіміз жетті. Осы туралы біршама ойымызды ортаға салайық.

1923 жылы Париждегі «Orientet Occident» журналында жарық көрген тұңғыш француз тілінде жазылған «Ресей саясаты және Түркістан ұлттық қозғалысы» деген мақаласында Түркістанның автономия жайлы бағдарламасын ұлттық тәуелсіздік бағдарламасына ауыстыру керек екенін жазған еді. Мұны «...орыс империясының отарлау және орыстандыру саясаты, революциялық уақытша үкіметтің әдейі немесе білместікпен жасаған қателері және Кеңес үкіметінің аяусыз езгісі еді» - деп түсіндірген болатын (Шоқай, 2012: 478). Бұл идея Франция Сыртқы істер министрлігі мұрағатында сақтаулы «Түркістан ұлттық қозғалысының мақсаттары мен міндеттері» деген француз парламентінің депутаты Жео Жеральдқа жолдаған көлемді материалда баяндалды. Мұны кейін Түркістан үшін күрес туына айналған «Яш Түркістан» журналының 1929 жылғы тұңғыш санында жарияланған «Біздің жол» атты мақаласында: «Біз, Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды» (Шоқай, 2007: 21). Ал кейінгі жолдарда күрес мақсаты: «Біздің мұратымыз - Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады» - деп атап көрсетті (Шоқай, 2007: 22). Бұдан Алаш ардақтыларының бағытын қатаң ұстанған, өз кезіндегі адамзат баласының қолы жеткен әлемдік тарих және әлеуметтік саяси ой-тұжырымдарынан жақсы хабардар жанның рухани күш-қуатын айқын тануға болады.

Профессор Көшім Есмағамбетов Мұстафа Шоқай шығармаларының он екі томдық жинағының алғашқы томының «Түркістан Ұлттық Бірлігі» ұйымының құрылуы» атты бөлімінде бұл мәселені жан-жақты қарастырды. Онда Мұстафа Шоқайдың ұйым жұмысын жолға қою үшін кешенді шараларды жүзеге асырғаны, бұл бағыттағы қиындықтар, Германияға оқуға жіберілген жастардың ТҰБ жұмысына тартылуы, тіпті ұйымның белді мүшелерінің араларында қайшылықты жайлар т.б. мәселелер кеңінен сөз болады (Шоқай, 2012: 260).

Мұстафа Шоқай «Түркістан Ұлттық Бірлігі» Орталық комитетінің мүшесі, кейін жетекшісі ретінде ұйымның Түркістан халықтарының тұтастығын сақтаумен, олардың бір орталыққа бағынған ынтымақтастығын нығайта түсумен байланысты ең маңызды міндеттерін нақты және дәйекті тұжырымдай білді. 1927 жылдың ақпанынан ұйымның «Йени Түркістан» атты журналы Стамбулда шыға бастады. Бұл басылымның басты мақсаты - Түркістан ұлттық тәуелсіздігі мен түркі халықтарының арасындағы тұтастық пен ынтымақтастық идеясын насихаттау еді. 1928 жылы журнал басшылығынан А.З. Валидидің кетуімен байланысты басылымның негізгі ауыртпалығы Мұстафа Шоқайдың өзіне түседі. Осы журналда оның «Большевиктердің Түркістандағы ұлт саясатының идеялық және практикалық қырлары», «Кеңестердің Түркістандағы аштық саясаты», «Түркістанға аштықтөніп келеді», «Орыс қоныстанушыларының деревнясы туралы», «Ұлттық мәселе жөнінде», «Тұран мемлекеті жайында» және т.б. мақалалары жарияланды. Бұл мақалаларда большевиктердің орыс емес халықтарды «бостандық» пен «азаттыққа» жеткізеді, «ұлттардың өзін-өзі билеуі» дегенжалған саясатынәлем жұртшылығы алдында әшкереледі.

Алайда азаттық үшін күрес өрісінің кеңейе түсуі, түркістандықтардың саяси белсенділігі ауқымының артуы Стамбулда шығып тұрған бұл журналдың көтерер жүгінің жетімсіздігін байқатты. «Аз көлемде шығарылған және жергілікті шарттарға тәуелді болған «Йени Түркістан» журналының жалғыз өзі бұл іске шамасы келмейді деген пікірлер ортаға шықты, нәтижесінде, 1929 жылы «Яш Түркістан» журналының шығарылуы туралы басқосулар басталды» (Оқтай, 1950: 36). Сөйтіп көп ізденістің арқасында Польша президенті, маршал Ю. Пилсудскийдің бастамасымен құрылған «Прометей» қорының қаржыландырумен 1929 жылдың желтоқсан айында Берлинде «Яш Түркістан» журналының алғашқы саны жарық көреді. Журналдың мұнда шығарылуының өзіндік себептері бар еді. Бұл жайлар «Яш Түркістан» журналының 1937 жылғы №97 санында жарияланған Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістанның» 9-шы жылы (1929.12-1937)» атты мақаласында жазылды. «Еуропа елдерінің кеңпейілділігін пайдаланып шығарып кележатқан осы бір ұлттық басылымымызды өзіміздің тәуелсіз Түркістанымызда шығаруымыз керекеді. Онда біз өзімізді қазіргіден әлдеқайда бақыттырақ сезінер едік» дегенарманмен басталған мақалада автор түркістандық мұғажырлардың басқа өлке халықтарының мұғажырларына ұқсамайтынын, оның саяси ұйымы, саяси партиясы жоқ екендігі, бірақ соған қарамай кең мағыналы күреске шығып, тарихи тұрғыдан Түркістан мәселесін көрсете білгендей жол табылғанына тоқталады. Бұдан

ары мақалада 1922 жылдың соңында Кеңес үкіметі халықтың өз саясатына деген наразылығын жұмсарту мақсатында Германияға бір топ жастарды оқуға жібергені айтылады. Алайда кейін Кеңес басшылары бұл әрекеттеріне қатты өкініп, сол жастар арасынан «Мұстафа Шоқай агенттері», «фашист шпиондары дайындалды» деп жала жабуға дейін барған болатын. Осылай «Яш Түркістан» журналы Түркістан халқының азаттық рухына, Германияға оқуға келгендер мен Түркиядағы жастарға арқа сүйеп дүниеге келген еді (Шоқай, 2012: 278).

Шын мәнісіндегі Түркістан азаттығы жолындағы ұлттық қозғалыстың жалынды жаршысы, тәуелсіздік идеясының асқақ туы бола алған журналдың 1929 жылдың желтоқсан айынан 1939 жылдың қыркүйек айына дейін 117 саны жарық көрді. Мұстафаның мұнда жарық көрген 224 еңбегі кеңестік Ресейдің бұрынғы патшалық Ресейдің тікелей мұрагері екенін дәлелдеп, отаршылдық саясатты бүкіл әлемге әшкереледі. Большевиктер артқы шепке ығыстырып тастаған ұлттық мүдделер мен ұлттық мұраттар алға шығарылды. Отарлықтан көмескі тартқан ұлттық рухты оятты (Нүсіпханұлы, 2020: 158).

Айрықша білімдар, бірнеше тілдерді жетік білетін Мұстафа Шоқай алғашқы күндерден бастап журналда басылатын материалдардың шындыққа толық сәйкестілігіне, мазмұны мен идеялық ұстанымдарына, материалдардың сапалы мен терең мағыналы болуына, сан салалы тақырыптарды қамтуына тұрақты көңіл бөлді, оның идеологиялық бағыт-бағдарының қалыптасуына зор еңбек сіңірді. Журналдың алғашқы санынан ерекше көңіл бөлінген мәселе ТҮБ-нің бағдарламалық бағыты болды. Мұстафа Шоқай ТҮБ-нің бірінші кезектегі міндеті және таяу арадағы мақсаты туралы «Көтерілістен- ұйымшылдыққа (Көтерілістен-ұйымға)» атты мақаласында былай атап-атап көрсетті: «1) Түркістанды орыс пролетариаты үстемдігінен құтқару; 2) Түркістанда орыстың кез келген үстемдігінің орнауына жол бермеу; 3) Бәрінен бұрын ұлттық, тәуелсіз Түркістан мемлекетін құру болып табылады» (Шоқай, 2007: 86). Ал 1932 жылы «Түркістан түрікшілдігі» атты мақаласында: «Түркістанның болашағы «Тәуелсіз Түркістан» ұраны астында Ресейден бөлініп шығып Түркістан мемлекетін құратын халық бұқарасының қолында, татарлар мен башқұрт бауырларымыз Түркістан Түрік мемлекетімен қойындасып, қолтықтасып кете алса, түрікшілік пен түрік рухы үшін ұлы табыс болар еді. Біз бүгін ұлтты құтқару кересімізде, ұлттық құрылысымызда түркістандықтарды ру, ұлыстарға бөліп іштен іріткі салатындарды Түркістан ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары деп есептейміз. Қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен бәрі бір кісідей жұмылып Түркістанның ұлттық ұраны астына топтаспайынша, Түркістанның болашағын қамтамасыз ету мүмкін емес» деп жазды (Шоқай, 2007: 256). Бұл үзіндіден үш мәселенің басы ашылады. Бірі - түркістандықтардың татар, башқұрт бауырлармен «қойындасып, қолтықтасуынан» тұтас түрікшілікпен түрік рухының күшеюі. Екіншісі - түркістандықтардың ру, ұлыстарға бөлінбей бір ұлттық ұранның астына топтасуы. Үшінші - осындай түркі тұтастыққа іштей іріткі салатындар ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары екендігі.

«Прометей» қозғалысы Польшаның Бас штабы мен Сыртқы істер министрлігінің Шығыс бөлімі эмигранттардың барлық топтарын біріктіру және КСРО-ға қарсы пайдалану туралы Ю. Пилсудскийдің алға қойған міндеттеріне байланысты құрылған болатын. 1927 жылдың көктемінде Мұстафа Шоқай Стамбулда өткен ТҮБ-нің конгресінің тапсырмасы бойынша «Прометей» ұйымына кіреді. Ал ұйымның идеологиялық қызметінің мазмұны М. Шоқайдың әртүрлі тілде жарық көрген шығармалары мен хаттарында сипатталды. 1931 жылдың 16 қазанында Польша барлау қызметінің майоры В. Добровскийге жазған хатында бұл нақты көтерілген болатын. «Түркістан мәселесі – ұлттық мәселе» дей отырып, оның нәтижелі болуы үшін елдің ішінен де, одан тыс жерлердегі түркістандық эмигранттардың арасынан да мықты ұйымдасқан қолдау керектігін, ұлттық мәселеде эмиграцияның рөлін жай ғана «қосымша» деп қарауға болмайтынын, құрамы барынша толық, қазіргісіне қарағанда қаржылық және интеллектуалды-техникалық күштердің ауқымының мәндірек болуын атап көрсете келіп, Мұстафа Шоқай эмиграциялық қызметтің қазіргі және түпкі мақсатын былайша ашып берді: «Қазіргі жағдайда эмиграцияның міндеті әртүрлі жағдайлармен Шығыс елдерінің мыңдаған шақырымында бір-бірінен бөлектеніп, шашылып кеткен эмигранттық топтар арасындағы ұлттық тәуелсіздік идеясын насихаттау, идеялық байланыс пен ұйымдасқан бірлікті орнатуға үгіттеу істерімен шектеледі. Эмиграцияның міндеті - Түркістан мәселесін «интернационалдық» («халықаралық» деп айтқан жақсырақ болар) ортаға шығару (қозғау) екені өзінен-өзі түсінікті нәрсе» (Шоқай, 2006: 189). Автор бұдан ары Еуропаның да, бүкіл әлемнің де қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайы бейбітшілік пен тыныштықты қалайтынына тоқталып, Еуропа түркістандықтардың әдемі көздеріне бола немесе «каналшылардың тапталған құқықтарын қорғаймын» деп, большевиктермен қызыл кеңірдек болмайды және соғысуға бармайтынын айта келіп: «Бізге қарсы жүз миллиондық ұлы орыс халқы тұр. Оның ұлттық үстемдігіне қарсы күресті біз барлық «шет аймақтар» - кавказдықтар, украиндық және басқалар тығыз байланыста ғана жүргізуіміз керек. «Интернационалдандыру» - тек осы мәнде ғана маңызды және сөзсіз қажет. Ол іске асатын жұмыс және оны ұйымдық жағынан жүзеге асырамыз...» деп жазды (Шоқай, 2006: 189). Мұндай маңызды мақсатты Мұстафа Шоқай Түркістанның азаттығына

қарсы жаудың тым күшті болуымен байланыстырып, түркістандықтардың азаттық алу жолындағы жеке-дара күресінің ойдағыдай нәтижелерге жете алмайтындығынан нақты қойып отыр. Осындай себеппен ол Ресейдің отарлық езгісін көріп отырған басқа да халықтардың өкілдерімен күш біріктіруді, өзара байланысы жоқ жергілікті сипаттағы жеке-жеке бас көтерулерді ұйыстыруға, одақтасарды айқындау мәселесіне, бір мықты саяси ұйымының маңына топтастыруға ерекше мән береді.

Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы өмірін арнайы зерттеу объектісі еткен мұстафатанушы Б. Садықова «Прометей» қозғалысының бірнеше міндеттері мен мақсатын былайша ашып берген еді: «Совет еңбекшілерінің саяси санасын ауызша құралдармен ояту және прометейшіл халықтарды саяси күрес нысандарына тарта отырып, ұлттық қозғалыс пен ұлттық тәуелсіздік үшін күресті теориялық және практикалық жағынан жетілдіре түсу, Еуропаның және әлемдік қауымдастықтың жалпыресейлік мәселеге, большевизмге және сталиндік тоталитаризмге қатынасын қалыптастыру еді. Ал мақсат прометейшіл халықтардың өзін-өзі басқару құқығына ие ету болатын» (Садықова, 2009: 72).

«Прометей» ұйымының ықпалымен 1929 жылы 5 маусымда Варшавадағы Шығыстану институты Кеңестер Одағының ішкі және сыртқы саясатына арналған ғылыми-теориялық конференция өткізді. Осы конференцияда Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметінің Түркістандағы отаршыл саясатын талдауға арналған баяндама жасады. Бұл тыңдауға КСРО Сыртқы істер министрлігі Шығыс бөлімінің басшысы генерал Голушко және басқа ресми әскери адамдар қатысты (Қойгелдиев, 1997:45). 15 жыл бойы жарық көрген «Promethee» журналының негізін құрушы да, егесі де тәуелсіз Кавказ (Грузия, Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ) комитеті болды. Мұстафа Шоқай 1927 жылдан бұл журналдың редакциялық комитетінің мүшесі ретінде оның жұмысына белсенді қатысты. Ал 1928 жылғы маусымда шыққан санынан журналдың ішкі мұқабасындағы «Прометей» сөзінің астындағы «Украина мен Кавказ халықтарының ұлттық қорғаныс органы» деген айдарға «Түркістан» сөзі қосылды (Қара, 2004: 179). Мұстафа Шоқай «Прометей» ұйымындағы бірсыпыра эмигранттық ұлттық қозғалыс өкілдерімен тығыз қарым-қатынас жасады. 1919 жылғы қаңтар айының бас кезінде Баку қаласына болғанда басталған, кейін Парижде жалғасын тапқан Әзірбайжан саяси эмигранттарымен қызметі туралы сөз еткенде оның «Яш Түркістан» журналының 1933 жылғы №42 санында Әзірбайжанның Ұлттық мемлекет болып жариялануының 14 жыл толуына байланысты «28 мамыр» атты аса тағылымды мақаласында: «Мен бұл арада біз түркістандықтардың осы бір айтулықүнге байланысты сүйініші етжақын бауырларымыздың сүйінішімен біте қайнасып жатқанын білдіру үшін«біз» сөзін қолданып отырмын» деп бастап, әзірбайжандықтарға деген шынайы сезімін былай танытты: «Саяси күрес дәуірінде өтіп жатқан әрбір жыл, әрбір ай біздің шапшаң қимылдауымызды және өзара тығыз ынтымақта болуымызды талап етеді. Әлсіз болуымыздың және қазір де әлсіздік танытып отыруымыздың басты себебі - біздің өз бойымызда бар мүмкіндіктерді танып-біле алмағанымыздан болып отыр. Шын мәнісінде біз аса зор күшке иеміз. Бұл күш – түрік бірлігі, түрік шептерінің бірлігі, сөз жүзіндегі ғана емес, іс жүзіндегі бірлігі...» (Шоқай, 2007: 317). Міне, көріп отырғанымыздай, бұл мақалада көтерілген түрік бірлігі мәселесі бүгінгі күн үшін де маңызын әсте жойған жоқ, қайта бұған деген қажеттілікті күшейте түсіп отыр. 1938 жылы «Прометей» қозғалысының жалпы жиналысында журналдың аты «La Revuede Promethee» деп өзгерді. 1936 жылы әртүрлі себептермен бұрынғы «Прометей» журналынан қол үзген М. Шоқай 1939 жылы қайта оралып, журналда оның бірнеше мақалалары жарық көреді.

Мұстафа Шоқай мен Грузияның саяси эмигранттары арасындағы қарым-қатынас та мазмұнды болды. Өз елдерінің тәуелсіздігі үшін күрескен кавказдықтарға деген өз көзқарасын Мұстафа Шоқай 1934 жылы жазылған «Кавказия федерациялық келісімі» атты мақаласында былайша айқындап еді: «Біздерге, Ресейден бөлініп өзіміздің тәуелсіз мемлекетімізді құру мақсатында күресіп келе жатқан халықтарға, Ресейге қарсы бағытталған ұлттық күресіміздің мүддесі тұрғысынан қарағанда Кавказ мәселесі айрықша маңызды. ...Біз бұл келісімді таяу болашақта өз рөлін толық атқарып, атамекенімізді орыс империализмінің бұғауынан құтқаруға көмектеседі деген үміттеміз» (Шоқай, 2007: 34). Осылай ұлттық тәуелсіздікке ұмтылған барлық халықтардың тізе қосып, күш біріктірулерінің жолдарын жан-жақты іздестіріп, бірге қимылдайық деген мақсатпен айтылған: «Орыс империализміне қарсы күрес майданындағылардың ұлтын, дінін, нәсілін, партиясын тергеп-тектемейік, алаламайық. Тек осындай жол ғана бізді ұлттық азаттыққа жеткізе алады... Бұдан басқа жолдардың барлығы алдамшы, тұйық...» деген сөздер саяси күрестің тамаша тактигінің ойынан туған идея еді (Шоқай, 2007: 235). Бұлай ұйымдастыру тәсілдерін тандап алу ұлттық талап-тілектердің толық жүзеге асырылуына көмектесетінін саяси күрес тәжірибелері талай рет дәлелдеген болатын. Дегенмен кейбір принципті мәселелер төңірегінде Мұстафа Шоқай «Прометей» ұйымынан аулақ та тұрған. 1938 жылғы 17 тамызындағы осы ұйымының идеологы және насихатшысы әзірбайжан қайраткері М. Векиллиге жолдаған хатында түркістандықтардың бұл ұйымнан алшақ екенін ескерткен. Прометейшілдердің түркістандықтармен

келіспестен, ойларына келген қолайсыз істер жасап, беделдерін түсіріп алғандығын жазып, олардың жалпы ұлттық істерді «топтық» деңгейге түсіргені үшін айыптаған болатын (Шоқай, 2006: 100). Осы тұста кейбір прометейшілдердің түсініспеушілікке ретсіз негіз еткен Мұстафа Шоқайдың 1939 жылғы «Яш Түркістан» журналының 114-санында жарық көрген «Түрік бірлігі хақында» деген еңбегіне арнайы тоқтай кетейік. Автор «Түрік бірлігі - турасын айтқанда «мұғажырияттағы түрік топтарын бірлестіру» мәселесі өз алдына жаңа мәселе болып тұрғанын, оның бүгінгі күнге дейін жеке әңгімелер мен мақалалардың тақырыбы болып келгенін, алайда оның нәтижелі болмағандығы біздің өмір сүрген кездің жағдайынан туындаған себептердің үстем болып отырғандығынан дейді. Бұл арада азаттық күресінің тактикалық мәселесі алға шығады. Мұстафа Шоқайша, түрік дүниесі «геосаяси» жағынан біртұтас бірлік түзуге қолайсыз. Мысалы, Әзірбайжан түріктері өзінің жағрапиялық және содан туындайтын басқа да жағдайлары жағынан Кавказ жерімен және Кавказ халқымен тығыз байланысты. Бірақ та Кавказ халықтарының ешқайсысы да жеке-дара тәуелсіздікке қол жеткізе алмайды. Сондықтан Мұстафа Шоқай Ресей империализміне қарсы күресіп жатқан халықтар ұйымдастырған «Прометей» майданымен де есептесу қажет, өйткені бұл майданға Ресейдің қол астындағы түрік халықтарынан басқа түріктер де, тіпті мұсылман емес халықтар да кіреді дейді (Шоқай, 2007: 358). Әңгіме Ресей империализмінің үстемдігін көріп отырған халықтардың ұлтымен, нәсілімен, басқа да ерекшеліктерімен есептеспей, қарсылық бірлігімен санасуда болып отыр еді. Ал 1939 жылғы «Яш Түркістан» журналының №116-117 сандарында жарық көрген «Түрік бірлігі төңірегіндегі көтерілген орынсыз айтысқа орай» атты мақалада «Идель-Орал» қоғамының негізін қалаушы және оның «Прометей» ұйымындағы өкілі Аяз Исқақи әпенді Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістан» журналының 114-санында жарияланған «Түрік бірлігі» атты мақаласында көтерілген идеяларға қарсылық білдіріп, бірнеше мәселелер көтерген болатын. Осының мәндірек деген екеуіне тоқтай кетейік. Біріншісі - Мұстафа Шоқайдың жазғаны бұрмаланып, «Прометей майданындағы» Кавказия, Түркістан және Украина ұйымдары өкілдерінен құрылған «Достық комитетін» «Үміт майданы» деп шатастырып, комитетті «Прометей майданына» қарсы қояды. Екіншісі - «Түрік бірлігі» мақаласындағы М. Шоқайдың «түрік топтарын бірлестіру мәселесі, шын мәнінде, саяси мәселе» дегенін Аяз әпенді біздің «Мәдени бірлікке» көшкенімізді МЧ (Мұстафа Шоқайды айтып отыр - Ә.Б) әпенді білмей ме деп сынады. Мұстафа Шоқай бұған мәдени бірліктің өзі саяси іс-қимылдарды қажет етеді деген уәж айтады. Мақалада басқа да бұрмалауларға дәлелдер келтіріп, автор «...Қазір бір түрік ұйымына біріге алмай отырғанымызда, осы күнге дейін өзіміз қатысып келген «Прометей» майданына адал болып, соның ішінде тұрып та түркістандықтар, еділ-оралдықтар және қырымдықтар дос-дұшпанның көз алдында бір-бірімізбен мәдени-рухани байланыстарымызды нығайтып, әйгілеп жүрейік» деген тұжырым жасайды (Шоқай, 2007: 374).

Мұстафа Шоқай туған халқының ұлттық тәуелсіздігі жолындағы күресті басқа тәсілдермен жүргізудің жолын да қарастырған болатын. Мысалы, халықаралық конференцияларға қатысу, тым болмағанда оларға хаттар жіберу және өзі де сөз сөйлейтін жиналыстар ұйымдастырудың мүмкіндіктерін табу. Бұл ақпарат құралдарында ол жеке Түркістан халқының ғана емес, бүкіл түрік тұқымды барлық халықтардың дамуын ойлап, жоғын жоқтады. Мысалы, Мұстафа Шоқай 1920 жылдары Швейцарияның Лозан қаласында жиналған Түркияның тағдыры жөніндегі халықаралық конференцияға Түркістан және жалпы Түрік әлемі жөнінде үндеу хат жіберумен қанағаттанбай, сол конференцияға өзі барып, тиісті кісілермен бетпе-бет сөйлескен. Мысалы, Түркия делегация бастығының орынбасары доктор Рыза Нұрға жолығып, ұзақ кеңескен (Оралтай, 1997: 9).

Міне, жоғарыдағы хаттар мен мақалалардың саяси һәм парасатты мазмұны М. Шоқайдың түркі халқының қамын ойлаған эмиграциядағы ұлт өкілдерінің бірлігін ойлаған берік ұстанымын білдіріп ғана қоймай, оның жалпы мұсылман эмигранттары көшбасшыларының бірі екенін айқын танытады. Мұстафа Шоқайдың 1929 және 1939 жылдардың арасындағы саяси һәм шығармашылық қызметімен танысу оның бұл кезеңінің ерекше жемісті болғанын көрсетеді. Осы жылдары Мұстафа Шоқайдың бірнеше тілде жазылған, сан тақырыпты қамтыған 700-ден астам еңбегі дүниеге келді. Бұл қарқынға «Яш Түркістан» журналының айрықша шабыт қосқанын да айта кеткен артық емес. К. Есмағамбетов: «М. Шоқайдың туындылары Батыс елдерінде сенімді дереккөз ретінде саналды. Өмірінің соңғы күндерінде оған Ұлыбритания, АҚШ, Франция, Германия, Италия, Түркия, Польша, Румыния, Голландия, Швециядан Орта Азия мен Қазақстан тарихы, Ауғанстан мен Шығыс Түркістандағы жағдай, халықаралық қатынастар мәселелері бойынша ақыл-кеңес сұраған хаттар легі толастамады» деп жазған болатын (Шоқай, 2012: 442). Шынында да Мұстафа Шоқайдың түрлі саяси деңгейдегі, әртүрлі мінез-құлықты кісілермен жазысқан хаттарын оқи отырып, сол кездегі дәуір тынысын да, әрбір қайраткердің өрелі өрісін де, әлеуметтік әлеуетін де жақсы байқауға болады. Сондай-ақ Мұстафа Шоқайдың да саяси қайраткер, майталман публицист, дүниетанымы жоғары мәмілегер ретіндегі ерекше сергек ұстанымы, қарым-қатынастағы айрықша мәдениеттілігі, замана ұсынған және ортақ әңгімедегі саяси оқиғаларды терең білетіндігі, қиын мәселелерді түсінудегі пайым-парасаттылығы, әділеттілікті ту еткен адами болмысы да ашыла түседі.

Башқұрт жазушысы Абдулкадыр Инан 1929 жылғы 2 наурыз күні Стамбулдан М. Шоқайға жазған хатында «Есіңізге алып, хат жазғаныңызға көп риза болдым. Төбем көкке тигендей болды. Сауалдарыңызға жауап жазып жатырмын...Башқұрт hareketі хақында Салах Атнағұлов (жазушы, саяси қайраткер - Ә.Б.) «Башкирия» деген кітап шығарған еді. Оның бірталайы бітті. Менде артық түптелгені бар. Егер бұл кітапты көрмеген болсаңыз, өзіңізге материалдарымен бірге жіберемін» (Шоқай, 2006: 154). Сонымен бірге хат иесінің «Башқұрт аймағы», «Білім» деген башқұрт басылымдарын ұсынуына қарағанда Мұстафа түркі тектес башқұрт халқының тарихына да қызығушылық танытқан сияқты. Сондай-ақ Мұстафа Шоқай кейбір шетелдіктердің Түркістан жөнінде материалдар жинап, кітаптар дайындауларына көмектесумен шектелмей, тіпті ондай кітаптардың тиісті бөлімдерін жазып та берген. Мәселен, неміс тілінде 1942 жылы «Түркістан» деген атпен шыққан R. Olzscha мен C. Cleinow бірігіп жазған 434 беттік кітаптың 363-беттен 409-бетке дейінгі бөлігін өзі жазған (Оралтай, 1997: 7).

Эмигранттар арасында үлкен қызығушылық туғызған, 1928 жылы француз тілінде тұңғыш жарық көрген «Орта Азия Кеңестер қол астында», ал 1935 жылы толықтырылып «Кеңестер қол астындағы Түркістан» деген атпен қайта шыққан кітап Мұстафа Шоқайдың сол кездің өзінде-ақ өз елінің аса зиялы тобына жататынын, Орта Азияда болып жатқан оқиғаларды жақсы біліп, мәселелерді терең түсінетінін танытқан болатын. Сондықтан бұл еңбектер Батыста кеңестану ғылымының бастауы болды (Кыдыралина, 2011: 3).

Кітап туралы пікірін ерте танытқан Әзірбайжан Демократиялық Республикасының Парламентінің төрағасы Топчибашы Әли-Мардан 1928 жылғы 30 тамызда жазған алғашқы хатында «Орта Азия Кеңестер қол астында» кітапты оқып шыққанын, одан алған әсері туралы автормен бөлісіп, өзі басқарып отырған делегация және әзірбайжан зиялы құрамы үшін кітаптың бірнеше данасын жіберуін сұраған (Шоқай, 2006: 102). Башқұрт әскери басқармасында, кейін Деникиннің армиясында қызмет еткен, Бельгияға, одан соң АҚШ-қа қоныс аударған А. Демидов 1935 жылғы 8-інші желтоқсанда Филадельфиядан жолдаған хатында Нью-Йорк газетінен «Кеңестер қол астындағы Түркістан» («Түркестанподвластью Советов») атты кітабының баспадан шыққаны жөніндегі ақпаратты оқып қуанғанын, оның енді авторға жаңа мәртебе алып келетінін білдіреді. Ал құмық, солтүстік кавказдық саясаткер Г. Баммат осы жылғы 10-шы желтоқсанда жазған хатында Түркістан туралы жаңа кітаптың қолға тигеніне қуанышын танытқан болатын (Шоқай, 2006: 284-285). Ал француз ғалымы Ж. Кастанье 13-желтоқсанда жолдаған хатында «Кеңестер қол астындағы Түркістан» атты кітапты зор ықыласпен оқып шыққанын жаза отырып былай деген: «Түркістанмен жете таныс, оны сүйген, оның өмірімен, болашақ үміттерімен біте қайнасқан мен сияқты адам Сіздің дауысыңыз – Түркістанның дауысы, зәбір-жапа шеккен, екіжүзділік пен әділетсіздіктен жараланған елдің дауысы екенін анық сезеді» деп тебірене жазады (Шоқай, 2006: 286).

М. Шоқайдың эмиграциядағы түрік ұлттық қозғалыс өкілдерінің өзара жазысқан хаттарымен танысу арқылы олардың арасында да күрделі мәселелердің болғанын байқауға болады. Түрік әлемі халықтарының тағдыры туралы көзқарастардағы айырмашылықтар, басшыларының жеке менмендіктері, олардың кеңестік құпия органдардың араласуы т.б. совет өкіметіне қарсы күресте күштерін біріктіруге мүмкіндік те бере бермеген еді. 1929 жылы 21 ақпанда Краковтан Мұстафа Шоқайға жазған хатында Уфа губерниясының тұрғыны, саяси қайраткер, заңгер О. Тенерекұлы: «Мен де Сіз сияқты жалпытүріктік көзқарасты ұстанамын, Түркістан туралы мәселеге немқұрайлы қарай алмаймын, Ресейде түрік ұлттық мәселесі тәуелсіз Түркістан болғанда ғана шешілетініне сенемін» деді (Шоқай, 2006: 121). 1932 жылғы 12 наурызда Стамбулдан жазған хатында М. Векилли аттасынан алған хаттан өз сөзімен айтқанда, Париждегі «өз көшелеріндегі» жағдайды егжей-тегжей түсінгені, көп нәрсеге көзін ашқанын жазған болатын, Мұстафа Шоқай М. Векиллиге жазған жауабында: «Сіз дұрыс айтасыз, біздің «түрік майданында» олқылықтар көп. Бұл олқылықтарды жөндеу, дұрысын айтқанда, бүтіндеу – ең бірінші тұрған міндет» - деп жазды (Шоқай, 2006: 227).

Ең бір өкініштісі - мұндай түсініспеушіліктің саяси күресті бірге бастаған, не бір қиын кезеңдерде бірге болған, башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі, шығыстанушы ғалым А.З. Валидимен болғаны. Шындап келгенде, мұндай түсініспестік 1918 жылдардан басталған болатын. Ал кейінгіні мынандай себептері бар еді. Біріншісі, М. Шоқайдың эмиграциядағы орыс демократтарының басылымдарына қатысуы. Мұның аяғы насырға шауып, 1927 жылы М. Шоқай «Түркістан Ұлттық бірлігі» Орталық комитетінен, тіпті ұйымнан шығуға мәжбүр болды. Бірақ өмір М. Шоқайдың бұл ақпараттық алаңын пайдалануының тиімді болғанын көрсетті. Екінші мәселе - А.З. Валиди «Түркістан Ұлттық бірлігін» федеративті ұйым деп, башқұрт ұлт-азаттық қозғалысын соның бір ұйымы ретінде түсінуі еді. Мұндай пікірмен Мұстафа Шоқай әсте келісе алмады, жеке-дара күреспен еш мәселе шешілмейтініне сонау Түркістанда жүргенде-ақ көзі жеткен тұғын. Ал эмиграцияда саяси күштердің бірлігі қажет екендігін тіпті дәлелдеудің қажеті жоқ екені түсінікті.

Мұстафа Шоқайдың ерекше бір қасиеті пікірлескен не сұхбаттасқан кісінің қайшылықты көзқарастарымен еш келісе қоймаса да, оның өзіндік қасиеттерін көре білді, оны ашық айтты. Ол Заки Уәлидидің өз әріптестерімен қақтығысы кезінде оның саяси көзқарастарын сынай отырып,

оның ғылыми бағыттағы жұмыстарын жоғары бағалады. Бұған 1930 жылы 27 мамырда жазған хатындағы мына жолдар дәлел бола алады: «Валидовтың саяси мәселелер бойынша кейбір, шындықты айтсақ, көптеген пікірлерінің даулы екендігін біле отыра..., мен Валидовқа ғылыми сипаттағы мақалалар жазуға мүмкіншілік беруді жақтаймын. Ол ғажап эрудит, біздің тарихымызды, этнографиямызды жақсы біледі, оның әрбір мақаласы аса құнды және басылымның мазмұндық әрін күшейте түседі» (Көкебаева, 2021: 4). Осылай Мұстафа Шоқай саяси әріптестерімен қарым-қатынасында жеке бас араздығынан жоғары тұрды, оның кейбір көрнекті эмигранттармен келіспеушілігі идеялық айырмашылық пен саяси күрестің тактикасы мәселесіне қатысты болды.

Нәтижелері. Тақырып ауқымы кең болғанымен, мақаланың көтерер жүгіне қарай қол жеткен материалдарды ғана зерделеуге мәжбүр болдық. Осы күнге дейін Мұстафа Шоқайдың мыңнан астам шығармашылық мұрасының негізінен «Яш Түркістан» журналында жарық көрген 224 мақаласы ғана қазақ тіліне аударылып отыр. Орыс тіліндегі 400-ден астам мақаласын былай қойғанда, 130-ден астам француз тіліндегі, ағылшын, неміс және поляк тілдеріндегі 17 және Стамбулда шыққан «Йени Түркістан» журналында жарияланған мақалалар т.б. әлі қазақ тіліне аударылған жоқ. Дегенмен зерттеу объектісі етіп алған материалдар тақырып мазмұнын белгілі бір деңгейде ашуға мүмкіндік берді. Біріншіден, Мұстафа Шоқайдың берісі Түркістан халқының, арысы бүкіл түркі дүниесінің азат болуын, еркін өмір сүруін ойлаған, армандаған ұлы қайраткер екендігіне көз жеткізілді. Екіншіден, қайраткердің артынан қалған бірнеше тілде жазылған мол мұрада Кеңес Одағының ұлттар жөніндегі ұстанған саясаты жан-жақты талданды, әшкереленді. Бұл эмиграциядағы көптеген ұлттардың азаттық күрес жетекшілеріне үлгі-өнеге болды.

Мұстафа Шоқайды эмиграциядағы ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшісі ретіндегі ұйымдастырушылық қабілетін, өз ұстанымынан таймайтын саясаткер екендігін мойындаған эмиграциядағы әзірбайжан қайраткері, «Прометей» ұйымы басшыларының бірі М. Векилли «Кавказ бірлестігіндегі» алауыздықтарға, келіспеушіліктерге тоқталып, оған «біздің ұлттық күштерімізді біріктіру жолында Сіздің көмегіңіз бен қолдауыңызды күтемін. Себебі, біздің ісімізге Сіздің жаныңыздың ашитынын білемін» деуі жайдан-жай емес еді (Шоқай, 2006: 74). Ал Мұстафа Шоқай қайтыс болғаннан кейін оның еңбегіне Еуропадағы Грузия Демократиялық Республикасының елшісі Акакий Чхенкели мынандай баға беріп еді: «Мұстафаның қызметі Парижде, Лондонда, Женевада және басқа Батыстың орталықтарында соншалықты есептеуге келмейтін сан салалы және жемісті болды. Өзіміз құрған «Кавказ, Түркістан және Украина халықтары достығы» қоғамында ол өз еліндей үлкен орын алды. Бұл кезде Мұстафа аты Түркістанның кең көпшілігіне ғана емес, бүкіл Совет Одағына танымал болды. Бұған ол жақтан әртүрлі жолмен алған газеттер мен брошюралар куә бола алады. Осында сирек келген түркістандықтардан Түркістан төңірегінде жалғыз ғана адамның дауысына таң қалғандарды аз естіген жоқпыз. Совет-Герман соғысы кезінде соғыс тұтқындары лагерлердің бірінен ол өзіне тән батылдықпен атуға бұйырылған бірнеше ондаған еврейлермен шатастырған жас грузиндерді атылудан құтқарып қалады. Ол өз өмірін қатерге тігіп, қорқынышты қатені түсіндіре отырып, үкімнің орындалуын тоқтатқан. Міне, қандай жабайы кезде өмір сүрді және күресті біздің Мұстафа. Сен жоқсың, қымбатты дос, бізде жақсы ғасырда өмір сүріп жатқанымыз жоқ, ал сенің атың мен идеяң біздің халықтар достығының символы болып біздің ортамызда қалады» (Шоқай, 2014: 325).

Эмиграциядағы Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі Мәскеуге де белгілі болды. 1924 жылы Лубянкадағы Кеңестік мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің Сталинге жолдаған жедел хатында қазақ интеллигенциясы өкілдерінің мұсылмандар басым тұратын жерлерде жеке мемлекет құруды насихаттап жүргенін, олардың «тәуелсіз Түркістан» мемлекетін көксейтіндігін хабарлаған болатын (Совершенно секретно, 2001: 274). Сондай-ақ Кеңес көсемі И. Сталин 1925 жылдың 29 мамырында РК(б)П Қырғыз өлкелік комитетінің Бюро мүшелеріне «ақгвардияшыл баспасөзге мәлім Шоқайдың» қазақ басылымдарынан алынған мәліметтерді пайдаланғаны туралы мынандай мазмұнда хат жазғаны белгілі. Онда «Біз өкіметті, - деп атап көрсетті Сталин, - жастардың саяси және идеологиялық тәрбиесін партияда жоқ буржуазиялық интеллигенттерге табыстау үшін алғанымыз жоқ. Бұл майдан толығымен және еш қалдықсыз коммунистерде қалуы қажет. Олай болмаған жағдайда шоқайшылардың жеңісі Қырғызстанда (Қазақстанда) болуы әбден мүмкін. Ал бұл Қырғызстандағы коммунизмнің идеологиялық және саяси күйреуімен теңбе-тең» (Журавлев, 2009: 345). Кейін «Шоқайшылар» сөзі Кеңес үкіметінің Мұстафа Шоқай идеясымен күресінің басты терминіне айналды.

Қорытынды. Мұстафа Шоқай Түркістанда әуелі автономия, кейін тәуелсіздік үшін күреспен шектелген емес. Ол барлық түркі халықтарын большевиктік отарлауға жан-жақты қарсылықты ұйымдастырушылардың ортасында болып, қайтпас қайсарлық пен ерен еңбектің үлгісін көрсетті. Ұлы тұлғаның өзіндік бір ерекшелігі де осында жатыр еді. Алға қойған мақсатына қол жеткізу жолында өзінің абырой-беделіне нұқсан келмейтін кез келген қолайлы мүмкіндіктерді пайдалануға ұмтылды. Өмірінің соңына дейін өз халқының келешегі мен тыныштығы үшін еш аянбаған, бүкіл түркі әлемінің қамын ойлаған, нағыз қайсар күрескер, өзінің Мұстафасының адами һәм саяси

болмысы туралы Мария Шоқай былай жазған болатын: «Саясатта да ол намысқой әрі жанға жақын болуы арқылы адамдардың жүрегіне жол табатын. Пікірталаста қызу қанды болушы еді. Өз пікірін дәлелдеуде қарсыласының намысына тиюден аулақ болатын. Көзқарас жиегі кең болғандықтан, өзінің ойын еркін жеткізетін және айтқан пікірінің тыңдаушыға ұнаған-ұнамағанына мән бермейтін. Мұстафа тар ауқымды ұлтшылдықтың дүшпаны еді. Ол бүкіл Түркістан ұлттарының бірігуі жолындағы күрескер еді» (Шоқай, 2007: 217). Шынында да, сұңғыла стратег, қайраткер Мұстафа Шоқай саяси қызметтің, керемет ой-түжырымдардың тамаша үлгі-нұсқаларын көрсетіп, ұлттық тарихымызда бұрын-сонды болмаған жаңа беттер жазды. Бұл рухани құндылықтар өзінің туған, қазіргі тәуелсіз елінің айрықша қажеттілігіне айналып отыр. Мұны ұлы тұлға мұрасымен танысқан, зерделеген кез келген оқырман жақсы сезіне де, қабылдай да алады.

Әдебиеттер тізімі

Доктор Оқтай. Түркістан ұлттық қозғалысы және Мұстафа Шоқай (Марқұмның туғанына 60 жыл толуына орай). (Turkistan milli hareketive Mustafa Shakay (Merhumun 60 inci Dogum Yili Munasebelile). Стамбул. 1950. 55 б.

Көкебаева Гүлжауһар. Біз Отанымыздың ұлттық теңдікке ұмтылысынан нәр аламыз. // Егемен Қазақстан. 18 мамыр, 2021 жыл. 4 бет

Кыдыралина Жанна, Мұстафа Шоқай. Яркое имя в плеяде борцов за независимость // «Прикаспийская коммуна», 2011, 14 июнь. С.2

Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы /Түрік тілінен ауд. Г. Шадиева. Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. 320 б.

Қойгелдиев М. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы және Мұстафа Шоқайұлы. // Ақиқат. 1993, №3. 71 б.

Қойгелдиев М. Түркістанның ұлы перзенті. // Қазақ тарихы, 1997, №4. 44-49 б.

Нүсіпханұлы А. Қайғынды, қайран қазақ, арқаладым... : шығармалар. 2 том. Алматы: «Қоғам және кылмыс.» 2002. 318 б.

Оралтай Хасен. Мұстафа Шоқай және оның шет елдердегі ізбасарлары.//Қазақ тарихы, 1997 №4. 5-14 б.

Общественная мысль Русского зарубежья: Энциклопедия /Отв. ред. В.В. Журавлев; отв. секр. А.В.Репников. Москва.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. 704 с.

Садыкова Б.И. Мұстафа Шоқай в эмиграции. Алматы: Изд-во «Мектеп», 2009. 248 с.

«Совершенно секретно» Лубянка - Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.): Сб. док. в 10 т. Т. 2. 1924 г. Москва, 2001. 516 с

Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. Т.1. Алматы: СаҒа, 2006. 424 бет.

Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. Т.2 . Алматы: СаҒа. 2006. 372 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. Т.1. Алматы: Қайнар. 2007. 352 бет.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Т.2. Алматы: Қайнар. 2007. 392бет.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Т.3. Алматы: Қайнар. 2007. 384 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Т.1. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 544 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Т.2. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Т.3. Алматы: Дайк-Пресс . 640 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Т 5. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 540 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Т.9. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 568 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Т.11. А Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 544 б.

References

Doktor Oktai. Turkistan ul'tytk kozgalysy zhane Mustafa Shokai (Markymnyn tuganyna 60 zhyl toluyna orai). [Turkestan national movement and Mustafa Shokay (60th Birthday of the Deceased Munasebelile)] (Turkistan milli hareketive Mustafa Shakay (Merhumun 60 inci Dogum Yili Munasebelile). – Stambul, 1950.- 55 p [in Turkish]

Kokebaeva Gulzauhar. Biz Otanymyzdyn ul'tytk tendykke umtylysynan nar alamyz [We are rooted in the aspiration of our Motherland to national equality]. // EgemenKazakstan. 18mamyр, 2021. 4 b. [in Kazakh].

Kydyralina Zhanna, Mustafa Shokai. Yarkaiimia b pleyade borsov za nezavisomost [Mustafa Shokay. A bright name in the galaxy of independence fighters]. // Prikaspiskaya kommuna. 14 mausym, 2011. [in Russian].

Kara A. Mustafa Shokai. Omyry. Kuresi. Sharnashylygy [Mustafa Shokai. Life. Wrestling. Creativity] // turyk tylynen audargan G.S. hadyeva/. Almaty: «Arys» baspasyyu 2004. 320 b. [in Kazakh].

Koigeldi M. Kazak ult azattyk kozgalysy zhane Mustafa Shokaiuly (Kazakh national liberation movement and Mustafa Shokaevich) / Akikat, 1993. №3.71-79 b. [in Kazakh].

Koigeldi M.. Turkstannyn uly perzentyi / Kazak tarihy,1 997. №4. 44-49 b. [in Kazakh].

Nusyphanyly A. Kaigyndy, kairan kazak, arkaladym...[about the plight of the Kazakh people]. Eky tomdyk. Almaty: Kogam zhane kylmys, 2002, 2 tom. 318 b. [in Kazakh].

Oraltai Hasen. Mustafa Shokai zhane onyn sheteldegy izbasarlary [Mustafa Shokai and his followers abroad] //Kazak tarihy.1997. №4. 5-14 b. [in Kazakh].

Obshestvennaya mysyl Ruskogo zarubezhya: Ensiklopedya. [Public Thought of the Russian Diaspora.

Encyclopedia] / otbetsvennii redactor V.V. Zhuravlev / Moskva. Rossiskaya politiskaya ensiklopedya. 2009. 704 s [in Russian].

Sadykova B. Садыкова Б.И. Mustafa Shokai v emigrasi [Mustafa Chokay in emigration]. Almaty: Mekterp. 2009. 248 s [in Russian].

Sovershenno sekretno. Lubyanka – Stalinu o polozheniya v strane (1922-1934 gg.): sbonik dokumentov v 10 tomah. 2 tom. 1924 g. Moskva. 2001. 516 s [in Russian].

Shokai M. Epostoliyarlyk murasy [Epistolary legacy of Mustafa Chokai]. 1 tom. Almaty: CaGa. 2006. 424 b. [in Kazakh].

Shokai M. Epostoliyarlyk murasy [Epistolary legacy of Mustafa Chokai]. 2 tom. Almaty: CaGa. 2006. 372 b. [in Kazakh].

Shokai M. Tandamaly Shygarmalary. [Shokai M. Favorite works]. Ush tomdyk, 1tom. Almaty: Kainar. 2007. 352 b. [in Kazakh].

Shokai M. Tandamaly Shygarmalary. [Shokai M. Favorite works]. Ush tomdyk, 2 tom. Almaty: Kainar. 2007. 352 b. [in Kazakh].

Shokai M. Tandamaly Shygarmalary. [Shokai M. Favorite works]. (Ush tomdyk, 3 tom. Almaty: Kainar. 2007. 384b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy [Shokai M. Complete collection of works]: 1tom. Almaty: Daik Press. 2012-544 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy [Shokai M. Complete collection of works]: 2 tom. Almaty: Daik Press. 2012-640b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]: 3 tom. Almaty: Daik Press. 2012-664 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]: 5 tom. Almaty: Daik Press. 2013. 540 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]: 9 tom. Almaty: Daik Press. 2014. 568 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]: 11 tom. Almaty: Daik Press. 2014– 544b. [in Kazakh].

МРНТИ 03. 20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_170

ОПИУМ ДЛЯ НАРОДА: АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ ПЕРИОДА «РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА»

Бекмагамбетова Майсара Жаугаштиновна¹ID, Бекмагамбетов Руслан Кабдугалиевич¹ID, Бимолданова Айгуль Амантаевна²ID

¹КРУ им. А. Байтурсынова, Казахстан, г.Костанай

²КазНПУ им. Абая, Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: Maisara75@mail.ru (Бекмагамбетова), Ruslan69_07@mail.ru (Бекмагамбетов), malaeva96@mail.ru (Бимолданова)

Аннотация. В данном исследовании рассматривается государственная политика в области религии и каким образом она отражалась на жизнь казахстанских детей в период «развитого социализма». В изучаемый период руководством страны провозглашалось улучшение материально-духовного качества жизни людей, реализация идеи воспитания «нового человека» и «обеспечение счастливого детства каждому ребенку». Советская власть пропагандировала марксистско-ленинский научный атеизм, отвергавший традиционные религиозные представления и практики. Новое коммунистическое мировоззрение необходимо было формировать с детства, на это направлена идеологически-информационная кампания в школе, в семье.

Этому способствовали новые советские праздники и обряды, которые должны заменить религиозные. Религиозные практики и обрядность подвергаются жесткой критике, объявляются врагами прогресса, верующие признавались представителями враждебной идеологии. Необходимо было защитить подрастающее поколение от «опиума», сформировать атеистическое мировоззрение на основе научных знаний. Исходя из этого, партийные и государственные органы сделали школу, комсомол, пионерские и общественные организации авангардом этой кампании. Но архивные источники и данные устной истории свидетельствуют о сохранении религиозной обрядности в семейно-бытовой повседневности учащихся.

Ключевые слова: религия, атеистическое воспитание, мировоззрение, религиозные праздники и обряды, советские праздники и обряды

GTAMP 03.20

ХАЛЫҚҚА АРНАЛҒАН АПИЫН: “ДАМЫҒАН СОЦИАЛИЗМ” КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ АТЕИСТІК ТӘРБИЕСІ

Бекмағамбетова Майсара Жауғаштықызы^{1*}, Бекмағамбетов Руслан Қабдугалиұлы¹,
Бимолданова Айгул Амантайқызы²

¹А. Байтұрсынов атындағы ҚҰУ, Қазақстан, Костанай,

²Абай атындағы ҚазҰПУ., Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: Maisara75@mail.ru (Бекмағамбетова), Ruslan69_07@mail.ru (Бекмағамбетов), malaeva96@mail.ru (Бимолданова)

Түйіндеме. Бұл зерттеуде дін саласындағы мемлекеттік саясат және «дамыған социализм» кезеңінд егі қазақстандық балалардың өміріне қалай әсер еткені қарастырылады. Зерттелген кезеңде ел басшылығы адамдар өмірінің материалдық-рухани сапасын жақсартуды, «жаңа адамды» тәрбиелеу және «әр балаға бақытты балалық шақты қамтамасыз ету» идеяларын жүзеге асыруды жариялады. Кеңес өкіметі дәстүрлі діни идеялар мен практикадан бас тартқан марксистік-лениндік ғылыми атеизмді насихаттады. Жаңа коммунистік дүниетаным бала кезінен қалыптасуы керек еді, ол мектептегі, отбасындағы идеологиялық және ақпараттық науқанға бағытталған.

Бұған жаңа кеңестік мерекелер мен діни рәсімдер ықпал етті. Діни әдет-ғұрыптар мен рәсімдер қатаң сынға ұшырайды, прогрестің жаулары деп жарияланады, сенушілер дұшпандық идеологияның өкілдері деп танылды. Өскеден ұрпақты «апиыннан» қорғау, ғылыми білім негізінде атеистік дүниетанымды қалыптастыру қажет болды. Осыған сүйене отырып, партиялық және мемлекеттік органдар мектеп, комсомол, пионер және қоғамдық ұйымдарды осы науқанның авангардына айналдырды. Бірақ мұрағаттық дереккөздер мен ауызша тарихтың деректері оқушылардың отбасылық-тұрмыстық күнделікті өмірінде діни салттардың сақталғанын айғақтайды.

Кілт сөздер: дін, атеистік тәрбие, дүниетаным, діни мерекелер мен рәсімдер, кеңестік мерекелер мен рәсімдер

IRSTI 03.20

OPIUM FOR THE PEOPLE: ATHEISTIC EDUCATION OF KAZAKHSTANS OF THE PERIOD OF DEVELOPED SOCIALISM

Bekmagambetova Maisara Zhaugashtinovna^{1*}, Bekmagambetov Ruslan Kabdugaliyevich¹,
Bimoldanova Aigul Amantaevna²

¹A. Baitursynov KRU, Kazakhstan, Kostanay,

²Abay KazNPU, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding-author

E-mail: Maisara75@mail.ru (Bekmagambetova), Ruslan69_07@mail.ru (Bekmagambetov), malaeva96@mail.ru (Bimoldanova)

Abstract. This study examines the state policy in the field of religion and how it was reflected in the life of Kazakhstani children during the period of “developed socialism”. During the period under study, the country’s leadership proclaimed an improvement in the material and spiritual quality of life of people, the implementation of the idea of raising a “new person” and “ensuring a happy childhood for every child.” The Soviet government promoted Marxist-Leninist scientific atheism, which rejected traditional religious beliefs and practices. The new communist worldview had to be formed from childhood, the ideological and informational campaign at school and in the family is aimed at this.

This was facilitated by new Soviet holidays and ceremonies, which should replace religious ones. Religious practices and rituals are harshly criticized, declared enemies of progress, believers were recognized as representatives of a hostile ideology. It was necessary to protect the younger generation from “opium”, to form an atheistic worldview based on scientific knowledge. Proceeding from this, the party

and state bodies made the school, the Komsomol, pioneer and public organizations the vanguard of this campaign. But archival sources and oral history data testify to the preservation of religious rituals in the family and everyday life of schoolchildren.

Key words: religion, atheistic education, worldview, religious holidays and rituals, Soviet holidays and rituals

Введение. История советского детства, в рамках антропологического поворота в исторической науке, становится объектом многоаспектного изучения. Семья, школа, окружающее пространство, праздники, досуг – все это составляло повседневный мир ребенка, изучение которого способствует конструировать в целом советскую историю. В данном исследовании рассматриваем государственную политику в области религии и ее отражение на жизнь казахстанских детей в период «развитого социализма». Изучаемый период знаменателен государственной политикой, провозгласившей улучшение материально-духовного качества жизни людей, идеей воспитания «нового человека» и «обеспечения счастливого детства каждому ребенку». И главным препятствием в этом являлась религия. Несмотря на развернувшуюся активную информационную атеистическую пропаганду, данная политика стала одним из факторов банкротства коммунистической идеологии. Исследование поднятой темы позволит рассмотреть ряд вопросов, которые необходимы для понимания развития казахстанского общества периодов оттепели и застоя: приемы атеистической работы властей и советской идеологии, отношение к религиозным и народным традициям и обрядам, педагогическую политику. Изучение таких вопросов способствует построению современных концепций по формированию идеологической работы в области детства.

Обсуждение. Современная историографическая база по вопросам истории идеологического воспитания не отличается столь обширностью. Необходимо учитывать, что все научные публикации и литература советского периода носила тенденциозный характер, соответствующий марксистско-ленинскому подходу (Ермаков, 1964; Вещиков, 1965; Куроедов, 1976; Тажуризина, 1978). В этом же ключе написаны труды и казахстанских авторов (Акназаров, 1968. Кудайкулов, 1962. Ли, 1971)

Уже с распадом Советского Союза, исследователи отказываются от сложившихся стереотипов по данной проблеме. Ю.Салова в своих трудах исследует политическое воспитание детей, анализируя влияние властных стратегий на формирование образа жизни, стиль и поведение подрастающего поколения (Салова, 1998). Выработку нового мировоззрения широко представлено в трудах Е. Балашова, где рассмотрено влияние всех факторов окружения на ребенка (Балашов, 2003).

Зарубежная историография рассматривает изменения в культурно-духовной сфере советских детей через обрядность и праздники (Kelly, 2008, Petrone, 2000, Baiburin, Piir, 2008.)

В отечественной литературе рассматриваемая тема поднимается в исследованиях по повседневной истории и истории детства в целом. Хотя феномен детства в истории не стал темой специального исследования в казахстанской историографии, соответственно нет комплексных трудов в этом направлении (Сактаганова, Султангалиева, 1998).

В материалах научных диссертаций по аспектам религиозной политики содержатся сведения по ее влиянию на детей и молодежь на основе современных методологических тенденций и доступности новых источников. (Ламанская, 2004, Иошкин, 2015, Марченко, 2008). Так же привлекает контент электронного мегапортала in Victory, в рубрике «Страна, которой не стало» рассматривается тема детей и госатеизма, где приводятся примеры гонения на верующих родителей и детей (<https://www.invictory.org/articles/history/>).

Материалы и методы. В процессе исследования использован дедуктивный метод, позволивший отследить связь между антирелигиозными решениями общесоюзных и республиканских органов управления и результатами на местах, особенно в школьной среде. Реконструируя влияние атеистической пропаганды на повседневную жизнь детей Казахстана, можно восстановить общую тенденцию по Советскому Союзу, так как идеологическая деятельность властных структур, действовавших через партийные и общественные организации, отличалась универсализмом.

При анализе событийного ряда атеистического воспитания подрастающего поколения использован метод хронологической последовательности. Период Н. Хрущева и Л. Брежнева объединяет единый посыл в антирелигиозности, но в то же время каждый отличает уровень интенсивности ведения информационной кампании.

Применены историко-сравнительный и историко-генетический методы. Первый позволил сопоставить деятельность центральных государственных органов и местных властей при реализации антирелигиозной работы, а также для сравнения их деятельность с конкретными результатами атеистической работы.

Уровень воздействия атеистического воспитания на детей определялся посредством историко-генетического метода. Соответственно проанализированы динамика проведения религиозных обрядов и степень участия в них детей.

Применялся метод устной истории для характеристики повседневной истории детства. В ходе изучения теории и практики устной истории, анализа опубликованных интервью по данной

проблематике был разработан вопросник по теме исследования. Проводились интервью с респондентами, чье детство прошло в Казахстане в 60-70 гг. XX века, которые записывались с помощью аудиовизуальных средств.

Результат. Отношение советской власти к религии было определено изначально и однозначно. Религия определялась как «опиум для народа», и это идеологическая догма должна была быть усвоена с детства. С особой силой антирелигиозная политика развернулась с приходом к власти Н. Хрущева. Для давления на религию были использованы ресурсы партийных, советских и правоохранительных органов, общественность, профсоюзные, комсомольские и пионерские организации. В информационной кампании против церкви и религии, выразившуюся в жесткой антицерковной и в первую очередь антисектанской пропаганде приняли участие СМИ, деятели культуры и искусства. Этому способствовали принятые в этот период официальные документы, так на 22-м съезде партии (1961) в принятой Программе КПСС, отмечалось: «Партия использует средства идейного воздействия для воспитания людей в духе научно-материалистического миропонимания, для преодоления религиозных предрассудков, не допуская оскорбления чувств верующих. Необходимо систематически вести широкую научно-атеистическую пропаганду, терпеливо разъяснять несостоятельность религиозных верований...» (Программа, 1962: 121–22). Центральный комитет партии в своих Постановлениях неоднократно поднимает вопросы о недостаточной эффективности работы в этом направлении: «О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения» от 7 июля 1954 г, «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения» от 10 ноября 1954 года, а также перечне «Мероприятий по усилению атеистического воспитания населения», утвержденным ЦК КПСС от 2 января 1964 года, Постановлением ЦК КПСС «Об улучшении атеистического воспитания населения» от 16 июля 1971 года, Постановлением ЦК КПСС «О дальнейшей цели улучшений идеологическом, политико-воспитательной работы» от 26 апреля 1979 года» (Постановление ЦК КПСС, 1981). Рассматриваемый период дал мощный импульс развитию атеистической инфраструктуры: открытие кафедр истории религии и атеизма для подготовки кадров; издание научной («Вопросы истории религии и атеизма», «Вопросы научного атеизма») и популярной («Наука и религия») периодики, создание Института научного атеизма при Академии общественных наук (1964 г.). Важным направлением работы стало создание антирелигиозных кинофильмов и издание детской литературы атеистической направленности. К этому периоду относятся десятки произведений для детей и юношества направленных на формирование атеистического восприятия мира. В газетах и журналах постоянно публиковались Страницы атеистов направленные на развенчание религиозных представлений.

Особое место отводилось разрушению традиционных религиозных представлений среди детей и подрастающего поколения, которое должно было жить при коммунизме. Система образования, через школу и пионерскую организацию должна была формировать атеистический образ жизни. Антирелигиозное воспитание делало упор на переубеждение, религиозным обрядам противопоставлялись новые советские обряды и праздники. Для закрепления атеистической пропаганды обращались к достижениям науки, особенно в области естественных наук и космоса, которые должны были сформировать научное мировоззрение у школьников. В аутентичных научных исследованиях педагогов обозначена основная направленность в идеологической работе: «Советская школа, осуществляя всеобщее среднее образование, призвана всем процессом обучения и воспитания, подготовить к жизни и труду в развитом социалистическом обществе молодежь, атеистически убежденную, свободную от каких-либо идеалистических религиозных воззрений или предрассудков, видящую смысл своей жизни и деятельности в активном созидательном труде и общественной работе» (Бедиров, 1985:9).

Несмотря на то, что Советская власть целенаправленно вела политику воинствующего атеизма вероисповедание, по воспоминаниям большинства респондентов, в семьях не навязывали и не осуждали. Согласно данным респондентов, верующие в повседневной жизни продолжали исполнять религиозные обряды и отмечать религиозные праздники. Основные религиозные конфессии, представленные в Казахстане были мусульманство и христианство. В начале 1950-х годов было зарегистрировано 20 мусульманских общин и 54 действующих церквей и молитвенных домов русского православия (АП РК, 344:57, 27). Проведение религиозных обрядов было достаточно распространено. Православные крестили младенцев, и подросших детей. С целью контроля за деятельностью религиозных организаций действовали комиссии содействия о соблюдении законодательства о религиозных культах. Она систематически изучала социальный состав лиц, совершающих обряд крещения. После ежемесячного получения списков из церкви проводились беседы с родителями, с целью выяснения верующие или нет сами родители, выявлялся возраст, образование, место работы и занимаемая должность, а так же причина, побудившая идти в церковь крестить ребенка.

Среди мусульман проводился обряд обрезания у мальчиков – сундет. В соответствии с традицией сундет проводился в нечетные годы от 3 до 9 лет, как правило, в пятилетнем возрасте.

В рассматриваемый период этот обряд совершал мулла. Затем данное событие праздновалось, проводился сундет той, где ребенок получал щедрые подарки. Уполномоченные органы должны были выявлять проведение таких празднований, но это было затруднительно, поскольку обряд проводился скрытно и той проводился под видом приглашения в гости родственников. Однако атеистическая пропаганда постепенно влияла на традиционные взгляды. Если ранее сундет был обязательным для мусульманина, то в 70-е годы могли его уже игнорировать. Об этом свидетельствует респондент: «Я знал, что мне должны сделать обрезание, об этом мне говорил дедушка, готовил по-своему, убеждал. Я соглашался, приглашали муллу. Но, только завидев его, я убежал в огород, ложился среди картошки и прятался. И так было несколько раз. В итоге, эту затею забросили» (Гайсенов, Костанай). В целом, обряд массово проводился, особенно в сельской местности, но у молодежи он не связывался с религиозными убеждениями.

Представители старшего поколения старались соблюдать пост, религиозные обряды, будь то ураза, намаз, празднование Курбан-айта или Пасхи. Как свидетельствуют источники «в отношении влияния религиозного движения на политическую и производственную жизнь области она имеет влияние только среди отсталых кругов населения, т.е. среди предельных возрастов» (ГАКО, 73:25). Государственные и общественные организации старались контролировать проведение религиозных праздников. Уполномоченные Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР накануне Курбан-айта по областям республики рассылали инструктивные письма, требуя «если будут обращаться верующие, не имеющие зарегистрированных мулл и зарегистрированных мечетей за разрешением проводить молитвенные собрания в день указанного праздника, в этом им отказать» (ГАКО, 73:72). Так же просили сообщать, как проходит праздник «Курбан-байрам», не было ли случаев нарушения трудовой дисциплины со стороны верующих колхозников, служащих и рабочих предприятий. Были ли случаи, когда руководители сами освобождали верующих от работы, указать в каких местах проходили массовые общественные намазы, численность молящихся, указав участие женщин и молодежи (ГАКО, 73:298). Однако, этот праздник все же отмечали невзирая на жесткий контроль со стороны властных структур. По воспоминаниям Дарменовой Ж. «Мама всегда на айт (мусульманский праздник после поста примеч. автора) жарила лепешки, готовила праздничный стол. И на Наурыз (восточный новый год) готовилось наурыз-коже, приходили гости» (Дарменова, 2021). Как отмечают респонденты, религиозные праздники у них ассоциируются с гостеприимством, накрытыми столами, радостью от получения подарков «айттык». Таким образом, старшее поколение открыто не пропагандируя, но приобщала детей к религии.

Но, несмотря на всю развернувшуюся информационно-идеологическую атеистическую кампанию, количество религиозных обрядов увеличивалось. В архивных документах отмечается, что по русской православной церкви продолжается тенденция к увеличению доходов от исполнения обрядов, продажи свечей, предметов культа и добровольных пожертвований. Анализируя религиозную обрядность следует сказать, что в городе Костанай увеличилось количество крещений, если в 1973 г. они составляли 17% к общему числу родившихся, то в 1974 году – 17,7%, а за первое полугодие 1975 года – 17,9% (ГАКО, 73:36).

	1973 г.	1974 г.	1975 г. 1 полугодие
Доходы (в тыс. руб.)	125,8	136,1	85,3
От продажи свечей и предметов культа	84,4	88,7	48,6
От исполнения обрядов	24,5	28,3	15,5
От добровольных пожертвований	6,6	7,5	5,0
Расходы (в тыс. руб.)	137,9	115,5	95,1
На содержание служителя культа	11,7	13,2	8,4
На содержание хора	22,8	28,6	13,0

Как видно, расходы церкви увеличиваются на содержание служителей культа, что свидетельствует о стремлении церкви улучшить качество богослужений, с целью привлечения верующих. Данная тенденция характерна для католической церкви и общины евангельских христиан-баптистов.

В официальных отчетах отмечается, несмотря на профилактическую работу со стороны руководителей общины ЕХБ допускаются нарушения. Они допускают к выступлениям с кафедры приезжих проповедников, сами выезжают с проповедями в другие общины. Имели место выступления хора с участием несовершеннолетних, с кафедры звучали проповеди с призывом к миссионерской деятельности каждого члена, активного приобщения детей к религии (ГАКО, 73:38)

Отношение к Пасхе так же было негативно со стороны властей, однако претерпело ряд послаблений. В хрущевскую эпоху против церкви была развернута активная пропаганда, поэтому Пасху, если и праздновали, то тихо в семейном кругу. Тогда для того, чтобы отвлечь молодежь от

церковной службы, в пасхальную ночь устраивались дискотеки, а в кинотеатрах организовывались ночные показы фильмов. Молодежь отвлекали от Пасхи ночными танцами или устраивали в кинотеатрах ночные показы. Чтобы билеты на киносеанс раскупались, а залы были полными, в прокат запускали иностранные фильмы. Школьников «отвлекали» от Пасхи субботниками, которые назначали на пасхальное воскресенье – учащиеся занимались сбором макулатуры или металлолома, а также наводили порядок на территории образовательных учреждений. Впрочем, несмотря на все еще жестокую реакцию официальных органов, перед Пасхой в магазинах стал появляться кекс «Весенний», который и по вкусу, и по виду был похож на классический пасхальный кулич. Т. Белова «Ну, тайности никакой не было в советское время в праздновании Пасхи. Хотя и официальным праздником она не была. И в нашей семье, и в семьях подруг все активно красили яйца и пекли куличи. И стол собирали, и разговлялись. И на ночной крестный ход в ближайшие церкви ходили поглазеть. Мы ж атеистами были, хоть и крещёными, большинство. А там бабули в основном. Но интересно же. Это был просто обряд для нас, красивый. Мы, дети, помню, этими крашеными яйцами стучались. У кого яйцо оставалось целым - тот выиграл и забирал себе «побеждённое» яйцо. Мой муж вспоминает, как домой всегда кучу «трофейных» яиц притаскивал. А секрет был в том, что яйца были от своих кур, и они были крепче покупных. А кекс, действительно назывался весенним. Но у нас мама пекла кулич сама, ещё по рецепту своей бабушки. Это не мешало ей преподавать историю») Кулич был совсем не похож на покупной. Он был воздушный, с цукатами и помадкой сверху. Помню, его в подушках остужали и двери закрывали, чтобы опара в формах не опала от сквозняка. Нас ругали, когда мы туда-сюда бегали» (Белова).

Своими праздничными эмоциями делится Вервейкина Л.: «На Пасху всегда в доме красились яйца, встречали гостей с куличами и пирогами. Мама доставала все вкусное, сладости» (Вервейкина, 2020). Празднование религиозных праздников явно не демонстрировалось, поскольку религия контролировалась властью. Но если ребенок и приобщался к вере, школа вместе с пионерской, комсомольской организациями всячески это подавляли. Это отражено в отчетной школьной документации. Так, в отчете по атеистическому воспитанию отмечается, что в 1960-61 учебном году уделялось больше внимания, чем в прошлые годы. Работа проводилась на уроках во всех школах области, так к примеру в 10 классах при прохождении тем «Эволюция мироздания», «О Копернике и Галлилее». В 9 классе по основам дарвинизма, происхождение видов, относительная приспособляемость организмов», «введение в анатомию и физиологию человека» и др. Учителя литературы на примере творчества русских писателей и поэтов, представителей революционно-демократической критики. Разоблачали реакционную сущность религии, и показывали, как лучшие представители русской литературы боролись против реакционного влияния церкви на умы людей.

Попытка заменить религиозные праздники советскими приводило к их синкретизации. Так, Пасха часто выпадала на Первомайские праздники, и покраска яиц, праздничный стол воспринимался как весенний праздник, не зная причин обряда. Это отражено в песне Ю.Алешковского «Советская пасхальная»:

«Сегодня яйца с треском разбиваются,
И душу радуют колокола,
А пролетарии всех стран соединяются
Вокруг пасхального стола».

Средства массовой информации на своих страницах немало места отдавали публикациям антирелигиозных материалов. В соответствии с партийной линией в статьях учителя писали о том, чтобы успешно вести научно-атеистическое воспитание в школе и среди окружающего населения, учителям надо повышать свою научно-атеистическую квалификацию. Надо перестроить преподавание в школе таким образом, чтобы в процессе преподавания всех школьных дисциплин – истории, литературы, математики, физики, биологии, химии – воспитывалось у школьников не нейтральное, примиренческое, а боевое научно-атеистическое отношение к религиозным предрассудкам и суевериям, а так же их носителям (Сиводедов, 1964:3). Ведущее место в формировании у учащихся марксистско-ленинского мировоззрения отводилось курсам истории и обществоведения. Учителя данных предметов на уроках и во внеклассной работе изучали произведения В. Ленина, материалы партийных съездов, экономическое и культурное развитие страны. В 1969-1971 учебном году состоялся переход на новые учебники и программы по истории в 5 и 6 классах. Курс истории древнего мира занимал особое место в теоретическом образовании, поскольку давал знания о возникновении человеческого общества и о двух первых общественно-экономических формациях. В новых учебниках значительно усилено внимание к научно-атеистическому воспитанию школьников (ГАКО, 937:34).

В ходе борьбы за юные умы в антирелигиозной кампании важнейшей составляющей являлось углубление научных знаний об окружающем мире, демонстрация успехов советской науки и техники, в освоении космоса. В результате, дети должны были понять нелепости религиозных представлений, разоблачить суть религиозных легенд о сотворении мира, происхождении человека.

В атеистическом воспитании уделяли внимание возрастным особенностям учащихся, национальной принадлежности, поскольку после освоения целины республика стала более многонациональной. В старших классах уже объясняли реакционную сущность религии, духовенство защищало интересы правящих классов, тем самым угнетая простой народ, призывая к покорности и смирению.

Большое место атеистическое воспитание занимает во внеклассной работе. Во всех школах проводились вечера занимательной физики, химии, на которых демонстрировались опыты, разоблачающие церковь и религию. Тематика школьных вечеров отражала их идейную направленность: «Происхождение человека», «Человек побеждает космос», «Что такое пасха?», «Есть ли бог?», «О вреде религиозных предрассудков, обычаях, суевериях», «Вечер «Чудеса без чудес», «Сектанство и его идеология».

В школах по радио транслируются беседы на атеистические темы, юмористического и сатирического содержания. Учащиеся старших классов демонстрируют фильмы на темы: «Чудотворная», «Вселенная», «Атомная энергия», «Человек с луны», «Обновленная икона», «Происхождение жизни на земле».

Вопросы атеистического воспитания находят широкое отражение в работе с родителями. Большое место вопросы атеизма занимают в работе производственных совещаний, секций классных руководителей и методических объединений, где учителя и классные руководители обмениваются опытом (ГАКО, 560:71, 72).

Как вспоминает респондентка «Химию я знала очень хорошо и ходила в химический кружок, дополнительно к программе мы там чего-то делали. Все было идеологизировано, и даже химические кружки, опыты которые развеивают религию в пух и прах. Религия опиум для народа. У нас была серия таких опытов. Мы с такими выступлениями, химическими опытами, демонстрацией химических опытов, которые разоблачают священников, обманывают они людей. Вот икона плачет кровавыми слезами, и мы показывали, как это делается, понимаете какой ужас был. Вот такими делами меня в детстве школа загружала и мне это нравилось» (Болсанбек, 2021). Праздничный религиозный ритуал для многих детей был частью заведенного порядка и не нес в себе никакой религиозный подтекст. Это обуславливалось и мощной антирелигиозной пропагандой действующей власти посредством октябрятства, пионерской организации.

В 70-е годы усиливают пропаганду педагогических знаний среди родителей. Так, в г. Кустанае работает университет для родителей с филиалом по школам с охватом 6395 человек. В состав лектората входили учителя, юристы, работники детских комнат милиции, врачи. Народный родительский университет, как его называли, работал на базе школ города, отмечая о большой популярности у родителей лекций на тему «Нравственное воспитание школьников», «Воспитание детей в семье», «Религиозные обряды и обычаи – распространители заразных болезней» (ГАКО, 937:123). Необходимо отметить, в школьных отчетах 60-х годов отдельно имелся раздел по атеистическому воспитанию, тогда как в последующее десятилетие данная тематика не выделялась и освещалась в общем разделе по воспитательной деятельности.

Складывающаяся система советских праздников являлась важнейшим инструментом власти направленная на формирование ценностных приоритетов. Праздники и праздничный ритуал, их символическое визуальное оформление обеспечивали решение агитационно-пропагандистских и мобилизационных задач, транслируя основные идеологемы в наиболее простой, доступной и эмоциональной форме (Барышева, 2020: 3). Советская праздничная культура в Казахстане представляла смесь традиционных, религиозных праздников, новых официальных советских и неофициальных семейных праздников. Как сообщают источники, государственные органы, в частности Исполком областного Совета депутатов трудящихся отмечает, что местные Советы и органы ЗАГС стали больше уделять внимания внедрению в быт советских людей новых традиций, праздников и гражданских обрядов. Новые гражданские обряды бракосочетания, рождения, вручение первого паспорта «пользуются заслуженным уважением» у населения. Они должны были заменить мусульманские обряды – неке (бракосочетание), есим (наречение имени), православные – крещение (регистрация новорожденных), венчание (комсомольская свадьба), день ангела (день рождения). Соответственно велась динамика изменений в этом направлении. В городе Кустанае за 1965 год из зарегистрированных 822 бракосочетаний в торжественной обстановке зарегистрировали свой брак 754 пары молодоженов или 91,7%.

К этому периоду практически еще один религиозный праздник Рождество был заменен празднованием в школах и культурных учреждениях новогодним праздником, приходящим на последнюю неделю рождественского поста. По воспоминаниям респондентов именно школьное мероприятие елка и Новый год занимал первое место в детской иерархии праздников. Полноценное празднование Нового года возобновилось ещё в середине 1930-х гг. Официальное разрешение этого праздника олицетворял маленький компромисс между властью и населением. Однако большинство опрошенных респондентов, вспоминают, что празднование Нового года в семейном кругу относится к началу 50-х годов. Как вспоминает одна респондентка: «Что у нас было всегда,

отец нам всегда организовывал. У некоторых, даже более благополучных семей елок не было. А папа нам всегда покупал пихту пахучую, у нее такой запах. Мы украшали сами, отец мастерил игрушки, допустим, возьмет яичко дырочку сделает, все вытекает желток, белок, остается скорлупа. Он наклеивал треугольный колпак, делает и разрисует жабо из бумаги и допустим клоун получился, петушок, какие-то гирлянды» (Ходжикова, 2020).

Разрешая публично праздновать новогодние елки, советское правительство санкционировало и запрещенные с началом сталинской культурной революции семейные празднования елок. Это дало новую возможность для домашнего и деполитизированного проведения свободного времени в советском обществе. Тем не менее, контроль за содержательной частью этого праздника все равно оставался в руках государства. Празднование Нового года должно было способствовать распространению городской праздничной культуры во всем Советском Союзе, которая заполняла пустое пространство советского праздничного календаря и обеспечивала поддержку советской власти. 23 декабря 1947 года указом Президиума Верховного Совета СССР 1 января объявлен «праздником и нерабочим днем». Олицетворяя Новый год с праздником богатства и изобилия, население справляло его в зависимости от семейного достатка и статуса. Респонденты, чье детство прошло в сельской местности не помнят празднование Нового года. Но именно там отмечались традиционные национальные и религиозные праздники.

Если Новый год в это период уже отмечали в некоторых семьях, особенно в городских, то такой характерный для современного общества праздник, как день рождения, ещё только начинал осваиваться в эти годы. Как вспоминает респондентка, проживавшая в г. Алма-Ате «Мама как-то пыталась организовывать нам день рождение. Приглашали родственников наших. Чаепитие было. На подарки тоже особо средств не было. Могли быть какие-то книжки дарили друг другу» (Ходжикова, 2020). В традиционном казахском обществе отмечали мушел жас, это каждый 13-й год 12-летнего цикла. В анализируемый период, по традиции справляли дни рождения только в мушел жас. Подавляющее большинство рассказчиков отметили, что дни рождения не справляли, а начинали это делать либо в старших классах, либо уже в зрелом возрасте. Это свидетельствует о медленном формировании традиции праздничной культуры.

В целях широкого использования накопленного опыта по внедрению в быт советских людей новых традиций, праздников и гражданских обрядов и искоренения религиозных предрассудков и суеверий, а так же практического осуществления этих мероприятий при исполкомах Советов депутатов трудящихся образуют общественные комиссии по внедрению в быт трудящихся новых гражданских обрядов и безрелигиозных праздников.

Данные комиссии состояли из представителей партийных, советских, комсомольских и профсоюзных организаций, работников культуры, здравоохранения, просвещения, передовиков производства, энтузиастов новых обычаев и обрядов.

Комиссии состояли из секций: По организации и проведению революционных, трудовых, семейно-бытовых и календарных праздников, в составе председателя, двух заместителей и от 10 до 20 членов. Возлагавшие на них обязанности: проведение массово-разъяснительной работы по вопросам коммунистической морали среди населения; подготовка и проведение во дворцах бракосочетания, дворцах культуры и клубах торжественных церемоний по регистрации бракосочетания и новорожденных, комсомольско-молодежных свадеб и т.д.; оказания содействия органам ЗАГС, домам культуры, клубам в проведении торжественных церемоний в них, ознакомление с работой специализированных магазинов, отделов, палаток с товарами для новобрачных и новорожденных; обобщение исторически сложившихся местных народных обычаев и новых гражданских обрядов при проведении безрелигиозных праздников: «проводы русской зимы», «праздник весны», «день урожая», проводы в Советскую Армию и других важных событий в жизни советских людей (ГАКО, 68: 68).

В последующее десятилетие работа по внедрению в быт новых советских праздников и обрядов, а так же атеистической работе продолжают, и уже учреждения культуры отчитываются о проведенных мероприятиях. Так, при городском отделе культуры создается Совет по внедрению в быт новых советских праздников и ритуалов. В своих отчетах сообщают о том, что в городе регулярно проводятся дни бракосочетаний, торжественная регистрация новорожденных «Наречение имени», вручение первого паспорта гражданина СССР, дни совершеннолетия и т.д.

Стараются интересно провести ритуал «Наречение имени». Родители получают красиво оформленные поздравления и приглашения на торжественную церемонию. В зале бракосочетания их встречают друзья, товарищи, родные. Родители с детьми приглашаются к столу для регистрации новорожденных. Ведущий объявляет о рождении нового гражданина СССР, называет выбранное родителями имя ребенка, поздравляет их, родственников и друзей с этим большим событием.

Депутат городского Совета депутатов трудящихся вручает родителям свидетельство о рождении ребенка, письменное поздравления и памятную медаль. Почетные родители расписываются в книге актов гражданского состояния и дают обещание помогать воспитывать нового человека в духе идей коммунизма.

Другой формой антирелигиозного воспитания стало проведение праздников улиц, где активно задействовали школьников, пионеров. В г. Кустанае 22 апреля 1973 г. в день рождения В. Ленина проведен праздник одноименной улицы. В празднике приняли участие рабочие предприятий, учреждений и организаций города, расположенных на данной улице, комсомольцы и пионеры.

Именно в рамках борьбы с религиозными праздниками на период зимних школьных каникул в городе строится ледяной сказочный городок, где массовики городского парка культуры и отдыха и Дворца пионеров проводят тематические массовки. (ГАКО, 68:46).

Дворцы пионеров заняли особое место в антирелигиозной пропаганде, развенчивая религиозные обряды и праздники, которые «унижают человеческое достоинство, наносят идеологический вред и материальный ущерб народному хозяйству». Так же при дворцах создается и постоянно работает детский кинолекторий «Наука и религия», каждое занятие которого сопровождается показом тематических и документальных фильмов и киножурналов. Проводятся лекции на темы: «Атом и медицина», «Удивительное рядом», «Церковно-приходская школа», «От знахарства к истине», «Происхождение религиозных обрядов», «Происхождение праздника Пасхи», «Праздник Троицы и его происхождение». Работники детского отдела постоянно проводят ритуалы: «Вручение паспорта», «Прием в октябрята», «Прием в пионеры». Так же в своих отчетах пишут о том, что вечер для детей «Химия в делах человеческих» и вечер для взрослых «Вынес в космос флаг страны Советов» привлекли огромную аудиторию (ГАКО, 68:52).

Атеистическая система воспитания имела определенный результат, как отмечают исследователи, со ссылкой на источники происходит «спад религиозной активности верующих, падение престижа служителей культа... Дети, подростки и молодежь до 30 лет в богослужениях не участвовали» (Сактаганова, 2017:379). За двадцатилетний период воинствующего атеизма, выросло поколение, имевшее к религии косвенное отношение. Проведение религиозных праздников в их сознании воспринималось как дань традициям и обычаям, прежде всего.

Заключение. В период «развитого социализма» политика властных структур была направлена на секуляризацию и ограничение деятельности религиозного духовенства. Особое место отводилось детям и подросткам. В это время формировался образ счастливого советского детства, соответственно лишенный религиозных предрассудков. Советская власть пропагандировала марксистско-ленинский научный атеизм, отвергавший традиционные религиозные представления и практики. Новое мировоззрение необходимо было формировать с детства, на это направлена идеологически-информационная кампания в школе, в семье.

Этому способствовали новые советские праздники и обряды, которые должны заменить религиозные. Религиозные практики и обрядность подвергаются жесткой критике, объявляются врагами прогресса, верующие теряют свою традиционную среду. Необходимо было защитить подрастающее поколение от «опиума», сформировать атеистическое мировоззрение на основе научных знаний. Исходя из этого школа и учителя стали в авангарде этой кампании. На уроках и внеклассных мероприятиях создавался человек нового поколения. Но в семейно-бытовом пространстве религиозные праздники и обряды, не афишировано, скрытно сохранялись.

Благодарности. Статья выполнена в рамках реализации проекта № ИРН АР08957382 «Детство в Казахстане: государственная политика и советская повседневность во второй половине XX веков» Министерства образования и науки Республики Казахстан

Список литературы

- Baiburin A., Piir A. Happy Holidays: Remembering Soviet Festivals // Dobrenko E. (ed.) Soviet Happiness. 2008. pp. 3-18
- Kelly C. A Joyful Soviet Childhood: Licensed Happiness for Little Ones // Dobrenko E. (ed.) Soviet Happiness. 2008. pp. 213-243
- Petrone K. Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin. Bloomington, IN 2000. 280 p.
- Акназаров Х. Основы научного атеизма. Алма-Ата: Мектеп. 1968. 331 с.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.708. Оп.26. Д.344.
- Балашов Е. Школа в российском обществе 1917-1927 гг.: Становление «нового человека». СПб., 2003. 236 с.
- Бедиров М. Атеистическое воспитание учащихся многонациональной школы. Баку., 1985. 46 с.
- Белова Т. [Электронный ресурс]. <http://www.bolshoyvopros.ru/questions/1498521-kak-v-sovetskih-magazinah-nazyvalsja-pashalnj-kulich.html> (дата обращения: 06.06.2021).
- Вещиков Е. Путь к атеизму. Москва: Знание, 1965. 160 с.
- Государственный Архив Костанайской области (ГАКО). Ф. 268 О. 11 Д. 73
- Государственный Архив Костанайской области (ГАКО). Ф. 250 О. 1 Д. 560
- Государственный Архив Костанайской области (ГАКО). Ф. 250. О. 1. Д. 937
- Государственный Архив Костанайской области (ГАКО). Ф. 268 О. 9. Д. 68
- Ермаков Е. Коммунизм и религия. Москва: Знание, 1964. 164 с.

- Интервью с Ходжиковой С. (2020)
 Интервью с Барышевой Н. (2020)
 Интервью с Болсанбек А. (2021)
 Интервью с Вервейкиной Л. (2020)
 Интервью с Дарменовоной Ж. (2021)
 Интервью с Гайсеновым Р. (2021)
 Иошкин М. Влияние религии и атеизма на молодежь в 1958 – 1964 гг. (на материалах Тамбовской области). Тамбов. 2015. 125 с.
 Кудайкулов М. Наука и религия о небесных телах. Алма-Ата: Казгосиздат. 1962. 100 с.
 Куроедов В. Советское государство и церковь. Москва: Знание. 1976. 79 с.
 Ламанская Н. Государственная политика по отношению к религии и верующим в 1954-1964 гг.: На материалах Красноярского края. Красноярск. 2004. 177 с.
 Ли А. Атеистическое воспитание школьников. Алма-Ата: Знание. 1971. 43 с.
 Марченко А. Хрущевская церковная реформа» и ее влияние на внутрицерковную жизнь по материалам Уральского региона (1958 – 1964 гг.). Москва. 2008
 Мегпортал inVictory // [Электронный ресурс]. <https://www.invictory.org/articles/history/8677-strana-kotoroj-ne-stalo-deti-i-gosateizm> (дата обращения: 06.06.2021).
 Постановление ЦК КПСС. «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы». Сб. документов. Москва: Политиздат. 1981. 132 с.
 Программа Коммунистической партии Советского Союза. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17-31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Москва: Политиздат. 1962. 608 с.
 Сактаганова З. История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946-1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории): Монография / Сактаганова З. Г., Абдрахманова К.К., Досова Б.А., Козина В.В., Елеуханова С.В., Карсыбаева Ж.А., Утебаева А.Д. ; под общ. ред. З.Г. Сактагановой. Караганда: «Гласир». 2017. 456 с.
 Сактаганова З., Султангалиева А. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество. Алматы: КИСИ. 1998. 188 с.
 Салова Ю. «Новый человек»: Взгляд на проблему в 1920-е годы. Ярославль. 1998. 100 с.
 Сиводедов Г. Каждый учитель-активный атеист // За педагогические кадры. 1964. №1 (234) С.3
 Тажурзина З. Закономерности развития атеизма. Москва. 1978. 64 с.

References

- Baiburin A., Piir A. Happy Holidays: Remembering Soviet Festivals // Dobrenko E. (ed.) Soviet Happiness. 2008. pp.3-18
 Kelly C. A Joyful Soviet Childhood: Licensed Happiness for Little Ones // Dobrenko E. (ed.) Soviet Happiness. 2008. pp. 213-243
 Petrone K. Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin. Bloomington, IN 2000. 280 p.
 Aknazarov H. Osnovy nauchnogo ateizma. [Fundamentals of Scientific Atheism]. Alma-Ata: Mektep. 1968. 331 s. [in Russian].
 Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK). F.708. Op.26. D.344.
 Balashov E. Shkola v rossijskom obshchestve 1917-1927 gg.: Stanovlenie «novogo cheloveka». [School in Russian society 1917-1927: Formation of the “new man”]. SPb.2003. 236 s. [in Russian].
 Bedirov M. Ateisticheskoe vospitanie uchashchihsya mnogonacional’noj shkoly. [Atheistic education of students of a multinational school]. Baku. 1985.46 s. [in Russian].
 Belova T. [Elektronnyy resurs] <http://www.bolshoyvopros.ru/questions/1498521-kak-v-sovetskih-magazinah-nazyvalsja-pashalnyj-kulich.html> (data obrashcheniya: 06.06.2021) [in Russian].
 Veshchikov E. Put’ k ateizmu. [Put’ k ateizmu]. Moskva: Znanie 1965 [in Russian].
 Gosudarstvennyj Arhiv Kostanajskoj oblasti (GAKO) [State Archives of Kostanay region]. F. 268 O.11 D.73
 Gosudarstvennyj Arhiv Kostanajskoj oblasti (GAKO) [State Archives of Kostanay region]. F.250 O.1 D.560
 Gosudarstvennyj Arhiv Kostanajskoj oblasti (GAKO) [State Archives of Kostanay region]. F.250. O.1. D.937
 Gosudarstvennyj Arhiv Kostanajskoj oblasti (GAKO) [State Archives of Kostanay region]. F.268 O.9 D.68
 Ermakov E. Kommunizm i religiya. [Communism and religion]. Moskva: Znanie. 1964. 164 s. [in Russian].
 Interv’yu s Hodzhikovej S. (2020)
 Interv’yu s Baryshevoj N. (2020)
 Interv’yu s Bolsanbek A. (2021)
 Interv’yu s Vervejkinoy L. (2020)
 Interv’yu s Darmenovoj Zh. (2021)
 Interv’jus Gajsenovym R. (2021)
 Ioshkin M. Vliyanie religii i ateizma na molodezh’ v 1958 – 1964 gg. (na materialah Tambovskoj oblasti).

[Influence of religion and atheism on youth in 1958-1964 (based on materials from the Tambov region)] . Tambov. 2015. 125 s. [in Russian].

Kudajkulov M. Nauka i religiya o nebesnyh telah.[Science and religion about celestial bodies]. Alma-Ata: Kazgosizdat. 1962. 100 s. [in Russian].

Kuroedov V. Sovetskoe gosudarstvo i cerkov'. [Soviet state and church]. Moskva: Znanie. 1976. 79 s. [in Russian].

Lamanskaya N. Gosudarstvennaya politika po otnosheniyu k religii i veruyushchim v 1954-1964 gg.: Na materialah Krasnoyarskogo kraya.[State policy towards religion and believers in 1954-1964: Based on materials from the Krasnoyarsk Territory]. Krasnoyarsk. 2004. 177 s.[in Russian].

Li A. Ateisticheskoe vospitanie shkol'nikov. [Atheistic education of schoolchildren]. Alma-Ata: Znanie. 1971. 43 s. [in Russian].

Marchenko A. Hrushchevskaya cerkovnaya reforma» i ee vliyanie na vnutricerkovnyuyu zhizn' po materialam Ural'skogo regiona (1958 – 1964 gg.). [Khrushchev Church Reform ”and Its Influence on Internal Church Life Based on the Materials of the Ural Region (1958 - 1964)]. Moskva. 2008 [in Russian].

Megaportal inVictory // [Elektronnyy resurs] <https://www.invictory.org/articles/history/8677-stranokotoroj-ne-stalo-deti-i-gosateizm> (data obrashcheniya: 06.06.2021) [in Russian].

Postanovlenie CK KPSS. «O dal'nejshem uluchshenii ideologicheskoy, politiko-vospitatel'noj raboty». [“On the further improvement of ideological, policy and educational work.”]. Sb. dokumentov. Moskva: Politizdat. 1981. 132 s. [in Russian].

Programma Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. XXII s'ezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. 17-31 oktyabrya 1961 goda. Stenograficheskij otchet. Moskva: Politizdat. 1962. 608 s. [in Russian].

Saktaganova Z. Istoriya gorodskoj povsednevnosti Central'nogo Kazahstana v 1946-1991 gody (s syuzhetami demograficheskoy i social'noj istorii). [The history of urban everyday life in Central Kazakhstan in 1946-1991 (with plots of demographic and social history)]: Monografiya / Saktaganova Z.G., Abdrahmanova K.K., Dosova B. A., Kozina V. V., Eleuhanova S. V., Karsybaeva Zh. A., Utebaeva A.D. ; pod obshch. red.Z. G. Saktaganovoj. Karaganda: «Glasir». 2017. 456 s. [in Russian].

Saktaganova Z., Sultangalieva A. Islam v Kazahstane: istoriya. Etnichnost' i obshchestvo. [Islam in Kazakhstan: History. Ethnicity and society.] Almaty: KISI. 1998. 188 s. [in Russian].

Salova Yu. «Novyj chelovek»: Vzglyad na problemu v 1920-e gody. [The New Man: A Look at the Problem in the 1920s.] Yaroslavl'. 1998. 100 s. [in Russian].

Sivodedov G. Kazhdyj uchitel'-aktivnyj ateist. [Every teacher is an active atheist.] // Za pedagogicheskie kadry. 1964. №1(234) P.3 [in Russian].

Tazhurizina Z. Zakonomernosti razvitiya ateizma. [Patterns of development of atheism.] Moskva.1978. 64 s. [in Russian].

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY

FTAMP 03.61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_181

ТӘЖІКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ МЕН ТАРИХИ ОРЫНДАРЫ
(ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Токтабай Ахмет Уалханұлы^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: akhmet.t@mail.ru (Токтабай)

Түйіндеме. Мақалада 2021 ж. Тәжікстан Республикасындағы қазақтардың киелі жерлерін зерттеу мақсатында ұйымдастырылған далалық этнографиялық экспедиция барысында жинақталған материалдарға талдау жасалды. Экспедиция барысында жинақталған деректер негізінде Тәжікстанның Хатлон облысындағы аудандарда – 17 қасиетті жерлері анықталып, олардың тізімі жасалды. Сондай-ақ, экспедиция кезінде жергілікті тұрғындардан сұхбат алынып, аңыз-әпсаналар жинақталды. Тәжікстандағы ескерткіштерді зерттеу барысында Мұхамед Хайдар Дулатидың туған жері Ұратөбе (Усуршана) қаласы, атасы Махмұд сұлтанның балаларымен өлген жері – Худжан (Ходжент) өзені есепке алынды. Бұдан өзге Қазақ мазар, Ташрабад қазақ мазары, Бұрынғы қазақ қыстаулары, Тереклік ата, Тәмеке мазар (қазақ мазар), Ақ әулие, Молламан қыстауы, Әбдіқадыр әулие медресесі, Шахидон (шахит болғандар) мазараты сынды көптеген қасиетті орындар анықталды. Сондай-ақ, Кеңестік Тәжік үкіметінің алғашқы мүшесі, алғашқы ішкі істер комиссары А. Жармұхамедовтың қызметі жан-жақты зерттелді, жазбаша деректер мен фотолар табылып, зерттеліп, сараланды. Аталмыш елдегі қазақ халқына қатысты киелі жерлер мен тарихи орындардың хронологиясы ортағасырлардан бастап қазіргі таңға дейінгі уақытты құрайды.

Түйін сөздер: Тәжікстан, Хатлон облысы, Лақай, диаспора, медресе, қыстау, кесене, зират.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР08855925 «Орта Азия қазақтарының киелі жерлері (Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қарақалпақстан): анықтау, жіктеу және зерттеу» атты жоба аясында дайындалды.

МРНТИ 03.61.91

СВЯТЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ МЕСТА КАЗАХОВ В ТАДЖИКИСТАНЕ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ)

Токтабай Ахмет Уалханович^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: akhmet.t@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются материалы, собранные в ходе полевой этнографической экспедиции, организованной в 2021 году для изучения сакральных мест казахов в Республике Таджикистан. На основании данных, собранных в ходе экспедиции, в районах Хатлонской области Таджикистана выявлено и занесено в список 17 святых мест. Также, экспедиция проводила опрос местных жителей, и собрала легенды и предания. При изучении памятников Таджикистана, были исследованы место рождения Мухаммеда Хайдара Дулати – город Уратюбе (Усуршана), место гибели его деда Махмуд Султана вместе с его детьми – побережье реки Худжанд. Кроме того, выявлены многие сакральные места, казахские кладбища такие как *Казақ мазар, Таушрабад*, бывшие казахские зимовья, *Тереклік ата*, казахское кладбище *Тәмеке мазар, Ақ әулие*, зимовье *Молламан*, медресе *Әбдіқадір әулие*, кладбище *Шахидон* (кладбище мучеников). Также была тщательно изучена деятельность одного из членов правительства Советского Таджикистана, первого комиссара внутренних дел Абдуллы Жармұхамедова, найдены, изучены и проанализированы письменные источники и фотографии. Хронологические рамки сакральных объектов и исторических мест казахского народа в этой стране охватывает от Средневековья до наших дней.

Ключевые слова: Таджикистан, Хатлонская область, Локайцы, диаспора, медресе, зимовка, мавзолей, кладбище.

IRSTI 03.61.91

**HOLY AND HISTORICAL PLACES OF THE KAZAKH IN TAJIKISTAN
(BY THE MATERIALS OF THE ETHNOGRAPHIC EXPEDITION)**

Toqtabay Akhmet Ualkhanuly^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: akhmet.t@mail.ru (Toqtabay)

Abstract. The article analyzes the materials collected during the field ethnographic expedition organized in 2021 to study the sacred places of the Kazakhs in the Republic of Tajikistan. Based on the data collected during the expedition, 17 holy places were identified and included in the list in the regions of the Khatlon region of Tajikistan. Also, the expedition conducted a survey of local residents, and collected legends and traditions. When studying the monuments of Tajikistan, the birthplace of Muhammad Haidar Dulati - the city of Uratyube (Usurshana), the place of death of his grandfather Mahmud Sultan along with his children - the coast of the Khujand River were investigated. In addition, many sacred places have been identified, Kazakh cemeteries such as Kazakh mazar, Tashrabad, former Kazakh winter quarters, Tereklik ata, Kazakh cemetery Tameke mazar, Ak aulie, Mollaman winter hut, madrasah abdikaadir aulie, Shahidon cemetery (cemetery of martyrs). Also, the activities of one of the members of the government of Soviet Tajikistan, the first commissar of internal affairs, Abdulla Zharmukhamedov, were carefully studied, written sources and photographs were found, studied and analyzed. The chronological framework of sacred objects and historical places of the Kazakh people in this country covers from the Middle Ages to the present day.

Key words: Tajikistan, Khatlon region, Lokais, diaspora, madrasah, wintering, mausoleum, cemetery.

Кіріспе. Орта Азиядағы қазақтардың топтасып өмір сүріп жатырған, онымен қоса республикамызбен көршілес орналасқан мемлекеттер қарқынды дамып, халық саны өсіп келе жатыр. Оның үстіне егіс көлемінің ұлғаюы, бау-бақша шаруашылығының дамуы, өнеркәсіп орындарының өсуі, туризмнің өркендеуіне байланысты келешекте бұл елдерде бос жерлердің барлығын пайдалану мәселесі көтерілетіні айдан анық. Сондықтан, қазақ халқының қарапайым болмысы сияқты қастерлеуді қажет ететін киелі орындар мен әулиелі жерлердің жойылып кету қаупі бар. Демек, халықтың ғасырлар бойы қасиеттеген, рухани жан-тәнін қанағаттандырған киелі орындарды сақтау үшін, қазақ халқына қатысты ескерткіштерді материалдық мұралардың есебіне кіргізіп, тиісті орындар мен мекемелерге шығуға, байланысуға осы зерттеудің маңызы зор. Сондай-ақ, бұл – шетелдегі қазақтардың киелі орындары – біртұтас қазақтың мәдени мұрасының құрамдас бөлінбейтін бір бөлігі болып саналады. Атап айтқанда, қазақтар мекендеп тарихи мұра қалған жердің бірі ретінде Тәжікстан Республикасын қарастыруға болады.

Материалдар мен әдістер. 2021 жылдың 5-30 қыркүйек аралығында «Орта Азия қазақтарының киелі жерлері (Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қарақалпақстан): анықтау, жіктеу және зерттеу» атты жоба аясында Тәжікстан Республикасына далалық этнографиялық экспедиция ұйымдастырылды. Экспедиция барысында Тәжікстанның Хотлон облысындағы Жылыкөл, Руми, Сарбанд, Даңғара аудандары мен Душанбек қаласындағы қазақтардың киелі жерлері мен тарихи орындары туралы мәліметтер жинастырылып, информаторлардан ақпараттар алынды. Зерттеу аясында алынған мағлұматтар ғылыми еңбектермен салыстырыла қарастырылды.

Талқылау. Тәжікстандағы қазақтар өздеріне бауырлас түркі халықтары: лақай, өзбек, қоңырат, найман, адай, қарлық, дүрмен т.б. көшпелі тайпалармен қоян-қолтық өмір сүргендеріне 500 жылдай уақыт болыпты. Шейбанилердің жаулап алуымен байланысты түркі ұлыстарымен келген. 1989 ж санақ бойынша 12 мың қазақ болыпты. Қазақтар туралы алғашқы дерек Бұқар әмірінің тапсырмасы бойынша Шығыс Бұхарада қандай халықтар өмір сүреді, қанша түтін, жан саны қанша деп Мұхамед Садыққожа Гулшаниға тапсырма берген. XIX ғ аяғында Гулшани «Тарих Хумаюн» (Әділдік тарихы) деген кітап жазып Қорғантобе атырабындағы түркі рулары, жан саны, шаруашылығы, кәсібі т.б. мәселелерді жазып Әмірге тапсырады. 1909 ж қайтадан көшіріледі. «Нүрек көпірі арқылы Вахш дариясынан өтсеңіз Болджуван мен Кулябтың иелігі басталады, олар Душанбе мен Хисарға бағынбайды... Бұл жерде 150 мың түтін бар, олардың 10 мыңы түрікмен, 5 мың қазақ, 35 мыңы өзбек түркілері...». «Бұлардың бәрінің түйелері бар, астық тасумен шұғылданады,

жергілікті түркілердің бәрі жылқы өсіреді... 500 мыңнан асатын қой бар. Мұнда су көп, жер құнарлы, шөп жеткілікті...». Гулшани түркілердің малы, байлығы жайында тамсана жазады.

Қазақтар ауқатты бай тұрған. Қазіргі күнге дейін қазақтардың бес зираты бар, бұлардың бәрін «Қазақ мазар» деп атайды. Қазақтардың байлығына тағы бір дәлел – үлкен қыстаулардың көбіне медресе салдырған, медреселердің жанында шәкірттер жатып оқитын жатақхана-құжыралар болған және үнемі ағаш отырғызған. Гулшанидің есептеуі бойынша 20 мыңдай қазақ өмір сүрген. 1920-1930 жылдары Қызыл империяның қызыл терроршыларынан жан сауғалаған қазақтар Ауғанстанға барамыз деп, шекараның бекітіліп тастауына байланысты осы жердегі түркі тайпаларын, әсіресе қазақтарды пана тұтып қалып қойған. Оған мысал Қызылорда облысына келгендер иесіз жатқан Жылыкөл жағасына қоныстанған (қазіргі аты Гараути) Беснайман елі. Бұл елден қазір 100-дей отбасы тұрады. 1920-1930 ж большевиктердің қысымы мен репрессияға шыдамаған 30 мыңдай қазақ келіп бұрынғы 20 мың қазаққа қосылып 50 мыңдай болыпты. 1959 ж. Қазақстанда тың игерудің нәтижесінде жұмыс күшінің жетіспеуіне байланысты 40 мыңдай қазақтар Қазақстанға көшкен. Келем деушілерге Қазақстаннан көлік, көтерме ақша берілген. Сол кездерде қазақ азайып, 12 мыңдай қалған. Соңғы көш Қазақстанның тәуелсіздік алуына байланысты 1991–2000 жылдары Қазақстанға жаппай көшудің арқасында қазір небәрі 2000 жан қалыпты. 2006 ж қазақтардың «Байтерек» атты мәдени орталығы ашылған, оны ұлтжанды қазақ қызы Саминова Зәуре басқарып келеді.

Тәжікстан жеріндегі қазақтың іздерін кескенімізде жазба және шежірелік деректерге сүйенеміз. Қазақтың ортағасырлық тарихшысы Мырза Мухамед Хайдар Дулати Тарихи Рашиди де өзінің әкесі мен шешесі туралы былай деп жазады: «Сұлтан хан әкеме (оның әулеті жойылмасын) әртүрлі ілтипат көрсетіп, оны ерекше мейірбандықпен құшағын жая қарсы алды, өзінен бір жас үлкен әпкесі Хуб Нигар ханымды менің әкеме (әйелдікке) берді. Олардың некесі 1493-1494 жылдары Шаш шахарында қиылды. Содан кейін бүгінде Ұратөбе деген атпен белгілі Усуршана уәлаятын және сол аймақтың маңындағы барлық иелікті (әкемнің – А.Т.) қолына алуды бұйырып, жақсылап аттандырды. Бұл аймақты әкем 9 жыл биледі... Ол 6 жыл билегенде пақырыңыз мен дүниеге келіппін» (Дулати, 2003). Сол Ұратөбеде қазірге дейін түркі ұлыстарынан лақай, қоңырат, найман, керей, уақ т.б. тайпалар тұрады.

Жасында шығыс ғұламаларынан тамаша білім алған, шешесінен ерте айрылған 9 жасар Мұхамед Хайдариге әкесі батасын беріп, – өз күніңді өзің көр, - деп тағдыр талкегіне сап қоя береді. 1508-1509 жылдары феодалдық бақастық соғыстарда әкесі Хорасанда азапталып өлтірілді, атасы сұлтан Махмұт хан балаларымен Худжанд өзенінің жағасында өлтіріледі. Худжанд (Ходжент) Тәжікстандағы үлкен облыс орталығы, күні кешеге дейін түркі тектес тайпалардың орталығы болған. Атақты тарихшымыздың атасы балаларымен суға түншықтырылған болатын, біз сол Ходжент өзенінің жағасына тоқтап, оларға құран бағыштадық. 1503 жылы 9 жасар Мұхамед Хайдарды әкесі: «өз тағдырыңа өзің ие бол», – деп жібергенде, алдында тұрған қым-қуат оқиғаларды болжаған да болар. Егер де өз үйінде, әкесінің жанында болса, өмірі атасының (ағайындарының) тағдырындай қысқа болар ма еді, кім білсін!? Бағымызға қарай атақты қаламгер аман-есен қалып, бізге «Тарихи Рашиди» атты мұра қалдырды. Сондықтан Ұратөбе мен Ходжент өзеніне арнайы барып, Мұхамед Хайдардың ізімен жүргендей болдым.

Лақайлар – Орта Азиядағы көне түркі тайпаларының бірі, мыңдаған жылдарға жуық тәжік-парсылардың ішінде тұрып, өздерінің тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, ата-қонысын сақтаған халық. Лақайлардың ақсақалдарынан, көзі қарақты кісілерінен сұрасақ, бұл жерге ІХ ғасырда келіппіз деп жатады. Бұл сөздің шыны бар: «Лақайлар қарлұқтармен бірге YIII ғ. арабтарға дейін келген, тіпті бұдан ертерек YI ғ болуы мүмкін. Түркі қағанаты кезіндегі түркілердің ұрпақтары» (Кармышева, 1976:27). Біздің ойымызша, сөз жоқ, лақайлар Түркі империясынан қалған әскери-көшпелі тайпалардың жұрнақтары, түркілердің Орта Азияны дүркін-дүркін жаулап алуына қарай X ғ. Қараханидтер, XIY Әмір Темір империясы, XY ғ. Шайбанидтер, XYIII ғ. Жоңғар шапқыншылығы замандарында көшіп келген көшпенді тайпалармен күшейіп отырған. 1918-1920, 1930 ж большевиктерден қашқан қазақ тайпалары да, атап айтқанда: қоңыраттар қоңыраттарын, наймандар наймандарын тауып алып т.с.с. паналаған. Лақай тарихын зерттеуші орыс ғалымдарының көпшілігі қазақ тайпалары мен руларының лақай ішінен табылатынын атап көрсетеді. Ұқсас этнонимдерінің көпшілігі жағынан қазақтарға келеді, атап айтқанда орта жүзге кіретін арғын, найман, керей, қыпшақ рулары (Кармышева, 1976:17; Кармышева, 1956:17-19). 80-ге жақындаған лақайлық Абдрахманов Қалмүмін ақсақалдың руы есенқожа қазақ екен, төлқұжатына да қазақ деп жаздырып алыпты. Ол: – Арғы атамыз қазақ, Қазақстаннан тарағанбыз, лақай деген сөздің мағынасы қайсар–соғыскер–ұрыскер дегенді білдіреді. Ибрагимбек, Егемберді батырлар Қызыл армиямен 12 жыл соғысқан, - деп отырды. Бұрын домбыра әр үйде болушы еді, қазір ұмытылып барады, бұрын өзбек мектептері көп болды, домбыра үйірмелері болды, қазір ілеуде-біреуде. Лақай домбырасының қазақ домбырасынан көп айырмашылығы жоқ, қос ішекті. «Қарлұқты қойға қой, қоңыратты түйеге қой, лақай найзасын ұстап, ат үстінде болсын» деп айтатындары біздің

белгілі мәтелге ұқсас, 10-12 мың қой айдаған байлар қарлұқтардан, түйелі байлар қоңыраттардан, жылқылы байлар – лақайлардан шыққан. Кеңес өкіметі кезінде бүкіл әлемге белгілі болған лақай жылқысы тұқымының 2000 жылға жуық тарихы бар екен. «Тәңірім бір күн өмір берсең, қатын бер, екі күн өмір берсең ат бер» деген лақай мәтелі осы халықтың бүкіл өмір салтын айқындай түседі. 1980 ж аяғында Өзбекстанда бір көкпарда болып, сонда қазақ-өзбектің кәнігі-қария көкпаршылары: «Көкпарға ежелден алыс-жұлыстың аты лақай жылқысындай дүниеде ат жоқ» деп айтып еді. Сұлтанободтағы бүкіл одаққа белгілі болған жылқы зауытын көрейін деп барсам, орнында жоқ, тек жылқының қола мүсіні қалыпты. Біздің қалталы азаматтар жылқы өсіреміз деп, қыруар қаржы шығарып, араб, ағылшын, түрікменнің арғымақтарын әкеп жатады. Өз басым, шіркін, қаржы болса, Қазақстанда лақай жылқысының зауытын ашар едім. Лақай жылқысының тұқымы екіге бөлінеді, біріншісі қысқа сирақты жатаған, омырауы зор кеуделі жылқылар, екіншісі бәдені сұлу, бойы биік арғымақтар, ешқандай араб-ахалтекеден кем түспейді және шыдамды. Бұрынғы түркі империясының асыл тұқымды арғымақтарын қайта жаңғыртамыз десек лақай жылқысын өсіруіміз керек.

Қазақ мазар – Мировой селосында (бұрынғы аты Қазақ ауылы, Жылыкөл ауданы, Хатлон облысы) орналасқан зират. 1959 ж бұл жерде үлкен қазақ ауылы болған. 1959 ж Қазақстанда жұмыс күшінің жетіспеуіне байланысты Қазақстан өкіметі арнайы көлік жіберіп, көреме ақша беріп қазақтарды көшіріп алған, соңғы қазақтар КСРО құлап, тәуелсіздік алғаннан кейін, Қазақстанға көшкен. Зират қазіргі кезде қом кесектен (шлакоблок) қоршалып, сырты ағартылған. Зираттың ортасында төртбұрышты ақбейіт бар, бір әулеттің адамдары жерленген бейіт-некрополь болса керек, сырты қоршалып ақбалшықпен сыланған. Құлпытастардың көбі құлап, болмаса жер өскенде топырақ астында қалған. Ақбейіттің жанына таман «Қамбар ұллі Эргаш 1919 ж» деген жазуы араб әріптерімен, кириллицамен жазылған құлпытас сақталған. 1990 ж бастап тәжік құлпытастары да молынан кездеседі, себебі жергілікті тәжік тұрғындары әлі күнге дейін «Қазақ мазар» деп атаған бейіттің аржағына таман тәжік құлпытастары түсе бастаған. Ол мазардан 1,5-2 км жерде көл көрініп тұр.

Ташрабад қазақ мазары – Хатлон облысы Ж.Руми ауданы бұрынғы Гүлстан совхозындағы зират. Гүлстан совхозының мал шаруашылығымен айналысатын фермасының барлық тұрғындары менгерушісінен бастап қойшысына дейін бәрі қазақтар – адайлар болған. Малдан ірі қара (сыыр), түйе, қой өсірген. Сыырдың өзінен 3 мың бас болыпты. Қазақтар тұратын бұрынғы совхоз территориясына кіреберіс жолдан (сол жағында Ташрабад қазақ мазары) бастап радиолокациялық станцияға (10 – 12 км жерге) дейін созылып, қырдың астының бәрі адайлар және аздап өзбек-қоңыраттар тұрған. 1959 ж дейін атеизмнің алқынып тұрған кезі, адамның аты-жөнін жазып, құлпытастар қою басталған, сондықтан қабірлер төмпешікке айналған. Информаторлардың айтуынша анда-санда Қазақстан жағынан келушілер бар.

Тереклік ата – Хотлон облысы, Ж. Руми совхозындағы көне әулиенің орны. Қазақтың адай тайпасы 500 жыл бұрын осы жерде тұрған, базарымыз құндыз (Ауғанстанда) болған дейді екен. Тереклік әулие таудың үстінде, онда кәрі терек бар, адамдар келетін, тоқтайтын үйі, құдығы бар көрінеді.

Тәмеке мазар (қазақ мазар) – Хатлон облысы Ж. Руми ауданы М. Горький ауылынан шығысқа қарай 5 км жердегі Тілеутау мен Теректінің арасы, Тілеутаудың асты деген жердегі зират. Зираттың сырты торкөзді темірмен қоршалған. Қазақ құлпытастары 1980 жылдардың аяғына дейін кездеседі. Мысалы құлпытаста адай ру таңбасының суреті, «Есенбет Сейсенбайұлы. Намаз 1949-1980», «Анарбайқызы Злиха. 1896-1985», «Байнеқұлы Сейсенбай. 1898-1966. Руы адай» деген жазулар бар. Бір молаға өте ескі ағаш баған көлбете шаншылып, шүберектер байланған. Молалардың көбі (70-80 пайызы) адайлардікі, демек адайлардың рулық зираты деп айтуға толық негіз бар (1-сурет).

Алимұхаммед ахун Түркістани сағанасы (қазақ әулие) Хатлон облысы Сарбанд (Вахш) ауданы Ақгазе елді-мекеніндегі тарихи ескерткіш (2-сурет). Большевиктер өкіметті қолына алысымен алғашқы күннен бастап дінге қарсы болды. Кеңес өкіметі құрылған жердің бәрінде, әсіресе мұсылман дінінің мешіт-мазарларын бұзып, дін өкілдері қожа-молдаларды қуғындады, түрмеге жапты, жер аударды, бағынбағанды қатты жазалады, атуға дейін барды. Осындай адамдардың бірі – жеті атасынан қожа, діни қайраткер, тілімен, ісімен халықтың жүрегіне иман ұялатқан Алимұхаммед қажы Түркістани болды. Ол 1928 ж Қызылорда обл. Жаңақорған ауд. отбасымен, бірнеше шәкірттерімен айлап жүріп Ауғанстанға өтпекші болып әрекет жасайды. Қызылдар шекарадағы өткелдерді жауып тастаған соң Тәжікстанның Санглох деген жеріндегі кішкене қышпаққа келіп, егін егіп, мал өсіріп орныға бастайды. Онда мектеп ашып, тәжік-қазақ балаларына араб әліпбиін үйретеді, жұма намазынан кейін халық Әлимұхаммедтің айтқандарын ерекше ықыласпен тыңдайды.

1-сурет. Бұрынғы қазақ қыстаулары. Ж. Руми ауданы. Хотлон облысы.

Бір кезде қышлаққа қарақшылар шабуыл жасап, бейбіт халықты қанға бояйды. Қышлақтан қашуға мәжбүр болған Әлімұхамед әртүрлі тау соқпақтарымен Ауған шекарасына таяп келсе де тағы да өте алмайды. Гүлюд қышлағынан Қорғантөбеге қарай жүреді. 1928-1933 ж арасында Тәжікстанның Вахш, Қорғантөбе, Руми аудандарында толып жатқан шәкірттері мен оның жолын ұстаған адамдары болды. Ишанның үнемі айтатын өсиеті: «Біздің пайғамбарымыз бен дінімізді ұмытпаңдар. Естеріңізде болсын, ерте ме, кеш пе, құдайсыздардың заманы өтеді, сондықтан біз дінімізге сенімді, адал болуымыз керек».

2-сурет. Әлімұхамед қажы Түркістани сағанасы. Жалпы көрініс. Ақгазе. Сарбанд ауданы. Хотлон облысы.

Қадірлі қажы ишан 1933 ж отбасымен, бірнеше шәкірттерімен жүктерін түйеге артып, өздері атпен Батырбадтан шығып, шекараны бетке алып жүріп кетеді. Жолда Ақгаз деген жерге тоқтап, бесін намазын оқиды. – Елге кете беріндер, - деп, өзі кешке шейін отырып, жерді құшақтап жылайды. Ақшам намазын оқып болған соң көшті қуып жетеді. Себебін сұраған ұлдарына: – мына жерде дінге берік екі жас өліпті, қызыл жендеттердің /большевиктердің/ қолынан өлген екен, маған келіп, кешкі намазды бірігіп оқиық деп айтты. Сондықтан екі етпей кешкі намазға дейін отырып, солардың тілектерін орындадым,-дейді. Екеуі де атақты діни ғұламалардың балалары екен, шаһидтер деп ұлдарына: мен өлгенде солардың жанына қойыңдар,-деген өсиет қалдырыпты. Мұны естіген 18 жасар ұлы Сұлтанәхмет: «Біз Ауғанға кетіп барамыз, онда қайтыс болса, қалай сүйегін әкелем деп ойлады. Сөйтсем, әкем біздің шекарадан өте алмайтынымызды білген екен», – депті.

1933 ж. шекараның жанында бір айдай тұрған қажының отбасын, басқа да өзбек-тәжіктермен қосып Қызыл өкімет кәмпескелеп, түйе-аттарын, есектерін тартып алып, өздерін жаяу-жалпы айдап Қорғантөбеге алып келеді. 1934 ж қажы қайтыс болады. Әкесінің өсиетін орындап, ұлы Сұлтанәхмед өлгі екі жас жігіттің моласының жанына қояды. Қазір бұл жер «Қазақ мазар» деп аталады. 1943 ж шешесі Айжамал қайтыс болғанда, әкесінің жанына апарып жерлейді, ертерек өмірден өткен екі немересі де осы жерде жатыр.

2004 ж. ұлы Сұлтанәхмед әкесінің моласын жаңалап табиғи тастан қалап, шетіне қызыл кірпіштен қорған тұрғызып, ертеде араб әрпімен жазылған тастарды сағананың қабырғасына қалап,

әкесі мен шешесінің басына құлпытастар жасатып, сағана есігінің екі жағына қабырғамен біртұтас етіп бекітеді. Сағана ұзыншалау, күнбатыс жағы доғал бұрыштау болып келеді. Құлпытаста «Әли Мұхамед қажы Түркістани» деген жазу қашалып жазылған. «Қазақ әулиеде» тәу етуші қазақтар, тәжіктер, өзбектер, басқа да мұсылмандар қысы-жазы толастамайды. Ел арасында бұл кісінің күдіреті кеңінен таралған.

Ақ әулие Хатлон облысы Данғара ауданы Котошор қышлағындағы (бұрынғы Атшабар қазақ ауылы) киелі жер. Молламан атты қазақ аулында бір діни оқымысты жергілікті қазақ, тәжікке танымал адам тұрған, оны сол өңірдің халқы қадірлеп «Ақ әулие» деп атаған. Ол кісі үнемі Ауғанстанға барып, кітаптар әкеп тұрған. Ауғанстанға бармақшы болып ауылынан аттанып, қазіргі өзі қайтыс болған жерге жеткенде қарақшылардың қолынан өлген. Ауылдастары мен тумалары арулап көмген жер Ақ әулие атанып кеткен. 1985 ж М. Горбачевтің жариялылық кезеңі басталғаннан кейін тәжік жұрты басына күмбез тұрғызған (3-сурет). Мазаратқа кіреберісте сәнді қақпа бар, жоғарғы маңдайшасында тәжік тілінде «Ақ әулие» деген сөз жазылған. Қақпадан кірген бойда сол жақта келушілерге арналған үй, намазхана бар, оң жақта асфальтталған жол тура Ақ әулиенің күмбезіне апарады. Қабырғалары төртбұрышты, шатыры (күмбезі) ағаштан шошайта басы біріктірілген, сырты қаңылтырмен жабылған. Күмбезден әрірек таман қызыл кірпіштен салынған көне құрылыстың орны бар.

3-сурет. Ақ әулие. Қотошар елдімекені (Бұрынғы Атшабар деген қазақ ауылы). Данғара ауданы. Хатлон облысы.

Көне медресенің орны – Хатлон облысы Данғара ауданы Шашар қышлағында орналасқан (4-сурет). Құрылыстың орны қышлақтың дәл ортасында төбенің үстіне орналасқан. Қызыл кірпіштердің сынықтары, тіпті бүтін кірпіштер де көп кездеседі. Кірпіштердің өлшемдері 23x22x5 (см), 23x23x5 (см). Қышлақ тұрғыны ұлты тәжік Саифов Әбділфейіздің айтуынша ертеректе осы төбені қазған кезде бүтін кірпіштер көп шығатын, бір ерекшелігі кірпіштердің бетінде қазақ ою-өрнегі бар еді. Медреседен жоғарырақ төбеде қазақ мазараты бар. Үлкендерден естігенім бойынша, - дейді Ә. Саифов, - бұл жер де қазақтың ауылы. Бұл медреседе тау-таудың арасындағы мал баққан қазақтар балаларын оқытқан, жатып оқитын жатақханасы болған. Тәліптер (шәкірттердің) ішінде қыз балалар да болған. Тағы бір тәжік ақсақалы: «Біздің үлкендердің айтуынша бұл осыдан 500 ж шамасы болса керек, қазақтар кеткен соң, біздің (тәжіктер) ата-бабаларымыз келіпті. Қазақта мал көп болған, осы таудың іші толған мал еді,- деген мәлімет берді.

4-сурет. Көне қазақ медресесінің орны. Шашар қышлағы. Данғара ауданы. Хатлон облысы.

Молламан қыстауы – Хатлон облысы Данғара ауданындағы тарихи орын. Шаншар қышлағынан 3 км жерде кәрі түт ағаштарының плантациясы бар. Оның бәрін шәкірттерімен бірге Ақ әулие отырғызған көрінеді. Қазіргі бар ағаштар ескірген, оның үстіне қыстақты сумен жабдықтап тұрған бұлақ суалған соң тұрғындары тастап кеткен (5-сурет). Тәжік ғалымдарының зерттеуінше ағаштардың жасы 500–400 жыл. Осы аймақ жергілікті қазақтың орталығы саналған. Бұл қыстақта қазақтардың ғұламасы Ақ әулие тұрған, үнемі Ауғанстанның білім-өнер орталығы – Герант, Құндыз қалаларына барып айлап жүрген. Кезекті бір сапарында Ақ әулие қарақшылардың қолынан жолда қаза тапқан.

Әбдіқадыр әулие медресесі – Хатлон облысы Данғара ауданы Ноабат қышлағында орналасқан. Қазақтан шыққан ғалым Әбдіқадыр осы жердегі қазақ медресесінде сабақ берген. Бұнда ежелгі түт ағаштары өте көп, қазір олардың көбі құрғап тұр. Жергілікті тұрғындар: –Түт ағаштары су ішетін бұлақ суын бір пысықай осыдан 5-6 жыл бұрын резина шлангімен үйіне кіргізіп алды,–деген наразылықтарын білдірді. Бұл жер өте қасиетті жер, мына ежелгі түт ағашының астында дөңгелек (біреулер төртбұрышты дейді – А.Т.) суфалар (қыш орындықтар) болған. Жаз кезінде шәкірттер осы орындықтарда, кейбірі тіпті жербауырлап тұрған ағаш бұтақтарына отырып дәріс тыңдаған. Сол тәліптер көлеңкесінде отырған түт ағашы осы, бұрын кеңес өкіметі кезінде қазақтар жиі келетін өте қасиетті жер.

Шахидон (шахит болғандар) мазараты – Хатлон облысы Данғара ауданы Әр-әрек (Теректі) ауылында орналасқан. Теректі ауылының таудың ұшар басындағы көне жұртына қатар-қатар орналасқан жүзімдіктерді аралап жүріп келеміз. Тау етегіндегі, тауды қиялай өсірілген жүзім текшелері суарылмайды, себебі су жоқ, тек жауын суынан нәр алады, сондықтан жемістері өте тәтті. Қожамқұл қарияның «Тико машинасымен» жүріп келеміз, кішкентай болса да өрге мысықша тырмысып, небір қияндардан қиялай шығып кетеді. Мұндай машине бұрын-соңды Памирдің сілемдеріне шығады деп кім ойлаған. Кезінде Кеңес әскерлері таудың ең биік жеріне радиолокациялық станция салған, сол жолмен келе жатырмыз. Сонау Алматыдан келіп соғыс болған Әр-әректі көрмей кетем бе деген қорқыныш та болды. Әйтеуір шықтық-ау! 80 жастағы тізгінші Қожамқұлға, оның жан серігі кішкене Тикосына риза болдым. Қожамқұл әңгімесін бастап: – Өне, тау басындағы қабырға жолдан сонау бір кішкене алаңқайды көрдің бе? Сол жерде мешіт болған, үйлер тұрған, су ағып тұрған науаны көрдің бе? Оны Тасбұлақ дейді. Төменірек ауылдың орны. 1925 ж қысты күні 40 адамнан тұратын қызыл әскерлер адайлар ауылын қоршап алып, үй-үйге кіреді. Олар: «Вы наши враги! Басмашылар қайда? Сендер басмашыларды асырайсындар. Мылтықтарың қайда? Табыңдар,- деп қоқан-лоқы жасауға кіріседі. Бір үйге кіріп, өнді қыз балаға тиіседі, ара түскен әкесін қылышпен шауып өлтіреді. Мұны аңшылық құрып, ауылдарын аң етімен асырап жүрген Әлім мен Әкім көреді. Олар ауылдың жоғары жағындағы ауғаннан алған ағылшын бесатарларын тыққан қос ағашқа шығып кетеді. Екеуі де «Сен тұр, мен атайын» деген қос мерген. Олар әдейі аңдып тұрып, қызылдар қайтпақшы болып аттарына міне бергенде дәлдеп атып, санап отырып 35 қызыл әскерді жер жастандырады. Ауылдан бір кісі өліп, екі адам жаралы болады. Бұл ағайынды қос мергеннің қаруы сол заманда ең дәл тиетін, ұстауға жеңіл ағылшын винтовкалары еді. Қызыл әскердегі бесеуі қашып шығып Гумсуға, әрі қарай аудан орталығы Дарғанаға барып оқиғаны хабарлайды.

5-сурет. Молла Аман қыстауы. Данғара ауданы. Хатлон облысы. Қыстақта халың түт ағашының бағы болған. Бұл жерде медресе, мешіт болған. Ақ әулиенің тұрған жері осы.

Жау кеткен соң ауылды жинап алған шейх: – Не істейміз, - дегеніне біраз адамдар: – кешірім сұрайық, жазадан аман қалатын шығармыз, - дегендер де болған. Шейх Әлім мен Әкімге қарап: – Батырларым, сендер не дейсіңдер? – дегенде мылтықтарын иығына іліп алған қос қыран: – Сіз не айтсаңыз соны істейміз, дінімізді қорламаймыз, намысымызды таптатпаймыз, ақырғы деміміз

біткенше қарсыласамыз, - дейді. Сонда ақсақал: Батырларымның айтқаны дұрыс, соғысқа дайындалудан басқа ешқандай шарамыз қалған жоқ. Ар-намыс, иманымызды қорғау үшін күрескендердің жаны жаннатта болады, - дейді.

Ауылдың бар-жоғы 15-тей отбасы екен. Ол кезде қазақтың жанұялы патрихалдың бірнеше ұрпақтан тұратынын ескерсек, әр үйде кемінде орта есеппен 7-8 адам бар десек, барлығы 100–120 адамдай болады. Мылтық ұстауға жарайтындардың бәрі өлген, Қызыл әскерилердің бесатарларын иемденеді, оқтарын алады, қылыштарын асынады. Балалар мен қарттарды, әйелдерді тау үңгірлеріне жасырады.

Түн ортасы ауғанда ауылды бірнеше жүз Қызыл әскерлер қоршап алады. Сол кезде жер жағдайын жақсы білетін ауыл жігіттері стратегиялық жағынан жақсы орналасып, олардың оғы өтімді болып, нысанаға дәл тиіп жатаы. Қызыл әскердегілер қайда жасыратындарын білмей, абдырап, не істерін білмей, тисең терекке, тимесең бұтаққа дегендей, жан-жаққа оқты боратады. Таң ата олар ауылға өрт қояды. Ол кезде қазақтың үйі ыстық, шоқтың қасы, бәрі екі-үш туырлықты жауып отырған, киіз үйдің іргесін топырақпен көміп тастап, қандай қыстан болса да шығатын. Сырты күнге, іші түтінге қақталған киіз үйлерге қызыл әскерилер арнайы дайындалған факелдермен өрт қойғанда бірден дуылдап жанған. Сай-сайды, үңгір ағаштарды паналаған әйелдерді, бала-шағаны да аямай қырып тастаған. Тек ауылдың желкесіндегі қос тұт ағашына бекінген Әлім мен Әкімді ала алмаған. Қос мергеннің алдында ауыл да, оны қоршаған қызыл әскерилер де алақанға салғандай көрінетін жерден қылт еткендерін мүлт жібермей атып отырған. Екі күннен астам уақыт-ай. Ақыры ағайынды екі жігітті ала алмайтынын біліп, оларды айналып өтіп, таудың үстінен қызыл әскерилер залппен дүркін-дүркін оқ атып 2,5 күн дегенде үндерін өшірген. Сөйтіп екеуі де ерлікпен қаза тапқан. Осы қос ағашты жергілікті тәжіктер де шахид болған жер деп қазірге дейін құрметтейді, ақ байлайды. Жалпы шахид болғандардың ауылы деп бұл жерден ештеңе алтынға да ағаш т.с.с. алмайды екен. Білетін қарттардың айтуынша осы жойқын қырғыннан соң өз үйінде өлтірілген адамдар сол жерге көмілген, сондықтан бұл ауыл мазаратқа айналған. Бүгінде сол жерде адам тұрмайтыны содан болса керек» (Нуралив, 2016:84). Осы жерді тауып, анда-санда келіп құран оқып жүретін 80-нен асқан Қожамқұл Нұрматов: – Алғаш осы жерге келіп, құран оқып отырғанда жылап отырдым. Осыдан бастап Қызыл империяға қарғыс айтпасам тұра алмайтын болдым, - дейді. Оқиғаның өткен жері төменде, ауылдың орналасқан жері. Тасбұлақ, Жоғары тау жағындағы Әлім мен Әкімнің бекінген қос ағашын ұзақ араладым. Қос ағаштың түбінде бірталай отырдым, Әлім мен Әкім елестегендей болды, ағайынды қоңыр қаз бір-біріне оғымыз жете ме? – деп тұрғандай маған көрінді.

Күйші Әлшекей Бектібаев (1847-1932). Қазіргі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданында Бектібай деген ауқатты отбасында дүниеге келген. Жас кезінен домбыра тартуды шебер меңгеріп, халық композиторларының шығармаларын орындаумен қатар, өзі де күй шығарумен әуестенген. Өмірінде 70-тен астам шығарған күйлерінің он-ы ғана біздің заманымызға жеткен. Қызыл өкімет келгенде, байдың, төренің тұқымы есігінде күл ұстайды деген жаламен елінен кетуге мәжбүр болады. 1928 ж басында бір топ тума жұрағаттарымен бірге Қорғантабе аймағының Яван қыстағына көшіп келеді. Шығыс музыкасының бір қасиеті көкірегінде сәулесі бар екінші шығыс ұлтының тыңдаушысы өзі көрмеген ұлт аспабын бір-екі тыңдаған соң тез түсінетін. Қос ішекті домбыраның құлағында ойнайтын Әлшекейдің өнері көршілес тәжік, лақай халықтарының да жүрегінен жол табады. Әсіресе оның ат үстінде отырып домбыра тартуы тыңдармандарын таңырқатып қана қоймай, құлақтарының құрышын қандырады. Яванда тұратын тәжіктің атақты әншісі Кадир Жуги жұбы жазылмас дос болады. Қазір қазақтың күй тарихынан хабарсыз бәз біреулер қытай қазақтарында сақталып, біздің заманымызға жетіп қоймай Шыңжаңның Алтай қаласында 10 мың адам бір мезгілде ойнап Гиннес кітабына кірген «Қаражорға» күйін бақсының күйі, бақсының биі деп әр саққа жүгіртеді. «Қара жорға» күйін Әлшекейдің ат үстінде тартқан өнерін заманында қазақпен қатар тәжік, лақай елі де таң-тамашалаған. Әлшекейдің өз күйлері: «Егес», «Теріс қақпай», «Қыз жоқтаған», «Жаяу кербез», «Шерпі», «Аққу кеткен», «Толқын». Бұл күйлерін қазақ күй өнерінің алтын қазынасына тіркеткен белгілі зерттеуші А. Сейдімбеков те жазып кеткен.

Белгілі Сыр бойының ақыны Манап Көкенов Әлшекейге арнап поэма шығарған. Біз осы сапарымызда Әлшекеннің мәңгілік жай тапқан жерін, Тәжікстандағы қазақ мәдени орталығы – Бәйтеректің төрайымы З. Саминованың көрсетуімен есепке алдық. Әлшекейдің жерленген жері Хотлон облысы, Яван қаласында екен. Біз осы жолы екі рет барып қабірін таба алмадық. Тәжікстандағы қазақ ағайындар бұл мәселені шешетіндерін айтып, бізге хабар бермекші.

Абдолла Жармұхамедов (1896-1940). Бұл кісінің есімін алғаш рет 1969 жылы КазМҰУ-дың тарих факультетінде оқып жүргенде ұстазым Мұсатай Ақынжановтан естіген едім. Семей өңірінің тумасы Мұсатай ақсақал 1930 жылдың ортасында Семей қалалық атқару комитетінің төрағасы болып келген Абдулламен жақынырақ танысып араласады. Бір әңгімесінде 1920 ж Фрунзе екеуі Бұхара қаласын алғанда Бұхар әмірі отбасын тастай қашқанын, оның балаларының көп болғанын,

оларды тәжік өкіметінің мүшелері бір-бірден асырап алғанын тілге тиек еткен еді. Сонымен қатар Абдулланың Орта Азияда бірінші болып 3 мәрте жауынгерлік Қызыл ту орденімен марапатталғанын мақтанышпен айтатын. Бірде семинар сабағында мен Абдолла туралы тағы сұрап, 1936 ж «Совет Одағының Батыры» атағы бекітілгенге дейін КСРО батыры десе де болғандай екен дегенімде ұстазым: – Өзімнің ойыма келмеген нәрсені шәкіртімнің айтқаны қандай жақсы,- деп маған «5» бес қойғаны бар.

1983 ж Мәдениет министріне қарасты «Казпроектреставрация» институтында істеп жүргенде мен атақты адамдардың басына қойылған ескерткіштерді тізімге алып, Алматы қаласының Ташкент бейітіндегі М. Әуезов, Қ. Сәтбаев зираттарынан көп алыс емес А. Жармұхамедовтің де құлпытасын тізімге кіргізіп, паспортын жасадым, Мәдениет министрлігінің коллегиясында Ж. Шаяхметовпен бірге осы екеуін дәлелдеп шықтым.

Небәрі 44 жыл өмір сүріп, бүкіл саналы өмірін Тәжікстан республикасын нығайтуға жұмсаған Абдулланың өмірі мен қызметі зерттеуге тұрарлық, ол шетелдегі қазақтардың әскери және тарихи қайраткерлерінің бірі. Ол туралы тәжік зерттеушісі Абдусаттар Нуралиев: «Имя верного сына казахского народа Абдуллы Ярмухамедова занимает достойное место в словесной плеяде выдающихся борцов за народное счастье. Его мужество и героизм в борьбе с врагами в годы становления и укрепления Советской власти в Средней Азии были отмечены тремя орденами Боевого Красного Знамени, орденом Красной Звезды Бухарской НСР, личным оружием, ценными подарками и грамотами...» (Абдусаттар, 2016). Тағы бір тәжік тарихшысы Гафур Шерматов: «10 ноября мы отмечаем День таджикской милиции, а 13 ноября 120 ление первого в истории Таджикистана главного милиционера республики, народного комиссара Внутренних дел Таджикской АССР, борца за установление Советской власти в Средней Азии Абдуллы Ярмухамедова» дей келе, оның қазақтың даңқты ұлы екенін атап көрсетеді (Шерматов, 2016). Мен А. Жармұхамедовтың да, С. Рақымовтың да өз қолдарымен жазған өмірбаяндарын, толтырған анкеталарын көрдім. Абдолла үнемі өзінің қазақ екенін көрсетіп отырған, себебі кедей отбасында туған. Сабырдың әкесі Омаркүл диірмені бар бай болған, әкесінің ағасы Мәуленкүл Ташкент қаласының датхасы болған. Мұндай биографиямен Сабыр ешқашан өсе алмас еді, сотталар еді. Сондықтан әйелінің ағасы Рақымның атына әдейіліп жазылып, ұлтым – өзбек дегенге ешқашан арланбаған, себебі ол кезде көрсету көп, қазақтардың өздері-ақ Сабырдың көзін құртып жіберер еді.

Абдолла 1896 ж 13 қарашада Жетісай селосында кедей отбасында дүниеге келген, 7 жасында әкесі қайтыс болып, шешесі күнкөріс қамымен Мырзашөл жақтағы (Жизок уезі) ағасының қолына барады. Сол кезден бастап Абдолла Мырзабай болыстың суын әкеп, малын бағып жұмысын істейді. Ол заманда орыс әкімшілігі ауқатты адамдардың балаларын оқытып, келешекте патша өкіметінің сойылын соғатын шенеуліктерді дайындауды қолға алған. 1906 ж кезек Мырзабай байға келгенде ол өзінің жалғыз ұлын қимай, есігінде жүрген Абдолланы Самарқандтағы орыс-тузем мектебіне беріп жібереді. Кішкентайынан ұғымпаз, зерек болған ол мектепте жақсы оқиды. Өз балам деп берген Мырзабай Абдулланың оқудағы озаттығына қарамай, бір жылдан соң оған көмек беруін тоқтатады. Содан өзін-өзі асырау үшін Абдолла нешәтүрлі жұмыс істейді, оқудан да бір сағатқа да қалмай үнемі сабақта алда болады. Баланың еңбекқорлығы мен зейінін байқаған мектеп меңгерушісі Иванов өзінің қолына алып, мектебін бітірген соң Самарқанд қаласының 4 кластық училищесіне түсуге көмектеседі. 1914 ж училищені бітірген Абдолла Қаттақорғандағы туысына барып, алғашында писарь – қағаз көшіруші, кейінірек аудармашы болады.

1917 ж патша өкіметі құлап, Ақпан революциясын көрген, большевиктердің үгіт-насихатына сенген Абдолла жиналыстарға, митингілерге қатысып, белсенділік танытады. Ол барлық күш-жігерін, білімін Кеңес өкіметін нығайтуға жұмсайды. Біз Абдулланың өмір кезеңдерінің барлығына тоқталмаймыз, себебі ондай фактілердің бәрі қағазға жазылып, құжаттарда көрініс тапқан.

1923 ж наурызда Түркістан республикасы ішкі істер комиссарының орынбасары болады, мамыр айында Түркістан өкіметі оны басмашылардың ылаңын басу үшін Ферғанаға жібереді. Алай әскери-экспедициялық отрядының комиссары болып тағайындалған Абдолла 300-дей еріктілердің 90 пайызын (қазақтар мен қырғыздар) өзі әскер қатарына тартып, жаттықтырып, ұрысқа бейім мықты сарбаздарды жасақтайды. Экспансияның алдында басмашыларды Ферғана асуларынан асырмай тоқтату керек болатын. Жергілікті мекенінің әрбір тасы мен бұтасын жақсы білетін айлакер басмашыларымен соғысу оңай болған жоқ. А. Жармұхамедов өзінің ұйымдастырушылық қабілеті мен әскери дарынының арқасында жауды Ферғана асуларынан асырмай тоқтатып қана қоймай, Алай атырабын басмашылардан толық азат етті. Осы ерлігі мен жұмысы үшін Жауынгерлік Қызыл Ту орденімен марапатталады. Бұл кезде Орта Азияның барлық республикаларына қарағанда Тәжікстанда Кеңес өкіметін орнату өте қиын болған. Жер жағдайының қиыншылығы, әсіресе «Әлемнің төбесі» атанған Памирды басмашылардан қорғау оңай болған жоқ. Куляб уәлаятында лақай (түркі халқы) батырлары Ибрагимбек пен Егембердінің артынан ергендер Қызыл әскерлерге ерекше қарсылық көрсеткен. Революция ісіне қанша берілсе де А. Жармұхамедовтың бір ұрыста Қызыл әскерилердің басы мен иығы, қолы бір-ақ шабылғанына назар аударып, – Мына адамдар

калай шабылған? Кім түсіндереді? – деген сұрағына, – ...Жолдас комиссар, бұл Ибрагимбектің қылышының ізі, ол зұлым адамның басын қиялай шабады, егерде оң жағынан шапса, баспен қоса сол иықтың жартысы мен сол қол бірақ кетеді, егер де бастың сол жағынан шапса, баспен қоса оң иықтың жартысы мен оң қол кетеді, - деп жауап берген лақайлық жауынгер. Сонда Абдолланың: ...Ибрагимбектің қолында қылыш па? Әлде Мұхаммедтің зұмыхары болған ба? – деген сұрағанына: – Иә, комиссар жолдас, зұлпыхардан кем емес, қылышының салмағы 12 кг...» деген жауап берілген (Лақай ақсақалдарының әңгімелерінен). Осы әңгімеден байқайтынымыз: Қызыл комиссар А. Жармұхамедовтың Мұхаммед пайғамбарды және оның зұмыхарын сөз етіп, істің мән-жайына жетуі. Бұл дерек біраз нәрсені аңғартса керек. Ол заманда бандитті пайғамбармен теңестіруді қойып, атын атаудың өзі қылмыс болған ғой. Жалпы Кеңес өкіметі Ибрагимбекті жеңе алмаған. Ел аузында «...Ибрагимбекті жеңу үшін оны қолдап отырған халқын түгел қыру керек...» деген Сталиннің сөзі сақталған. Жалпы Сталин тәжік республикасын құруда, нығайтуда көп еңбек сіңірген. Тәжікстанның астанасы – Сталинабад деп аталуы тегін емес. Қазір орыс зерттеушілерінің кейбіреуі «Сталин таза грузин емес, парсының қаны бар» деп жүр ғой. Сталиннің түркі халықтарын ерекше жек көруі – Түркияның өмір бойы Грузияға шабуыл жасап, жерін, елін тонауы және Иран мен Тұран арасындағы ғасырлар бойғы қырғиқабақ соғыс. Сталиннің осы сөзінің астарын лақайдың елбасшыларымен, ақсақалдарымен кездескенде А. Жармұхамедов жеткізген. Ел аузындағы ескі сөздердің, әсіресе, Лақай ақсақалдарының айтуынша, «қызылдардан халқым қырылғанша өзім берілейін» деп Ибрагимбек өз еркімен қолға түскен. 1931 ж. атылған. Ибрагимбекке егеменді Өзбекстан өкіметі «Халық қаһарманы» деген атақ берді деп айтылып жүр, себебі өзбек деп жазылып кеткен лақайлардың тарихын Өзбекстан өкіметі өз тарихының бір пұшпағы санайды.

Жер жағдайының, ауа райының ерекше қиындығы, үнемі ат үстінде ұйқысыз, демалыссыз өткен күндер Абдолланың денсаулығына зиян тигізбей қойған жоқ. Өзінің өтініші бойынша 1927 ж. ВКП (б)-ның Орта Азия бюросына жіберіледі. 1927-1940 жылдары А. Жармұхамедов Қазақстанда жұмыс істеді. 1940 ж бір жылға жуық төсек тартып жатып, ақыры тұра алмады, мәңгілік аспанға аттанды.

А. Жармұхамедов үнемі Кеңес өкіметінің жоғарғы органдарына сайланып отырды. 1919-1920 жж. Катта-Қорған уезі атқару комитетінің мүшесі. 1921-23 жж. Самарқанд облысы атқару комитетінің мүшесі. 1920-1924 Түркістан Орталық атқару комитетінің мүшесі. 1926-1927 Тәжікстан ОАК мүшесі, 1926-1929 жж. Өзбекстан ОАК мүшесі, 1925-1927 жж. КССР ОАК мүшесі, 1929-1938 жж. Қазақстан ОАК мүшесі сайланған.

Тәжікстанда А. Жармұхамедовке ескерткіш тұрғызылып, көше аты берілмесе де толып жатқан мақалалар мен зерттеулер баршылық, әсіресе орыс тілінде көп, бұл оның тасқа басылып, есімі мәңгі есте қалды деген сөз. Тәжікстан энциклопедиясында (Таджикская Советская энциклопедия, 1980:112). А. Жармұхамедов тәжік халқының кеңес және тәуелсіздік кезеңдеріндегі тарихында өз орнын алған қайраткер деп жазылған [История Таджикского народа, 2004:383, 393]. Келешекте шетелдегі қазақтардың әскери және қоғам қайраткері болған А. Жармұхамедовты Қазақстан тарихына да кіргізген жөн.

Мүсінші Керей Жұмағазин (1929-1984). 1971 ж. ҚазГУ-дің тарих факультетінде ұстазымыз Б. Мекішев «Жеті муза» қоғамының бір отырысында Тәжікстаннан әлемдік балет өнерінде бір жарық жұлдыз пайда болды. Ол Малика Сабирова деп ерекше тебіреніспен баяндама жасап, артынан іле-шала «Қазақ университеті» газетінде ол туралы мақала жариялады. Кейінірек Болат Аюханов та қазақ теледидарында Малика Сабированы шығыстан шыққан ерекше құбылыс деп баға берді. Биыл қыркүйек айында Тәжікстанның ұлттық мұражайын аралап жүріп Малика Сабированың мүсінін көріп тамашалап, фотоға түсіріп болып, авторы кім екен деп постаментіне үңілсем К. Жұмағазин деп жазылып тұр. Тәжік халқында мұндай фамилия болмайтынын білем, мұражайдың әкімшілігіне жолығып, мән-жайын сұрап едім, – иә, ол кісі қазақ. Тәжікстанның атақты мүсіншісі Е. Татаринованың шәкірті, көркемөнер колледжінде сабақ берген, біздің мұражайда тағы екі шығармасы бар, – деп жайып салған жауап алдым.

Ақтөбе облысында дүниеге келген жас жігіт Душанбе қаласында әскер қатарында жүргенде белгілі мүсінші Л. Татаринованың шеберханасына жиі келіп, мүсіншілік өнердің қыр-сырымен танысады. Зерделі жастың әскерден бос уақытында үнемі келіп, қиын да күрделі өнерді білсем, үйренсем деген талпынысын байқаған көңігі шебер оған үнемі қолдау көрсетіп отырады. Армиядағы уақыты біткен кезде Керей өз еркімен Тәжікстанда қалып Е. Татаринованың шеберханасында шәкірттік жұмысын жалғастырады. 1960 ж. бастап оның пластикалық жұмыстары республикаға танымал болады, 1961 ж арнаулы білімі болмаса да Суретшілер одағының мүшелігіне қабылданады. Қанша дарынды болса да арнаулы білімі болмаған шебердің Қазақстанда, Ресейде одақ мүшесі болуы мүмкін емес еді. Мысалы, Қазақстанда анда-санда халық шеберлерін мүшелікке қабылдайтын, ал профессионал мүсіншіге Одақ мүшесі болу үшін тек қана жоғары білім қажет болатын.

Тәжік халқының көркемөнер тарихынан орын алған мүсінші Лениндік сыйлықтың лауреаты Мирзо Тургунзадениң, хирург Зикрия Хадисаевтың, тәжік әдебиетінің классигі Садриддин Айнидің

т.б. өнер, еңбек тарландарының мүсінін сомдады. С. Айнидің барельефтік бейнесі Опера және балет театрының кіреберісінде тұр. «Дала әні», «Құмыра көтерген әйел», «Әйел басы» туындылары ұлттық мұражай залына қойылған.

2009 ж. дарынды мүсіншінің 80 жылдық мерейтойына республиканың түкпір-түкпірінен, шетелдерден оның шеберханасынан тәлім алған шәкірттері жиналып атап өтті.

Қорытынды. Экспедиция барысында жинақталған деректер негізінде Тәжікстанның Хатлон облысындағы аудандарда барлығы қазақтарға қатысты 17 киелі орындар мен қасиетті жерлер анықталып, зерттелді. Атап айтқанда, Тәжікстандағы ескерткіштерді зерттеу барысында Мұхамед Хайдар Дулатидың туған жері Ұратөбе (Усуршана) қаласы, атасы Махмұд сұлтанның балаларымен өлген жері – Худжан (Ходжент) өзені есепке алынды. Бұдан өзге Қазақ мазар, Ташрабад қазақ мазары, Бұрынғы қазақ қыстаулары, Тереклік ата, Тәмеке мазар (қазақ мазар), Ақ әулие, Молламан қыстауы, Әбдіқадыр әулие медресесі, Шахидон (шахит болғандар) мазараты сынды көптеген қасиетті орындар бар. Бүгінгі таңда аталмыш елде қазақ халқы аз болғанымен, кезінде қазақ ауылдары болған аймақтарда қазақтарға тән киелі жерлер мен тарихи орындар сақталып қалған. Ал осы ескерткіштерді қазақтардың қасиетті орындары ретінде сақтап қалу бүгінгі күнде өзекті болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- Абдусаттар Н. Казахи Таджикистана. Душанбе, 2016.
 Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. 616 б.
 История Таджикского народа. Т.У. Новейшая история (1917-1941 гг.) под ред. Акад. Р.М. Малова. Душанбе. 2004.
 Кармышева Б.Х. К вопросу о происхождении локайцев // Советская этнография. 1952. №4. С. 11-29.
 Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). М.: Наука, 1976. 323 с.
 Нуралиев А. Казахи Таджикистана. Монография. Душанбе: Истеъдод, 2016. 160 с.
 Таджикская Советская энциклопедия. Гл. науч. ред. М. С. Асимов. Душанбе: Гл. науч. ред. Тадж. сов. энцикл., 1980. Т. 2. 670 с.
 Шерматов Г. Три звезды Абдуллы Ярмахамедова // ASIA-PLUS. 17.10.2016.

References

- Abdusattar N. Kazakhi Tadjikistana. Dushanbe, 2016. [In Russian].
 Dulati M.X. Tarixi-i Rashidi. Almaty: M.X. Dulati kogamdyq qory, 2003. 616 b. [In Kazakh].
 Istoria Tadjhikskogo naroda. T.V. Noveishaia istoria (1917-1941 гг.). pod. red. Akad. R.M. Malova. Dushanbe, 2004. [In Russian].
 Karmysheva B.X. K voprosu o proiskhozhdenii lokaitsev // Sovetskaia etnografia. 1952. №4. S. 11-29. [In Russian].
 Karmysheva B.X. Oчерки etnicheskoj istorii iuzhnykh raionov Tadjhikistana i Uzbekistana (po etnograficheskim dannym). M.: Nauka, 1976. 323 s. [In Russian].
 Nuraliev A. Kazakhi Tadjhikistana. Monografia. Dushanbe: Istedod, 2016. 160 s. [In Russian].
 Shermatov G. Tri zvezdy Abdully Iarmukhamedova // ASIA-PLUS. 17.10.2016. [In Russian].
 Tadjhikskaaia Sovetskaia ensiklopedia. Gl. nauch. red. M.S. Asimov. Dushanbe: Gl. nauch. red. Tadjh. sov. ensikl., 1980. T. 2. 670 s. [In Russian].

МРНТИ 03.61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_191

КАЗАХСКИЙ АУЛ И СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ: ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА В ПРЕДВЕРИИ ГИБЕЛИ

Орынбаева Гульмира Усенбаевна^{1*ID}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

*Автор корреспондент
 E-mail: orinbaevag@mail.ru

Аннотация. Настоящая статья посвящена теме изменений в хозяйстве и культуре казахов в годы утверждения советской власти на территории Казахстана. Цель статьи – показать цепь причинно-следственных связей, приведших к утрате народом исконной культуры, причем вызванной

искусственными факторами. Советская власть, проводя модернизаторскую политику, стремилась ликвидировать прежний традиционный уклад жизни народов, в том числе и кочевых казахов. В результате насильственных действий большевиков: продразверстки, раскулачивания, коллективизации, седентаризации и последовавшей трагедии – голода произошли резкие и необратимые изменения в традиционном хозяйстве и культуре казахского народа. Голод стал решающим фактором приобщения казахов и других советских народов к колхозному строю. В ходе указанных мероприятий проводилось насильственное привитие, навязывание непривычной, чуждой культуры хозяйствования и быта.

Ключевые слова: казахи, кочевое скотоводство, традиционная культура, советская власть, модернизация, коллективизация, голод.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08857659 МОН РК «Традиционное хозяйство и культура казахов в первые десятилетия советской власти: инерционное развитие, разрушение и последствия (историко-этнологическое исследование)».

GTAMP 03.61.91

КАЗАҚ АУЫЛЫ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ: ЖОЙЫЛУ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ

Орынбаева Гүлмира Үсенбайқызы^{1*ID}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан.

*Автор корреспондент
E-mail: orinbaevag@mail.ru

Түйіндеме. Мақала Қазақстан территориясында кеңес билігінің орнаған жылдары қазақтардың мәдениеті мен шаруашылығының өзгерістері тақырыбына арналған. Мақаланың мақсаты – қолдан жасалған факторлардың әсерінен халықтың байырғы мәдениеті жоғалуының себеп-салдарын көрсету. Кеңес билігінің модернизация саясаты, халықтардың, соның ішінде көшпелі қазақтардың байырғы дәстүрлі өмір салтын жоюға тырысты. Большевиктердің күштеп жүргізуінің нәтижесінде: азық-түлік салымы, кәмпескелеу, ұжымдастыру, күштеп седентаризациялау және соңы қасіртке айналған – ашаршылық қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен мәдениетін қатты өзгерістерге ұшыратты. Ашаршылық қазақтарды және басқа да кеңес халықтарын колхоз құрылысына тартудың шешуші факторы болды. Осы бағытта жат елдің шаруашылығы мен тұрмыс мәдениетін шектен тыс тықпалау секілді күштеп дағдыландыру шаралары жүргізілді.

Кілт сөздер: қазақтар, көшпелі мал шаруашылығы, дәстүрлі мәдениет, кеңес үкіметі, модернизация, ұжымдастыру, ашаршылық.

IRSTI 03.61.91

KAZAKH VILLAGE AND SOVIET MODERNIZATION: TRADITIONAL CULTURE ON THE EVE OF DEATH

Gulmira Orynbaeva^{1*ID}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author
E-mail: orinbaevag@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the topic of changes in the economy and culture of the Kazakhs during the years of the establishment of Soviet power on the territory of Kazakhstan. The purpose of the article is to show the chain of cause-and-effect relationships that led to the loss of the ancestral culture by the people caused by artificial factors. The Soviet government, pursuing a modernizing policy, sought to eliminate the former traditional way of life of peoples, including nomadic Kazakhs. As a result of the violent actions of the Bolsheviks: food requisitions, dispossessions, collectivization, sedentarization and the subsequent tragedy – famine, there were sharp and irreversible changes in the traditional economy and culture of the Kazakh people. Famine became a decisive factor in introducing Kazakhs and other Soviet peoples to the collective farm system. In the course of these events, forcible inoculation, imposition of an unusual, alien culture of management and life was carried out.

Key words: Kazakhs, nomadic cattle breeding, traditional culture, Soviet power, modernization, collectivization, famine.

Введение. Во многих работах, касающихся периода 1920-х – 1930-х гг. в истории Казахстана и событий, связанных с коллективизацией и голодом, поднималась тема геноцида в отношении народа, или этноцида. Однако, еще ни одно исследование не было посвящено шедшему параллельно с этноцидом геноциду культуры. Именно так можно назвать политику советской власти по отношению к хозяйственному укладу и культуре казахского народа, объявленными отсталыми и поэтому не имеющими права на существование. Коллективизация, седентаризация и голод оставили глубокий след в сознании народа, привели к коренному изменению его облика, самосознания и мировосприятия.

Исследование проблемы планомерного разрушения вековой традиционной культуры, – величайшего достояния любого народа под влиянием волюнтаристских идей и насильственной политики имеет актуальность и для широкого мирового сообщества. Изучение исторических фактов геноцида культуры, антигуманных политических решений, и анализ этих явлений особо важен для недопущения подобных фактов в международной жизни впредь. В мировой правовой культуре существует понятие о культурном геноциде, как лишение этнической самобытности, культурных ценностей и проявление этноцида, и оно имеет правовой статус и включено в Конвенцию о геноциде 1948 года. Факты культурного геноцида, к сожалению, встречаются и в наши дни.

Целью статьи является: на основе источников и новых научных разработок, – достижений современной историографии, показать концепцию утери казахским обществом фундамента традиционной культуры, в основе которого лежало кочевое скотоводство. В результате чего произошло разрушение традиционного хозяйства казахов, а также, впоследствии, и культуры, вынужденной адаптироваться к новым, навязанным тоталитарным режимом, условиям.

Настоящая тема рассматривает один из аспектов изучения проблемы голода в Казахстане. На сегодняшний день имеются научные и научно-популярные публикации, авторы которых обоснованно ставят вопрос о необходимости изучить воздействие коллективизации и голода на социокультурный и психологический облик казахского народа. В частности, американская исследовательница С. Камерон в заключении своей вышедшей недавно книги указала, что казахским историкам еще предстоит детально изучить тему голода, разорившего казахское общество, неузнаваемо изменившего культуру народа и сформировавшего новую казахскую идентичность (Камерон, 2020:214).

Материалы и методы. По истории развития традиционного хозяйства и культуры в первые десятилетия существования советской власти имеется многочисленная литература тех лет. Это, преимущественно, работы, написанные по итогам экспедиций, проводимых в 1920-е и в самом начале 1930-х гг. на территории Казахстана, таких авторов, как: А.А. Диваев (Диваев, 2004), В.А. Соколовский (Соколовский, 1926), А.Н. Дониц (Дониц, 1928), А.М. Брискин (Брискин, 1929; Брискин, 1931), Ф. Слестухин (Слестухин, 1933) и т.д. Период разрушения хозяйства и социокультурного комплекса традиционного общества и насаждения нового типа хозяйствования, культуры и быта в 1930-х гг. уже слабее представлен работами современников той эпохи по понятным причинам, – несоответствия картины действительности всюду пропагандируемым «потемкинским деревенькам». Нами при этом использованы и архивные документы, которые демонстрируют взгляд на положение вещей преимущественно официальных лиц – руководителей высшего, среднего и низшего звеньев, и поэтому не могут раскрывать события в полном спектре.

Тема слома традиционной системы жизнеобеспечения и последующих изменений в этой сфере рассматривается в известных работах советских казахстанских и российских историков и этнографов, в основном, посвященных теме развития хозяйства, материальной и отдельных элементов духовной культуры в советское время. В советских трудах проблема, как правило, изучена обстоятельно, основные этапы и тенденции процесса раскрыты в той мере, которая допускалась в то время цензурой. В свое время серьезный вклад в изучение темы развития традиционного хозяйства в 1920-е гг., установления колхозного строя и изменений в культуре внесли исследования Г.Ф. Дахшлейгера (Дахшлейгер, 1965; Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985), К. Нурпеисова (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985), А.Б. Турсунбаева (Турсунбаев, 1957; Турсунбаев, 1960), Ф.И. Колодина (Колодин, 1956), В.В. Вострова (Востров, 1956; Востров, Захарова, 1989), И.В. Захаровой (Захарова, 1956; Востров, Захарова, 1989) и др.

Современная научная литература по периоду представлена работами таких авторов-историков, как Ж.Б. Абылхожин (Абылхожин, 1998), К.С. Алдажуманов (Алдажуманов, 2013), С.О. Смагулова (Смагулова, 2011) Б.К. Альжаппарова (Альжаппарова, 2009), Р. Киндлер (Киндлер, 2017), С. Камерон (Камерон, 2020), Ф.Л. Сеницын (Сеницын, 2019) и других. Во всех этих работах авторы указывали на кардинальные изменения, которые перенесли социокультурные институты вчерашних кочевников и полукочевников в результате слома традиционной хозяйственной деятельности, коллективизации

и голода. В этих исследованиях в той или иной степени присутствует культурологический и социологический анализ произошедших изменений.

В статье были соблюдены принципы объективности и историзма, с целью объективного анализа изменения казахского социума и его культуры в 1920-е – 1930-е годы. Автор придерживался общенаучных и специальных исторических методов, таких как анализ, синтез, а также историко-ретроспективный, историко-системный и историко-генетический методы. При работе с источниками был использован конкретно-исторический метод, то есть автор стремилась воссоздать картину хозяйственной жизни и быта казахов и отображающую политику советской власти по отношению к кочевникам в этих областях. Также, одним из опорных в ходе изучения темы стал сравнительно-сопоставительный метод. Изложенные в источниках факты, касающиеся новых и традиционных явлений общественной, хозяйственной и бытовой жизни народа сопоставлены между собой с целью создания приближенной к реальной жизни казахов-кочевников исторической картины. Конечно же, использован метод историзма – погружения в изучаемую эпоху, попытки вникнуть в особенности рассматриваемого периода, изучения его как этапа в истории развития хозяйства и быта казахов, как звена в цепи времени.

Обсуждения и результаты. Согласно до сих пор бытующим представлениям, как научным, так и обывательским, советский период явился новым, «светлым» этапом в истории, не имеющего ничего общего с предыдущим, имперской Россией, закабалившей и угнетавшей народы. Однако, историческая теория, начиная от русского философа Н.А. Бердяева, склоняется к тому, что большевизм и советская власть – это почвенное явление, связанное с глубоко укоренившейся верой в мессианство и доброго государя (Бердяев, 1990:99). То есть, политика большевиков в своих методах во многом была продолжением исторических традиций царской России и представляла собой закономерную тоталитарную реакцию.

Уже в начале своего правления большевики своей политикой вовлекли страну в бедствия и нищету. Именно продрозверстку называют современные историки основной причиной голода начала 20-х гг. Большевики на своем опыте узнали уже тогда, к чему приводят попытки отнять у крестьян хлеб – к крестьянским восстаниям и голоду (Нефедов, 2013:10). Известный этнограф А.А. Диваев причинами падения скотоводческого хозяйства у казахов называет следующие: недостаток пастбищ из-за невозможности дальних кочевков, неуверенность в неприкосновенности своего хозяйства и вследствие этого бессистемные и почти непрерывные перекочевки, частые военные реквизиции скота и фуража, вздорожание товаров промышленного производства по сравнению с продуктами скотоводческого хозяйства (Диваев, 2004: 231–232).

Голод повлек массовый переход казахов к зерновому земледелию. Определенную роль в этом сыграла и земельно-водная реформа начала 20-х гг., в результате которой большевиками были отобраны земли у европейского крестьянства и переданы казахскому населению (Синицын, 2019:30). В результате земельной политики и экономического воздействия советской власти стали происходить изменения в характере социальных отношений у казахов, – в частности, острее проявляться их классовый характер и нивелироваться родовые связи (Соколовский, 1926: 16). В 1924–1925 гг. имел место некоторый процесс восстановления прежнего традиционного хозяйства, расширения связей казахских хозяйств с рынком (Дахшлейгер, 1965: 236). С оживлением промышленных центров усиливалось отходничество, на промышленных предприятиях наблюдалось увеличение числа рабочих-казахов (Соколовский, 1926: 16). Большинство казахов в тот период занимались полукочевым скотоводством, составляя две третьих всех казахских хозяйств (Донич, 1928: 10). Еще начиная с середины XIX в. по мере сокращения пастбищных площадей усиливался упадок скотоводства, на который указывает, в частности, широкое распространение эпизоотий в Казахстане, которые, по выражению А.М. Брискина, «свили себе в степи прочное гнездо» (Брискин, 1931: 17).

Кочевники для «оседлой» метрополии чаще всего виделись малопонятными, неконтролируемыми, а значит, опасными для государства подданными (Синицын, 2019:17). Новая советская власть продолжала политику царского правительства перевода казахского населения на оседлость: уже с самого начала, в 20-х гг., пытаясь решить этот вопрос с помощью социальных и экономических рычагов и разъяснительных методов. На страницах советской казахоязычной печати пропагандировалась земельная политика советской власти, шла агитация за переход к земледелию (Смагулова, 2011:178–179). Кочевничество для большевиков также, по укоренившейся традиции, представлялось «примитивным», «отсталым», «варварским» и т.д. И еще, новая власть тоже планировала усилить переселение в Казахстан крестьян из центральных районов теперь уже Советского Союза (Брискин, 1931: 21). Проведенные советским правительством мероприятия по землеустройству кочевого и полукочевого населения (1923–1929 гг.) приводили к оседанию казахского населения в ряде районов и к созданию первых настоящих оседлых поселений (Культура и быт, 1967: 85). Однако, в целом, несмотря на реформаторские усилия новой власти, в этот период в крае среди казахского населения продолжает господствовать традиционное

хозяйство и культура (Орынбаева, 2020:68). Весь домашний быт казахов все так же был обусловлен перегонным скотоводством, получавшим свое отражение в формах жилища, одежды и питания (Захарова, 1956:119).

В 20-е гг. процесс оседания происходил главным образом в Северном Казахстане (Абылхожин, 1998: 148), а также и на юге. В хозяйствах осевших казахов первое время сохранялись черты старого кочевого быта (Донич, 1928: 15). Затраты на землеустройство, постройку жилища, на обзаведение хозяйственным инвентарем в большинстве своем производились за счет самих оседающих хозяйств (Донич, 1928: 5). Все виды насаждаемых в 20-е гг. годы производственных кооперативов – коммуны, артели, товарищества по обработке земли, т.е. «тозы» – возникали, как правило, в оседло-земледельческих районах. В полукочевых, и тем более в кочевых аулах, производственной и потребительской кооперации почти не существовало (Дахшлейгер, 1965:461; Диваев, 2004:222).

О том, что экономическое состояние жителей Казахстана, особенно кочующих скотоводов, в это время стабильным назвать было нельзя, свидетельствуют документы официальных органов. Как докладывали в те годы высшие партийные чины: «Для нас совершенно ясно было, что в вопросе развития Казахстана, и между прочим, в области национальной политики, для данного момента, три Комиссариата имеют самое большое значение: Наркомзем, Наркомпрос и, пожалуй, Наркомздрав» (РГАСПИ, 1:4). Регулярные конфликты из-за нехватки пастбищ, эпидемии, недоедание и немалое количество пауперов были повседневными реалиями того времени еще и в преддверии наращивания террора в отношении жителей аула и села.

Справиться со сложностями Советов в казахской степи были призваны, с точки зрения партийных руководителей, аульные коммунисты. Однако, имеющие смутное представление о коммунизме, большинство членов аульных ячеек ВКП (б) на тот момент, как было озвучено на Третьем пленуме Казкрайкома партии, использовали парторганизацию для межродовой борьбы и вступали в партию, якобы, с такой целью. На собраниях ячейки аульные коммунисты выносили постановления о ремонте мечети, могли иметь несколько жен и т.п. (РГАСПИ, 1:161). Большевизм не в силах был конкурировать с вековыми традициями мирными методами. Например, проигрывал в устроенном им же информационном соперничестве. Партийные вожди сетовали, что «абсолютным властителем дум всей степи» является «Узун-кулак» (т.е. *ұзынқулак* – буквально «длинное ухо», – степная сетевая информация, передаваемая из уст в уста), непостановления партии (РГАСПИ, 1:19). Степное общество пыталось всячески приспособиться к «причудам» новой власти. Так, чтобы замаскировать передачу калыма за девушку, кочевники имитировали продажу скота на рынке, передавая его как будто бы за деньги (РГАСПИ, 83:21).

Также, не вдаваясь в подробности коммунистической идеи, в казахском ауле в рядах ВКП(б) оказались баи, их приближенные, влиятельные личности – т.н. аткамнеры (*атқамінерлер*), то есть лица, пользующиеся авторитетом и принимавшие активное участие в общественной жизни. Как повелось еще со времен колониальной России, во время перевыборов в Советы в ауле нередко случалось соперничество между родовыми группировками, а во властных структурах, доступных для казахского населения, обычно оказывались баи – представители сильных родов. В европейских деревнях Казахстана ситуация с точки зрения большевиков также была неблагоприятной. То есть жители переселенческих деревень, в том числе и вступившие в коммунистическую партию, в конце 20-х гг. также были далеки от большевистских идеалов. Об этом, к примеру, свидетельствуют архивные документы, касающиеся положения дел в Алма-Атинской области: члены ВКП(б) продолжали исполнять религиозные обряды, например, крестили младенцев, праздновали рождество, пасху и т.д. Коммунисты, кандидаты в партию и комсомольцы наказывались за «якшанье», то есть за добрососедское общение с кулаками – состоятельными членами некогда прежней единой общины, к которым теперь нужно было относиться как к врагам (АП РК, 123:2; 155:18, 21).

Для утверждения жесткого большевистского контроля над Казахской степью в середине 20-х годов был откомандирован из Москвы личный доверенный Сталина Ф.И. Голощекин. Его риторика, как и других руководящих лиц, отраженные в документах тех лет, направлены на подчинение казахского аула, совершенно равнодушного к пламенным большевистским идеям классовой борьбы и переустройства мира. В многочисленных выступлениях тогдашнего секретаря Крайкома КазАССР Ф.И. Голощекина – ставленника Сталина, сложившиеся в результате природно-климатических особенностей региона традиционное хозяйство, культура и быт казахов неизменно характеризовались как «архитосталые», «дикие и полудикие» и т.п. (Голощекин, 1930: 54, 170, 256) Казахи-скотоводы продолжали вести сезонное кочевание, что вносило много трудностей для осуществления властного контроля со стороны большевиков. Пытаясь подстроиться под подвижный образ жизни скотоводов, выборы в органы власти среди казахов в кочевом и полукочевом районах партийные чиновники организовывали в периоды стабильно длительных летних и зимних стоянок.

Советская власть свои порядки утверждала всеми возможными способами. Кроме членов партии и комсомола работа по советизации аула и села была возложена на учителей и работников красных изб и юрт. Человека нового типа, приверженца советской идеологии, конечно же, легче было возвращать в стенах школы, поэтому неотложной задачей партии стало повсеместное открытие советских школ. Также, дабы ликвидировать явный перекос в представительстве местного населения во властных органах было решено провести т.н. коренизацию аппарата и производства, то есть рекрутировать партийных и государственных управленцев из числа казахского населения. В соответствии с идеологией, коммунисты в Степи насаждали социальную рознь, активно пытались настраивать членов одной родовой общины друг против друга. Однако, казахская скотоводческая община была крепко спаяна, так как на протяжении веков являлась главной формой адаптации человеческого коллектива к условиям аридной степи. Большевики же задались целью вырвать бедноту из-под влияния бая путем ослабления его экономической мощи.

Наиболее эффективный путь подчинения непосредственных сельхозпроизводителей своей политике Советскому государству виделся в подрыве авторитета баев путем насаждения коллективных форм хозяйствования, изначально задуманные как подконтрольные государству. Так, основной формой коллективизации животноводческих районов на первоначальном этапе являлось товарищество по обобществленному скотоводству. И, в конце концов, для того, чтобы покончить с байским сословием, было решено: «Учитывая особенности аула, особо проработать вопрос о приближении судебно-следственных органов к населению и о методах проведения и внедрения революционной законности в ауле» (РГАСПИ, 83:72). Архивные документы в большом количестве содержат сведения, свидетельствующих о стремлении к физическому устранению «классовых врагов»: «...вычищено 98 байских аткамнерских элементов; ...вычищены 88 байских аткамнерских элементов...», за которыми стоят сотни и сотни сломанных человеческих судеб (АП РК, 4850: 220, 228 и др.).

Мероприятия, проводившиеся большевиками в конце 20-х – начала 30-х гг. с целью насаждения и утверждения собственной власти были одним из самых драматических этапов разгула террора в годы сталинизма. Это – насильственные реквизиции зерна и скота, раскулачивание баев-полуфеодалов, кулаков, середняков и бедняков и, наконец, коллективизация и седентаризация кочевого населения. В ответ на безжалостную политику Советской власти на территории Казахской Автономной Советской Социалистической Республики, – созданного Советами квазигосударства, начиная с осени 1929 по 1932 гг., развернулась самая настоящая гражданская война (Алдажуманов, 2013:9). Все выступления в итоге были подавлены, а волюнтаристские действия большевистской партии привели к продовольственной катастрофе – голоду и гибели миллионов людей.

Многие современные историки считают голод именно тем обстоятельством, которое сломало народное сопротивление гнету большевистской власти и заставило крестьянско-аульное население принять ее правила игры. Так, российский историк С.А. Нефедов полагает, что насильственные действия со стороны советского государства оказали решающий удар по менталитету крестьянства (Нефедов, 2013:8). По его мнению, голод был методом сталинского перевоспитания крестьянства, с помощью которого большевики сломали традиционную крестьянскую психологию. Он пишет: «В конечном счете «Великий голод» означал гибель российского традиционного общества. Как свидетельствуют многие историки, Сталин одержал победу: с помощью голода он сломил крестьянина-собственника и добился изменений в крестьянском менталитете. И этот излом произошел одномоментно» (Нефедов, 2013:27, 28).

С.В. Кульчицкий, известный украинский исследователь, главный идеолог признания голода на Украине геноцидом, также отметил, на наш взгляд, этот важный момент приобщения вчерашних вольных крестьян к колхозному строю в результате голода: «Конечно же, Сталин не применял террор голодом, чтобы уничтожить всех крестьян подряд неизвестно для чего. Кому повезло выжить, того отправляли на колхозные работы и кормили в поле, во время работы. Кормили тем продовольствием, которое отпускалось по специальным постановлениям высших органов власти. Так демонстрировалась забота государства о сохранении жизни своих граждан. Так крестьяне приучались работать в общественном хозяйстве» (Кульчицкий, 2007:55). Этот тезис вполне можно отнести и к казахским кочевникам-скотоводам: именно голод в итоге уничтожил кочевничество (Киндлер, 2017:12), а не собственно курс на коллективизацию и седентаризацию, который встретил неприятие со стороны казахского населения. Спровоцированный большевиками продовольственный коллапс сломил сопротивление и одинаково вынудил вчерашних свобододлюбивых кочевников-скотоводов и крестьян-земледельцев стать послушными колхозниками.

По словам очевидцев событий, при происходившем тогда «плановом» оседании условия хозяйства и быта казахов резко изменились прямо на глазах (Сластухин, 1933:76). Колхозы были организованы на землях, изъятых из собственности раскулаченных хозяйств в 1928 г. (Сластухин, 1933:74). В оседающий колхоз входили только батрацкие, бедняцкие и середняцкие хозяйства (Сластухин, 1933:78). Крупные собственники скота и земель после произведенной конфискации

были выселены в другие районы, округа. К организации колхозов государство приступило неподготовленным, без каких-либо представлений и разработанных планов относительно специализации этих хозяйств нового типа, организации труда в них, способов оплаты и т.д. На начальном этапе, по-видимому, царило положение, близкое к хаотичному. В отдельных хозяйствах господствовала инициатива отдельных активистов, порядок жизни и труда устанавливался стихийно. Где-то первое время, похоже, коллективная хозяйственная деятельность никак не могла наладиться, попросту замерла (Сластухин, 1933:78; Турсунбаев, 1957:284).

Исходя из разнообразия условий районов республики, были установлены конкретные для каждой группы районов формы кооперативно-колхозных объединений. В зерновых и хлопковых районах основной формой колхозов стала сельскохозяйственная артель (Турсунбаев, 1960:75). Коллективизацию в кочевых и полукочевых животноводческих районах Казахстана намечалось закончить в конце первой пятилетки (к 1932 г.). Здесь основными формами кооперативного объединения стали ТСОЗы (товарищества по совместной обработке земли и косью), которые получили распространение главным образом в полукочевых районах, малсеркитики (*малсеріктіктер*) (товарищества по животноводству) – в кочевых (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985:195). Государство было заинтересовано в переводе всех колхозов на устав сельхозартели, которая имела более высокий уровень обобществления собственности ее членов.

Колхозный аул в большинстве случаев основывали на месте старой зимовки или на территории усадьбы бая. В отдельных местностях власти предварительно возводили т.н. «точки оседания», по-другому их еще называли культпунктами, – поселки для казахов, которых было решено перевести на оседлость. Одну из таких точек оседания – культпунктов А.М. Брискин описывает следующим образом: «Четыре каменных домика под железной крышей одиноко стоят среди глухой безбрежной степи, ни кустика, ни деревца» (Брискин, 1929:82). Зачастую в этих «точках оседания» не было даже воды (Альжаппарова, 2009:100). Первые колхозы были организованы по национальному признаку, так как проживание национальностей обычно было раздельным. Например, в селе Мерке (Меркенский район, Джамбульской области) организовались отдельно русский и казахский колхозы (Захарова, 1956:122). Казахские колхозы создавались по «родовому» признаку, так как землепользование у казахов традиционно носило родовой характер (Захарова, 1956:122; Турсунбаев, 1957:205). В представлении казаха земля, на которой он проживал, была больше не собственностью, а «атаконыс» – местом, где жили его предки, освященным родовыми, семейными традициями (Турсунбаев, 1957:205).

Партийными органами в казахские колхозы для передачи полеводческого опыта направлялись бригады и инструкторы – русские и украинцы (Колодин, 1956:188; Турсунбаев, 1957:182). Делегаток из русских колхозов обязывали участвовать в приобщении женщин-казашек к труду в полеводстве и вовлечении их в колхозы, учили сажать и обрабатывать огородные культуры (Колодин, 1956:184). Русские колхозы должны были оказывать казахским колхозам помощь семенами, сельскохозяйственными машинами и инвентарем (Колодин, 1956:184, 188). В результате проведенной коллективизации и оседания быстро происходили изменения во всем укладе экономической жизни и быте казахского населения, в их культуре и психологии (Востров, Захарова, 1989:70).

Первое время часть казахского населения продолжала жить в юртах (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985:204). Казахи, имевшие зимние жилища и занимавшиеся земледелием, в теплое время года также переселялись в юрты, которые ставили возле дома. Это также составляло своеобразие ранних колхозных казахских поселений. Переход в юрту летом казахи мотивировали тем, что в юрте свежее воздух, «не болит голова» (Востров, Захарова, 1989:77). Кроме юрт, основным жилищем у оседавших казахов были землянки, полуземлянки и саманные дома-лачуги (Сластухин, 1933:76; Культура и быт, 1967:95; Востров, 1956:72; Альжаппарова, 2009:95). В отдельных местностях строительство жилищ происходило, к примеру, в тогдашней Алма-Атинской области, по типу старых русских домов (Востров, Захарова, 1989:91). Со временем, характерным стало все большее проникновение в домашнюю обстановку предметов из быта соседних народов, особенно русских и украинцев, и предметов городской мебелировки, фабричных изделий (Востров, Захарова, 1989:122).

Заключение. Скотоводческое хозяйство казахов в 1920-х гг. в результате обострения земельного вопроса в Казахстане, проводимой советской властью политики продогольственных реквизиций и других мероприятий, отрицательно сказавшихся на состоянии хозяйства казахов, в эти годы испытывало глубокий кризис. В крае, в тех районах, где природные условия располагали к такой возможности, наблюдался переход к земледелию, скотоводы стремились укрепиться главным образом в местах прежних зимовок. Наметившийся экономический подъем в середине 1920-х гг. привел к оживлению торговли в Степи, к большей вовлеченности обедневших казахов в промыслы. В быту кочевников продолжали происходить изменения, имевшие место и в дореволюционный период в ходе контактов с русскими переселенцами и под влиянием проникавших в Степь рыночных отношений. Теперь же эти изменения в хозяйстве и быту носили планомерный характер,

так как происходили в результате целенаправленной политики молодого советского государства. Вынужденный отказ от кочевого скотоводства и приобщение к оседло-земледельческому образу жизни не могли не сказаться на условиях быта казахов, на их материальной культуре.

Модернизационная стратегия советской власти в конце 1920-х – начала 1930-х гг. привела к ликвидации традиционного хозяйственного и социокультурного комплекса функционирования казахского кочевого общества. Коллективизация, седентаризация и голод коренным образом изменили облик казахского народа. Разрушение прежнего способа хозяйствования привело к изменениям в материальной культуре народа, трансформации отношений в казахском социуме, серьезным испытаниям подверглась духовная составляющая жизни народа. В ходе указанных мероприятий проводилось насильственное привитие, навязывание непривычной, чуждой культуры хозяйствования. Партийными органами работники соседних «русских» колхозов направлялись в оседавшие казахские поселки, где обязывались в порядке шефской помощи обучать казахов способам земледелия, ухода за зерновыми, огородными, садовыми и т.д. культурами. Культуру кочевников, их мобильное жилище, пища, одежда, обычаи и традиции и т.д., требовалось как можно скорее изжить.

Разразившийся в результате коллективизации голод, постоянная борьба за пропитание и в последующие годы не способствовали сохранению народной культуры. Многие национальные ремесла и прикладное искусство казахов стали исчезать также потому, что все без исключения сельчане должны были быть заняты в общественном хозяйстве. Перешедшие на оседлость казахи стали активно воспринимать в быту элементы культуры соседствующих оседло-земледельческих народов, в основном, русского и украинского, а также городской культуры. В результате, в течение 30-х – 50-х гг. XX в. казахская традиционная культура стала фактически исчезать из повседневности.

Список литературы

- Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: ЮАТ, 1998. 360 с.
- Алдажуманов К.С.К истории голода 1931–1933 годов в Казахстане // Трагедия казахского аула 1928–1934. Том 1. 1928 – апрель 1929. Сборник документов. Алматы: Раритет, 2013. 744 с. С. 3–10.
- Альжаппарова Б.К. Традиционное хозяйство казахов в первой трети XX века: трансформация и крушение (по материалам Центрального Казахстана). Дисс. ...к.и.н. Алматы, 2009. 157 с.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 2. Оп. 1. Д. 155. 1929 г.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 2. Оп. 1. Д. 123. 1929 г.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 141. Оп. 1. Д. 4850. 1931 г.
- Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: Наука, 1990. 224 с.
- Брискин (Восточный) А. Степи казакские. Очерки степного Казакстана. Кызыл-Орда, 1929. 115 с.
- Брискин А.М. Казаки (Казакстан). М.–Л.: Московский рабочий, 1931. 48 с.
- Востров В.В. Казахи Джаныбекского района Западно-Казахстанской области (Историко-этнографический очерк) // Труды Института истории, археологии и этнографии. Т.3. Этнография. Алма-Ата: АН КазССР, 1956. С. 5–104.
- Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. Алма-Ата: Наука, 1989. 181 с.
- Голощекин Ф.И. Партийное строительство в Казакстане. Сборник речей и статей (1925–1930 гг.). Москва–Алма-Ата: Госиздательство РСФСР, 1930. 344 с.
- Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.
- Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К. История крестьянства Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1985. Т. 1. 247 с.
- Диваев А.А. Этнографическое жизнеописание казахов Казалинского уезда // Байтанаев Б.А. А.А. Диваев – очерк жизни и деятельности. Шымкент–Алматы: Инжу-Маржан, 2004. С. 187–232.
- Донич А.Н. Проблема нового казакского аула. Кызыл-Орда: Издание Госплана КССР, 1928. 28 с.
- Захарова И.В. Материальная культура казахов-колхозников Юго-Восточного Казахстана (По материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // Труды Института истории, археологии и этнографии. Т.3. Этнография. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1956. – С. 105–189.
- Камерон С. Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Алматы: Сөз, 2020. 304 б.
- Киндлер Р. Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.
- Колодин Ф.И. Товарищества по совместной обработке земли (ТОЗы) в Казахстане в годы первой и второй пятилеток // Труды Института истории, археологии и этнографии. Т. 2. История. Алма-Ата: АН КазССР, 1956. С. 134–227.
- Культура и быт казахского колхозного аула. Алма-Ата: Наука, 1967. 304 с.

Кульчицкий С.В. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский голодомор. Киев: Украинская пресс-группа, 2007. 242 с.

Нефедов С.А. Катастрофа 1933 года: гибель традиционного общества // Историческая психология и социология истории. 2013. Т. 6. № 1. С. 5 – 31.

Орынбаева Г.У. Хозяйство и быт казахов в первое десятилетие советской власти (по исследованиям 20-х гг. XX в.) // Отан тарихы. 2020. № 4. С. 58 – 69.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, Оп. 25, Д. 1. 1926 г.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, Оп. 25, Д. 83. 1926 г.

Синицын Ф.Л. Советское государство и кочевники. История, политика, население. 1917–1991 гг. М.: Центрполиграф, 2019. 318 с.

Сластухин Ф. Социалистическая перестройка кочевого казахского аула // Советская этнография. 1933. № 1. С. 68–97.

Смагулова С.О. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XXғ. 20 – 30 жж.). Алматы: Елтаным, 2011. 432 б.

Соколовский В.А. Казахский аул. Ташкент: Б.и., 1926. 50 с.

Турсунбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957. 326 с.

Турсунбаев А.Б. Колхозное крестьянство Казахстана. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1960. 256 с.

References

Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsialno-ekonomicheskoy istorii i Kazakhstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty: YuAT. 1998. 360 s. [In Russian].

Aldazhumanov K.S. K istorii goloda 1931–1933 godov v Kazakhstane [On the history of the Famine of 1931–1933 in Kazakhstan] // Tragediyakazakhskogo ayla 1928–1934. Tom 1. 1928 – aprel 1929. Sbornik dokumentov. [The tragedy of the Kazakh village 1928–1934. Volume 1. 1928 – April 1929. Collection of documents]. Almaty: Raritet. 2013. 744 s. P. 3–10.

Alzapparova B.K. Traditsionnoye khozyaystvo kazakhov v pervoytreti XX veka: transformatsiyai krusheniye (po materialam Tsentralnogo Kazakhstana). [The traditional economy of the Kazakhs in the first third of the XX century: transformation and collapse (based on the materials of Central Kazakhstan)]. Diss. ... c.h.s. Almaty. 2009. 157 s. [In Russian].

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 2. In. 1. C. 155. 1929.

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 2. In. 1. C. 123. 1929.

Berdyaev N.A. Istoki i smysl russkogo kommunizma. [The origins and meaning of Russian Communism]. M.: Nauka, 1990. 224 s.

Briskin (Vostochnyy) A. Stepi kazakskkiye. Ocherki stepnogo Kazakhstana. [Kazakh steppes. Sketches of the steppe Kazakhstan]. Kzyl-Orda, 1929. [In Russian].

Briskin A.M. Kazaki (Kazakstan). [Kazakhs (Kazakhstan)]. M.–L.: Moskovskiy rabochiy. 1931. 48 s. [In Russian].

Vostrov V.V. Kazakhi Dzhanybekskogo rayona Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti (Istoriko-etnograficheskoye issledovanie) [Kazakhs of Dzhanybek district of West Kazakhstan region (Historical and ethnographic essay)] // Trudy Instituta istorii, arkhologii i etnografii. T.3. Etnografiya. [Proceedings of the Institute of history, archeology and ethnography. V.3. Ethnography]. Alma-Ata: AN KazSSR. 1956. S. 5–104. [In Russian].

Vostrov V.V., Zakharova I.V. Kazakhskoye narodnoye zhilishche. [Kazakh folk dwelling]. Alma-Ata: Nauka. 1989. 181 s. [In Russian].

Goloshchekin F.I. Partiynoye stroitelstvo v Kazakhstane. Sbornik rechetey i statey (1925–1930 gg.). [Party building in Kazakhstan. Collection of speeches and articles (1925–1930)]. Moskva–Alma-Ata: Gosizdatelstvo RSFSR. 1930. 344 s.

Dakhshleyger G.F. Sotsialno-ekonomicheskiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929). [Socio-economic reforms in the Kazakh and the Russian village of Kazakhstan (1921–1929)]. Alma-Ata: Nauka. 1965. 536 s. [In Russian].

Dakhshleyger G.F., Nurpeisov K. Istoriya krestianstva Sovetskogo Kazakhstana. [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 1985. T. 1. 247 s. [In Russian].

Divayev A.A. Etnograficheskoye zhizneopisaniye kazakhov Kazalinskogo uyezda. [Ethnographic biography of the Kazakhs of Kazaly district] // Baytanayev B.A. A.A. Divayev – ocherkzhizniideyatelnosti. [A.A. Divayev – sketch of life and work]. Shymkent – Almaty: Inzhu-Marzhan. 2004. S. 187–232. [In Russian].

Donich A.N. Problema novogo kazakskogo ayla. [The problem of the new Kazakh village]. Kzyl-Orda: Izdaniye Gosplana KSSR. 1928. 28 s.

Zakharova I.V. Material'naya kul'tura kazahov-kolhoznikov Yugo-Vostochnogo Kazakhstana (Po

materialam Alma-Atinskoy i Dzhambul'skoj oblastej). [Material culture of Kazakh collective farmers of South-Eastern Kazakhstan (Based on the materials of Alma-Ata and Dzhambul regions)] // Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii. T.3. Etnografiya. [Proceedings of the Institute of history, archeology and ethnography. V.3. Ethnography]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1956. S. 105–189.

Cameron S. Ashtyq zhaylagan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq zhane Kenestik Qazaqstandy ornatu. [The Hangry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Almaty: Soz. 2020. 304 b. [In Kazakh].

Kindler R. Stalinskiye kochevniky. Vlastigolod v Kazakhstane. [Stalin's nomads. Power and Famine in Kazakhstan]. M.: Politicheskaya entsiklopediya. 2017. 382 s. [In Russian].

Kolodin F.I. Tovarishchestva po sovместной obrabotke zemli (TOZy) v Kazakhstane v gody pervoy i vtoroy pyatiletok. [Partnerships for joint cultivation of land (TOZ) in Kazakhstan during the first and second five-year plans] // Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii. T. 2. Istoriya. [Proceedings of the Institute of history, archeology and ethnography. V.2. History]. Alma-Ata: AN KazSSR. 1956. S. 134–227. [In Russian].

Kultura i byt kazakhskogo kolkhoznogo aula. [Culture and life of the Kazakh collective farm village]. Alma-Ata: Nauka. 1967. 304 s. [In Russian].

Kulchitskiy S.V. Pochemu on nas unichtozhal? Stalin i ukrainskiy golodomor. [Why did he destroy us? Stalin and the Ukrainian Holodomor]. Kiyev: Ukrainskaya press-gruppa. 2007. 242 s. [In Russian].

Nefedov S.A. Katastrofa 1933 goda: gibel traditsionnogo obshchestva. [The catastrophe of 1933: the death of traditional society] // Istoricheskaya psikhologiya i sotsiologiya istorii. [Historical psychology and sociology of history]. 2013. T. 6. № 1. S. 5 – 31. [In Russian].

Orynbayeva G.U. Khozyaystvo i byt kazakhov v pervoye desyatiletie sovetsoy vlasti (po issledovaniyam 20-kh gg. XX v.). [Economy and everyday life of Kazakhs in the first decade of Soviet power (according to studies of the 20s of the XX century)] // Otan tarikh. [History of Homeland]. 2020. № 4. S. 58 – 69. [In Russian].

Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). F. 17. In. 25. C. 1. 1926.

Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). F. 17. In. 25. C. 83. 1926.

Sinitsyn F.L. Sovetskoye gosudarstvo i kochevniky. Istoriya. politika. naseleniye. 1917–1991 gg. [The Soviet state and the nomads. History, politics, population. 1917–1991]. M.: Tsentrpoligraf. 2019. 318 s. [In Russian].

Slastukhin F. Sotsialisticheskaya perestroika kochevogo kazakhskogo aula. [Socialist restructuring of the nomadic Kazakh village]. // Sovetskaya etnografiya. [Soviet ethnography]. 1933. № 1. S. 68–97. [In Russian].

Smagulova S.O. Qazaq merzimdi baspasozhi: shygutarihy men derektikmanyzy (XX ғ. 20 – 30 zhzh.) [The Kazakh periodical press: the history of formation and source value (20 – 30 of the XX century.)]. Almaty: Eltanym, 2011. 432 b. [In Kazakh]

Sokolovskiy V.A. Kazakskiy aul. [Kazakh aul]. Tashkent, 1926. 50 s. [In Russian].

Tursunbayev A.B. Pobeda kolkhoznogo stroya v Kazakhstane. [The victory of the collective farm system in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhskoye gosudarstvennoye izdatelstvo. 1957. 326 s. [In Russian].

Tursunbayev A.B. Kolkhoznoye krestianstvo Kazakhstana. [Collective farm peasantry of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhskoye gosudarstvennoye izdatelstvo. 1960. 256 s. [In Russian].

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_200

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚОҢЫРАТ ТАЙПАСЫНЫҢ КӨНЕ ТАРИХЫ

Жомарт Жеңіс^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы қ.

*Автор корреспондент
E-mail: zhozhengis@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада қазақ халқының құрамындағы қоңырат тайпасының көне тарихы сарапталып, олардың ғұндармен, көне түркілермен тарихи этникалық байланыстары зерделенеді.

Автор, жазба деректері мен археологиялық ескерткіштерді, сондай ақ түркілердің тарихи аймақтарындағы топонимдер мен қазіргі халықтардың этногенезін зерттеу нәтижелері арқылы қоңырат тайпасының ежелгі ғұндармен, көне түркілермен тікелей этно-тарихи байланысы бар екендігін дәлелдейді.

Өз дәйектерін дәлелдеу үшін зерттеуші «ғұн» атауының тарих ғылымы айналымына қытай деректеріндегі хунну атауы, яғни, «қоңыр» этнонимінің қытай тіліндегі өзгеріске түскен атау екендігін көрсетті.

Автордың зерттеуінше, ортағасырлық авторлар еңбектері, шежіре деректері мен аңыздардың қонырат тайпасының көне түркілердің тікелей ұрпақтары екендігін дәлелдейді.

Моңғол империясындағы қонырат тайпасының орыны олардың Шыңғыс хан әулетімен некелік байланыстарға байланысты емес, керісінше, қоныраттардың дәстүрлі түркі мемлекеттілігіндегі тарихи және саяси маңызына қарай қалыптасқан дәстүр екендігі дәлелденеді.

Кілт сөздер: түркі-моңғолдар, қазақтар, қоныраттар, ғұндар, хуяң, этимология, дәстүрлі дүниетаным, мемлекеттілік дәстүр

МРНТИ 03.20

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ПЛЕМЕНИ КОНЫРАТ

Жомарт Женис^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы

*Автор корреспондент
E-mail: zhozhengis@gmail.com

Аннотация. В статье анализируется древняя история казахской племени конырат, его исторические и этнические связи с гуннами и древними тюрками.

Автор доказывает прямую этно-историческую связь племени конырат с древними гуннами и древними тюрками посредством изучения письменных данных и археологических памятников, а также топонимов в исторических регионах тюрков и этногенеза современных тюркских народов.

В данной статье, исследователь показал, что этноним «гунн» происходит от китайского название хунну, то есть модифицированное название этнонима «qongug» в китайском языке.

Согласно автора, труды средневековых авторов, генеалогические данные и легенды доказывают, что племя конырат является прямым потомком древних тюрков.

Роль племени конырат в Монгольской империи обусловлена не только их брачными узами с династией Чингисхана, а скорее тем фактом, что коныраты имели важную роль в традиционной тюркской государственности.

Ключевые слова: тюрко-монголы, казахи, коныраты, хунны, хуяң, этимология, традиционное мировоззрение, традиции государственности.

IRSTI 03.20

ANCIENT HISTORY OF THE KAZAKH KONYRAT TRIBE

Zhomart Zhengis^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author
E-mail: zhozhengis@gmail.com

Abstract. The article analyzes the ancient history of the Kazakh tribe Konyrat, its historical and ethnic ties with the Huns and ancient Turks.

The author proves the direct ethno-historical connection of the Konyrat tribe with the ancient Huns and ancient Turks by studying written data and archaeological monuments, as well as place names in the historical regions of the Turks and the ethnogenesis of modern Turkic peoples.

In this article, the researcher showed that the ethnonym “Hun” comes from the Chinese name for the Xiongnu, that is, a modified name for the ethnonym “qongyr” in the Chinese language.

According to the author, the works of medieval authors, genealogical data and legends prove that the Konyrat tribe is a direct descendant of the ancient Turks.

The role of the Konyrat tribe in the Mongol Empire is determined not only by their marriage ties with the Genghis Khan dynasty, but rather by the fact that the Konyrats had an important historical and political role in the traditional Turkic statehood.

Key words: Turkic-mongols, Kazakhs, Konyrats, Huns, Huyan, etymology, traditional worldview, traditions of statehood.

Кіріспе. Қазіргі түркі-моңғол халықтарының түгелінде дерлік кездесетін қоңыраттар көп санды, тарихы терең тайпа. Қоңыраттар ерте замандардан бері Орталық Азия, Кавказ, Иран, Ауғанстан және Шығыс Еуропа халықтарының этногенезінде маңызды роль атқарып, олардың ұлт ретінде ұйысуына қатысты. Ғұн империясы ыдыраған соң, ұзақ ғасырлар бойы бұрынғы ғұн бірлестігінің құрамындағы тайпалар, Еуразияның түкпір-түкпіріне тарады. Алтайдағы қоңыраттар Түркі қағанатын құруға ат салысып, кейін Еуразия далаларында пайда болған өзге де мемлекеттердің дамуына тікелей ықпал етті.

Қазақ халқының құрамындағы қоңыраттар барша қоңыраттың шағын бір кесегі ғана. Қоңыраттар қазіргі өзбек, қарақалпақ, қырғыз, ноғай, қырым татарлары, гагауз, Солтүстік Кавказ түркілері т.б. арасында да бар.

Қарақалпақтардың құрамындағы негізгі екі арыстың бір арысы осы қоңыраттар болса, екінші арысы – *он төрт ру* деп аталады. Қазақ шежіресіндегі «Нағанай бидің отыз баласы болыпты» деген аңыз қарақалпақтарда да бар.

Қырғыздардың қырық тайпасының құрамында аталатын тайпалардың бірі осы қоңыраттар. Ата тегін Нұхтан тарататын қырғыз шежіресінде қоңыратты Оғыз ханнан таратады. Оғыз ханның бірінші әйелінен Күнхан, Айхан, Жұлдызхан, ал екінші әйелінен Көкхан, Таухан, Теңізхан туады. (Теңіз ханнан Қырғыз, одан өрбіген Баяндүр, Бегене, Жайылдыр, Жебе) Көк тәңірінің ұлдары деп аталған. Жебе батырдан Қоңырат, Тайшық өрбиді (Бейшенбиев, 2002:8).

Қоңырат өзбек арасында да ең саны көп рулардың бірі. Өзбекстанның оңтүстігіндегі Сұрхандария облысы қалың қоңырат жайлаған жер. Ол аймақта Байсынтау атты жота, Байсын атты кент бар. Қоңыраттар көп қоныстанған бұл өңір кеңес өкіметіне дейін Бұхар хандығына қарайтын Байсын бектігі, Шерабад бектігі деп аталған. Олардан әрі қарай Ауғанстан, Тәжікстан жеріндегі өзбектердің басым бөлігі осы қоңыраттар.

Башқұрт халқының құрамындағы қоңыраттардың тәңгәуір тайпасы туралы академик Р.Г. Кузеев «тәңгәуір башқұрттары өздерінің тегін көне түркі ханзадасы Күлтегінмен байланыстырады. Рулық ұрандары «Қоңырат» болып табылатын тәңгәуірлердің этникалық тарихында қоңыраттардың маңызы зор болды» деп жазады (Сулейманов, 2006:68),

Қоңырат тайпасына қатысты атаулардың географиясы да ауқымды. Айталық, қоңырат тайпасына қатысты жер атаулары қоңыраттардың дәстүрлі аймағы, Қазақстанның оңтүстігінде ғана емес, Қазақстанның орталық, шығыс және солтүстік аудандарында да молынан кездеседі.

Атап айтқанда Жаманбай, Құрбансай, Қараша, Қырғызалы, Жауғашты, Ноғай, Қира, Қарамойын, Баян, Киікші, Сасық, Тіней, Жартыбастау, т.б. атаулар сияқты осы аймақтардың жер су атауларында сақталып қалған.

Қоңыраттарға қатысты, олардың атымен тығыз байланысты жер-су атаулары Перекоп уездіндегі Ташқазған қоңырат, Алғазы қоңырат, Евпаторийдегі Тәтіш қоңырат, Молдовадағы Гагауз автономиялы облысының орталығы Қомрат қаласы және т.б. бұрынғы ғұн империясының түкпір-түкпірінде шашыла орналасып жатты.

Материалдар мен әдістер. Қазіргі әлемде орын алып отырған жахандану, өркениеттер қақтығысы кезеңінде жүргізіліп жатқан шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде осы зерттеушілерге тән мәселеге еуроцентристік көзқараспен қарау үрдісі өз белсенділігін одан әрі арттыру маңыздылығын жоғалтпай отыр. Әсіресе, белгілі бір идеялық бағытты бағдар еткен топтардың келесі бір құндылықтарды ұстанатын бөлікке қарсы идеологиялық шабуылдары күш алып отырған кезінде осындай көңіл күйде жасалған зерттеулерге байыптырақ қарауды талап етеді. Сондықтан да біз өз зерттеуімізде осындай еңбектерге объективті сыни көзқараспен қарау қажеттілігі туындады.

Қоңырат тайпасының көне тарихына жаңаша көзқарас тұрғысынан саралау, қалыптасқан қазіргі кезеңдегі объективтік және сыншыл талдау мен сараптау принципі басты ұстанымда болды. Әдістемелік негізі тарихи-объективтілік және жүйелілік болып табылады. Зерттеудегі кейбір мәселелерді нақтылай түсу үшін проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихилық тәсілдері қолданылды.

Талқылау. Қоңырат тайпасының көне және ертеортағасырлық тарихы әлі күнге дейін әлемдік тарихтың аз зерттелген бөлімі болып табылады. Осыған қарамастан соңғы он жылдағы археологиялық ашулар мен тарихи-филологиялық зерттеулер арқылы бұл тайпаның Еуразияның тарихи және мәдени дамуына айтарлықтай үлес қосқаны белгілі болып отыр.

Негізінен, мәселеге қатысты дереккөздерін шығу тегіне байланысты: шежірелер, көне түркі жазба ескерткіштері, эпостық жырлар, қытай, араб-парсы және моңғол тілдеріндегі шығармалар, Еуропа саяхатшыларының еңбектері деп топтарға бөліп қарауға болады.

Зерттеу жұмысына негізгі дереккөз, зерттеу өзегі болған көне түркі жазба ескерткіштері қытай, араб-парсы, моңғол және еуропа тілдерінде жазылған еңбектермен, археологиялық қазба мәліметтерімен салыстырыла отырып қарастырылуды талап етеді.

Зерттеу жұмысында дереккөздері ретінде түркі халықтарының эпикалық жыр-дастандары

да кеңінен қолданылды. Қазақ ауыз әдебиетінің үлгілері, туысқан қырғыз, түркімен, өзбек халықтарының жыр-дастандарындағы мәліметтер терең талданды. Солардың бірі «Алпамыс», «Оғызнама», «Манас» жырлары қоңыраттардың көне тарихынан хабар бере алды.

Ортағасырлық қоңыраттар туралы мәліметтер бере алатын деректерге Әбілғазы Бахадүр ханның еңбектері де жатады. Әбілғазы жазған «Шежіре–и-Таракима» (Түрікмен шежіресі, 1661 ж.) және «Шежіре-и Түрк» (Түрік шежіресі, 1665 ж.) атты тарихи екі шығарма шығыстануда, оның ішінде түркітану мен қазақтануда кеңінен танымал болды.

Араб-парсы авторларының еңбектері бәрібір мәселеге қатысты еңбектердің ең бастылары болып саналады. Қоңырат тайпасының тарихы туралы дереккөздердің алдыңғы қатарында Рашид ад-диннің «Джами ат-тауарих», Ата Мәлік Джувейнидің «Тарихе Джахангуша», Хондмирдің «Тарихэ әл-Асир», Шахаб ад-дин ан-Нисавидің «Сират Джалал ад-дин Минкбурни», т.б. сияқты кең танымал шығармаларындағы мәліметтер кеңінен пайдаланды.

1240 жылғы жазылған «Моңғолдың құпия шежіресі» эпикалық жырлардың шынжыры XII-XIII ғ.ғ. Шыңғыс үйінің тарихы, оның руы мен дала өмірін суреттеген. Моңғол мәтіні қытай иероглифімен жазылып, бұл күнге екі қытайша аудармасы жетті.

Қоңыраттардың ортағасырлардағы түркі мемлекеттеріндегі саяси, рухани-мәдени маңызы туралы деректерді ортағасырлық еуропалық саяхатшыларының еңбектерінен де кездестіруге болады.

Плано Карпини XIII ғ. екінші жартысында түркі, моңғол тайпалары мен Шыңғыс иелігіндегі жерлерге саяхаты нәтижелері «Монгалдар тарихы», Гильом Рубруктың «Шыңғыс елдерге саяхат» атты кітапқа жинақталып, бүгінгі күнге жетті. Бұлардан кейін далаға саяхат жасаған Марко Поло да өз «Кітабында» қоңырат тайпасына қатысты біршама мәліметтер береді.

Зерттеу нәтижелері. Деректерді талдау, ең алдымен, *ғун* атауының тарих ғылымы айналымына *қоңыр* этнонимінің қытай деректеріндегі *хунну* атауы түрінде енгендігін көрсетеді. Басқаша айтқанда, қандай да бір этнонимде «ғун» атауы қосарлана айтылса, оны ғұндармен байланыстыру қате болып саналып, зерттеу бағытын теріс жаққа қарай бұрып алып кетеді (мысалы, «ар-ғун» деген сияқты). Өйткені, «ғун» атауының бастапқы аталуы және әлемдік тарих ғылымына енуі қытай тілі арқылы, қытай тіліндегі «хунну» сөзі арқылы енді.

Түрік ғалымы Б. Өгелдің «Ұлы Хун империясының тарихы» атты екі томдық кітабында, В.С. Таскиннің «Материалы по истории сюнну», «Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху», «Материалы по истории кочевых народов в Китае» атты сериялы еңбектерінде және басқа да ғылыми деректердегі *huiang /qongir/* руының хун жұртының негізгі тайпасы екені, оның Мөде шыққан ру екендігі, бұл рудан сол және оң қанат бектері шыққаны айтылады. *Huiang* руының «хун қағандарына сарысүйек құдандалы аталар» болғанын, шаньюйлердің тек осы текті рудан қыз алғаны айтылады (Өгел, 1998:299).

Міне, осы орайдан алғанда, қытай иероглифімен *huiang* ретінде таңбаланған тайпа лингвистикалық және этимологиялық тұрғыда *қоңырат* атауымен байланысы бар екендігін көрсетеді. А.Н. Бернштам «Оғыз қаған туралы аңыздың шығуы туралы» атты еңбегінде *хуань* (хуань) терминін қытай тілінің ерекшелігіне орай «*xiogar*» атауының өзгеріске түсуі деп санайды (Бернштам, 1998:151). Яғни, қытайларда «*p*» әрпі жоқ болғандықтан түркше – *хогар* > *қоғыр* > *қо(ң)* > *қоңыр* сөзі қытай иероглифімен *хуань* деп жазылған. *Қоңыр*, *Қоңыр* атауына кейіннен түрк-моңғолдық «*ат*» көптік жалғауы қосылып, «*қоңыратқа*» айналған.

Өздерін ғұндардың тікелей ұрпақтары деп санайтын мажарлардың елінің өз тіліндегі атауының *Hungary* болып аталу себебі де осы.

Бұдан өзге, қазіргі қоңыраттардың этникалық мифологиясында ғұндар мен көне түркілердің дүниетанымымен сәйкес келетін негізгі сенім элементтері бірдей. Ғұндарда, одан кейін көне түркілерде «Көк»–Аспан, Тәңірі мағынасын береді. Ғұндардағы билік дәрежесі–тәңірқұт–ұлылықтың белгісі, аспандай тәңір, құт деген сөз. Жаңа жылдың алғашқы айында ел басылары тәңірқұттың ордасына жиналып, көктемгі тасаттықтың рәсімін өткізді. Мамыр айында Лұнчын қаласында үлкен жиын өткізіп, ата-баба әруағына, Көк Тәңірге, жерге, жын-перілерге арнап құрбандық шалады (Мүтәліп, Жиылұлы, 2004:22). Тәңірі сенімінің барлық жосын-жоралғыларына аса мән беріп, мемлекеттік деңгейде сән-салтанатымен өткізуі ғұндардың өміріндегі сенім жүйесінің қаншалықты деңгейде екендігін көрсетсе керек.

Қазақ халқының құрамындағы қоңырат тайпасының да екі тармаққа–Көктің ұлы (Сын Небо) және Жердің ұлы (Сын Земли) (Көтенші) деп бөлінуінің өзі тайпаның ғұндар мен көне түркілермен рухани байланысына дәлел бола алады.

Қоңыраттардың ғұндармен этникалық байланысын дәлелдейтін тағы бір негізгі факт, олардың бұрынғы ғун империясы аумағында қазірге дейін мекен етулері. Қоңыраттардың Сыр, Амудария бойы мен Қаратау етегін, одан әрі Ферғана аңғарын қоныстануын Шыңғысхан жорығымен байланыстыру шындықтан алыс. А. Якубовский бұл туралы: «моңғол жорығын немесе шабуылын жаңа жерлерге моңғолдардың жаппай қоныс аударуы деп санамау керек. Оған қажеттілік болған жоқ және олардың көпшілігі өз отандарында қалды» деп жазса (Якубовский, 1932:8), В. Бартольд Жошы ұлысын жаулап алуға бар болғаны моңғолдың 4000 сарбазының ғана қатысқанын жазады (Бартольд, 1927:86).

V ғ. басына дейін қазіргі Моңғолия мен Жоңғария және Шығыс Түркістанның аймақтарын түркі-тюгю, курыкан, түркеш, қарлұқ, оғыз, азы, дубо, шігіл, яғма, ұйғыр, қай, қимақ, қыпшақ, си, оңғұт, түркі-шато сияқты түркі тілінде сөйлейтін тайпалар мекендеді. Көне түркі қағанаттары кезінде Оңтүстік Сібірдегі негізгі этномәдени ареалдар-көне түркі, қырғыз, Байкал маңы және телестік болды. Орхон-алтай түркілері Моңғолияда орналасты. Осы кезеңде қоңыраттардың қай аймақты мекен еткендігі туралы деректі аңыздардан табуға болады.

Көк түріктер кезінде қоңыраттар Алтайды мекендегенмен, олардың ата қонысы қазіргі Қытайдың солтүстік-шығыс өңірі болды. Қоңыраттар да, Түркі қағанатының негізін салушы түркілер де аңыз бойынша Алтай тауындағы Ергенекөн жазығынан шыққан. Осы аңыздың Әбілғазы Бахадур хан келтірген нұсқасында Ашина ұрпақтарының (моңғол билеушісі Елханның ұлы Қиян мен Елханның інісінің ұлы Нүкіс) татарлардан қашып Алтайдағы тау қуысындағы Ергенекөн жазығын мекендегендігі жазылады. Төрт жүз жыл бойы осы жазықты мекендеген ашиналықтар көбейіп, қуаттанған соң тау етегіне түсіп, осы аймақты өздеріне қаратып, өз мемлекеттерін құрады (Әбілғазы, 1991:57.). Шежіредегі осы үзіндіден кейін тарихи маңызы болған біршама мәселелерді байқаймыз. Біріншіден, ашиналықтар жергілікті емес, келімсек этникалық топ. Екіншіден, олар шаруашылығы көшпенді мал шаруашылығына негізделген, жергілікті халықпен ұқсас мәдени құндылықтарға ие болды. Үшіншіден, олар ұзақ уақыттар бойы басқа өздерімен туыс, жақын мәдени тамырлас халықтардан оқшауланып, осының әсерінен олардың негізі ортақ, бірақ өзіндік ерекшеліктерге ие дәстүрлі сенімдері қалыптасты. Төртіншіден, қоңыраттардың бұдан былайғы түркі халықтарының тарихындағы маңызы мен орыны олардың өздеріне Тәңірлік сипат беруінің тарихи себептерінің бар екендігін көрсетеді. Тарихи деректерді талдау аңыздың тарихи негізінің бар екендігін көрсетеді.

Қоңыраттарға қатысты ауызша деректерде олардың тарихи киелі отаны ретінде Жиделі-Байсын аталады. Белсенді саяси әрекеттерге байланысты Еуразия даласына тарыдай шашылған қоңыраттар тарихи отаны Жиделі-Байсынды жаңа мекен ету ортасына атау ретінде берді. Кейбір зерттеушілер осы мәселені ескерместен, қоңыраттардың ауыз әдебиетінің тамаша үлгісі «Алпамыс» жырына сүйене отырып, қоңыраттардың күт мекені Жиделі-Байсын жерін, қазіргі өзбек қоңыраттарының мекені Мәуреннахрдағы Байсынмен байланыстырады.

Дегенмен, өзбек ғалымы Ж. Хошаниязовтың айтуына қарағанда қоңыраттардың ата мекені Жиделі-Байсын, Арал теңізінің арғы жағында орналасқанмен, көшпенді түркілер қазіргі Сұрхандария аумағына орналасып, жаңа жерге өздерінің ата қонысының атын берді. Әйтсе де, Арал маңының арғы жағындағы Жиделі-Байсын да қоңыраттардың нағыз ата-баба қонысы емес еді.

Сұрхандария қоңыраттарының арасында айтылатын «Арқа жұртдан келгенбиз» деген сөз де өзбек қоңыраттарының түркілер мекенінің шеткі аймақтарынан шығып, Орталық Азияның өзге өңірлеріне тарағандығын көрсетеді. Бұл үрдісті қоңыраттардың алдымен ғұндардың, кейін түркілердің құрған мемлекеттерінің дамуымен, кенеюімен және ыдырауымен байланыстыруға болады.

Қоңыраттардың Түркі қағанаттары кезеңіндегі белсенді саяси әрекеттеріне, олардың түркі қағанатының негізінің қалануына, дамуына, көркеюіне тікелей ықпал еткендігіне олардың тарихи отандарының түркі мемлекеттерінің саяси орталықтарымен тығыз байланыстары дәлел бола алады.

Осы орайда, жас ғалым К. Қиззатұлының болжамдарының негізі тарихи шындыққа жақын. Ғұндарға қатысты тарихи карталарда оңтүстік ғұндардың шоғырланған жері бүгінгі ҚХР-дың Шаньши, Саньши өлкелеріндегі Сары өзеннің (Хуанхэ) бойындағы сары топырақты үстірт ретінде көрсетілсе, солтүстік ғұндардың шоғырланған жері ретінде Қытайдың солтүстік-шығысындағы аумақ көрсетіледі.

Бұл өңірлер көне ғұндардың жайлаулары болып есептелетін жерлер болды. Біз тілге тиек еткен, тарихтағы солтүстік ғұндардың шоғырланған жері болып табылатын осы жерде, Солтүстік Корея мен Қытай елінің шектесетін жерінде ұзыннан-ұзаққа созылған қытай тілінде Чаңбайшан деп аталатын тау бар. Бұл жерге қытайлар Цин империясындағы Маньчжур халқының билігі құлағаннан кейін ғана келген. Таудың төл атауы Байшын (Байсын) 白神. Бұл төл атауды корейлер әлі күнге дейін қолданады. Ал, Қытайлар Байсын, Байшын атауын өз тілдеріне бейімдеп Байшан деп атап, тау жүлгесінің ұзындығына байланысты Чаңбайшан деген. Чаң (長) атауы ұзын дегенді білдіреді.

Соңғы антропологиялық зерттеулердің нәтижесі де қоңыраттар мен ғұндың ата қонысы Маньчжурия деп аталатын тарихи аймақ, яғни, қазіргі Қытайдың солтүстік шығыс аймағы екендігін көрсетіп отыр. Белгілі тарихшы Ж. Сабитов өз зерттеулерінің бірінде: «Жапондықтар этногенез тұрғысынан тас дәуіріндегі жергілікті тұрғындар мен Кореядан келген мигранттардың араласуынан пайда болған. Кейін, Кофун (б.э. 3-4 ғ.ғ.) дәуіріндегі миграциялық процестер кезінде Жапония жеріне Солтүстік Корея, Маньчжуриямен Шығыс Моңғолия жерлерінен қоныс аударушылар болды. Қолдағы мәліметтерді талдау барысында жекелеген қазақ тайпаларының жапондармен тікелей генетикалық жақындығы байқалмағанмен, барлық талданған мәліметтер негізінде жапондарға

СЗ-F3850 субкладына жататын қоңырат тайпасы ең жақын екендігі анықталды. Жапондар мен қоңыраттардың ортақ ата бабалары осыдан 3300 жыл бұрын бір болған» деп жазады (Сабитов, 2018).

Осы Байсын тауы және осы солтүстік-шығыс қытайға жақын тұстағы Бурятияда Байсын өзені бар. Бұл өңірлер, яғни бүгінгі солтүстік -шығыс Қытай жері қоңыраттың, яғни ғұнның ата жұрты. Кейін қоңыраттар, яғни ғұндар тарихта жазылғандай батысқа жаппай көшіп, бір бөлімі Сыр-Дәрия мен Әму-Дәрияның бойына қоныстанды. Сол кезде олар атажұрттарын есте сақтау үшін екі өзеннің аралығын Байсын деді. Бірақ, бұл жер шөлді, жиделі дала болған соң Жиделі деген сөзді қосып айтып, Жиделі-Байсын аталды.

Қоңыраттардың ата қонысының Қиыр Шығыс екендігіне тағы бір дәлел қоңыраттардың П босаға таңбасымен байланысты. Шежірелік және жазба деректерде бұл таңба бүкіл Орта жүздің таңбасы ретінде де аталады (Сейдімбек, 2019:664). П босаға қақпа, есік, дар~мар болып та айтылады. Бұл таңба “Күннің шығатын есігі, қақпасы, босағасы, дары” деген мағынаны білдіретін Қиыр Шығысты таңбалау үшін алынған.

Қорыта айтқанда, ғұн-қоңырат этникалық, тарихи және мәдени байланыстарын, олардың шығу тегінің ортақтығын шежірелік, тарихи-географиялық және антропологиялық деректер толық растайды. Енді, қоңыраттардың Еуразияның кең-байтақ кеңістігіне шашырай орналасу себебін, осы аймақтарды мекендейтін халықтардың қалыптасып, дамуына қатысу себебін ғұндар тарихымен байланыстыру арқылы түсіндік.

Ғұн империясы ыдыраған соң, ұзақ ғасырлар бойы бұрынғы ғұн бірлестігінің құрамындағы тайпалар, қоңыраттар болып аталып Еуразияның түкпір-түкпіріне тарады. Алтайдағы қоңыраттар Түркі қағанатының құрып, кейін Еуразия далаларында пайда болған өзге де мемлекеттердің дамуына ықпал етті.

Осы орайда, көне және ортағасырлық түркі мемлекеттерінің билеушілерінің лақап аттары сенімді мысал бола алады. Көбінесе, билеушілерге «тоғрыл», «чағры», «сұңқар» т.б. сияқты жыртқыш құстардың аты беріледі. Бұл дәстүр сонау ғұндар кезеңінен бастап, Ұлы далада жасаған барлық түркілік империяларға (Түркі қағанаты, оғыз, қыпшақ, ғазнауи, селжүк, моңғол т.б.) тән дәстүр болды. Түркі қағандарының бас киімдеріне өздерінің лақап атына сай жыртқыш құстардың бейнесі бейнелетін кезі де болады. Күлтегіннің бас киімінен де қыран құстың бейнесін байқауға болады. Осы орайда, Ә. Кекілбаевтың «ескі аңыз бойынша Шыңғысты ақ киізге көтеріскен Саңғыл биге «Ұраның – Қоңырат, құсың - қыран, ағашың - алма ағашы, таңбаң – ай болсын деп бата берген» деуін тарихи шындық деп қарастыру керек (Кекілбеков, 1997:5).

С. Қаржаубайдың жазуынша «Қыпшақтармен бәсекелесіп билік тізгініне әлсін-әлі ұмтыла берген екінші үлкен тайпалық одақ - тоғыз-оғуздар еді. Хунну империясы билік құрудан қалғаннан кейін Орталық Азияда Моңғол үстіртіндегі қыпшақ пен Тоғыз-оғуз тайпалық бірлестігі (конфедерация) үстемдік етті. Қыпшақтар аталық әулет атанып (ашина), билеуші тайпаға айналды да, тоғыз-оғуздар аналық (ашидэ) әулет атанды. Бұл екі үлкен конфедерацияның арасында бір қарағанда билік үшін мәңгілік бәсекелестік тоқтамаса, екінші жағынан бірін-бірі толықтыру, даму, өсу процесі жүріп жатты. Ол туралы Қытай деректерінде: «Оғуздардың (ойху) ата-бабалары Хунну Ордасының (хан тұқымының) қызынан тарайды» - деген аңыз қалған (Қаржаубайұлы, 2003:214-215). Бұдан түркілердегі аналық негіздің ғұндардан бастау алуын қоңыраттардың ғұндармен тікелей туыстық байланыстың болғандығын байқаймыз.

Қытайдың жазба деректерінде түркі қағандарының хуяң (қоңыр) руынан қыз алу дәстүрінің кейін де үзілмегенін көреміз. Бұл дәстүрдің Қытайдың солтүстігінде ірге көтерген Қидан мемлекеті (907-1125 жж.) кезінде де жалғасқаны мәлім. Қидан билігі дәуіріндегі қоңыраттар қытай деректерінде юфцзюэлюй деген атпен танылыпты (Кычанов : 1980. с. 141.) «Қидан мемлекетінің тарихы» еңбегінде «оуцзюэлюй» деп белгіленеді. Олардың әдет-салттары туццюэлермен (түркітермен) бірдей деп көрсетіледі (Е Лун-ли, 1979:328). Қидандарды чжурчжендер (шүршіттер) жеңгеннен кейінгі деректерде қоңыраттар гуанцзила атпен белгілі болып, олар «текті тұқым» деп ерекшеленді (Евсюков, 1980:150).

Моңғол тарихын жан-жақты зерттеген ғалым Л. Викторова былай дейді: «Моңғол көсемдері Тумбинай сэчена (1084 г.) кезінен бері қиданның унгирад тайпасы мен оларға туыс олконут тайпасының қыздарынан жар таңдайтын еді» (Викторова, 1980:167). Бұл мысалдан моңғол билеушілерінің қоңыраттармен құдандалы болуының бұрыннан жалғасқан дәстүр екенін көруге болады. Шыңғыс ханның әкесі Есугей бахадүрдің қоңыраттардың биі Дай шешеннің қызы Бөртені баласына әперуінің өзі де осы ежелгі үрдістің бір көрінісі еді.

Тіпті Шыңғыс ханның өз империясын орнатқан соң қаған әулеті мен қоңыраттар арасындағы ежелгі некелік ережені өз пәрменімен заң жүзінде бекітеді. Ол туралы «Мэн-да бэй-лу» сипаттамасында мынадай жолдар бар: «Тай-цзу императордың жарлығына сәйкес хун-цзи-ла (qunggira) тайпасында қыз бала өмірге келсе, олар патшайым болады; ұл бала өмірге келсе, олар ханшайымдарға үйленеді» (Мэн-да бэй-лу, 1975:266).

Шыңғыс ханның моңғол империясының негізін салуында, оның саяси күрестерде жеңіске жетуіне осы көне дәстүрге сүйеніп көне мемлекеттегі аналық биліктің иесі – қоңырат тайпасының

қызына үйленуі алдын ала қабылданған оңтайлы шешім болды. Шыңғыс хан да көне дәстүр бойынша қоңыраттан қыз алып, өз ұлдарын да ақсүйек румен некелік байланыстарын орнатты. Шыңғысхан Бөртені айттыра барғанда қоңырат ақсүйектерінің:

«Біз, қоңыраттар,

Көне заманнан атақтымыз

Қыздармыздың сұлулығымен, ақсүйектілігімен.

Қоңырат патшайымдардан...,

Патша тағына отырғызамыз»—деуінің тарихи негізі осыған келіп саяды.

Көріп отырғанымыздай, ғұндар заманынан келе жатқан дәстүр билеуші әулеттерінің текті хуяң (қоңыр) тайпасымен құдандалы болу салтын сақтады. Осы жерде Ергене Қон аңызының төркіні де ойға оралады. Ергене Қон темір балқытып жол тауып шыққан Қиян мен Нүкіз тұқымдарының қатарында (Рәшид ад-дин осы екі адамнан тараған ұрпақтарды түріктер деп айтады: *«моңғолдар түркі нәсілінен...моңғолдар дәуірінен бері... олардың құдыретінің ықпалымен..түркілердің көп бөлігін енді моңғолдар деп атайды»* (Рашид ад-дин, 1946:77) өздері дара қимылдаған қоңыраттар да болып еді. Бұл дерек те өздерін сол аңыздағы қияннан тараған қияттыз деп санайтын моңғолдардың «алтын аяқтан туған» қоңыраттармен ежелден ұласқан қарым-қатынастарынан да сыр аңғартады.

Шыңғысхан тұсындағы қоңыраттарға деген құрмет моңғол империясының шеткері аймақтарында да маңызды болды. Марко Поло Қытайдағы Юань әулетіндегі қоңыраттарға құрметі жайлы былай деп жазады: «Ұлы хан (Құбылай) денесінде бір дақ жоқ аппақ қардай он мыңға жуық ақбозат биелер ұстайды. Осы биелердің қымызынан алғаш дәм татуға император отбасы мүшелері мен гориаттардан (қоңыраттар) басқа ешкімнің қақысы жоқ. Өйтені бұл дәстүр, кезінде осылардың арқасында билікке келген Шыңғыс ханның өзінен өсиет болып келе жатқан қоңыраттарға деген құрмет (Марко Поло, 1956:96).

Осылайша, ғұн империясы ыдырағанмен, мемлекеттік дәстүрлер мен рухани-материалдық мәдениет із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ. Көне заманнан ХХ ғасырдың басына дейін өмір сүрген Еуразиялық мемлекеттерде орнығып, қоңыраттар арқылы біздің заманымызға дейін жетті.

Қоңыраттардың Түркі қағанатындағы ықпалына олардың дүниетанымдық бірлігі айқын мысал бола алады. Мүрденің басын шығысқа, немесе солтүстікке қаратып жерлеу дәстүрі ғұндар кезеңінде де көне түркілерде де болды. Екі кезеңдегі қабірге өлікпен бірге көмілетін бұйымдар да бірдей болды. Мысалы, ысқырғыш жебелерді ғұндар да көктүріктер де пайдаланды, қабірге де қоса көмді. Бұдан өзге, от түтеткіш құрал, төрт аяқты ыдыстар, әшекейлер, қабір асы (қой еті, тары), т.б., сияқты қабірге көмілетін заттар екеуінде де бірдей болды.

Ғұндардан қалған орасан мәдени мұра олардан кейінгі салтанат құрған түркілерге, олардың ұрпақтарына қалды. Ғұндардың да орхон сына жазуларына ұқсас өз жазулары болды. Тәңірлік діннің діни өкілі бақсының діни құралы–қобыз қазіргі қазақ халқының мәдениетінде басты саздық аспап болып саналады (Төлеубаев, 2001:64).

Ел ордасын – орталықты белгілеу де ғұндардың дүниетанымымен тікелей байланысты болды. Билеуші отыратын орда қасиетті мекен саналды. Далалықтардың мемлекет үрдісінде хан ордасын құру салтын ғұндар алып келді. Қаржаубайұлының пікірінше ғұн шаньюйының екі ордасының бірі Ордас, екінші астанасы кейін Түркі қағанатының, Керейіт және Моңғол мемлекеттерінің астанасы болған Өтікен жотасындағы Қарақорым қаласы (Қаржаубайұлы, 2003:16) болды.

Шыңғысхан ұрпақтары да билік құрған тұста ол өзінің билеуші ұрпақтарына қоңырат тайпасын өз ордаларының маңайына жүздеген шақырым айналдыра орналастыруды өсиет етіп қалдырды. Қазақ хандарының орталығы болған Түркістан қаласында, қоңыраттар әулеттері билеген Хиуа, Қоқан, Бұхара хандықтарының орталықтарының маңайында да тек өзбек, қазақ, қарақалпақ қоңыраттары қоршай орналастырылды.

Қортынды. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін жаңа рулардың құрылуына байланысты қазақ шежірелері қалыптасты. Ру-тайпалардың ата-тегі ұлттың бірігуінің, елдің негізін қалаудың және мемлекеттің нығаюының қуатты тетігі болды. Ру тайпаларының генеалогиялық құрылымы Қазақ хандығының қоғамдық-саяси негізін нығайту үшін қажет болды.

Қазақ хандығының этносаяси жағдайы өте күрделі жүрді. Бұл кең байтақ далада тарихи қалыптасқан, бытыраңқы тайпалар болғанына қарамастан, оны одан әрі біріктіру сол кездегі Қазақ хандығының негізін қалаушылар үшін, әсіресе билер үшін маңызды мәселе болды. Бұл мәселені шешу үшін қазақ билері қазақ халқын біріктіретін тайпалардың бірлігіне негізделген ұлттық бірлік идеясын қалыптастырды.

Н. Мыңжан б.з.б. III ғасырда ғұндардың батыс жағында өмір сүрген Ұлы Йозыларды қазақтың Ұлы жүзіне сәйкестейді. У. Шәлекенов те қытай деректеріндегі «ұлы және кіші йозілерге» сүйеніп қазақтардың ұлы жүзі мен кіші жүзі антикалық заманда өмір сүрген деген тоқтамға келеді (Мұхамбеткәрім, 2016). Шындығында, «жүз» атауына қатысты бұл тұжырымдар бар болғаны сөздер тегінің ұқсастығына негізделген, үстірт пікірлер.

Біздіңше, қазақтың “жүз” атауы - “бөлік”, “бөлшек”, «күрамы» деген мағынаны білдіретін

арабтың ج ز – «джоз» сөзінен шыққан (Рубинчик, 1970:436). Алтын Орда мен Қазақ хандығының исламдану процесінің күшеюі осы кезеңде көптеген араб-парсы сөздерінің түркі тіліне, әсіресе, мемлекеттік басқару жүйесіне енуін жылдамдатты.

Қазақ қоғамындағы «жүз» ұғымы, туыстық-генеологиялық мағынадан гөрі, әкімшілік-басқару жүйесін білдіретін түсінік. Оған дәлел ретінде қазақтың руларының қазақтың барлық жүздерінде кездесетінен байқауға болады. Мысалы, қоңырат тайпасы рулары мен аталарының атауларына талдау жасар болсақ онда тайпа құрамындағы жекелеген ру, аталардың атауларынан бүкіл қазақ ру-тайпалық құралымын құраған этнонимдер жүйесімен бірқатар сәйкестіктерге көз жеткіземіз. Мысалы, жиёмбет руының атауы табын, тама тайпаларының, дулат тайпасының жаныс, шымыр руларының және жалайыр тайпасының құрамында кездеседі. Божбанның итемген атасының аты он екі ата абақ керейдің, сіргелі тайпасының жайдақ руының, байұлының байбақты тайпасының құрамында кездеседі.

Маңғытай руының атауы Кіші жүз шөмекей, әлімұлы құрамында, Ұлы жүз жалайырдың шуманақ руының құрамында жеке атаның аты болып қайталаанады. Тіней руы адай мен найманда да бар. Көптеген жазба тарихи деректерден дулаттар мен қоңыраттардың, шапыраштылар мен адайлардың тарихи тамыры ортақ екендігін байқаймыз.

Бұл мәліметтер тарихи зерттеулер жүргізгенде қазақтардағы жүздік жүйенің шеңберінде қалып қоюдың жансақтығын тағы да көрсетеді. Шын мәнінде бір жүзге жататын ру-тайпалардың бір-бірімен ешқандай да ортақ тарихи тамырға ие болмауы мүмкін екендігінен, керісінше, басқа жүздегі тайпалардың осы тайпамен тарихының тамырлас болуы мүмкіндігінен хабар береді.

Әдебиеттер тізімі

- Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. Москва.: АН СССР. 1927. 86 с.
- Бейшенбиев С. Бөру Батыр. Қаракол, 2002. 295 с.
- Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстан, II том. Бишкек.: Ылым, 1998. 479 с.
- Бернштам А.Н. Из истории гуннов // «Советское востоковедения», т. I., М.-Л., 1940. С. 41-56.
- Викторова Л.Л. Монголы: Происхождение народа и истоки культуры. Москва: Наука. 1980. 167 с.
- Ғұн тарихының жылнамасы. Көне қытай тілінен аударғандар: А. Мүтәліп, Т. Жиылылы. Түркістан: Туран. 2004. 411 б.
- Евсюков В.В. К этнической истории чжурчженей // Дальний Восток и соседние территории в средние века. Новосибирск: Наука. 1980. 150 с.
- Е Лун-ли. История государства киданей (Цидань го чжи). Москва: Востлит. 1979. 328 с.
- Жандарбек З. Қазақ халқының қалыптасуына дәстүрлі ислам ықпал етті [Электрон.ресурс]. 2016. URL: <https://ult.kz/post/zikiriya-zhandarbek-kazak-khalkynyn-kalyptasuyna-dasturli-islam-ykpal-etti> (дата обращения: 10.05.2021)
- Книга Марко Поло. Москва: Государственное издательство Географической литературы. 1956. 359 с.
- Кычанов Е.И. Монголы в VI- первой половине XII в. // Дальний Восток и соседние территории в средние века. Новосибирск: Наука. 1980. -141 с.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 2 том. Алматы: Дайк-Пресс. 2005, 326 б.
- Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. 14 Т // 3 Т. Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген жартас гравюралар. 4 Т. Ислам дінінің келуіне дейінгі Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер. Құрастырған Д.А. Марғұлан. Д. Марғұлан. Алматы: Дайк-пресс, 2003 ж. -50б. + жапсырма -246 б.
- «Мэн-да бэй-лу» («Полное описание монголо-татар»). Москва.: Наука. 1975. 266 с.
- Мұхамбеткәрім Қ. Үш жүз атауы қайдан шыққан?[Электрон.ресурс]. 2016. URL:<https://abai.kz/post/40635> (дата обращения: 15.05.2021)
- Рашид ад-дин.Сборник летописей. Т I. Перевод с персидского А.К. Арендса, под редакций А.А.Ромаскевича. Москва: Наука, 1946. 77 с.
- Өгел Б. Ұлы Хун империясының тарихы. Алматы: Хан, 1998. -368 б.
- Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. Москва: Советская энциклопедия. 1970. 784 с.
- Сабитов Ж. Казахи и японцы: анализ родства. Что говорят аутосомные маркеры двух народов 23.01.2018 [Электронный ресурс]. URL: <https://vlast.kz/avtory/26555-kazahi-i-aponcy-analiz-rodstva.html> (дата обращения: 29.11.2021).
- Сартқожа Қаржаубай. Орхон мұралары: тарихнамалық-деректанулық талдау. 1 кітап. Астана: Елорда. 2003. 392б.
- Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Астана.: Фолиант. 2019 г. 728 б.
- Сулейманов Ф.М. К истории изучения башкирского племени Тангаур // Проблемы этногенеза и этнической истории башкирского народа. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 70-летию С.Н. Шитовой. Уфа: Гилем, 2006. С. 68-71.
- Төлеубаев Ә.Т. Ғұндар мемлекеті-түркі мемлекеттілігінің бастауы//Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық

ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001ж.18-19 мамыр). Алматы. 2001. 584 б.

Чоротегин К. Расселение монгольских и тюркских племен в регионах Центральной Азии до монгольских времен (по мусульманским источникам IX-XIII вв). Бишкек: Ылым, 1995. 12 с.

Якубовский А.К. Столица Золотой Орды—Сарай Берке. Москва.: Изд. ГАИМК. Л., 1932. 8 с.

References

Bartol'd V.V. Istoriya turetsko-mongol'skikh narodov [History of the Turkish-Mongolian peoples]. Moscow.: AC SSSR. 1927. 86 p.

Beyshebiyev S. Boru Baatyr [Boru Baatyr]. Karakol, 2002. 295 p [in Kirgiz].

Bernshtam A.N. Izbrannyye trudy po arkhologii i istorii kyrgyzov i Kyrgyzstan [Selected works on archeology and history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan], II volume. Bishkek.: Ylym. 1998. 479 p [in Russian].

Bernshtam A.N. Iz istorii gunnov [From the history of the Huns]. "Soviet Oriental Studies", vol. I. M.-L., 1940. P 41-56 [in Russian].

Viktorova L.L. Mongoly: Proiskhozheniye naroda i istoki kul'tury [Mongols: The Origin of the People and the Origins of Culture]. Moscow: Science. 1980 . 167 p. [in Russian].

Gun tarikhynyn zhylnamasy. Kone qitay tilinen audargandar: A. Mutalip, T. Zhiyluly [Chronicle of the history of the Huns. Translated from the ancient Chinese: A. Mutalip, T. Zhiiluly]. Turkistan: Turan. 2004. 411 p [in Kazakh].

Yevsyukov V.V. K etnicheskoy istorii chzhurchzhenev // Dal'niy Vostok i sosedniye territorii v sredniye veka [On the ethnic history of the Jurchens // Far East and neighboring territories in the Middle Ages]. Novosibirsk: Science. 1980.150 p. [in Russian].

Ye Lun-li. Istoriya gosudarstva kidaney (Tsidan' go chzhi).[History of the Khitan state (Qidanguozhi)]. Moscow: Vostlit. 1979. 328 p [in Russian].

Zhandarbek Z. Qazaq khalkynynqalyptasuyna dastyrli islam yqpal yeti [Traditional Islam contributed to the formation of the Kazakh people][Electronic resource]. 2016. URL: [https:// abai.kz/post/40635](https://abai.kz/post/40635) (date accessed: 10.05.2021) [in Kazakh]

Kniga Marko Polo. [Book by Marco Polo]: State Publishing House of Geographic Literature.Moscow.: 1956. 359 p [in Russian].

Kychanov Ye.I. Mongoly v VI- pervoy polovine VI v. // Dal'niy Vostok i sosedniye territorii v sredniye veka [Mongols in the VI-first half of the XII century. // Far East and neighboring territories in the Middle Ages]. Novosibirsk: Science.1980. -141 p [in Russian].

Qazaqstan tarikhy turaly qytay derektemeleri [Chinese requisites on the history of Kazakhstan].VOL 2. Almaty: Dayk-Press. 2005, 326 p [in Kazakh].

Margulan A.K. Shygarmalary. 14 T // 3 T. Saryarqa petroglifteri. Bori totemi beynelengen zhartas gravyrular. 4 T. Islam dininiң keluine deyingi Ulytau tonregindegi tas musinder. Qurastyrgan D.A. Margulan. D.Margulan [Works. 14 T // 3 T. Saryarka petroglyphs. Rock engravings with the image of a wolf totem. 4 T. Stone sculptures around Ulytau before the advent of Islam.Compiled by DA Margulan.D. Margulan.]. Almaty: Dayk-press, 2003. 246 p [in Kazakh].

«Men-da bey-lu» ("Polnoye opisaniye mongolo-tatar") ["Full description of the Mongol-Tatars"]. Moscow: Science.1975. 266 p [in Russian].

Mukhambetkarim Q. Ush zhuz atauy qaydan shyqqan?[Where did the UshJuz names come from] [Electronic resource]. 2016. URL: [https:// abai.kz/post/40635](https://abai.kz/post/40635) (date accessed: 15.05.2021)[in Kazakh]

Rashid ad-din. Sbornik letopisey [Collection of chronicles]. Vol. I. Translated from Persian by A.K. Arends, edited by A.A. Romashevich. Moscow: Nauka. Vol.I. 1946. 77 p [in Russian].

Ogel B. Uly Khun imperiyasynyn tarikhy [History of the Great Hun Empire]. Almaty: Khan, 1998. 368 p [in Kazakh].

Rubinichik YU. A. Persidsko-russkiy slovar' [Persian-Russian dictionary]. Moscow: Soviet Encyclopedia. 1970. 784 p [in Russian].

Sabitov ZH. Kazakhi i yapontsy: analiz rodstva. Chto govoryat autosomnyye markery dvukh narodov 23.01.2018 [Kazakhs and Japanese: analysis of kinship. What do the autosomal markers of the two peoples say 23.01.2018] [Electronic resource]. URL: <https://vlast.kz/avtory/26555-kazahi-i-aponcy-analiz-rodstva.html> (date accessed: 11/29/2021).] [in Russian].

Sartqozha Qarzhaubay. Orkhon muralary: tarikhnamalyq-derektanulyq taldau. 1 kitap [Orkhon heritage: historiographical and source analysis. 1 book].Astana: Yelorda. 2003. 392 p [in Kazakh].

Seydymbek A. Qazaqtyn auyzsha tarikhy [Oral history of the Kazakhs.Astana.:Foliant. 2019 -728 p. [in Kazakh].

Suleymanov F.M. K istorii izucheniya bashkirskogo plemeni Tangaur // Problemy etnogeneza i etnicheskoy istorii bashkirskogo naroda. Materialy Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 70-letiyu S.N. Shitovoy [On the history of the study of the Bashkir tribe Tangaur // Problems of ethnogenesis and ethnic history of the Bashkir people. Materials of the All-Russian scientific-practical conference dedicated to the 70th anniversary of S.N. Shitova]. Ufa: Gilem, 2006. P.68-71[in Russian].

Toleubayev A.T. Gundar memleketi–turki memlekettiliginin bastaуy//Bayyrgy turki orkeniyeti: zhazba yeskertkishter (Qazaqstan Respublikasy tauyelsizdiginin 10 zhyldygyna arnalgan khalyqaralyq gylymi-teoriyalыq konferentsiya materialdaryAstana. 2001.18-19 mamyr) [The state of the Huns - the beginning of the Turkic statehood // Ancient Turkic civilization: written monuments (materials of the international scientific-theoretical conference dedicated to the 10th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan.) Almaty. 2001. 584 p [in Kazakh].

Chorotegin K. Rasseleniye mongol'skikh i tyurkskikh plemen v regionakh Tsentral'noy Azii do mongol'skikh vremen (po musul'manskim istochnikam IX-XIIIv.v)[Settlement of Mongolian and Turkic tribes in the regions of Central Asia before Mongol times (according to Muslim sources IX-XIII centuries)]. Bishkek: Ylym, 1995. 12 p [in Russian].

Yakubovskiy A.K. Stolitsa Zolotoy Ordy–Saray Berke [The capital of the Golden Horde is Saray Berke]. Moscow .: Publishing house. GAIMK. 1932. 8 p [in Russian].

FTAMP 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_209

СЫҒАНАҚ ҚАЛАШЫҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

**Жетібаев Көпжасар Мұстафаұлы^{1ID}, Сиздиков Багдаулет Сапарбайұлы^{1*ID},
Арынов Қуаныш Сүйіндіқұлы^{1ID}, Бахтыбаев Мәлс Маратұлы^{1ID}**

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz (Жетібаев), bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz (Сиздиков), kuanysh.arynov@ayu.edu.kz (Арынов), mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz (Бахтыбаев)

Түйіндеме. Сығанақ қалашығының ежелгі тарихы топырақ астында жатқандығы баршаға мәлім. Оның мұрағаты археологиялық деректер болып табылуда. Сондықтан да төл тарихымызбен мәдени ескерткіштерімізді зерттей келе, өткен тарихымыз бен мәдениетімізді өскелең ұрпаққа және әлемге таныта аламыз. Сонымен қатар, бүлініп жатқан тарихи ескерткіштерімізді қайта қалпына келтіре отырып, келешек ұрпаққа сақтап, мұра етіп қалдыра аламыз. Осы мақсатта, тарихи деректерде кездесетін Сығанақ қалашығында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талдап, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық.

Мақалада Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты Археология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкерлерінің ортағасырлық Сығанақ қалашығында жүргізген далалық зерттеу жұмыстары баяндалады. Мақалада зерттеу жұмыстары барысында №18 қазба және №1 кесіндіде жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі және оның екі құрылыс кезеңнен тұратындығы көрсетілген. Қазба барысында алынған заттай деректерге талдау жасай отырып, жоғарғы қабатының XVII–XVIII ғасырлар аралығына жататындығы, ал төменгі қабаттың XV–XVI ғасырлар аралығына жататындығы анықталды. Сонымен қатар, аталмыш алаңда жүргізілген қазба жұмыстары барысында бір әулетке тиесілі жерлеу орны сипатталады. №1 кесіндіден алынған құмыралар мен керамика сынықтарына талдау жасай отырып, жоғарғы қабатының XIX ғасырға жататындығы, ал төменгі қабаттың XVII–XVIII ғасырлар аралығына жататындығы анықталды.

Кілт сөздер: Сығанақ, қақпа, қамал, Сырдария, ортағасыр, ортағасырлық қалалар.

Мақала «Тарихи-мәдени мұраны саны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды (BR10965310, келісім шарт № 376) ҚР БҒМ.

MRNTI 03.41.91

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ГОРОДИЩА СЫҒАНАҚ

**Жетібаев Көпжасар Мұстафаевич^{1ID}, Сиздиков Багдаулет Сапарбаевич^{1*ID},
Арынов Қуаныш Суюндикович^{1ID}, Бахтыбаев Мәлс Маратович^{1ID}**

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи, г. Туркестан, Казахстан

*Автор корреспонденция

E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz (Жетибаев), bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz (Сиздиков), kuanysh.arynov@ayu.edu.kz (Арынов), mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz (Бахтыбаев)

Аннотация. Как известно, древняя история города Сыганак лежит под землей. В его архиве имеются археологические данные. Поэтому, изучая нашу собственную историю и памятники культуры, мы можем познакомить подрастающее поколение и весь мир с нашей историей и культурой. Кроме того, мы можем восстановить наши поврежденные исторические памятники и передать их будущим поколениям. Для этого мы решили проанализировать результаты археологических исследований в городе Сыганак, которые встречаются в исторических данных, и ввести их в научный оборот.

В статье освещаются полевые исследования научных сотрудников Научно-исследовательского института археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави в средневековом городище Сыганак. В статье освещены результаты раскопок, проведенных на раскопе №18 и разрезе №1, и показано, что он состоит из двух этапов строительных горизонтов. В результате проведенных анализов сосудов и фрагментов керамики, было установлено, что верхний слой относится к XVII–XVIII вв., а нижний – к XV–XVI вв. Кроме того, в ходе раскопок на данном объекте было открыто и описано в данной статье семейное захоронение. Анализируя фрагменты горшков и фрагментов керамики, полученные из разреза №1, установлено, что верхний слой относится к XIX веку, а нижний – к периоду XVII–XVIII веков.

Ключевые слова: Сыганак, ворота, стена, Сырдарья, средневековье, средневековые города.

IRSTI 03.41.91

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE CITY OF SYGANAK

Zhetibayev Kopzhasar Mustafaulu^{1ID}, Sizdikov Bagdaulet Saparbaevish^{1*ID},
Arynov Kuanish Suyundikulu^{1ID}, Bakhtybayev Mels Maratovish^{1ID}

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan.

*Corresponding Author

E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz (Zhetibayev), bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz (Sizdikov), kuanysh.arynov@ayu.edu.kz (Arynov), mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz (Bakhtybayev)

Abstract. As known, the ancient history of the city of Syganak lies underground. There are archaeological data in its archive. Therefore, by studying our own history and cultural monuments, we can acquaint the younger generation and the whole world with our history and culture. In addition, we can restore our damaged historical monuments and pass them on to future generations. To do this, we decided to analyze the results of archaeological research in the city of Syganak, which are found in historical data, and introduce them into scientific circulation.

The article highlights the field research of researchers of the Scientific Research Institute of Archeology of the H.A. Yasawi International Kazakh-Turkish University in the medieval settlement of Syganak. The article highlights the results of excavations carried out at excavation site No. 18 and section No. 1, and shows that it consists of two stages of building horizons. After analyzing the vessels and fragments of ceramics, it was found that the upper layer belongs to the XVII–XVIII centuries, and the lower one to the XV–XVI centuries. In addition, during the excavations at this site, a family burial was discovered and described in this article. Analyzing the fragments of pots and pottery fragments obtained from section No 1, it was established that the upper layer belongs to the 19-th century, and the lower one, to the period of the 17-th-18-th centuries.

Key words: Syganak, gate, castle, Syrdarya, middle ages, medieval cities.

Кіріспе. Қазақ даласының қай өңірін алып қарасақта тарихқа толы екенін көруге болады. Қазақстан жерінде өмір сүрген сақ, ғұн, үйсін, қаңлы т.б. көптеген тайпалар өздерінің қалыптастырған мәдениетін тарихта қалдырып отырған. Бізге жетіп отырған қазіргі таңдағы тарихи ескерткіштеріміз соның куәсі болып табылуда. Тарихи мұраларымыздың арасында еліміздегі ортағасырлық қалалардың орны ерекше. Сырдың ортаңғы және төменгі ағысында орналасқан қалалар еліміздің өткен тарихы жайында құнды мағлұматтар беруде. Ұлы Жібек жолының бойында бой көтерген ортағасырлық қалалар өз кезеңінде мәдениеті мен экономикасы, қолөнері мен саудасы, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамыған орталықтар болды. Мақаламызда Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық ірі орталықтардың бірі болған Сығанак қаласында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары жайында сыр шертпекпіз.

Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі ортағасырдағы қалалардың бірі Сығанақ қаласы – Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы Сунақ ата ауылынан солтүстік батысқа қарай 2 шақырым жерде орналасқан. Өткен тарихымызда Қыпшақ хандығының (XI–XIII ғғ.), Ақ Орданың (XIV–XV ғғ.), Қазақ хандығының (XV–XVI ғғ.) астанасы болған (Жолдасбаев, 2009: 3) бұл қалашық қазіргі кезге төбе ретінде келіп жеткен. Ауыл тұрғындары қалашықтың орны бір кездері айтарлықтай биік төбе болғандығын, 1960 жылдардан кейін аграрлық саясат негізінде қолға алынған күріш шаруашылығы салдарынан төбе маңындағы жерлер күріш егістігіне айналуының нәтижесінде жер асты суларының көтеріліп биік төбе ретінде сақталып келген қалашық орнының шөге бастағандығын тілге тиек етеді. Сонымен қатар, XVIII ғасырдың соңында тіршілігі тоқтаған ескерткіш орны манайдағы тұрғындардың зиратына айналып, мәдени қабаттарының бұзылу қауіпіне дейін жеткен.

Биік қорған қабырғасымен қоршалған Сығанақ қалашығының өткен тарихын кешенді түрде зерттеу, ескерткіштің Қазақ хандығы тұсындағы рөлі мен маңызын анықтау, қалашықты танымал ету үшін негіз жасау, ескерткішті қасиетті, жергілікті, халықаралық туризм бағыттарында қолданысқа енгізу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылуда.

Материалдар мен әдістер. Мемлекетіміздің тарихи қалыптасуындағы ортағасырлық Сығанақ қалашығының рөлін анықтау мақсатында археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Ортағасырлық жазба деректерді археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен салыстыра отырып, ескерткіштің пайда болу, даму және құлдырау кезеңдері, қаланың әлеуметтік-экономикалық ерекшелігі мен даму заңдылықтарын анықталуда. Сығанақ қалашығының орта ғасырлар кезеңіндегі маңызы мен рөлі және оның мемлекетіміздің тарихи қалыптасуына қосқан үлесі туралы деректер топтастырылуда. Сонымен қатар, археологиялық материалдарды зерттеу, өңдеу және талдау әдістемесін, оның ішінде қазіргі заманғы технологиялар мен зерттеулерді пайдалана отырып ескерткіштің өткен тарихы зерттелуде. Сабақтас пәндердің мамандары мен реставраторларды ғылыми-зерттеу жұмысына тарта отырып, табылған жәдігерлерді химиялық тазарту, консервациялау, жетіспейтін бөліктерді қайта жаңарту жұмыстары жүргізілуде. Сонымен қатар, ескерткіштің фотофиксациясы анықталуда.

Талқылау. Алғашқы орыс ғалымдарының зерттеулеріне қарағанда Сығанақ қаласына XIX ғасырдың екінші жартысында көңіл бөле бастағандығын аңғаруға болады. Алғаш рет 1867 жылы орыс археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша археолог П.И. Лерх Түркістан аймағындағы ортағасырлық қалаларды зерттеу мақсатында жіберіледі. Ғалым қалада болып, оның қай жерде орналасқандығы туралы және сол кездегі сақталуы жайында ақпарат берген (Лерх, 1870: 38). Ал 1892 жылы өлкетанушы Е.А. Смирнов Ташкенттен Қызылордаға жасаған барлау жұмыстары кезінде Сығанақ қаласында болып, оның аумағымен, Төменарық пен қаланың суландыратын жүйесін сипаттаған. Өкінішке орай, қала туралы ешқандай мағлұмат келтірмеген (Смирнов, 1897: 7). Ал, 1899 жылы Түркістан өлкетану бөлімінің меңгерушісі В.А. Каллаур қалаға барлау жұмысын жүргізіп, оның топографиясын сипаттаған және қаланың шығыс қақпасының алдындағы 100 м жердегі мешіттің жобасын қағазға түсіреді. Сонымен қатар ғалым ортағасырлық Сығанақ қаласын сипаттай келе, қала қамал қабырғаларымен қоршалғандығы жайында, қызыл кірпіштен жасалған мешіт күмбездері жартылай сақталғандығы жайында мағлұматтар береді (Каллаур, 1900). 1906 жылы қалада археолог И.А. Кастанье зерттеу жұмыстарын жүргізіп, В.А. Каллаурдың қала туралы жазған мағлұматтарын толықтыра түседі (Кастанье, 1911: 189–192).

1927 жылы РА-ның жанындағы Материалдық мәдениет институтының тапсырмасы бойынша Сығанақ қаласында А.Ю. Якубовский зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Ол қаланың топографиясына ерекше көңіл бөліп, қала жанындағы сақталып тұрған ескерткіштердің суретін түсіріп, сипаттайды. Сонымен қатар, ғалым қала туралы мағлұматтарды жинақтай отырып, ғылыми мақаласын жарыққа шығарады (Якубовский, 1929: 123-159).

1947 жылы қалаға ОҚАЭ-ның жетекшісі А.А. Бернштам ескерткіш аумағында болып, қаланың топографиялық жобасын түсіріп, жинастырылған материалдар негізінде қаланың б.з.б. кезеңнен, яғни, қаңлы дәуірінен бері өмір сүріп келе жатқандығы туралы мағлұмат келтіреді (Бернштам, 1949: 59–99). Сонымен қатар, қалада ОҚАЭ-ның мүшесі Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер археологиялық барлау барысында жұмыс жүргізіп, жинастырылған материалдар негізінде қаланың V–VIII ғасырда өмір сүріп, одан кейін құлдырап, XII–XVI ғасырларда қайта көтеріліп, Ақ Орданың кезінде қайта жанданғандығын жазады (Агеева, Пацевич, 1958: 206–208). Дегенмен, жоғарыда аты аталған ғалымдар қалада археологиялық қазба жұмыстарын жүргізбеген, тек барлау жұмыстарын жүргізе отырып, қаланы және қала маңындағы ескерткіштерді сипаттаған. Сонымен қатар, қала үстіндегі материалдарды жинастыра отырып, қаланың өмір сүру кезеңін анықтауға тырысқан.

XX ғасырдың 70-ші жылдары қалаға ОАЭ-ның Отырар археологиялық экспедициясының меңгерушісі К.А. Ақышев пен К.М. Байпақовтар қаланы топографиялық жағынан зеріттеп, бұл қала ортағасырлық қалалардың ішінде Отырар қаласынан кейінгі атақты екінші қала деген анықтама берген (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1970).

Дегенмен, жоғарыда көрсетілген ғалымдардың ешбірі қалада археологиялық қазба жұмыстарын

жүргізбеген. Соның әсерінен қала ғалымдардың назарынан тыс қалып, 2000 жылға дейін зиратқа айналып кеткен. Қаланың археологиялық жағынан сақталу жағдайы өте нашар. Ескерткіште 2003 жылдан бері Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің археолог ғалымдары археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. Кешенде осы күнге дейін жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде қаланың шығыс қақпасы, қақпа маңындағы қамал қабырғалары, қала аумағындағы тұрғын үй бөлмелері, қаланың орталық мешіті, қала аумағындағы кесенелер ашылып, ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар, қаланың екі жеріне стратиграфиялық кесінділер салынып, қаладағы мәдени қабаттардың хронологиясы анықталды (Zholdasbaev, Aldabergenova, 2013: 77–78).

Нәтижелер. Т.ғ.д., профессор С.Ж. Жолдасбаевтың жетекшілігімен Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты Археология ғылыми-зерттеу институтының Сығанақ археологиялық экспедициясы құрылып, ортағасырлық Сығанақ қалашығында ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Сығанақ археологиялық экспедициясы далалық жұмыстарын орталық мешіттің оңтүстік бөлігіндегі, яғни 2019 жылы 11x1 м құрайтын №1 кесіндінің орнында қазба жұмыстары жүргізілді (Жолдасбаев т.б., 2019: 16–17). Осы кесіндінің нәтижесінде №18 қазба нысанының ашылу бағыты нақтыланды. Зерттеу жұмыстары барысында №18 қазба алаңында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде екі құрылыс кезеңі анықталды. Бірінші құрылыс кезеңі жер бетіне жақын болғандықтан қатты бұзылып кеткен. Ашылған бөлмелер толық сақталмағандықтан бір қатар бөлігі алынып тасталды. Сонымен қатар, аталмыш алаңда жүргізілген қазба жұмыстары барысында бір әулетке тән ағаш табытқа жерлеу орындары анықталды. Мұндай ағаш табытпен жерлеу орындары қала маңындағы кесенелердің бірінде анықталды (Искендинова т.б., 2019: 92). Екінші құрылыс кезеңінің екі бөлмесі анықталып ашылды. Қазба алаңында ашылған бөлмелердің бірқатар қабырғалары қазба жиегінің астында қалғандықтан толық ашылмай қалды. Себебі, осы жылғы қазылатын 10x15 м құрайтын алаңнан тысқары болды. Аталмыш нысаннан алынған құмыралар мен керамика сынықтарына талдау жасай отырып, жоғарғы қабатының XVII–XVIII ғасырлар аралығына жататындығы, ал төменгі қабаттың XV–XVI ғасырлар аралығына жататындығы анықталды (Жолдасбаев т.б., 2016: 98–134).

Бірінші құрылыс кезеңі. Қазба алаңының ең биік нүктесінен 0,5 м тереңдіктен күйдірілген кесектен қаланған бірінші құрылыс кезеңінің бөлмесі ашылды және оны шартты түрде асхана бөлмесі деп белгіленді. Қабырғалардың бір-екі қатар қыштары ғана сақталған және ашылған қабырғалардың қыштары толығымен сақталмаған. Осы аралықтар құланды бос топырақтар мен қыш сынықтарынан тазартылып, асхана бөлмесі ашылды. Бөлменің жалпы аумағы 3x4 м және солтүстік және шығыс қабырғалары жартылай сақталған. Ашылған бөлме еденіне көлемдері 25x25x5 см болып келетін күйдірілген қыш төселген. Осы үлгідегі күйдірілген кесектер Шу өңіріндегі ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласындағы қазба кезінде анықталған XI–XIV ғғ. құрылыс нысандарынан көруге болады (Акумбек, Ваибугинов, 2013: 1236). Еден төсенділерінің оңтүстік бөлігі ғана сақталған. Асхана бөлмесінің оңтүстік қабырғасы орта деңгейде сақталған және қам кесектен қаланған. Қам кесектен қаланған оңтүстік қабырға оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Қабырғаның сақталған биіктігі 0,3-0,5 м, қалыңдығы 1 м, ұзындығы 3 м. Қабырғаның сыртында әр жерлерінде гипстен сыланған сылақтары сақталған. Асхана бөлмесінің батыс қабырғасы сақталмағандықтан анықталған жоқ. Асхана бөлмесінің шығыс қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Ашылған қабырға бір қатар қыш дейгейінде, яғни 25-30 см биіктікте сақталған. Ал, ұзындығы 4 м, қалыңдығы 1 м болып келетін қабырға ашылды. Асхана бөлмесінің солтүстік қабырғасы сақталмағандықтан анықталған жоқ. Оңтүстік қабырғаның батыс бөлігінен жартылай сақталған екі тандыр орны ашылды.

Тандырдың ернеуінің аумағы 0,8 м, сақталған биіктігі 0,5 м, жиегінің қалыңдығы 5 см және тандыр ішіндегі түгіндік шығатын мұржа ойығының аумағы 0,15 м. Бірінші тандырдың оңтүстік бөлігінде орналасқан мұржаның ұзындығы 0,6 м, ені 0,3 м, ойығының тереңдігі 0,2 м. Сондай-ақ, мұржаны оңтүстік қабырға ішіне күйдірілген қышты қалау арқылы орналастырған. Сонымен қатар, тандыр іші ирек сызықты өрнектермен ойылып көмкерілген.

Бұл ирек сызықтар тандыр ішіне салынған нан өнімдерін ұстап тұру үшін жасалған. Тандыр сыртын күйдірілген қыш сынықтарын тігінен қалап шыққан. Бірінші тандырдың батыс бөлігінде екінші тандыр орналасқан. Оның сақталу деңгейі өте нашар және қабырғалары үгітіліп тұр. Жартылай сақталған тандыр ернеуінің аумағы 0,5 м, сақталған биіктігі 0,4 м, жиегінің қалыңдығы 3–4 см. Тандырдың оңтүстік-батыс бөлігі ғана сақталған.

Қазба алаңының оңтүстік бөлігінен бірнеше қоқыс тастайтын шұңқыр орындары анықталып, іші табанына дейін тазартылды. Бірінші құрылыс кезеңінің № 1 қоқыс шұңқыры қазба алаңының оңтүстік-батыс бөлігінде 0,3 м тереңдіктен анықталды. Ашылған қоқыс шұңқырының аумағы 1,2 м, тереңдігі 0,7 м.

Осы қоқыс шұңқырының солтүстік-батыс бөлігінде қосарлана № 2 қоқыс шұңқыры орналасқан. Оның аумағы 1 м, тереңдігі 0,7 м. Қоқыс шұңқырының ішін тазалау барысында 0,4 м тереңдіктен

ұзындығы 0,6 м болып келетін күйдірілген қыш сынықтарының қаландысы орналасқан. Соған қарағанда қоқыс шұңқыры жоғарғы құрылыс кезеңінің қабырғасын бұзып кеткен болса керек.

№1 қоқыс шұңқырының оңтүстік-батыс бөлігінде №3 қоқыс шұңқыры қосарлана орналасқан. Оның аумағы 1 м, тереңдігі 0,2 м. Бір-біріне қосарлана орналасқан қоқыс шұңқырларының ішін күл аралас бос топырақтан тазалау барысында ұсақ мал сүйектері мен ыдыс сынықтары теріліп алынды.

№4 қоқыс шұңқыры қазба алаңының оңтүстік бөлігінде 0,4 м тереңдіктен екінші құрылыс кезеңінің қабырғасының үстінен қазылған. Анықталған қоқыс шұңқыры табанына дейін күл аралас топырақтан тазартылды және оның аумағы 1,1 м, тереңдігі 0,5 м. Сондай-ақ, №4 қоқыс шұңқырының солтүстік-шығыс жиегінде солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағыттталып жатқан бірінші құрылыс кезеңінің қабырғасы ашылды. Анықталған қабырғаның сақталған ұзындығы 1,2 м, қалыңдығы 0,4 м, биіктігі 0,3 м. Сонымен қатар, осы қабырғадан оңтүстікке қарай ұзындығы 0,5 м, қалыңдығы 0,4 м кұрайтын бір қатар күйдірілген қыш сынықтарынан қаланған қабырға қалдығы орналасқан. Ашылған осы қабырғаны №4 қоқыс шұңқырды қазу кезінде бұзып кеткен.

№5 қоқыс шұңқыры қазба алаңының оңтүстік-шығыс бұрышынан 1 м тереңдіктен анықталды. Анықталған қоқыс шұңқырының аумағы 1,3 м, тереңдігі 0,5 м. Қоқыс шұңқырының іші күл аралас бос топырақтан табанына дейін тазартылды. Ашылған қоқыс шұңқыры екінші құрылыс кезеңінің кесектен қаланған қабырғасын бұзып кеткен.

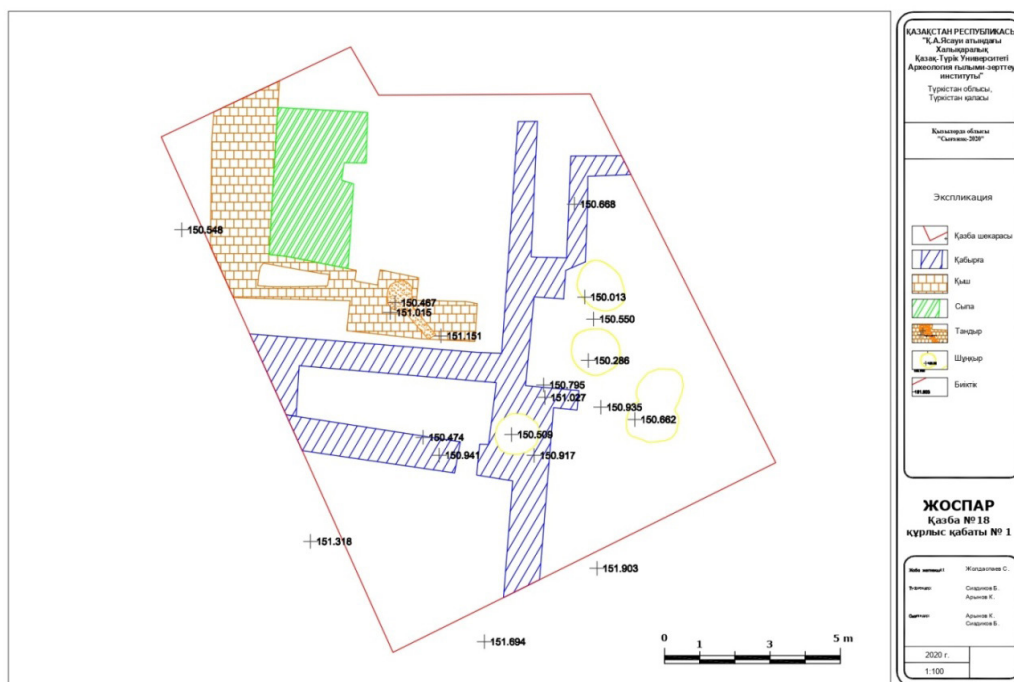
№6 қоқыс шұңқыры қазба алаңының оңтүстік-батыс бөлігінде, № 5 қоқыс шұңқырының солтүстігінде 1 м тереңдікте орналасқан. Ашылған қоқыс шұңқырының іші күл аралас бос топырақтан табанына дейін тазартылды. Сонымен қатар ішінен ыдыс сынықтары мен ұсақ мал сүйектері шықты. Оның аумағы 1,2 м, тереңдігі 0,4 м.

1-сурет Қазба алаңындағы жерлеу орны

Қазба алаңының шығыс бұрышынан, яғни асхана бөлмесінің шығысында оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағыттталып жатқан бөлме қабырғасының батыс және солтүстік қабырғалары анықталды. Шығыс қабырғасы қазба жиегінің астында қалғандықтан анықталған жоқ. Оңтүстік қабырғасы ашық бастырмалы болса керек. Себебі, бөлме қабырғасының бітер тұсында баған тіреуінің астына қойылған тау тасы орналасқан. Бұрышқа қойылған тау тасының биіктігі 0,5 м, ұзындығы 0,4 м, қалыңдығы 0,3 м. Жартылай ашылған бөлме қабырғасының батыс қабырғасы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағыттталып жатыр. Оның ұзындығы 2,2 м, сақталған биіктігі 0,3 м, қалыңдығы 0,3 м. Қабырға күйдірілген қыш сынықтары мен қам кесектен қаланған. Бөлменің солтүстік қабырғасы солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағыттталып жатыр. Оның ашылған ұзындығы 1 м, биіктігі 0,3 м, қалыңдығы 0,3 м. Қабырғаның шығыс бөлігі қазба жиегінің астында қалғандықтан толық ашылған жоқ.

Қазба алаңындағы Асхана бөлмесінің солтүстік-батыс бөлігінде сыпа үстіне ағаш табытпен жерленген 7 адам қаңқасы ашылды. Анықталған табыттың астыңғы бөлігінің ағаш шірінделері ғана сақталған. Адам қаңқаларын ашу барысында ағаш қалдықтары мен қатты тотығып кеткен бірнеше шегелер табылды. Соған қарағанда адамдарды ағаш табытпен жерлеген. №7 жерлеу орны ғана күйдірілген қышпен үй жасау арқылы жерленген. Ашылған адам қаңқасына солтүстіктен бастап реттік санмен сипатталып, беріліп отыр (1-сурет).

1 сызба Қазба №18. Бірінші құрылыс кезеңінің биіктіктері

№1 адам қаңқасының жамбас, оң жақ балтыр сүйегі және оң жақ қол сүйектері ғана анықталды, толық сақталмаған. Солтүстік-батысқа қарай бағыттталып жерленген адам қаңқалары қозғалып кеткен. Ашылған адам қаңқасының ұзындығы 1,2 м.

№2 адам қаңқасы анатомиялық толық сақталған. Бет жүзі солтүстік-шығысқа қаратылып жерленген, толық ұзындығы 1,2 м. Сол жақ аяғының тізе тұсында адам қабырғасы шашылып жатыр.

№3 адам қаңқасы анатомиялық толық сақталған. Бет жүзі солтүстік-батысқа қаратылып жерленген мүрденің ұзындығы 1,7 м. Оң қолы мен сол қолы шынтақ тұсынан бүгіліп, ішіне қойылған. Сонымен қатар, мүрденің үстінде ретсіз өзге адам сүйектері шашылып жатыр.

№4 адам қаңқасы анатомиялық толық сақталмаған. Бет жүзі солтүстік-батысқа қаратылып жерленген адамның ұзындығы 1,6 м шамасында. Ашылған адам қаңқасының тізе тұсында адамның бас сүйегінің артқы бөлігі және өзге де адам сүйектері шашылып жатыр.

№5 адам қаңқасы анатомиялық толық сақталмаған. Бет жүзі солтүстік-шығысқа қаратылып жерленген адамның ұзындығы 1,5 м шамасында. Бас сүйегі тұсынан сексеуіл тамыры бұзып, қозғап жіберген. Сондай-ақ, сүйектер қозғалып, ретсіз жатыр.

№6 адам қаңқасы анатомиялық толық сақталмаған. Ретсіз жатқан адам қаңқасының ұзындығы 1,7 м шамасында. Осы мүрденің жамбас тұсында және оң жақ иық тұсында адамның екі бас сүйегі орналасқан.

№7 жерлеу орны көлемдері 25x25x5 см болып келетін күйдірілген қышпен қаланған. Бет жүзі батысқа қаратылып жерленген адам қаңқасы анатомиялық толық сақталған. Оң қолдың шынтағынан бүгіп, төс тұсына қойған. Ал, сол қолын шынтағынан бүгіп, іш тұсына қойған. Сонымен қатар екі тізесін сәл бүгіп жерлеген. Адам қаңқасының ұзындығы 1,8 м.

Қазба алаңында анықталған № 1-6 адам қаңқалары толығымен жерлеу орнынан алынып, өзге орынға жерленді. Адам қаңқаларының жатқан жерін тазалау барысында №6 жерлеу орнының бас тұсында үш аяқты темір қазан анықталды. Темір қазан қатты тотығып кеткен.

Сондай-ақ, осы жерлеу орнының солтүстік-батыс бөлігінде оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағыттталып жатқан қабырға анықталды. Қабырға көлемдері 25x25x5 см болып келетін күйдірілген қыштармен қаланған. Ашылған қабырғаның ұзындығы 3,2 м, қалыңдығы 1,5 м, биіктігі оңтүстік жағы 0,1 м, солтүстігінде 0,3 м. Сонымен қатар ашылған қабырғаның оңтүстік бөлігі қазба жиегінің астында қалғандықтан толық ашылған жоқ. Қазба жұмыстары барысында анықталған бірінші құрылыс кезеңінің жобасы мен тік кесіндісі сызылды (1-сызба).

2-сурет Қазба алаңында ашылған екінші құрылыс кезеңінің әуеден көрінісі

Екінші құрылыс кезеңі. Қазба жұмыстарын әрі қарай жалғастыру барысында 0,7 м тереңдіктен екінші құрылыс кезеңінің екі бөлмесі анықталды. Бірінші бөлме қазба алаңының орталық бөлігінде, яғни бірінші құрылыс кезеңінде орналасқан асхана бөлмесінің астында орналасқан (2-сурет).

Бөлме 1. Бөлменің шығыс қабырғасы ғана ашылды. Оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай созылып жатқан қабырғаның ұзындығы 4 м, сақталған биіктігі 0,7 м, қалыңдығы 0,8 м. Қабырға көлемдері 20x20x40 см болып келетін қам кесектен қаланған. Осы қабырғаның үстінде 0,1 м қалыңдықта әк аралас топырақ төселген. Оның үстіне бірінші құрылыс кезеңінің бір қатар күйдірілген қыштан қаланған қабырғасы орналасқан. Осы көлемдегі қам кесектер қаланың шығыс қақпасындағы қорған қабырғаларында қаланған (Жолдасбаев және т.б. 2012: 185). Ал оңтүстік қабырғасы бірінші құрылыс кезеңіндегі тандыр құрылысының астында қалғандықтан ашылмады. Ал, батыс қабырғасы жоғарғы құрылыс кезеңіндегі жерлеу орнымен байланысып жатқан болуы мүмкін. Бөлменің солтүстік қабырғасы қазба жиегінің астында қалғандықтан толық ашылған жоқ.

2-сызба Қазба №18. 1,2 құрылыс кезеңдерінің тік кесіндісі

Бөлме 2. Қазба алаңында ашылған екінші бөлменің жалпы аумағы 1,5x4 м. Бөлме іші еден деңгейіне дейін құланды бос топырақтардан тазартылды. Бөлменің қабырғалары сыртындағы сылағымен жақсы сақталған және көлемдері 24x12x10 см болып келетін қам кесектен қаланған. Көлеміне қарап бұл ашылған бөлме дәліз қызметін атқарған болса керек. Сонымен қатар, ашылған бөлменің солтүстік-шығыс бөлігінде бірінші құрылыс кезеңінің тандыр бөлмесі орналасқан. Батыс қабырға; оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай бағыттталып жатқан қабырғаның ұзындығы

1,5 м, биіктігі 0,6 м, қалыңдығы қазба жиегінің астында қалғандықтан анықталған жоқ. Қабырға еденде 0,15 м биіктікте тапталған, топырақ төселген. Оның бетіне төрт қатар қам кесек қаланған. Бұл қабырға солтүстік және оңтүстік қабырғалармен еш байланыссыз қаланған. Соған қарағанда қабырға кейіннен жабылған болса керек. Солтүстік қабырға; оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылып жатқан қабырғаның ұзындығы 4 м, биіктігі 0,7–0,8 м, қалыңдығы 0,8 м. Қабырғаның солтүстік-батыс бөлігінде көлемі 0,4x0,4 м болып келетін ниша орналасқан. Сондай-ақ, қабырғаның солтүстік бөлігінде тандыр құрылысы орналасқан және осы қабырға арқылы түгіндік мүржасын шығарған. Қабырғаның шығыс бұрышын 0,8 м аралықта бірінші құрылыс кезеңінің қоқыс шұңқыры бұзып кеткен. Ашылған қабырғаның сақталуы жақсы және сырты сабан қосып сыланған, қалыңдығы 0,5–1 см аралықта. Шығыс қабырға; оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылып жатқан қабырғаның ұзындығы 1,5 м, биіктігі 0,8 м, қалыңдығы 0,8 м. Ашылған қабырғаның сақталуы жақсы және сырты сабан қосып сыланған, қалыңдығы 0,5–1 см аралықта. Қабырғаның сыртқы бөлігін бірінші құрылыс кезеңінің қоқыс шұңқыры бұзып жатыр. Оңтүстік қабырға; оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағытталып жатқан қабырғаның ұзындығы 4 м, биіктігі 1 м, қалыңдығы 0,8 м. Қабырға астына еден деңгейінен 0,5 м биіктікте әк аралас бос топырақ төселіп, үстіне көлемдері 24x12x10 см болып келетін қам кесектен қаланған. Сонымен қатар қазба кезінде ашылған құрылыс нысандарының жобасы мен тік кесіндісі сызылды (2-сызба).

Кесінді. Сығанақ қалашығының шығыс қақпасының кіреберісінен батыс бағытқа, қала орталығына бағытталған көше бойының 240 метрінің оң қапталынан зерттеу жүргізілу үшін, көлемі 25x25x2 м төбешік таңдалды. Зерттеу орыны шартты түрде «Кесік №1» деп белгіленді. Кесік төбешік етегінен жоғары қарай солтүстік бағытқа қарай бағытталып, көлемі 15x2 м жер белгіленіп, зерттеу жүргізу жоспарланды. Төбешіктің үстін сексеуіл, қарабарқын және шөп басқан. Зерттеу жұмысына дейін төбешік үстінде көптеген майдаланып кеткен қыш ыдыс сынықтары, сексеуілдің қураған бұтақтары және сүйектер шашылып жатты. Әр жерден кесек-кесек темір қорытпалары да анықталды.

Зерттеу жұмысына дейін төбешік үстінен төмендегідей ыдыс сынықтары алынды.

1. Ауыз ернеуінің сынығы бар, боялмаған қыш ыдыс. Ернеуі сыртқа қарай қайырыла жасалған. Ауыз ернеуінің аумағы 18 см, сақталған биіктігі 5 см, қалыңдығы 0,5 см.

2. Ауыз ернеуінің сынығы бар, боялмаған қыш ыдыс. Ернеуі сыртқа қарай қайырыла жасалған. Ауыз ернеуінің аумағы 35 см, сақталған биіктігі 4 см, қалыңдығы 1,0 см.

3. Ауыз ернеуінің сынығы бар, боялған ыдыс. Жасыл түсті. Ауыз ернеуінің аумағы 18 см, сақталған биіктігі 2 см, қалыңдығы 0,5 см.

Алғашқы зерттеу төбешіктің үстін сексеуіл, қарабарқын және шөптерді тазалаудан басталды. Зерттеу жұмысы нысанның оңтүстік нүктесінен солтүстік бағытқа қарай бес метр жердегі керткі жерден бастау алды. Беткі қабаты бір күрек бойы үрлеме топырақ пен борпылдақ топырақтан тазартылғаннан кейін, астыңғы қабатын анықтау мақсатында тазалана қырылып, сыпырылды. Кесіктің оңтүстік бөлігінен әр жерден ретсіз жатқан кесек сынықтарынан басқа ештеңе көріне қоймады. Ал солтүстік бөлігінен тігінен қаланған көлемі 25x5 см қи кесек анықталды. Бұл қи кесектер 0,5 м-ге дейін жалғасты. Қидан жасалған мұндай тұрғын үйлерде қалада ХІХ ғасырдың І жартысында өмір сүрген тұрғындардың тұрақтары (Жетібаев және т.б. 2020: 188). Қаланың жоғарғы құрылыс кезеңінің барлығы осы қи кесектен қаланған тұрғын үйлерде қоныстанған (Zholdasbaev, Aldabergenova, 2013:312). Оңтүстік бөлігінен 0,5 м тереңдіктен көлемі 120x110 м кесек қаландысының нобайы көрінді. Кесек қаландысының оңтүстігінде көлемі 30x30 см шұңқыр орналасқан. Кесек қаландысының қандай құрылыс бөлігі екендігін зерттеу барысы көрсетеді.

Келесі кезекте кесіктің оңтүстік шеткі нүктесінен 2,5 м-ден бір күрек бойымен (30 см) сатылап аршыла бастады. Кесік жоғарғы нүктесінен төмен қарай еңіс болғандықтан 50–60 см-дей тереңдетіліп, төменгі оңтүстік нүктесі жол деңгейімен теңестірілді.

Кесек қаландысының жан-жағын тазалау кезінде, кесек қаландысының жалаң қабат екендігі белгілі болды. Қаланды солтүстік бағытқа қарай алты қатар етіп қаланған.

1-қатар. Көлденеінен тігінен қаланған. Кесек көлемі 23x18x8 см.

2, 3-қатар. Ұзына бойы тігінен қаланған. Кесек көлемі 30x18x8 см.

4-қатар. Көлденеінен тігінен қаланған. Кесек көлемі 23x18x8 см.

5-қатар. Көлденеінен тігінен қаланған. Кесек көлемі 23x18x8 см.

6-қатар. Ұзына бойы тігінен қаланған. Кесек көлемі 30x18x8 см.

Кесіктің солтүстік шетінің 0,8 м тереңдікте (II ярус) ЖҚҚ-ның (Жоғарғы құрылыс қабатының) еден деңгейінен таға тәрізді ошақ анықталды. Көлемі 0,4x0,3 м, тереңдігі 23 см. Ішінен қара түсті күл аралас топырақ алынды. Ошақтың оңтүстігінен 0,6 м жерде аумағы 0,3x0,3 м, тереңдігі 0,2 м шұңқырдан қара-сұр түсті топырақ аралас күл төгілген жер бар екендігі белгілі болды. Күл арасынан түйіршік-түйіршік темір қорытпалары анықталды.

Осы қабатта ортадағы кесек қаландысының солтүстік шығыс бұрышынан ретсіз жатқан төрт кірпіш аршылды. Аталған кірпіштерді ешқандай құрылыс бөлігіне ұқсата алмадық. Ішіндегі бір кірпіштегі күйік іздері әлде бір ошақтың бұзылған кірпіштері екендігінен хабар береді. Кесек қаландысының оңтүстігінде 1,1 м тереңдікте ІҚҚ-на тән кірпіш төсенділері көріне бастады (III ярус).

Келесі кезекте ортадағы кесек қаландысының астын зерттеу мақсатында, сызбасы түсіріліп, фотофиксация жасалғаннан кейін қаланды алынып тасталды. Қаланды астынан 1ҚҚ-на тән ошақ нобайы көрінді. Кесек қаландының алынуы барысында оңтүстік бөлігінің астынан көлемі тауық жобалас құс сүйегі анықталды.

Кесіктің солтүстігіндегі пеш пен қара түсті күл қабаттары, аталған нысан орналасқан жердің шеберхана болғандығынан хабар береді. Ары қарай зерттеу жұмыстары барысында анықтайтын боламыз.

Осыдан кейін зерттеу жұмыстары аяқталды да, кесінді беттері тазаланып 0,50 м ярустарға бөлінді. Кесінді беттері бізге топырақ қабаты құрамы мен мәдени қалдықтардың төмендегідей екендігін көрсетіп берді (3-сызба).

Кесіндінің шығыс қимасы.

1. Кесіндінің шығыс қимасының солтүстік бөлігі 10 см шым қабаты.
2. Оның асты 1,5 ярусқа дейін қи кесектер.
3. Кесіндінің солтүстігінде, 3 ярустың орта тұсында қара күл қабаты мен кесек қаландылары орналасқан.

4. Оңтүстік бөлігі шым қабатынан кейін 3 ярусқа дейін бос топырақ.

5. 3 яруста орта көлемді құмыра мен кесек қаландысы анықталды.

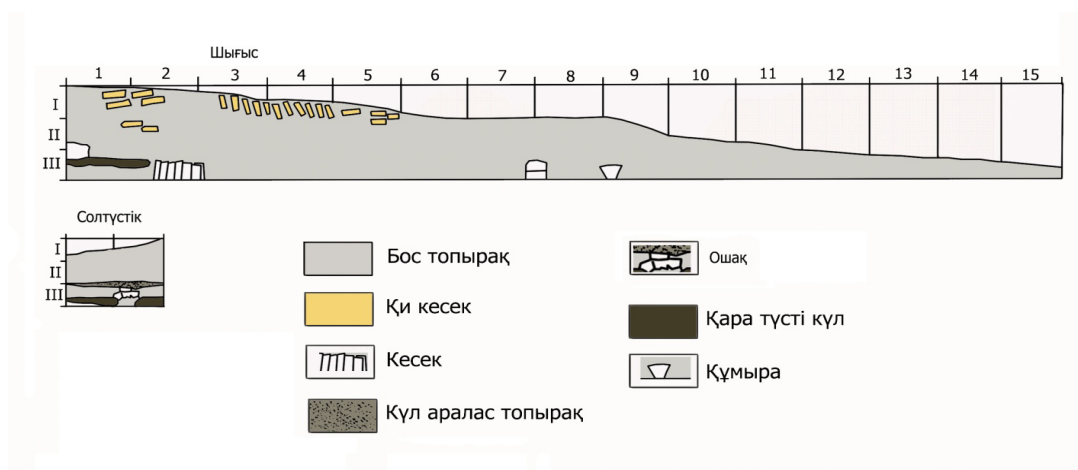
6. Ал қалған бөліктері құланды мен бос топырақтан тұрады.

Кесіндінің солтүстік қимасы.

1. 10 см шым қабатынан кейін 2 ярусқа дейін құланды бос топырақ.

2. 3 яруста 20 см күл аралас бос топырақ.

3. 3 яруста 25 см қара түсті күл қабаты мен ошақ мүржасы тәрізді ойық байқалды.

3 сызба Кесіндінің шығыс және солтүстік қималары

Қорытынды. Қорыта келе, маусымдық далалық зерттеу жұмыстары барысында №18 қазба алаңында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде екі құрылыс кезеңі анықталды. Бірінші құрылыс кезеңі жер бетіне жақын болғандықтан қатты бұзылып кеткен. Сонымен қатар, аталмыш алаңда жүргізілген қазба жұмыстары барысында бір әулетке тиесілі жерлеу орны ашылды. Себебі, қалашық орны XIX ғасырда биік төбе болып жатқандықтан маңайдағы тұрғындар қаза тапқан туыстарын жерлеп зират ретінде пайдаланған. Жоғарыда айтып өткеніміздей 2003 жылы ескерткіште қазба жұмыстары басталмас бұрын қала орны зират қызметін атқарып келген болатын.

Далалық зерттеу жұмыстары барысында екінші құрылыс кезеңіне жататын екі бөлме анықталды. Қазба алаңында ашылған бөлмелердің бірқатар қабырғалары қазба жиегінің астында қалғандықтан толық ашылмады. Себебі, қазылған 10x15 м құрайтын қазба алаңынан тысқары болды. Аталмыш нысаннан алынған құмыралар мен керамика сынықтарына талдау жасай отырып, жоғарғы қабатының XVII–XVIII ғасырлар аралығына жататындығы, ал, төменгі қабаттың XV–XVI ғасырлар аралығына жататындығы анықталды.

№1 кесіндіде жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде екі құрылыс қабаты анықталды. Тазалау жұмыстары барысында анықталған ошақ пен қара түсті күл қабаттарды негізге ала отырып, аталған нысан орналасқан жердің шеберхана болғандығынан хабар береді. Қазба алаңынан алынған құмыралар мен керамика сынықтарына талдау жасай отырып, жоғарғы қабатының XIX ғасырға жататындығы, ал төменгі қабаттың XVII–XVIII ғасырлар аралығына жататындығы анықталды.

Әдебиет тізімі

Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan // Asian Social Science. 2013, Volume 9, Issue 5, 73-82 pp.

Akymbek Y., Baibugunov B. Minaret of Medieval City Aktobe // World Academy of Science, Engineering and Technology. 2013, Vol: 78, pp. 1235–1238 pp.

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН Каз ССР. Т.5. Алматы: 1958. С. 215.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ермаков Л.Б. Древний Отрар. (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1972. С. 214.

Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. 1949. Выпуск 2. С. 59–99.

Жетібаев К., Жолдасбаев С., Арынов Қ., Бахтыбаев М. Сығанақ қалашығында 2019 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері // Ясауи университетінің хабаршысы. 2020. №2 (116). 312–325 бб. <http://habarshy.ayu.edu.kz/tr/zhurnal-muragaty/#1555301655403-7bfe06bb-947d>

Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X–XVIII ғғ.). Түркістан: Тұран баспасы, 2009. 246 б.

Жолдасбаев С., Нурханов Б.О., Бахтыбаев М., Мургабаев С.С., Арынов К.С. 2011 жылғы Ортағасырлық Сығанақ қаласында атқарылған жұмыстар // Марғұлан оқулары 2012. Астана: 2012, 185-189 бб. <http://arheology.kz/sbornik/margulanovskie-chteniya/231-margulanovskie-chteniya-2012.html>

Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Арынов Қ. Сығанақ қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгінгі мен болашағы» атты тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуовтың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. I бөлім. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 285 б.

Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Арынов Қ., Сиздиқов Б., Гурсой М., Амантуров М., Малдыбекова Л. «Қызылорда облысының мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі тапсырысы бойынша орындалған «Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданындағы Сығанақ қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу» тақырыбы бойынша 2019 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп. Түркістан: 2019. 161 б.

Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С. Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран, 2016. 182 б.

Искенди́рова А., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Арынов Қ., Амантуров М. Отчет о научно-исследовательской работе по итогам 2019 года, выполненного в рамках программы Министерства иностранных дел РК по теме «Археологические исследования некрополя средневекового городища Сыганак». Ташкент: 2019. С. 92.

Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз-ханом 1219 г. // ПТКЛА. Приложения к протоколу от 7 февраля 1900.

Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. Оренбург: 1911. С. 189–192.

Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. Санкт-Петербург: 1870. С. 38.

Смирнов Е.А. Древности на среднем и нижнем течении р. Сырдарья. // ПТКЛА от 17 февраля 1897. С. 7.

Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака // Сообщения ГАИМК. 1929. Выпуск 2. С. 123-159.

References

Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan //Asian Social Science. 2013. Volume 9, Issue 5, pp. 73-82. [in English]

Akymbek Y., Baibugunov B. Minaret of Medieval City Aktobe//World Academy of Science, Engineering and Technology. 2013. Vol: 78, pp. 1235–1238. [in English]

Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyhposelenni i gorodov Iujnogo Kazahstana. [From the history of settled settlements and cities of South Kazakhstan].Trudy IIAE AN Kaz SSR. T.5. Almaty, 1958.p.p. 215. [In Russian]

Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B. Drevnii Otrar. (topografiya, stratigrafiya, perspektivy). [Ancient Otrar. (topography, stratigraphy, perspectives)]. Alma-Ata: Izdatelstvo «NAUKA» Kazahskoi SSR, 1972. pp. 214. [In Russian]

Bernshtam A.N. Problemy drevnei istoriii etnogeneza Yuzhnogo Kazahstana [Problems of ancient history and ethnogenesis of South Kazakhstan]. Izvestia AN Kaz SSR. Seriiia arheologicheskaya. Vypusk 2. Almaty, 1949. pp.59–99. [In Russian]

Zhetibaev K., Zholdasbaev S., Arynov K., Bahtybaev M. Syganak kalashygynda 2019 zhyly zhurgizilgen arheologialyk zertteu zhumystarynyn natizheleri. [The results of archeological research in 2019 in the town of Syganak]. Iasaui universitetinin habarshysy. 2020. №2 (116). pp. 312–325. [In Kazakh]

Zholdasbaev S. Ortagasyrlyk Syganak kalasy (X–XVIII gg.). [Medieval city of Syganak (X-XVIII centuries)]. Turkistan: Turan baspasy, 2009. Pp.246 [In Kazakh]

Zholdasbaev S., Nurhanov B., Bahtybaev M., Murgabaev S., Arynov K. 2011 zhylyg Ortogasyrlyk Syganak kalasynda atkarylğan zhumystar. [Work done in the medieval city of Syganak in 2011]. Margulan okulary 2012. Astana: 2012. Pp. 188 [In Kazakh]

Zholdasbaev S., Zhetibaev K., Bahtybaev M., Arynov K. Syganak kalasynda 2015 zhyly zhurizgilgen arheologiyalyk zertteu zhumystary. [Archaeological excavations in Syganak in 2015]. «Kazakstannyn tarihi-madeni muralarynyn ozekti maseleleri: otkeni, bugini men bolashagy» atty tarih gylymdarynyn doktory, professor Madiyar Eleuovtyn 70 zhyldyk mereitoiyna arnalgan halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. I bolim. Almaty: Kazak universiteti, 2016. Pp. 285.[In Kazakh]

Zholdasbaev S., Zhetibaev K., Bahtybaev M., Murgabaev S., Arynov K., Sizdikov B., Gursoy M., Amanturov M., Maldybekova L. «Kizilorda oblisinin madeniet, muragattar zhane kuzhattama baskarmasinin Kizilorda oblastik tarihi zhane madeni eskertkishterdi korgau zhonindegi» kommunaldik memlekettik mekemesi tapsirisi boynsha orindalgan «Kizilorda oblisi, Zhanakorgan audanindagi Siganak kalashigina arheologiyalik zertteu zhumistarın zhurgizu» takiribi boynsha 2019 zhyly atkarilgan gilymi-zertteu zhumistari zhaily esep. Turkistan: 2019. p.p.161. [In Kazakh]

Zholdasbaev S.Zh., Zhetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S. Syganak zhadigerleri. [Artifacts of Syganak]. Turkistan: Turan, 2016. p.p.182.[In Kazakh]

Iskendirova A., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S., Arynov K., Amanturov M., Otchet o nauchno-issledoval'tel'skoj rabote po itogam 2019 goda vypolnennogo v ramkah programmy Ministerstva inostrannyh del RK po teme «Arheologicheskie issledovaniya nekropolya srednevekovoe gorodishche Syganak». Tashkent: 2019. p.p.92. [In Russian]

Kallaur V.A. Drevnie goroda Saganak (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) v Perovskom uezde, razrushennye Chingiz-hanom 1219 g. [The ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) in the Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219.]. PTKLA. Prilozheniya k protokolu ot 7 fevraliya 1900. [In Russian]

KastaneI. A. Nadgrobnye sooruzheniya kirgizskih stepei.[Gravestones of the Kyrgyz steppes]. Orenburg: 1911. p.p. 189-192. [In Russian]

LerhP. Arheologicheskaya poezdka v Turkestanskii kraj v 1867 godu. [Archaeological trip to Turkestan region in 1867]. Sank-Peterburg: 1870. Pp. 38. [In Russian]

Smirnov E.A. Drevnosti na srednem i nizhnem techenii r. Syrdari. [Antiquities in the middle and lower reaches of the river Syrdarya]. PTKLA ot 17 fevralia 1897. Pp.7. [In Russian]

Yakubovskii A.Iu. Razvaliny Sygnaka. [Ruins of Sygnak a]. Soobsheniya GAIMK. 1929. Vol. 2, pp.123-159. [In Russian]

IRSTI 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_219

THE ROLE OF SACRED SITES IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC TOURISM IN KAZAKHSTAN

Dinara Abdigaliyeva¹, Batyrkhan Zhumabayev^{2*}, Bibigul Isabayeva³

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan, Nur-Sultan

^{2*}L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Nur-Sultan

³Turan University. Kazakhstan, Nur-Sultan

*Corresponding author:

Email: zhumabaevbatyrkhan@gmail.com (B. Zhumabayev), email: mars_diko@mail.ru (D. Abdigaliyeva), email: issabayeva@inbox.ru (B. Isabayeva)

Abstract. This article focuses on the analysis of stimulating the development of domestic tourism. The authors have studied the key components of tourists' motivation to visit sacred sites, and also considered the classification of historical and cultural sights. The results of the study revealed the main motives for travel, factors that attract tourists to sacred places. It is also worth noting that the article deals with the theoretical aspects of sacred space and heritage. Sacred cultural and historical heritage is an important resource for the development of tourism in Kazakhstan. Current thematic tourist routes show that there are sacred places on the territory of Kazakhstan, the visit of which leaves people with strong emotions. A special role in the preservation of historical and cultural heritage sacred sites play Shyrakshy (watchmen). To date, Shyrakshy carry out a leading role in the interpretation of communicative practice and sacred space in Kazakhstan. Shyrakshy often have real or imagined genetic connection with the priesthood of the sacred site. However, it is necessary to distinguish difference between religious tourism and pilgrimage itself. Religious tourism is understood as partly secular visits to religious sites for cultural and educational

purposes, while ritual and ritual practices are not mandatory. On the contrary, pilgrimage is associated with performing ritual actions.

Key words: sacred geography of Kazakhstan, tourism, pilgrimage, motivation of tourists, historical and cultural heritage, holy places.

ҒТАМР 03.20

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ІШКІ ТУРИЗМІН ДАМЫТУДАҒЫ КИЕЛІ НЫСАНДАРДЫҢ РӨЛІ

Д. Әбдіғалиева¹, Б. Жұмабаев^{2*}, Б. Исабаева³

¹ Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

^{2*} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті. Қазақстан, Нұр-сұлтан қ.

³ Тұран Университеті. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*Автор-корреспондент

Email: zhumbaevbaturkhan@gmail.com (Б. Жұмабаев), mars_diko@mail.ru (Д. Әбдіғалиева), email: issabayeva@inbox.ru (Б. Исабаева)

Түйіндеме. Мақала еліміздегі ішкі туризмді дамытудың жолдарын, оның сатылап даму әлеуетін талдауға арналған. Авторлар туристердің қасиетті нысандарға баруды ынталандырудың негізгі компоненттерін зерттеп, сонымен қатар тарихи және мәдени көрікті жерлерді жіктеудің ерекшеліктерін қарастырған. Зерттеу нәтижелері бойынша саяхаттың негізгі себептері, туристерді қасиетті жерлерге тартатын факторлары анықталды. Сондай-ақ, мақалада киелі кеңістік пен мәдени мұраның теориялық аспектілері қарастырылған. Киелі мәдени-тарихи мұра Қазақстандағы туризмді дамыту үшін маңызды ресурс болып табылады. Қазіргі тақырыптық туристік бағыттар Қазақстан аумағында киелі орындар бар екенін көрсетіп қана қоймай, оларға бару адамдардың көңіл-күйін, ішкі-жан дүниесін жақсартуға септік туғызатыны белгілі. Киелі нысандардың тарихи-мәдени мұрасын сақтауда шырақшылар (қараушылар) ерекше рөл атқарады. Бүгінгі таңда шырақшы Қазақстандағы коммуникативтік практика мен киелі кеңістікті түсіндіруші есебінде ерекше орны бар тұлға болып келеді. Көбінесе шырақшының киелі объектінің әулиелік-тұлғасымен шынайы туыстық немесе елестетілген генетикалық байланысы болады. Алайда діни туризм мен зайырлы көзқарастан зиярат ету түрлерін ажырата білу керек. Зайырлы тұрғыдан зиярат деп ішінара мәдени және танымдық мақсаттары бар діни нысандарға зайырлы көзқарастан зиярат ету, ал әдет-ғұрыпты сақтап зиярат ету міндетті түрде емес. ал діни зиярат ету, керісінше, барлық әдет-ғұрыпты сақтай отырып және соларды қайталап зиярат ету болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы, туризм, зиярат, туристерді ынталандыру, тарихи-мәдени мұра, киелі жерлер.

МРНТИ 03.20

РОЛЬ САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ В РАЗВИТИИ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА

Д. Абдигалиева¹, Б. Жумабаев^{2*}, Б. Исабаева³

¹ Национальный музей Республики Казахстан. Казахстан, г. Нур-Султан

^{2*} Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Нур-Султан

³ Университет Туран. Казахстан, г. Нур-Султан

*Автор-корреспондент

Umail: zhumbaevbaturkhan@gmail.com (Б. Жумабаев), mars_diko@mail.ru (Д. Абдигалиева), email: issabayeva@inbox.ru (Б. Исабаева)

Аннотация. Статья посвящена анализу стимулирования развития внутреннего туризма. Авторы исследовали ключевые компоненты мотивации туристов посещения сакральных объектов, а также рассматривают особенности классификации историко-культурных достопримечательностей. По итогам результатов исследования выявлены основные мотивы путешествий, факторы, притягивающие туристов к сакральным местам. Также стоит отметить что в статье рассмотрены теоретические аспекты сакрального пространства и наследия. Сакральное культурно-историческое наследие является важнейшим ресурсом для развития туризма, в Казахстане. Действующие тематические туристские маршруты показывают, на территории Казахстана существуют сакральные

места, посещение которых оставляет у людей сильные эмоции. Особую роль в сохранении историко-культурного наследия сакральных объектов играют шырақшы (смотрители). На сегодняшний день *шырақшы* осуществляют ведущую роль в коммуникативных практиках и производстве сакрального пространства в Казахстане. Зачастую *шырақшы* имеют истинную или воображаемую генетическую связь с патроном сакрального объекта. Однако необходимо различать религиозный туризм и собственно паломничество. Под религиозным туризмом понимаются отчасти светское посещение религиозных объектов с культурно-познавательными целями при этом обрядовые и ритуальные практики не обязательны. Паломничество наоборот связано с совершением обрядово-ритуальных действий.

Ключевые слова: сакральная география Казахстана, туризм, паломничество, мотивация туристов, историко-культурное наследие, святые места.

Introduction. One of the large-scale projects in the field of preservation and popularization of historical and cultural heritage is a project “Sacred Geography of Kazakhstan”. To date, the national register of sacred sites has more than 100 nationwide sacred sites, which, in turn, have been classified in the following areas:

1. Especially revered monuments of natural heritage. Natural heritage monuments, some of which are already under state protection, are considered by both the population and tourists as sacred site. Their legendary stories are harmoniously woven into the mythological fabric of the sacred geography of the world and local spaces (Konyr aulie Cave, Pavlodar region);

2. Archaeological sites and large medieval urban centers. Archaeological and architectural monuments as places of worship (Historical and archaeological complexes Berel, Shilikti, East Kazakhstan region);

3. Religious and cult sites as worship places. This group of sacred sites is associated with the phenomenon of Aulie – saints (Mausoleum of Khorosan ata, Kyzylorda region);

4. Sacred places associated with historical figures. The group of sacred sites includes objects of a memorial nature associated with legendary and historical figures. Among them: khans-rulers, famous batyrs, state and political leaders, poets, scientists, educators, who made an important contribution to gaining independence of Kazakhstan, to the development of its science, education and culture (Residence of Zhangir khan Bukkeiorda complex, West Kazakhstan region);

5. Sacred places associated with historical and political events. The sacred objects included in this section tell about heroic battles, the unity of the Kazakh people and milestones in the history of the Kazakh steppe. Modern monuments symbolize a qualitatively new understanding of the history and culture of Kazakhstan, its heroic and epic past (Republic Square – Independence Monument, Almaty).

The main goal of the project “Sacred Geography of Kazakhstan” is not only the preservation of national and cultural identity as the foundation of historical consciousness, the project is also aimed at developing a cultural and tourist cluster of the area using cultural and natural resources, as well as promoting the image of Kazakhstan at the international level, where the main emphasis is on the rich culture and geography of the country’s sights (Kazakhstanskaya Pravda, 2017: Looking into the future: modernization of public consciousness).

The main focus of this research is on:

-determination of the reasons for the sacralization of objects, forms of sacralization and the existence of ideas associated with sacred objects;

-determination of the role and place of the institution of watchmen – Shyrakshy in the functioning of sacred objects;

-determination of the attitude of the local community and pilgrims to sacred objects;

Sacral travel at the world level is associated with the spread of Christianity, Islam, Buddhism, Judaism, Hinduism, etc.

Historiography of the research problem. Due to the relevance of the sacred geography project, as well as the elevation of this project to the rank of national projects, it would be worth to review in detail the Soviet, Western and Kazakh historiographies on this issue.

1. Soviet historiography:

Classical works include the works of Soviet and Russian philosophers and culturologists A.F. Loseva, Yu.M. Lotman, as well as the Romanian cultural philosopher M. Eliade, dedicated to the socio-cultural phenomenon of sacredness, inherent in the nature of myth. Mircea Eliade reproduced in his reasoning about the essence of religion the logic of dividing the world into the sacred and the opposing secular.

Russian scientists Yu. Vedenin, E. Okladnikova in their works distinguish between historical, cultural, sacral landscapes. A cultural landscape is understood as “an integral and territorially localized aggregate of matter, energy and information, formed as a result of spontaneous natural processes, transformative and intellectual-creative activities of people” (Vedenin Yu.A., 1990: 5-17). The sacred landscape “is a special part of the cultural landscape, formed by spiritual human experience, i.e. spiritualized, imaginary space” (Okladnikova, 2014: 25).

2. Western historiography:

Considering the historiography of the problem of sacralization of spaces in relation to the current situation in the Republic of Kazakhstan, role of British researchers should be noted, as they conducted a classification of sacred objects and considered the features of religious tourism. For example, the classification put forward by British scientists reveals the essence of religious sites that are still relevant today:

- Natural phenomena (sacred lakes, mountains, islands, groves);
- Buildings and sites originally built for religious purposes;
- Religious buildings;
- Special events of religious significance held at non-religious sites;
- Sacralized secular landmarks associated with tragedies or politically significant events (Razaq Raj, Kevin Griffin, 2015: 161).

The consumer of pilgrimage tourism has his own motives and this forms consumer behavior. In this regard, for specialists of the tourist market, it is necessary to clearly highlight the correct presentation of the pilgrimage journey and the purpose of the pilgrimage. Motives and needs will help to identify customer expectations in relation to tourism products and target market.

According to researcher R. Blackwell, there are five characteristics of religious tourism:

- Voluntary temporary and unpaid travel;
- Motivation is religion, faith;
- Complemented by other motives;
- Destination is religious sites, area (local, regional or international);
- Traveling to your destination is not a religious practice (Blackwell, 2007: 35-47).

3. *Kazakhstan historiography:*

- With the implementation of programs for the modernization of public and historical consciousness in the Republic of Kazakhstan, the problems of sacred geography and memory practices have become one of the actively studied in Kazakhstani humanities. So, in the article by K.A. Medeuova "On the question of the typology of memory practice in Kazakhstan" author considered the criteria for the typology of actual memory practices. The author noted that the actors of commemoration processes are state and public institutions, local communities and business structures (Medeuova, 2016: 450-458).

In the work of K. Medeuova in collaboration with W.M. Sandybaeva "Sacred geography in Kazakhstan: commemorative policy of the state and local practices in public spaces" especially revered objects of western and northern Kazakhstan are considered as loci of sacralization. One of the most active social spaces with multilevel memory practices is the Otpan-Tau memorial complex in Mangystau. The authors note that in just a few years this complex has become the most recognizable sacred place and acquired national significance as a symbol of unity (Medeuova, Sandybaeva, 2018: 436-445).

The methodological basis of the work on the study is focused on interdisciplinarity, taking into account the territorial coverage – the Republic of Kazakhstan as the object and subject of the study.

In the course of work on the study, in addition to general scientific methods (synthesis, analysis, generalization), traditional methods, such as comparative-historical, geographical, it is planned to use the methods of cartographic analysis and semiotic approach. The theory of memory and the theory of the frontier will be used as adequate theoretical perspectives.

Sacrality represents significant ideas of the socio-historical formation of society. Shrines are religious or other objects conditioned by the spiritual value of the society. The multidimensional nature and versatility of the pilgrimage is due to the fact that the spiritual world is connected with history, culture, psychology, sociology, religions, society, etc. from the point of view of a comprehensive study (Moiseev, 2014: 53-61).

It is believed that since immemorial time, people have identified some elements of the natural environment as spiritual objects, treating them as sacred and, in many cases, endowing them with supernatural qualities, for example, Mount Kazygurt, Ungirtas (Kazakhstan). The spiritual meaning of some of them has been lost over time, but there is still a huge interest in these ancient places, examples of which can be found all over the world, such as the statues of Easter Island, Stonehenge in England, Uluru in Australia, the Ring of Brodgar in Orkney, Teotihuacan in Central America, Angkor Wat in Cambodia and the sacred mountains in China (Gellner, 2020).

Thus, places of worship can be both natural objects, as well as historical, religious centers, secular sights.

There are many motives for pilgrimage, such as the desire to visit the holy places and places of worship of a religious center, to be cured of diseases, to receive a blessing, etc. An important aspect is the norms of behavior during pilgrimage and visiting holy places, with a religious mood, praying, not thinking about being, etc.

In sacred Kazakhstan, the objects of pilgrimage are famous mosques, holy places, pantheons. Sufism, as well as the traditions of "Ziyarat", worship at the graves of saints and for spiritual self-improvement, calling for the help of "Aruakhs", the spirits of ancestors had a significant influence on the development of spiritual life in Kazakhstan (Nurtazina, 2009: 25-37).

Motivation to visit sacred places in Kazakhstan is dominated by Muslim rites and the cult of Sufism worship, one of which is the Ziyarat rite. The rules of ziyarat include visiting religious places. In all religious places there is a Shyrakshy – the watchman of the shrine, who takes the role of a guide. Shyrakshy is appointed by an imam or a descendant of the saint. A complete Ziyarat is considered a rite of sacrifice. The purpose of the pilgrimage is to overcome life difficulties, diseases, etc. Ziyarat implies a mandatory overnight stay near mazarat, and this is determined by the types of tourists with a religious pilgrimage purpose. Tourists who visit places and do not observe all the elements of Ziyarat most often pursue cognitive goals (Medeuova and etc. 2017: 125-135).

In general, these practices are motivated by a standard set in the form of: healing diseases, receiving a blessing (bata), connections with the past. However, pilgrimage sites are not apolitical. This is indicated by the anthropologist Ulan Bigozhin, based on field studies of the “Akkol” mazar complex in the Pavlodar region. According to his observations, in order to maintain and expand the shrines, the Shyrakshy seek patronage from political and economic elites. There are also conflict situations between keepers and patrons. All this indicates that secular and sacred practices are interdependent (Bigozhin, 2018: 233-252).

In every region of our country there is some sacred place that has a very special cosmic energy, and people go there to recover, many wishes are fulfilled. Each place has its own history, legend.

The mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi (Yassawi) is located in the city of Turkestan in the South Kazakhstan region. It is rightfully called the eighth wonder of the world. This is a complex of palaces and temples, a masterpiece of medieval architecture, included in the UNESCO World Heritage List. Khoja Ahmed Yasawi (Sultan Hazret) is a great Turkic Sufi poet and thinker of the 12th century. His book “Divan-i-Hikmet” (The Book of Wisdom), one of the oldest Turkic-language books in the world, has come down to our time. It consists of 149 religious and philosophical poems – hikmet. Yasawi organized his own Sufi community, whose commandments were work, a modest life, missionary work, and prayers. In memory of the Prophet Muhammad, who died at the age of 63, Yasawi considered it unnecessary to see the light of day longer than him, and, celebrating his 63rd birthday, retired to an underground cell near the mosque. The poet died in 1166 or 1167. His grave immediately became a place of worship for Muslims. It was said that its three-time visit was equivalent to a hajj to Mecca. Thanks to Khoja Ahmed, the city of Yasi – Turkestan – became the spiritual center of all the Turks. About 350 people are buried in the mausoleum, among them khans, biys, batyrs, outstanding personalities who contributed to the formation and development of the Kazakh people.

The mausoleum has one of the largest brick domes in Central Asia, with a diameter of about 18 meters. The mausoleum has more than 30 rooms, which are conventionally divided into eight blocks. They are interconnected by intertwined passages, corridors, ornate two-story staircases. Kazandyk is the largest hall of the mausoleum, a ceremonial room, covered by the main dome. It contains an ancient shrine, a bronze Tai-Kazan cauldron with a capacity of 60 buckets, a diameter of 2.2 meters and a weight of 2 tons. According to legend, Tai-Kazan was cast from an alloy of seven rare metals in the village of Karnak. Tai-Kazan is a symbol of unity and hospitality of the Turkic tribes. They say that after drinking the water from it, the pilgrim could cleanse himself of filth (Sakral'nye ob'ekty Kazakhstana obshhenatsional'nogo znacheniya, 2017: 68-73).

Another important example is pilgrimage places of worship such as the Tolegetay-Kylyshy ata complex, the Khorasan ata Mausoleum, the Okshy-ata pantheon of seven saints in the Kyzylorda region of South Kazakhstan. The place of worship and pilgrimage tourism in the Kyzylorda region is the Tolegetay-Kylyshy ata complex (11th-12th cc). Tolegetay Baba – a descendant of Kushilik Khan, who lived at the beginning of the 12th century. There are writings about him in the books “Babynam”, “Makhdumi Agzam and Dagbed” by K. Kattaev, “Zafarnama” by Ali Azdi about the life of Aksak Temir. Sayd Burkani, Aziret Ali 43rd descendant of Kuanysh Begimbek Abiltayuly considers the history of his ancestors as the basis of a healthy society, of respect and reverence for each other, for their ancestors, history. He researches the history of sacred places in the South Kazakhstan region. These studies of local lore are of great importance for future generations of their native land, motivation and education in the spirit of patriotism and national identity. Such a spiritual connection, passed down from generation to generation, is invaluable for the preservation of the national code of the Kozha clan living in the Kyzylorda region. Every year in the fall, descendants organize As – a memorial dinner in order to honor the memory of their ancestors. A flower garden is laid out near the complex – an oasis of the desert (Regional'nye sakral'nye ob'ekty Kazakhstana, 2017: 100-102).

The mausoleum “Khorasan ata” is located in the Zhanakorgan district of the Kyzylorda region. It is known that Khorasan ata was a great sage, scientist, and also a skillful healer. People who come here first stop near the Khorasan Ata cemetery, where they read the Koran. Such a ritual is also performed on the graves of the children and grandchildren of the great sage. There is an orchard around the mausoleum of Khorasan Ata. All descendants annually hold an as, a special religious meeting of descendants for the purpose of sacrifice and reading prayers to their ancestors. According to the 44th descendant of Abjalil Baba Burkan Muktar Seytkazyuly, the holy places of ancestors and the family tree are very important in

educating young people in the spirit of patriotism, attitudes towards their land, small homeland. The Special As, held every year, can be called a kind of religious symposium, where cohesion, friendliness, communication and family ties of descendants are clearly expressed. During the annual meeting, descendants clean the area, plant trees, listen to legends and stories about their ancestors (Regional'nye sakral'nye ob'ekty Kazakhstana, 2017: 110-113).

One of the sacred objects visited is the Otpan Tau memorial complex in Mangystau. In just a few years, it has become the most recognizable sacred place and a kind of “new” symbol of national unity.

The Adais built a memorial in memory of their ancestor Adai ata on the memorial mountain Otpan Tau, and hold various large, public events, among which the celebration of Amal (the onset of spring) is the most significant, widely broadcast by all means of the media. On this holiday, a fire is lit, which is called the Fire of Unity, which indicates the interest of the state in preserving such practices.

Various narratives have developed around the idea and practice of lighting a fire on the mountain, referring to Zoroastrian roots, Sufi practices, or considering it as a signal fire and a call to repel enemies.

According to Zira Nauryzbayeva, historically Otpan Tau was a guard mountain on which the Turkmens, and then those who conquered the Adai peninsula in the 18th century, were on guard and, in the event of an enemy invasion, they lit “Uran ot” – a signal fire (Nauryzbayeva 2018). There are legends about the Adai batyr Er Tulep, who was on guard on the mountain. In Soviet times, this place was an ordinary object. “But according to the local historian, a direct descendant of Er-Tolep Murat Akmyrzaev, in some families, for example, in their own, there was a tradition to occasionally visit this mountain, climb it, arrange for relatives a Sadaq – a memorial dastarkhan” (Nauryzbaeva Z., 2020).

Next to the mausoleum, a giant bowl is installed, in which the Fire of Unity is lit on the Amal holiday on the night of March 13-14. The bowl is supported by a kind of tripod, symbolizing three Kazakh Zhuzes (Nauryzbaeva, 2018). Nearby there is a sculpture of a wolf Kokbori – a symbol of freedom and strength. As in many sacred places, here you can see the dry tree Aulie agash, on which pilgrims tie pieces of cloth. The idea of unity should be represented by two banners – the banner of the Adais and the flag of Kazakhstan, which will be installed on the second peak of Otpan Tau – Tutube. This sacred mountain symbolizes the Great Mother, perhaps that is why a stele with a female figure resembling a balbal was installed here. As Nauryzbaeva writes, “in the Adai epic works, in the genealogy of the Adai, a significant place is occupied by the foremother Khanbibibi, who conceived the son of Adai from the Light and gave birth to the Spring of Light – Nurbulak on the bank. This miraculous birth is also described in epic works of the early 20th c.” (Nauryzbaeva, 2018). At the foot of the mountain there is one more complex, Karashanyrak, i.e. Shanyrak of ancestors, as well as Karakazan – a miniature copy of the Tai-Kazan from the Yassavi Mausoleum in Turkestan.

One of the less well-known sacred sites is the Karasai and Agyntai batyrs memorial complex, located in another part of Kazakhstan – in the Ayrtausky district of the North Kazakhstan region. The idea of the unity of the people was also used in its construction. The complex is included in the List of sacred places of the North Kazakhstan region. According to the formal criterion, it is classified as a sacred place associated with historical figures, but today it looks more like a place of pilgrimage associated with various practices of addressing the Aruach. At the entrance to the mazar, there is a long shop for visitors at the tombstone. Shyrakshy recites suras from the Koran to each group.

To the right of the tower of Karasai batyr are the graves of his two children. The whole complex is located on the Kulshynbai-tobe hill and is fenced off. Before entering the complex, you can put your palm to an open book made of granite, with the text of the sura on one page in Kazakh, on the other in Arabic. The same can be seen in other mazars. The road leading to the hill with mazars is asphalted. For pilgrims and visitors there are living rooms, ablution rooms, a specially equipped space for sacrifice and preparation of memorial food. According to local stories, there are numerous burials of warriors near the memorial, and the remains of a two-meter batyr with heavy armor were found.

According to Muminov's classification, this memorial-mazar can be classified as “with a mausoleum and a mosque”. If we proceed from the principle of “popularity”, then it does not fit into the proposed framework, since it is not known in Central Asia. At the same time, it cannot be limited to the region, since it is also popular in neighboring regions of Russia (Muminov, 1996: 14-21).

The question arises about the status of holiness, because the memorial was erected to the batyrs as historical figures, defenders of the people from enemies, at least according to the plan of the state. In summer, you can see many tents, yurts, buses and cars here. Pilgrims gather around a person giving a sermon, giving a personal bata (blessing), or performing some kind of ritual.

Despite the fact that the mausoleum of Karasai and Agyntai batyrs was completely created at the expense of the state, which supports the general commemorative logic of praising the batyrs, for example, it is believed that Karasai batyr was endowed with a special gift and was accompanied everywhere by the sacred snow leopard and that he helped those who ask in work matters etc., the site is of interest precisely as a transnational one. Representatives of various ethnic groups and confessions come here with different motives. Newlyweds come from neighboring villages, school graduates with their requests, or for blessings, there are many middle-aged women, their requests are often related to health, childbirth,

family problems. Pilgrimage to the mausoleums of batyrs is massive, and there are many tourists and pilgrims from the bordering regions of Russia.

The memorial complex Karasai and Agyntai batyrs is interesting because batyrs from different clans are buried here: Agyntai bytyr from the Argyn clan of the Middle Zhuz and Karasai batyr from the Shaprashty clan of the Elder Zhuz. These batyrs fought together against the Dzungars in the 17th century and were friends, which is reflected in the tablets located in the hall between the mazars: “49 years out of 73 years of his life, Karasai batyr spent with his half-century friend Agyntai in battles. This monument-mausoleum was erected in 1999 by grateful descendants of the batyrs of the sovereign Republic of Kazakhstan, which gained true independence in 1991”.

Conclusion. In Kazakhstan, sacred objects are actively and successfully used for the development of domestic tourism. The interest of tourists in these sacred sites appeared long ago and continues to grow even without serious advertising of these ideas from the state and the tourist industry. Kazakhs have always revered their ancestors and visited holy places, but the enthusiasm with which they are doing this now speaks volumes, and above all about their active search for their national identity.

General characteristics of sacred objects with natural landscape support, be they mountains, valleys, caves, rivers, tracts, single trees, deserts, ancient settlements, places of unusual natural phenomena, always has the “best” practice of sacralizing space, because mythological roots and preserved epic-poetic forms convey ideas about sacred topos. Therefore, the positioning of Mount Otpan Tau as the most branded object of sacred geography is obvious.

One of the features of natural landscape sacred spaces and specific sacred places is that they are associated with the main migration routes of peoples and the well-known caravan routes of interaction between ancient cultures and civilizations. Therefore, transcultural regions are distinguished by the depth and density of historical memory, manifested in various artifacts of cultures of different eras: in mounds and menhirs, ritual complexes and petroglyphs, chapels and monasteries, mazars, kamals, memorial signs and zirat. Mazars, mausoleums, kulyptases (steles, sculptural pillars), koytases (gravestones), sandyktases (cenotaphs), border towers – these are all material signs of the social, spiritual evolution of the steppe over many centuries. Sacred places can also perform a demarcation role, be signs in space to designate ancestral territories, directions of migrations. In such places, totem attributes, tamga-like images, kamals, balbaltases, ulyptases are used.

Understanding the significance of sacred places is based on holistic (universal) knowledge. Sacred places – “Kasietti” – do not exist by themselves, they always correlate with certain systems of hierarchically organized knowledge. Generic relations are to some extent social capital, which is again actualized and interpreted in an ideological context. Knowledge of origin and ancestral ties retain their value as a cultural capital that allows one to have a certain status. For the state, the ideas of the unity of the people, common identity are important, therefore it appeals to national heroes, batyrs, awliye, and is loyal to local, regional articulations if they also support the idea of the integrity of the “cultural and geographical belt of shrines” as a “symbolic defense” of the country.

Studying sacred religious sites, one can see constraining factors such as the lack of a specialized route, the underdevelopment of soft infrastructure, the inadequate condition of hotels or overnight rooms near the mazarat, lack of knowledge and a lack of qualitative analysis of consumer behavior, lack of advertising and mechanisms for managing sacred sites.

References

Blackwell R. Motivations for religious tourism, pilgrimage, festivals and events. *Religious tourism and pilgrimage festivals management: an international perspective*, 35-47 [In English].

Bigozhin U. Local Politics and Patronage of a Sacred Lineage Shrine in Kazakhstan. *Central Asian Affairs*, 5/3, 233-252 [In English].

Gellner E. Nations and Nationalism. –. Retrieved from: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/gelln/12.php (accessed: 28.08.2020) [In English].

Moiseev D.A. Sotsial'nye, kul'turnye i dukhovnye aspekty modernizatsii: otechestvennyy i zarubezhnyy opyt [Social, cultural and spiritual aspects of modernization: domestic and foreign experience]. *Socialno-ekonomicheskie yavleniya i processy - Socio-economic phenomena and processes*, 1, 53-61 [In Russian].

Medeuova K.A. K voprosu o tipologii praktiki pamyati v Kazakhstane [On the question of the typology of memory practice in Kazakhstan]. *Mir Bolshogo Altaya - World of Greater Altai*, 2, 450-458 [In Russian].

Medeuova K.A., Sandybaeva U.M. Sakral'naya geografiya v Kazakhstane: kommemorativnaya politika gosudarstva i lokal'nye praktiki v publichnykh prostranstvakh [Sacred Geography in Kazakhstan: State Commemorative Policy and Local Practices in Public Spaces] *Mir Bolshogo Altaya - World of Greater Altai*, 4, 436-445 [In Russian].

Medeuova K.A. and etc, Praktiki i mesta pamyati v Kazakhstane. [Practices and places of memory in Kazakhstan]. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 320 p., [In Russian].

Muminov A. Svyatyte mesta v Tsentral'noj Azii (vzaimodejstvie islamskikh i mestnykh ehlementov)

[Holy places in Central Asia (interaction of Islamic and local elements)]. *Mayak Vostoka - Lighthouse of the East*, 1-2, 14-21 [In Russian].

Nazarbayev N.A. Looking into the future: modernization of public consciousness. *Kazhkhstanskaya Pravda* [In Russian].

Nurtazina N.D. Religioznyj turizm v Kazhkhstane: istoriya i sovremennye problemy [Religious tourism in Kazhkhstan: history and modern problems]. *Sovremennye problemi servisa i turizma - Modern problems of service and tourism*, 4, 25-37 [In Russian].

Nauryzbaeva Z. Otpan-tau – Karaul'naya gora ehpokhi globalizatsii [Otpan-tau - Guard Mountain of the era of globalization] – Retrieved from: www.otuken.kz (accessed: 2.09.2020) [In Russian].

Okladnikova E.A. Sakral'nyj landshaft: teoriya i ehmpiricheskie issledovaniya [Sacred Landscape: Theory and Empirical Research]. Moscow: Direct media, 258 p. [In Russian].

Razaq Raj, Kevin Griffin. Religious Tourism and Pilgrimage Management. *International perspectives CAB international*, 161 p. [In English].

Regional'nye sakral'nye ob'ekty Kazhkhstana [Regional sacred objects of Kazhkhstan]. Astana: Foliant, 504 p. [In Russian].

Sakral'nye ob'ekty Kazhkhstana obshhenatsional'nogo znacheniya [Sacred objects of Kazhkhstan of national importance.]. Astana: Foliant, 496 p. [In Russian].

Vedenin Yu.A. (1990). Problemy formirovaniya kul'turnogo landshafta i ego izuchenie [Problems of the formation of a cultural landscape and its study]. *Izvestiya AN SSSR, seriya geographicheskaya - Izvestia of the USSR Academy of Sciences, geographical series*, 1, 5-17 [In Russian].

МРНТИ 03.41.01

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_226

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ХРОНОЛОГИИ ПАМЯТНИКОВ ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Дуванбеков Руслан Сабинович^{1*}ID

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Нур-Султан

*Автор-корреспондент:

E-mail: shokan@mail.ru (Дуванбеков)

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые вопросы хронологии памятников каменного века Восточного Казахстана, на основе ранее известных объектов палеолита и неолита, и открытых впервые в последние годы совместно с археологами Института археологии и этнографии СО РАН. Представлена краткая характеристика каменной индустрии основных памятников эпохи палеолита Восточного Казахстана, территория которой имеет определённые особенности и при первичном освоении региона первочеловеком. Здесь, сравнительно большой разнорельефный район, который включает на севере предалтайские и предиртышские степи, на юге - северную часть Балхашско-Алакульской впадины, на юго-востоке - зайсанскую котловину и хребты Южного Алтая, а на западе - восточную часть Казахского мелкосопочника. Первые находки и исследования каменной индустрии Восточного Казахстана показали тесную связь культурных традиций с палеолитом Сибири и Алтая, что подтверждается при корреляции самих памятников.

Ключевые слова: палеолит, стратиграфия, артефакт, стоянка, лёсс, каменный век, периодизация, хронология, исследования, корреляция, анализ.

ҒТАМР 03.41.01

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ПАЛЕОЛИТ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ КЕЙБІР ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дуванбеков Руслан Сабырұлы^{1*}ID

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*Автор-корреспондент:

E-mail: shokan@mail.ru (Дуванбеков)

Түйіндеме. Мақалада бұрыннан белгілі болған палеолит және неолит нысандары негізінде және

соңғы жылдары алғаш рет РҒАСБ археология және этнография институтының археологтарымен бірлесіп ашылған Шығыс Қазақстанның тас ғасыры ескерткіштерінің хронологиясының кейбір мәселелері қарастырылады. Шығыс Қазақстан палеолит дәуірінің негізгі ескерткіштерінің тас индустриясының қысқаша сипаттамасы берілген, оның аумағы алғашқы адамдармен тұнғыш ретаймақты игеруі кезінде белгілі бір ерекшеліктерге ие болғандығын көрсетеді. Мұнда салыстырмалы түрде әр-түрлі рельефті үлкен аудандар бар, оның солтүстігінде - Алтай маңы және Ертіс маңы далалары, оңтүстігінде-Балқаш-Алакөл ойпатының солтүстік бөлігі, оңтүстік-шығысында - Зайсан қазаншұңқыры мен Оңтүстік Алтай жоталары, ал батысында-Қазақтың ұсақ шоқыларының шығыс бөлігі кіреді. Шығыс Қазақстанның тас индустриясының алғашқы олжалары мен зерттеулері мәдени дәстүрлердің Сібір мен Алтай палеолитімен тығыз байланысы бар екендігін көрсетті, бұл ескерткіштердің корреляциясын жасау кезінде расталады.

Кілт сөздер: палеолит, стратиграфия, артефакт, тұрақ, сарғыш топырақ, тас дәуірі, кезеңдеу, хронология, зерттеу, корреляция, анализ.

IRSTI 03.41.01

ABOUT SOME PROBLEMS OF CHRONOLOGY OF PALEOLITHIC MONUMENTS OF EAST KAZAKHSTAN

Duvanbekov Ruslan Sabirovich^{1*ID}

¹Eurasian national University named after L.N. Gumilev, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: shokan-@mail.ru (Duvanbekov)

Abstract. The article discusses some issues of the chronology of the Stone Age monuments of East Kazakhstan, based on previously known Paleolithic and Neolithic sites, and discovered for the first time in recent years together with archaeologists of the Institute of archaeology and ethnography SB RAS. A brief description of the stone industry of the main monuments of the Paleolithic era of East Kazakhstan is presented, the territory of which has certain features during the initial development of the region by the first man. Here, there is a relatively large multi-relief area, which includes the pre-Altai and pre-Irtysh steppes in the north, the northern part of the Balkhash-Alakul depression in the south, the Zaisan basin and the ridges of the Southern Altai in the south-east, and the eastern part of the Kazakh small hills in the west. The first finds and studies of the stone industry of East Kazakhstan showed a close connection of cultural traditions with the Paleolithic of Siberia and Altai, which is confirmed by the correlation of the monuments themselves.

Key words: Paleolithic, stratigraphy, artifact, site, loess, Stone Age, periodization, chronology, research, correlation, analysis.

Введение. Территория Восточного Казахстана характеризуется тем, что удобно расположена в физико-географическом районе, соединяя несколько крупных историко-культурных областей. Она имеет географические особенности, обусловленные засушливостью и резким континентальным климатом. В таких условиях процессы осадко накопления отходят на второй план относительно процессов залегания самих памятников. Этот фактор несколько снижает имеющиеся возможности нахождения разнообразных доказательств, а именно, стратиграфических отложений артефактов каменного века из-за быстрого осадконакопления. Именно поэтому актуальной остаётся проблема позднего палеолита, ее хронология и периодизация не только в Казахстане, но и всей Центральной Азии в целом.

Известно, что первые исследования эпохи каменного века Восточного Казахстана показали тесную связь культурных традиций этого края с палеолитом Сибири и Алтая. В археологическом отношении, исследования древней истории казахстанской части Алтая сравнительно невелики, всего лишь около 90 лет.

Мы не будем акцентировать внимание на истории изучения, так как она рассматривалась в работах Таймагамбетова Ж.К. (1990), Таймагамбетова Ж.К., Ожерельева Д.В. (2014), затронем лишь некоторые из памятников, которые на наш взгляд служат опорными, при рассмотрении вопросов хронологии и периодизации палеолита Восточного Казахстана.

За указанный период изучения каменного века Восточного Казахстана, отдельно рассмотренных работ по данной теме практически не было. Необходимо также отметить, что полной и проработанной хронологии в истории изучения палеолита казахского Алтая в настоящее время не выработано.

В этой связи нужно учесть тот факт, что хронология и периодизация была представлена предварительно и схематично, с учетом известных на то время памятников. Сегодня она не отражает действительную картину прошлого, так как за годы независимости Казахстана в регионе, впервые открыты многочисленные памятники каменного века охватывающие промежутки времени от плейстоцена и до голоцена, или же, от раннего палеолита и до мезолита, неолита включительно.

Материалы и методы. Источники изучения эпохи каменного века опираются только на археологические памятники и артефакты, в редком случае с привлечением историко-этнографических параллелей. Последнее, касается при рассмотрении памятников голоценового периода, т.е. памятников неолита.

При определении абсолютного возраста памятника привлекаются данные смежных специальностей. Методом естественных и научных исследований можно определить точный возраст находок каменного века, что очень важно при культурно-исторической принадлежности самого памятника. В свою очередь, возраст памятников невозможно определить без определения геологической и морфологической позиции объекта, если имеется возможность с привлечением данных по фауне и флоре и других компонентов. Без этих факторов невозможно изучить быт и хозяйство населения каменного века и дать объективную характеристику истории прошлого. В связи с этим исследование стоянок каменного века в настоящее время включает в себя многие смежные специальности – геологию, геоморфологию, палинологию, палеогеографию, палеонтологию и т.д.

Большая часть территории Восточного Казахстана относится к степной зоне и на большинстве памятников артефакты палеолита обнаружены в поверхностном залегании. Поэтому к таким памятникам каменного века применимы только отдельные методы, такие как геолого-геоморфологический анализ местонахождения памятника и технико-типологический, морфологический анализ артефактов. При этом учитываются технологии применяемые человеком при расщеплении сырьевого материала, степени сохранности внешней поверхности артефактов, виды каменного инвентаря и многое другое. В совокупности, это дает возможность дать относительный возраст памятника.

Другое дело, когда обнаруживаются памятники в погребенном виде, в отложениях. Но это редкое явление, так как многие из них находятся под огромной толщей лёссовых или иных отложений. При исследовании стратифицированных стоянок применяются все современные методы: биостратиграфический, трасологический, радиоуглеродный, термо-люминесцентный, палинологический, ОСЛ, ЭПР и другие многочисленные анализы, что в конечном итоге дает точную и действительную картину прошедшей истории.

Обсуждение. Начальный период в истории каменного века Восточного Казахстана до 1950-х гг. характеризуется постепенным накоплением археологических материалов, исходя из случайных сборов подъемного материала геологами, палеонтологами, а иногда и просто рабочими при хозяйственных работах. В пример можно привести строительство Туркестано-Сибирской железной дороги, когда впервые были обнаружены артефакты каменного века.

В первой половине XX века в распоряжении науки имелась незначительная коллекция каменных изделий по рассматриваемому региону. В Восточном Казахстане, первые и профессиональные находки орудий позднего палеолита сделаны Г.П. Сосновским. В 1948 году в долине Иртыша им выявлено несколько орудий каменного века. Тогда же он и дал первые прогнозы о перспективности исследований верхнеплейстоценовых террас Прииртышья (Сосновский, 1948: 10-12). С 1950-х гг., в связи с строительством Бухтарминской ГЭС начинается систематическое, на уровне экспедиционной организации, изучение каменного века Казахстана. В 1950-е гг. Восточно-Казахстанской археологической экспедицией под общим руководством С.С. Черникова были открыты и исследованы позднепалеолитические стоянки Пещера, Ново-Никольское, Канай, Больше-Нарымское и Мало-Нарымское, Свинчатка, Усть-Нарымские местонахождения (Черников, 1952: 63-70). Среди других исследователей этих памятников в составе экспедиции необходимо выделить Э.Р. Рыгдылона, И.И. Гохмана, А.А. Крылову (Гохман, 1957: 28-32). Основной вывод, который сделан был ими о том, что выявленные артефакты каменного века Восточного Казахстана очень близки к ранее известным артефактам памятников Сибири. В каменной индустрии преобладал «сибирский тип», т.е. наличие ножевидных пластин, концевых скребков, резцов, призматических и конусовидных нуклеусов сближало их. Отсюда, территория Восточного Казахстана была включена с Сибирью и Алтаем в единую область распространения позднепалеолитических культур. Позднее, исследуя верхнепалеолитическую стоянку Шульбинка, Таймагамбетов Ж.К. подтвердит их мнение, а сегодня и результаты стоянки Ушбулак, выявленной совместной Казахстано-Российской археологической экспедицией.

Изучение позднепалеолитических памятников Казахстана и тем более Восточного Казахстана имеет эпизодическую незначительную историю и затруднено тем обстоятельством, что самые ранние из известных памятников остались под водами Бухтарминской и Шульбинской водохранилищ.

В 1999 году палеолитический отряд совместной Казахстанско-Российской археологической

экспедиции под руководством А.П. Деревянко и Ж.К. Таймагамбетова обследовал Лениногорскую котловину в Восточном Казахстане. В долине р. Быструха были обнаружены и исследованы два пункта, местонахождения артефактов. В пункте 1 собрана коллекция из 29 артефактов «поверхностного залегания», состоящая из нуклеидных форм, пластин, отщепов и орудий, среди которых зубчатое-выемчатое орудие, скребла и пластины с ретушью. Найденный комплекс предварительно отнесен к рубежу плейстоцена и голоцена. Пункт 2 располагался напротив восточной окраины г. Лениногорска, сегодня Риддер, на юго-восточном склоне мысовидного выступа, который и представляет большой интерес, так как это стратифицированное местонахождение - Быструха-2. При зачистке обрыва карьеры, на глубине 1,5 м. обнаружены культурные слои, в которых орудия из пластин – боковой скребок, остроконечник, ядрища позднепалеолитического облика, а затем выявлен и второй уровень залегания каменных артефактов и костей животных. В нижнем уровне 2, на глубине около 4 м от дневной поверхности, обнаружены изделия, характерные для раннего верхнего палеолита, леваллуазское острие. Из слоя 5 Быструхи-2 получена некалиброванная ^{14}C -дата 29140 ± 940 л.н. (AA-35323). Это первая, абсолютная радиоуглеродная дата для палеолита Восточного Казахстана, но не последняя сегодня (Рыбин и др., 2014: 83-86). Возраст, который был получен, совместим с найденными археологическими материалами верхнепалеолитической стоянки Шульбинка (Таймагамбетов, 1983: 161-167).

В 2015 году совместная археологическая экспедиция возобновила работы на территории Восточного Казахстана. В Саур-Тарбагатайских окрестностях было зафиксировано наличие окаменелых осадочных пород, которые были пригодны для использования в качестве сырья материала и их дальнейшего расщепления. Множество единичных и чуть более артефактов из камня было обнаружено в долинах небольших рек Еспе, Шорга, Кандысу. Заслуживает внимания местонахождение Еспе 1,3. Все обнаруженные находки каменного века залегали на склонах высотой до 50 м от нынешнего водного среза на высыпках окатанного и галечного материала. Было найдено около 80 различных экземпляров в виде 10 ядрищ и одна монофронтальная, а также биплощадочные нуклеусы с параллельными принципами скальвания и с редкими находками торцовых и радиальных нуклеусов. Кроме того выявлен нуклеус для дальнейшего получения микропластин. Также были найдены отщепы в количестве 61 экз., орудий 6, среди них особенно выделяется скребло, ретушированные сколы и бифас двусторонней обработкой (Таймагамбетов и др., 2019: 586-614).

Наиболее яркие и древние артефакты обнаружены при выходе их из ущелья, в долину р. Кандысу, Тайбаккан и Шолакбулак. Артефакты соответственно представлены монофронтальным ядрищем и мелкими сколами.

Разведочный маршрут по территории Восточного Казахстана вдоль реки Бухтарма и Нарын позволил выявить весьма узкие долины рек, высокие уступы террасного вида, песчаные и галечные отложения, являющиеся своего рода чехлом отложений. В горах преобладает сланец и гранит, имеются неглубокие уступы, рыхлые песчаные и подвесные отложения отсутствуют, имеются расщелины вертикального направления. Галечник, расположенный вдоль берегов водоёмов состоит из каменного материала, который пригоден для расщепления. Речной галечник состоит из окаменелых осадочных пород. При этом, археологические находки каменного века показали наличие пластин и отщепов только в широкой части Бухтармы, у стоянки Аксу и на площадке террасного вида (Анойкин и др. 2017: 19-25).

Небольшое количество стоянок, где имеется залегание археологических артефактов периода каменного века, было обнаружено на восточном берегу Бухтарминского водохранилища, в его северной части, а так же у села Коктерас и у местонахождения Кременюха 1-5. Коллекция археологических материалов состояла из 93 материалов, которые включали в себя небольшие ядрища в форме конуса, а так же сколы и скребки (Таймагамбетов и др., 2000).

На востоке Казахстана, до сегодняшнего дня стратифицированные и многослойные комплексы относящиеся к верхнему каменному веку были по сути неизвестны. Свыше 20 объектов с палеолитическими материалами относятся к раннему и верхнему палеолиту - это памятники Зайсан-1-3, Бухтарма-1-5, Козыбай-1-2, Еспе-1-3 и другие, относятся к стоянкам поверхностного залегания артефактов. В этом отношении, стоянки Быструха-2 и Шульбинка составляют исключение. Впрочем, представительная коллекция стоянки Шульбинка имеет 4177 находок приблизительно 1/3 - это сборы с поверхности площадок, которые представляют смешанный вид. В связи с этим все стратифицированные артефакты указанных памятников разделены на три комплекса по характеру, в соответствии с типологией артефактов: мустьерский, начальный этап верхнего палеолита и конечный плейстоценово-голоценовый (Таймагамбетов и др., 2000).

Таким образом, анализ находок позволил сделать предположение о том, что материалы представлены в порядке хронологии начиная с времён среднего палеолита до раннеголоценовых бескерамических комплексов (Деревянко и др., 2016: 76-79).

В Зайсанском районе впервые выявлены новые местонахождения памятников палеолитического времени, которые ждут дальнейших исследований. Среди них – Карасу, Родник, Сопка. Особый интерес вызывает мыс Капитан, на склоне которого выявлен совершенно неокатанный боковой

скребок из кремнистой породы черного цвета, а в заложенном шурфе обнаружены артефакты, в том числе и нуклеус «гобийского» характера (Таймагамбетов и др., 2019: 586-614).

Из всех обнаруженных в последние годы памятников, особый интерес заслуживает стратифицированная стоянка Ушбулак, где автор принимал непосредственное участие при раскопках и дальнейших интерпретациях (Анойкин и др., 2019:26-35). Артефакты представляют переходный период от мустье к позднему палеолиту. Впоследствии археологические комплексы памятника отнесены нами к разному периоду верхнего палеолита (Анойкин и др., 2017: 19-25).

Единственная стоянка Шульбинка, где в свое время были выделены и мустьерские комплексы, осталась не до конца исследованной и находится сейчас под водами Шульбинского водохранилища (Таймагамбетов и др., 1983: 161-167).

Палеолитическая стоянка Ушбулак обнаружена в 2016 году, вдоль горных хребтов Шиликтинской долины, в Зайсанском районе Восточно-Казахстанской области.

Артефакты в большом количестве выявлены в русле родникового источника. Основным сырьем для производства орудий служили высококачественные кремнистые породы камня, в основном черного цвета. После сбора материалов в зоне наиболее интенсивных находок на склоне родникового оврага по левому борту ручья, примерно в 15 м от его истока была заложена траншея шириной 1 м и общей протяженностью 9 м, ориентированная перпендикулярно склону.

Впоследствии был расширен раскоп, общей площадью в 12 кв.м. Разделенные участки на 2 раскопа, каждая из которых по 6 кв.м., пройдены до глубины 6 м.

Полученный разрез очень четко показывает хронологию четвертичных отложений и имеет следующее строение:

Слой 1. Современная почва (гумус), сильно биотурбирована. Содержит археологический материал (культуросодержащий слой 1). Общая мощность – до 1,1 м.

Слой 2. Супесь светло-серая, насыщена дрсевой гранитных пород, сильно сцементирована. Содержит единичные каменные артефакты (культуросодержащий слой 2). Мощность – до 0,3 м.

Слой 3. Супесь пятнистая, содержит единичные каменные артефакты. (культуросодержащий слой 3). Мощность – до 0,3 м.

Слой 4. Супесь светло-серая. Распространены ориентированные субверменные артефакты (культуросодержащий слой 4). Мощность – до 0,8 м.

Слой 5. Супесь серая, пылеватая, с включениями кварцитового песка в виде линз и пятен. Мощность – до 1,3 м.

Слой 6. Толща переслаивающихся охристых песков и светло-серых легких суглинков, обильно насыщена дрсевой. Содержит каменные артефакты (культуросодержащий слой 5). Мощность – до 0,8 м.

Слой 7. Пески охристые, серые и серо-коричневые, с включением мелких и средних обломков выветрелого гранита. Содержит каменные артефакты (культуросодержащий слой 6).

Слой 8. Те же охристые более мощные пески. Культуросодержащий 7-8 слои содержат артефакты из того же материала, что и из верхних слоев (Таймагамбетов и др., 2019: 586-614).

По составу и морфологии каменных артефактов, а также согласно их стратиграфической позиции в разрезе, предварительно можно выделить три основных культурно-хронологических комплекса: голоценовый (слой 1), верхнепалеолитический (слои 2–4) и слой начальной поры верхнего палеолита (слои 6, 8). Общее количество артефактов, полученных в раскопе и шурфе, составляет более 8000 экз. Среди материалов начальной стадии верхнего палеолита присутствуют нуклеусы для пластин; многочисленные реберчатые, полуреберчатые и «заныривающие» технические сколы; концевые скребки на крупных пластинах; тронкированные пластины и остроконечник с выделенным черешком. Имеются пластины длиной до 26-28 см.

В материалах первых стадий эпохи верхнего палеолита из 5 и 7 слоёв обнаружены ядрища для скалывания пластин, множество сколов, остроконечники, концевые скребки на совмещённых и противоположащих исследовательских площадках. Нами определено, что наличие механических сколов и осколков камней обуславливалось производством пластин. При этом, более 70% осколков имеют удлинённую форму. Ударные площадки, в основном, имеют гладкую структуру. На осколках зафиксированы разнообразные приёмы, например, пикетаж, предназначенные для правки «карнизов». Множество технических сколов обнаружены на ядрищах. Сколам на нуклеусах характерны пластинчатые, реберчатые и заныривающие формы. Данные характеристики найденных артефактов каменного века характерны для начального периода верхнего палеолита. Кроме того, ему присущи формы сколов в виде резцов (Анойкин и др., 2017: 19-25).

Исходя из исследований, можно сделать вывод о максимально схожих артефактах между находками на горизонте ВП2 в пределах стоянки Кара-Бом и нижних слоев стоянки Ушбулак периода 44-43 тыс.л.н. Наиболее ярким сходством является характеристика производства камня:

применяемое сырьё, расщепление ядрищ, наличие изделий-маркеров. Различает данные и индустриальные периоды - отсутствие леваллуазской техники расщепления на памятнике Ушбулак.

Однако, в 7 слое нижней части археологических сколов все же наблюдаются неявные черты этой техники (Анойкин и др., 2019: 16-29).

Раскопки произведенные на верхнепалеолитической стоянке Ушбулак, где с момента обнаружения, за последние 3 года и до пандемии, были обнаружены многочисленные артефакты, относящиеся к периоду раннего верхнего палеолита, показали, что каменная коллекция из ядрищ, представлена нуклеусами в большей части для массивных пластин. Нуклеусы были отобраны для анализа и статистического исследования с использованием одностороннего дисперсионного анализа. Его цель - определение схожести материала по размеру и форме с материалами, найденными в ходе других археологических раскопок, стоянок восточной части Алтая и Сибири. Нуклеусы были классифицированы по типологическим группам. Также было проведено сопоставление с материалами других сопредельных территорий с целью сравнить производственные технологии, используемые в регионе.

Археологические материалы, которые были найдены в верхних отложениях стоянки Ушбулак в небольшом количестве, позволило произвести атрибуцию находок в первоначальном виде. Среди немногочисленного количества артефактов удалось обнаружить в 1 голоценовом слое единственный керамический осколок с узором в виде горизонтальных полос. По нашему мнению такой орнамент мог относиться к эпохе мезолита, неолита.

Мощность осадочных отложений стоянки Ушбулак составляет более 6 м. Самым насыщенным на артефакты оказался культурный слой на уровне русла родника. Бросается в глаза подавляющее большинство узких тонких пластин и пластинок с острыми краями, служивших основой для разнообразных специализированных орудий – скребков, резцов, ножей, остроконечников, которые могли использоваться в качестве орудий без дополнительной обработки. Позднепалеолитические слои были перекрыты горизонтами обитания человека эпохи голоцена, эпохи мезолита-неолита (Анойкин и др., 2019: 26-35).

Остеологический, определимый материал принадлежит крупному быку, лошади, кулану, архару, горному козлу (Анойкин и др., 2019: 16-29).

После завершения раскопок, зарисовки стратиграфии, фотофиксации были взяты пробы почв на палинологический, спорово-пыльцевой, ДНК и геохимический анализы.

Все находки стоянки Ушбулак зафиксированы в четких стратиграфических условиях и хронологически представляют выразительный набор каменного инструментария переходной эпохи, который позволяет проследить развитие технологий обработки камня древним человеком на протяжении 42-35 тыс. лет.

Таким образом, памятник Ушбулак является многослойной стоянкой, наиболее ранние слои, которой относятся к начальной стадии верхнепалеолита. Технично-типологический анализ каменного инвентаря дает возможность установить его близость с алтайскими памятниками, в частности, Кара-Бом.

Верхнепалеолитическая стоянка Ушбулак, расположенная между Джунгарией и Алтаем, входит в состав многослойных и стратифицированных комплексов начального этапа верхнего палеолита, монгольского и южно-сибирского типа, где обнаружены основные памятники Алтая: Кара-бом и Денисова пещера находящаяся на расстоянии около 500 км к северу от стоянки Ушбулак, стоянка Лотоши в КНР расположена в 100 километрах от стоянки к юго-востоку.

Обнаруженный комплекс палеолитических материалов из нижних слоев поселения Ушбулак по типологии и хронологии относится к части индустрии начального этапа верхнего каменного века. В этом отношении, стоянка Ушбулак имеет большое значение для изучения эволюции культуры палеолитического человека начиная от ранней стадии позднего палеолита и перехода к голоцену.

Далее, в одном километре к западу от стоянки Ушбулак на левом побережье западного ручья произведены сборы артефактов, названный впоследствии, памятником Ушбулак-2. Всего удалось найти только 8 артефактов, которые включали в себя концевые скребки и сколы.

Результаты. Таким образом, только в исследовательский период, заключённый в рамках 2015-2019 годов, на территории восточной части Республики Казахстан было обнаружено порядка 20 археологических памятников эпохи палеолита, среди которых наибольший интерес представляет стратифицированная стоянка Ушбулак, которая включает в себя хронологически несколько периодов каменного века, начиная от самого раннего периода позднего палеолита и до неолита включительно.

Кроме того, были выявлены перспективные объекты для последующих поисковых работ с целью обнаружения культурных слоев палеолита. На сегодняшний день наиболее перспективным являются районы горных низменностей Саур -Тарбагатайской горной цепи южнее от озера Зайсан.

Новейшие исследования совместной Казахстанско-Российской комплексной археологической экспедиции позволили подтвердить выдвинутую академиком А.П. Деревянко гипотезу о двух волнах миграции первобытных популяций. Представители человека разумного были основоположниками ашельского развития с применением бифасиальной и леваллуазской техники в регионах Казахстана

и Средней Азии в целом, а так же на территории Алтая и Монголии. Такие индустриальные эпохи «могли быть той основой, на которой произошло формирование позднепалеолитических индустрий Казахстана» (Деревянко, 2001: 42-63).

Учитывая особенности Ушбулака, ее последовательное залегание культурных слоев, без нарушения хронологии, можно рассматривать данную стоянку и находки на близлежащей территории, как отправную точку для дальнейших исследований эпохи верхнего палеолита в восточной части Республики Казахстан. Это обусловлено стратифицированным характером стоянки и обширностью находок из камня в нижних литологических слоях. Дальнейшее проведение исследовательских работ на стоянке, подробный анализ и интерпретация находок позволили выявить основополагающие тенденции развития в эпоху верхнего палеолита в Восточном Казахстане. Кроме того, это позволяет выявить основоположников и носителей традиций эпохи верхнего каменного века, а так же определить маршрут индустриализации традиций по региону и центральной части Азии (Деревянко и др., 2016: 76-79).

Одним из главных направлений для установления культурной и относительной временной позиции стратифицированных памятников позднекаменного века Казахстана выступает сравнительно - историческая корреляция технико-типологических показателей с памятниками сопредельных территорий Горного Алтая, Южной Сибири, Средней Азии. Среди ранее известных стратифицированных памятников Средней Азии, имеющих культурные отложения эпохи верхнего каменного периода, можно выделить: Кульбулак, Шугноу, Оби-Рахмат, Самаркандскую стоянку, Ходжа-Гор, Актас. Относительно их культурно-исторической принадлежности среди ученых нет единого мнения. Так, А.Л. Кунгуров и др., авторы, выделяют три варианта позднепалеолитических культур: Янгаджа, Кара-Камыр, которые характеризуются наличием скребков высокой формы ориньякского типа. Ходжа-Гор, Кизил-Лай, характеризуются наличием острий, проколов, миниатюрных скребков и т.д. - переднеазиатского типа, самаркандский вариант – Самаркандская стоянка, Ходжамезгил, Сиаб и т.д. с применением массивных пластинчатых отщепов, галечных орудий, грубых ядрищ и т.д. А.М. Чеха и др., выделяют уникальность верхнепалеолитических слоев стоянки Кульбулак. Ряд других авторов признают самобытность каждой из стоянок, группирование по культурным комплексам которых носит достаточно условный характер (Шуныков и др., 2016: 203-207).

Для территории Горного Алтая индустриальные комплексы позднекаменного века проявляются в двух самостоятельных линиях развития: «усть-каракольской» и «карабатовской». Технические особенности материалов этих стоянок включают следующие черты: выраженный пластинчатый характер с получением крупных пластинчатых заготовок, на которых оформлена большая часть орудий, сохранение техники леваллуа, появление отдельных элементов мелко-пластинчатого скальвания, «ориньякских» форм изделий.

Изначально и стоянка Свинчатка в Восточном Казахстане относилась к периоду позднего каменного века. Наличие многочисленных торцовых и клиновидных нуклеусов среди археологических материалов, для получения пластин и изготовления из них скребков и обработанных ретушью микропластин. Подобные орудия были распространены в памятниках Алтая и Сибири - Кокорево I-II, Мальте, Красном Яре, Ануй-2, Усть-Караколе 1-2, Каминной пещере, Искре. Большое количество таких находок было обнаружено и на территории стоянки в Самарканде (Джуракулов, 1987: 172).

В Казахстане нуклеусы в виде клинков были обнаружены в долине реки Туранга и в третьем горизонте стоянки Шульбинка. Таким образом, можно судить о культурно-исторической принадлежности стоянки Шульбинка и Ангресор 2. Хронологически, они располагаются на рубеже позднего палеолита и голоценового периода. Стоянка Свинчатка, на основании детального изучения артефактов не относится к мустьерскому времени, а относится ко второй половине эпохи позднекаменного века. Об этом свидетельствуют археологические находки в виде нуклеусов, микропластин и орудий. Да и отнести артефакты Свинчатки к периоду мезолита нельзя, ввиду отсутствия четких геометрических форм орудий. Стоит отметить, что поздняя палеолитическая индустрия Свинчатки способствовала развитию Усть-Нарымской стоянки в период позднего неолита (III - начало II тыс. до н.э.), которая расположена рядом со стоянкой Свинчатка. Ярко выражаясь, данная тенденция, когда нуклеусы в виде призматических форм и клинков, характерны для памятников неолита Восточного Казахстана. Таким образом, каменные изделия стоянки Свинчатка - финального этапа позднего палеолита, сложившиеся на базелокальных индустриях мустье и позднего палеолита, а также многослойной стоянки Шульбинка, явилась, по всей вероятности основой, из которой и появляется техника Усть-Нарымского неолита.

По Таймагамбетову Ж.К. и Петрину В.Т., общие аналогии прослеживаются при сравнении переходных типов остроконечников, богатой и разнообразной коллекции скребел, ножей, зубчато - выемчатых орудий. Хронология «карабатовского» пласта обеспечена целой серией абсолютных дат, полученных методом радиоуглеродного анализа: от 30990-460 GX-17593-АМС до 43300-1600

GX-17596-АМС для поздних палеолитических уровней обитания. По результатам исследования можно предположить, что поздняя палеолитическая индустрия стоянки датируется каргинским возрастом в рамках 40-30 тыс. л. н. А также особенностью позднего палеолита Восточного Казахстана, как и всей территории Казахстана является гетерогенность структурированных памятников, не имеющей собственной четкой культурно - временной схемы поступательного развития (Таймагамбетов и др., 2000: 165).

Заключение. Таким образом, на сегодняшний день, на исследованных нами территории Восточного Казахстана открыты памятники, характеризующие каменный век с эпохи раннего палеолита и до неолита включительно. Большинство из них с артефактами «поверхностного» залегания. Наиболее значительные из них Козыбай-1,2, Курчум и др. Из памятников с погребенными культурными отложениями известны только пять, три из которых - стоянки Пещера, Ново-Никольское, Шульбинка затоплены водами Шульбинской ГЭС.

К сожалению, впервые выявленная в Лениногорской котловине стоянка «Быструха-2» недостаточно исследована. Исключением является стратифицированная стоянка начальной стадии верхнего палеолита Ушбулак, которая исследуется на протяжении последних лет. Все находки стоянки Ушбулак зафиксированы в четких стратиграфических условиях и представляют выразительный набор каменного инвентаря переходной эпохи, который позволяет проследить развитие технологий обработки камня древним человеком на протяжении тысячелетий. Технико-типологический анализ каменного инвентаря дает возможность установить его близость с алтайскими памятниками, в частности, с многослойной палеолитической стоянкой Кара-Бом, в российской части Алтая.

Каменная индустрия Ушбулак позволяет объединить подобные памятники Южной Сибири, Северной Монголии, Западного Китая в один макрорегион и проследить пути миграции первобытных людей в северной части Центральной Азии более 40 тысяч лет тому назад.

В заключение надо отметить, что изучение палеолита Восточного Казахстана за свою более чем полувековую историю сделало большие успехи от маловыразительных единичных находок до исследования целых стратифицированных памятников. Данная территория является исключительно богатой именно на местонахождения позднего палеолита. Поэтому Восточный Казахстан следует признать особенно перспективным регионом на наличие стоянок каменного века. Накопленный материал в совокупности с данными дальнейших работ позволит уточнить вопросы хронологии, периодизации и культурно-исторической принадлежности позднего палеолита всего Казахстана.

В настоящее время нами продолжается поиск и исследования стратифицированных палеолитических памятников, включая и пещерные, которые значительно расширят данные, полученные из местонахождений с поверхностным залеганием артефактов.

Список литературы

Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Ульянов В.А., Харевич В.М., Бочарова Е.Н., Марковский Г.И., Гладышев С.А., Исаков Г.Т., Дуванбеков Р.С., Шуньков М.В. Рекогносцировочные археологические работы на стоянке Ушбулак в 2019 году (по материалам шурфов 6-12) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2019. Т. 25. С.19-25.

Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Харевич В.М., Павленок Г.Д., Бочарова Е.Н., Марковский Г.И., Гладышев С.А., Ульянов В.А., Кандыба А., Исаков Г.Т., Дуванбеков Р.С., Шуньков М.В. Исследование индустрий начального верхнего палеолита на стоянке Ушбулак (Восточный Казахстан) в 2019 году // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2019. Т. 25. С. 26-35.

Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Павленок Г.Д., Харевич В.М., Шалагина А.В., Гладышев С.А., Ульянов В.А., Дуванбеков Р.С., Шуньков М.В. Ушбулак – новая многослойная стоянка верхнего палеолита на северо-востоке Казахстана // Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск: 2019. Том 47, №4. с.16-29.

Гохман И.И. Палеолитическая стоянка «Пещера» на Бухтарме // КСИИМК. 1957. вып. 67. С. 54-58.

Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сайфуллаев Б.К., Сулейманов Р.Х. Ранний верхний палеолит Узбекистана: индустрия грота Оби-Рахмат (по материалам слоев 2-14) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2001. №4. С. 42-63.

Деревянко А.П., Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Мамиров Т.Б., Ульянов В.А., Павленок Г.Д. Археологическая разведка на территории Восточного Казахстана в 2016 году // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. Т. XXII. С. 76-79.

Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. Ташкент, 1987. 172 с.

Рыбин Е.П., Нохрина Т.И., Таймагамбетов Ж.К. Первая радиоуглеродная дата для палеолита

Северо-Восточного Казахстана: к вопросу о продолжительности существования леваллуазской конвергентной технологии на Алтае // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2014. Т. XX. С. 83-86.

Сосновский Г.П. О поисках палеолита в Казахстане // Известия АН КазССР. Серия археологическая. 1948. Вып. 1. С. 10-12.

Таймагамбетов Ж.К. Стоянка эпохи каменного века в зоне строительства Шульбинской ГЭС // Вопросы археологии и этнологии Сибири. Иркутск: 1982. С. 33-36.

Таймагамбетов Ж.К. Шульбинская стоянка // Археология эпохи камня и металла в Сибири. Новосибирск: 1983. С. 161-167.

Таймагамбетов Ж.К., Дуванбеков Р.С. Каменный век Казахского Алтая на примере стратифицированной стоянки Шульбинка (Восточный Казахстан) // Мир Большого Алтая. Международный научный журнал. №5 (4). 2019. С. 586-614.

Таймагамбетов Ж.К., Петрин В.Т. Комплексы палеолитической стоянки Шульбинка из Верхнего Прииртышья (на рус., каз., франц., яз.). Алматы КазНУ им. аль-Фараби, 2000. 165 с.

Черников С.С. Восточно-Казахстанская экспедиция 1950 года // КСИИМК. 1952. № 48. С. 81-86.

Чеха А.М. История исследования каменного века Казахстана // Vestnik NSU. Series: History and Philology, 2017, vol. 16, no. 7: Archaeology and Ethnography, 15-25pp.

Шуныков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Аноikin А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Павленок Г.Д. Комплексы экспонированных артефактов со стоянок Ушбулак-1 и Ушбулак-2 // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. Т. XXII. С. 203-207.

References

Anoikin A.A., Taimagambetov Zh.K., Harevich V.M., Pavlenok G.D., Bocharova E.N., Markovskij G.I., Gladyshev S.A., Ul'yanov V.A., Kandyba A., Iskakov G.T., Duvanbekov R.S., Shun'kov M.V. Issledovanie industrii nachal'nogo verhnego paleolita na stoyanke Ushbulak (Vostochnyj Kazahstan) v 2019 godu [Research of the industries of the initial Upper Paleolithic at the Ushbulak site (East Kazakhstan) in 2019] // Problemy arheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN, 2019. T. 25. S. 26-35 [in Russian].

Anoikin A.A., Taimagambetov Zh.K., Ul'yanov V.A., Harevich V.M., Bocharova E.N., Markovskij G.I., Gladyshev S.A., Iskakov G.T., Duvanbekov R.S., Shun'kov M.V. Rekognosirovochnye arheologicheskie raboty na stoyanke Ushbulak v 2019 godu (po materialam shurfov 6-12) [Reconnaissance archaeological work at the Ushbulak parking lot in 2019 (based on the materials of pits 6-12)] // Problemy arheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN, 2019. T. 25. S.19-25 [in Russian].

Anoikin A.A., Taimagambetov Zh.K., Pavlenok G.D., Harevich V.M., Shalagina A.V., Gladyshev S.A., Ul'yanov V.A., Duvanbekov R.S., Shun'kov M.V. Ushbulak – novaya mnogoslojnaya stoyanka verhnego paleolita na severo-vostoke Kazahstana [Ushbulak is a new multi-layered site of the Upper Paleolithic in the north-east of Kazakhstan] // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. g. Novosibirsk: 2019. T. 47, №4. S.16-29 [in Russian].

Gohman I.I. Paleoliticheskaya stoyanka «Peshchera» na Buhtarme [Paleolithic site “Cave” on Bukhtarma] // KSIIMK 1957. vyp. 67. S. 54-58 [in Russian].

Derevyanko A.P., Krivoshapkin A.I., Anoikin A.A. i dr. Rannij verhnij paleolit Uzbekistana: industriya grota Obi-Rahmat (po materialam sloev 2-14) [Early Upper Paleolithic of Uzbekistan: the industry of the Obi-Rahmat grotto (based on the materials of layers 2-14)] // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. 2001. №4. S. 42-63 [in Russian].

Derevyanko A.P., Shun'kov M.V., Taimagambetov Zh.K., Anoikin A.A., Pavlenok K.K., Harevich V.M., Kozlikin M.B., Mamirov T.B., Ul'yanov V.A., Pavlenok G.D. Arxeologicheskaya razvedka na territorii Vostochnogo Kazaxstana v 2016 godu [Archaeological exploration on the territory of East Kazakhstan in 2016] // Problemy arxeologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'ny`x territorij. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN. 2016. T. XXII. S. 76-79[in Russian].

Dzhurakulov M.D. Samarkandskaya stoyanka i problemy verhnego paleolita v Srednei Azii [The Samarkand site and the problems of the Upper Paleolithic in Central Asia]. Tashkent: 1987. 172 s [in Russian].

Rybin E.P., Nohrina T.I., Taimagambetov Zh.K. Pervaya radiouglerodnaya data dlya paleolita Severo-Vostochnogo Kazahstana k voprosu o prodoljitel'nosti sushestvovaniya levalluazskoi konvergentnoi tehnologii na Altae [The first radiocarbon information for the Paleolithic of North-Eastern Kazakhstan the question of the continuation of the Levallois convergent technology in the Altai] // Problemy arheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN. 2014. T. XX. S. 83-86 [in Russian].

Sosnovskij G.P. O poiskah paleolita v Kazahstane [About the search for the Paleolithic in Kazakhstan] // Izvestiya AN KazSSR. Seriya arheologicheskaya. 1948. vyp. 1. S. 10-12[in Russian].

Taimagambetov Zh.K. Shulbinskaya stoyanka [Shulbinska site] // Arheologiya epohi kamnya i metalla v

Sibiri. Novosibirsk:1983. S. 161-167. [in Russian].

Taimagambetov Zh.K. Stoyanka epohi kamennogo veka v zone stroitelstva Shulbinskoi GES [Stone Age parking lot in the construction area of the Shulbinska hydroelectric power station] // *Voprosi arheologii i etnologii Sibiri*. Irkutsk:1982. S. 33-36 [in Russian].

Taimagambetov Zh.K., Duvanbekov R.S. Kamennyj vek Kazahskogo Altaya na primere stratificirovannoj stoyanki Shul'binka (Vostochnyj Kazahstan) [The Stone Age of the Kazakh Altai on the example of the stratified Shulbinka site (East Kazakhstan)] // *Mir Bol'shogo Altaya. Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal*. №5 (4). 2019. S. 586-614 [in Russian].

Taimagambetov Zh.K., Petrin V.T. Kompleksy paleoliticheskoy stoyanki Shul'binka iz Verhnego Priirtysh'ya [Complexes of the Paleolithic Shulbinka site from the Upper Irtysh region] (na rus., kaz., franc., yaz.). Almaty KazNU im. al'-Farabi, 2000. 165 s [in Russian].

Chernikov S.S. Vostochno-Kazahstanskaya ekspediciya 1950 goda [East Kazakhstan Expedition of 1950] // *KSIIMK*. 1952. № 48. S. 81-86 [in Russian].

Chekha A. M. Istorija issledovaniya kamennogo veka Kazahstana [History of studying Kazakhstan Stone] // *Vestnik NSU. Series: History and Philology*, 2017, vol. 16, no. 7: Archaeology and Ethnography, p. 15–25[in Russian].

Shun'kov M.V., Taimagambetov Zh.K., Anoikin A.A., Pavlenok K.K., Harevich V.M., Kozlikin M.B., Pavlenok G.D. Kompleksi eksponirovannih artefaktov so stoyanok Ushbulak-1 i Ushbulak-2 po rezultatam rabot 2016 goda [Complexes of exposed artifacts from the sites of Ushbulak-1 and Ushbulak-2 according to the results of work in 2016] // *Problemi arheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnih territorii*. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN. T. XXII. 2017. T. XXII.S. 203-207 [in Russian].

Рецензия
Сын-пікір
Review

МРНТИ 03.23.55

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_236

Рецензия на книгу:
Набижан Мұқаметханұлы. Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі
мен тұтастану үдерісі / Ред.: ҚР ҰҒА академигі Х.М. Әбжанов,
тарих ғылымдарының докторы А.И. Құдайбергенова.
Алматы: «Қазақ университеті», 2021. 250 б.

Балтабаева Кулгазира Нурановна^{1*}ID

¹Ассоциация выпускников КазНУ имени Аль-Фараби. Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор
E-mail: kulgazira_777@mail.ru

Статья выполнена в рамках реализации проекта № OR11465470-OT-21 «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» Комитета науки МОН РК.

30-летию Независимости Республики Казахстан посвящена монография «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» (15,6 печ.л.). Набижана Мухаметханұлы – известного ученого-синолога, доктора исторических наук, профессора, директора «Центра исследования современного Китая», профессора кафедры китаеведения факультета востоковедения КазНУ имени Аль-Фараби, обладателя знака Министерства образования и науки Республики Казахстан «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан» (2019 г.).

Название монографии в переводе на русский язык: «Международный феномен: разделение и консолидация казахского народа». Она состоит из предисловия, пяти глав, заключения. При написании фундаментального труда, как следует из его содержания, автор опирался на общенаучные методы: анализ, синтез, дедукция, индукция, статистический метод. Сравнительно-исторический метод позволил выявить общее и особенное в исторических явлениях одного хронологического ряда, но в различных регионах, странах и ситуациях.

Во «Введении» дана в целом положительная характеристика основных трудов известных в науке предшественников по всемирной и отечественной истории и казахской диаспоры. Дан критический разбор воспоминаний «Азаттықтың өшпес рухы (Нұрқожай батырдың естеліктері және Оспан батыр)», подготовленный к печати Әбдіухап Қара – исследователем из Турции. По мнению Н. Мухаметханұлы, «еңбекте айтылған мәліметтердің көпшілігі тарих шындыққа сәйкес келмейді» («большая часть информации, приведенная в труде, не соответствует истине» – перевод К.Б.). Например, история и время возникновения термина «Шыңжан» («Жаңа шекара») («Синьцзян»), преувеличенная (более 8000 чел.) численность убитых казахами «бандитов» Шэн Шицай, неверное сопоставление численности армии губернатора Синьцзяна (свыше 60 тыс. чел) и казахов Алтайского округа. Согласно же историческим источникам, в 1940 г. лишь около 37 тыс. казахов остались в Алтайском округе Синьцзяна, ибо свыше 30 тыс. человек из племени абак-керейвынужденно эмигрировали в направлении на Монголию и даже на восток – в Барколь и провинцию Ганьсу. Справедливо звучит вопрос автора монографии «Сонда бүкіл аймақ халқының жалпы санынан екі еседей көп мұздай қаруланған үкімет әскерлерін аң-құс мылтығымен қаруланған партизандардың түгелдей жойып жіберуі мүмкін бе?» (с. 15) («Неужели партизаны лишь с охотничьими ружьями в состоянии были уничтожить хорошо вооруженную правительственную армию, численность которой почти вдвое превышала все население аймака?» – перевод К.Б.).

Отмечая в науке тенденцию активного использования материалов мемурного жанра как источника, необходимо исследователям перекрестно перепроверять сообщаемые сведения с другими доступными материалами, а авторы должны ответственно относиться к своей работе и писать лишь то, что они видели своими глазами и что ими лично пережито: «Сондықтан мемуарлық еңбек жазушылардың тарихқа да, жас ұрпаққа да, өзіне де жауапкершілікпен қарап, көздері көрген, басынан кешкен шындықты қана жазып қалдырғаны абзал болар еді дегіміз келеді» (с. 15).

В первой главе «Қазақ халқының бөлінуі үдерісі» процесс разделения казахского народа продемонстрирован в контексте всемирной истории и развития различных сценариев международных отношений в Центральной Азии, в которых судьбу казахского народа стали

определять другие государства. Казахи и их земли, разделенные государственной границей, оказались в фокусе экспансионистской политики дипломатии Российской и Китайской империй, а традиционный переход со стадами скота на восточные кочевья (теперь через гос. границу) не только не поддерживался, но и нередко применялось при помощи оружия насильственное выдворение аулов. В китайских официальных документах стали фиксироваться новые понятия: «Казахи России» (Ресей казактары), «Казахи – подданные России» («Ресейге караган казактар»). По мнению автора монографии, с 60-х годов XIX в. в Китае формируется новый общественный феномен: казахская община (этникалық казак қауымы), «Казахи Китая», (Қытай казактары), «қытай азаматы» (с. 33). Мобильность приграничного кочевого населения была достаточно высокой по обе стороны новой границы.

Архивные материалы, многие из которых впервые введены автором в научный оборот, в том числе на китайском языке, позволили всесторонне показать как сохранение казахов в составе Китайского и Российского государств, Средней Азии, так и принятие казахов в состав Монголии, вынужденный исход алтайских казахов на восток Китая, а также из Китая в Индию, Пакистан, Турцию, и современные проблемы мировой казахской диаспоры как в странах проживания, так и в контексте ее устойчивых связей с Республикой Казахстан. Здесь мы видим не только приращение исторических знаний, в том числе за счет актуальных трудов исследователей-историков, социологов, демографов, политологов, философов, этнологов, правоведов Казахстана, Китая, России, Монголии, Турции, Узбекистана, а также новый методологический подход – освещение судьбоносных проблем истории казахского народа, его консолидации и интеграции с позиции суверенного Казахстана.

Вторая глава «Шет елдегі казактардың өмір сүрген қоғамдық ортасы» раскрывает, в частности, общественное положение в Китайской Республике и жизнедеятельность казахов (1912–1949 гг.), общественные изменения в Китайской Народной Республике и их отражения в судьбе казахской общины за последние 70 лет (1949–2019 гг.), развитие и стагнацию казахской культуры в КНР.

Необходимо подчеркнуть, что Цинская империя установила военно-административную систему управления окраинными провинциями. Так, казахи Илийского и Тарбагатайского округов находились в правлении Илийского генерал-губернатора (Yilijiangjunfu), а дела казахов Алтайского округа решались генерал-губернатором Улясутая (Монголия) и его представителем в Ховде. Причем казахам была сохранена и традиционная общественная форма управления. Волостные, тысячники, укирдаи, гуны, тайджи из казахов держали народ в повиновении власти. «Ақалақшы (Болыс), Мынбасы, Үкіртай, Гун, Тайжи деген сияқты көптеген тең дәрежелі мансап титулдарын тағайындап, солар арқылы казактарға үстемдік жүргізді» (с. 36). На рост численности казахов в Китае свою роль сыграли беженцы из Казахстана: участники национально-освободительного восстания 1916 года и члены их семей; беженцы гражданского противостояния «белых» и красных», 1920–1930-х гг. от хозяйственно-политических кампаний, голода и политических репрессий советской власти. Благодаря беженцам не только увеличилась численность общины, но и ее качественный состав в Китае (с. 36).

Два параграфа второй главы посвящены характеристике общественной среды жизнедеятельности казахов в Монголии и месту казахов в советской системе и общественной среде. По мнению автора монографии, новейшие исторические источники позволяют утверждать, что в Монголии в начале XX в. в основном был завершен процесс консолидации казахской общины (с. 40), у истоков которой стояли абак-кереи из Китая и найманы, эмигрировавшие в 1914–1917 годах из Маркакольского и Зайсанского районов Восточного Казахстана. Ими управляли один гун и 15 укирдаев из казахов. В книге приведены сведения монгольского ученого Цэвээн Жамсранова: в 1924 г. численность казахов в Монголии достигла 1870 семей в составе 11220 человек (с. 38). Малочисленность монголов в стране (в 1918–1919 гг. около 542 тыс. чел.), их зависимость от маньчжурской династии Цинов в 1758–1911 гг., обширные площади свободных земель для кочевников-монголов и казахов, высокая мобильность приграничного населения, компактное его проживание, единая система управления казахами Монголии и Китайского Алтая – все это способствовало сохранению и прочному закреплению казахского присутствия в монгольских степях. При формировании самостоятельного монгольского государства казахи, как бы естественным путем, были признаны его подданными и гражданами.

Особое внимание Н. Мухаметханулы уделил и актуальной проблеме о казахах-беженцах из Китая («1.5. Қазактардың алыс шетелдерге босып кетуі»). Он определил пять основных причин внутренней миграции казахов Алтайского округа на восток и последствия правления губернатора Шэн Шицай (Cheng Shicai), его репрессивной политики при поддержке Советского Союза, в том числе в отношении местных мигрантов-казахов и беженцев из Казахстана. Автор справедливо подчеркивает, что именно в Китае, с 40-х годов XX века, начался трагический исход казахов в страны дальнего зарубежья. С 1953 года вынужденных беженцев стала принимать Турция. Благодаря действенной поддержке правительства Турции (налоговые льготы, представление

гражданства, организация рабочих мест, школьного и профессионального образования и т.п.) и стремлению самих казахов стабилизировать и улучшить свое правовое и социально-экономическое положение, ситуация в диаспоре за короткий промежуток времени стала выпрямляться. Турция приняла около 3000 казахских беженцев, а в 80-х годах прошлого века численность общины достигла 11690 человек (с. 60, 62). Казахи из Турции стали первыми среди казахов мира трудовыми мигрантами в Европу. Общая численность казахов в Европе ныне достигает 10000 человек, с учетом казахов из Казахстана, Китая, Монголии, Ирана, Афганистана (с. 63). С большим сожалением автор заключает о казахской диаспоре Турции и Европы: «Бірақ заман өте келе олардың ұрпақтары қазақ болмысынан, ұлттық сана-сезімінен, ұлттық құндылықтардан айырылып бара жатқанын жасыра алмаймыз және ол үдерісті тоқтата да алмаймыз» (с. 63) («Однако мы не можем скрывать того факта, что со временем их потомки теряют казахскую идентичность, национальное сознание, национальные ценности, и не можем остановить этот процесс» – перевод К.Б.).

Глава III «Қазақ халқының ортақ ұлттық санасы» («Общее в национальном сознании казахского народа») охватывает важные междисциплинарные вопросы: «Сохранение кода национального единства казахского народа», «Социальный и духовный потенциал казахского самосознания», «Национальное братство и культурные связи казахов», «Политическое неприятие и этническое признание у казахов».

Глава IV «Тәуелсіздік және қазақ халқының жаңаша тұтастану үдерісі» посвящена проблемам консолидации казахского народа в новом формате, благодаря Независимости Республики Казахстан. По мнению автора книги, развитие процесса национальной идентичности в Казахстане во многом определяет становление идентичности национального сознания у казахов мира, отторгает влияние «чужой» политической культуры и способствует «мягкой» интеграции кандастар (репатриантов) в казахстанскую среду.

В XX в. казахский народ в основном проживал в государствах социалистической системы, возглавляемой Коммунистической партией. Однако данное исследование Н. Мухаметханулы показывает, что несмотря на административные и государственные границы разделившие народ, были сохранены устойчивые во времени и пространстве отличительные черты в общественно-гуманитарной среде жизнедеятельности казахского народа. Народная коммуникация между казахами Китая, Монголии и Казахстана способствовала сохранению общего национального сознания и ценностных ориентиров. Новый легитимный путь к консолидации казахского народа, по справедливому замечанию автора, обеспечила Независимость Республики Казахстан.

Поэтому вполне объясним и переход автора монографии к главе V «Қандастар және “Мәңгілік ел” болу» («Соотечественники и воплощение мечты “Мәңгілік ел”»). Убедительно показана деятельность репатриантов по социально-экономической модернизации страны, выявлен их существенный вклад в развитие отечественной науки, образования и медицины. В целом, автор труда положительно оценивает вклад соотечественников с 1991 года в духовную, культурную, политическую и демографическую сферы нового государства.

Итоги междисциплинарного исследования автор скрупулезно подвел в разделе «Заключение». В монографии приведены также «Список использованных источников», «Перечень обозначений и сокращений». Аннотация дана на английском и русском языках. Содержание – на трех языках.

Автор в качестве эпиграфа своей монографии поставил слова великого Абая Кунанбаева:

Бірінді қазақ бірін дос,
Көрмесен істің бәрі бос.

Прочитав фундаментальный труд профессора Набижана Мухаметханулы, вновь возвращаемся на первую страницу книги. Действительно, назидание Абая обращено сегодня каждому из нас, всему казахскому миру. И в представленной вниманию читателей монографии, тема сохранения единства казахского народа, его национальной консолидации и интеграции – ключевая, она и впредь будет определять стержень отечественной истории.

(В тексте в скобках даны ссылки на страницы рецензируемой книги - БКН).

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Әбсадық А.А., Қабылдинов З.Е., Арықбаева Ж.

А. ВАСИЛЬЕВТИҢ «ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РУССКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ» АТТЫ ЕҢБЕГІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК
ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ (Очерктің II және III бөлімдері бойынша).....5

Абдиров М.Ж.

МУХАММЕД-ХАНАФИЯ (ЧОКАН) ЧИНГИСОВИЧ ВАЛИХАНОВ
ОБ ЭТИМОНЕ «КАЗАК», ЭТНОНИМЕ «КАЗАХ» И ЭТНОГЕНЕЗЕ
КАЗАХСКОГО НАРОДА (статья первая).....15

Хамраев А.Т.

«КИССАС УЛ АНБИЁ» НАСИРЕДДИНА БУРХАНИДДИНА РАБГУЗИ
В КОНТЕКСТЕ ОБЪЯВЛЕНИЯ ИСЛАМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ
РЕЛИГИЕЙ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ.....24

Ермуханова Х.К., Бексейтова А.Т.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚОҒАМ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....31

Мейрамбеков А.Қ., Закарья Р.

XX ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XXI ғ. БАСЫНДАҒЫ НЕМІС
ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК КЕЗЕНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ.....41

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Коргабаева Г.К., Авалиев А.А.

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПЕРЕПИСКА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА
С СОСЕДНИМИ ГОСУДАРСТВАМИ (XVIII в.).....50

Темиргалиев Р.Д.

О ПОДСУДНОСТИ ЧИНГИЗИДОВ ТРАДИЦИОННОМУ СУДУ БИЕВ.....61

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Динашева Л., Сандыбаева А.

ЛЕЧЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА И ОКАЗАНИЕ
МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....69

Зинуров Р.Н.

АБУЛХАИР ХАН – БАШКИРСКИЙ СЛЕД. (СОБЫТИЯ И ФАКТЫ).....77

Мұхатова О.Х.

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ПРАВОСЛАВИЕЛІК МИССИОНЕРЛЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ.....89

Абдулина А.Т.

К ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОСЛАВНОГО
МИССИОНЕРСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....101

Қуанбай О.Б.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САРЖАНА КАСЫМУЛЫ В НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ВОССТАНИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА В 1825–1836 ГГ.....109

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Капаева А.Т., Касымова Д.Б. ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВ В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: СТИЛЬ ЖУМАБАЯ ШАЯХМЕТОВА.....	120
Ахмет А.Қ. УНИВЕРСИТЕТ ТАРИХЫ: ТАСАДА ҚАЛҒАН ДЕРЕКТЕР.....	130
Мырзатаева З., Алипова Д., Жұмабаева К., Сапанов С.Ж., Уалтаева А.С. АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ 1920-1930 ЖЖ. ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ МҮНАЙ ӨНДІРІСІНІҢ ОРНЫ.....	139
Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т., Ахметбек Б.М. СӘУЛЕТШІЛЕР МЕН СУРЕТШІЛЕР ОДАҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (1946-1970 жж.).....	149
Бәкір Ә.Қ., Тайман С.Т. М. ШОҚАЙ - МҮСЫЛМАН ЭМИГРАНТТАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ.....	160
Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Бимолданова А.А. ОПИУМ ДЛЯ НАРОДА: АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ ПЕРИОДА «РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА».....	170

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Тоқтабай А.У. ТӘЖІКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ МЕН ТАРИХИ ОРЫНДАРЫ (ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....	181
Орынбаева Г.У. КАЗАХСКИЙ АУЛ И СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ: ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА В ПРЕДДВЕРИИ ГИБЕЛИ.....	191
Жомарт Ж. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚОҢЫРАТ ТАЙПАСЫНЫҢ КӨНЕ ТАРИХЫ.....	200
Жетібаев К.М., Сиздиқов Б.С., Арынов Қ.С., Бахтыбаев М.М. СЫҒАНАҚ ҚАЛАШЫҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	209
Abdigaliyeva D., Zhumabayev B., Isabayeva B. THE ROLE OF SACRED SITES IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC TOURISM IN KAZAKHSTAN.....	219
Дуванбеков Р.С. О ПРОБЛЕМАХ ХРОНОЛОГИИ КАМЕННОЙ ИНДУСТРИИ ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ.....	226

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

Балтабаева К.Н. РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ.....	236
---	-----

Басуға 29.03. 2022 қол қойылды
Шартты баспа табағы – 12,5
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясында басылды